

380

~~1897~~

1971 AUG 4

1961 MAR 2

784
1926

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A REF. FŐISKOLAI TANÁRI KAR.

SZERKESZTI

BIHARI IMRE.

XIII. Évfolyam, I. Szállitmány.

SÁROSPATAK.

Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

1869.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Előszó a szerkesztőtől.

Ime a „Sárospataki Füzetek“ XIII. évi folyama megindult. Megindult a főtiszteletű egyházkerület anyagi segélyétől nem gyámolítva, karon nem vezetve, megindult a maga lábán, csupán a főiskolai tanári kar kiadói pártfogásától kísérvé. Sem a kiadó tanári kar, sem a szerkesztő az anyagi oldalra vonatkozó számításokat szorosan nem vették; annál nagyobb érdekekkel, fokozottabb készséggel kívánnak a vállalat szellemi oldala, a „Füzetek“ tartalma, tudományi értékesítése felé fordulni.

Ez eddig magában mind szép dolog, s bár tanártársaimmal nem csupán az indítványozó, hanem a végrehajtó munkás szerepére is vállalkozunk, a munkakör még is tágasabb, semhogy azt nálunk egy tanári kar egy maga felölhelhetné. Igen, mert nálunk a főiskolák úgy a mint vannak, nem annyira tudományos, mint sokkal inkább tanító intézetek. Eszerint nem igen lehet Magyarországon, bármely protestáns főiskolában, a tanítás ágyára töltött tudományból annyit lecsapolni, hogy azzal egy ily edényt is, mint a mi vállalatunk bizonyon meglehetne tölteni.

Jól tudom, hogy Ewald Göttingenben az általa megindított folyóiratot egy maga irta meg. Nagyon szép példa, bár követhetők. De ez nem csak tőlünk, hanem azon zsineg rövidségétől is függ, mely például a sárkányt az alacsony ház kémény tetejénél felebb nem ereszti.

Ez okból számítunk közel és távoli üggyársaink buzgó közreműködésére, gyámolítására. Sejtjük ugyan, hogy a mi egyházkerületeink egymástól nagyon is el vannak határvonalozva, bár dugáruért eddig még senkit sem fogtak el, de azért az átjárás némely

ponton bajos, a közlekedés itt-ott meg van nehezítve, a határpontokat csakhamar elválasztó pontoknak is vesszük. Nem szükség mondanom, hogy a tér, a melyen lakunk, lehet, sőt szükség, hogy legyen is elkülönzött, de az ügy, a fensőbb érdek, az igazság, a tudomány egy, ezek felett a nézetek lehetnek különbözők, de mind e nézeteknek épen az igazságra, ez egységes központra kell irányulniok, a körül csoportosulniok.

A közelmúlt időkben volt a legilletékesebb helyről a „Protestáns irodalmi társulat“ indítványozva. Alapszabályai is közölve voltak; akkor a politikai körülmények nem kedveztek, most más kor állott a létűnt helyére s még is elnémulva hallgat csendesen.

Ugy látszik a társulati működésre, még előbb a társulati sorakozásra nálunk épen semmi hajlam, épen semmi kedv. Csak vessünk egy tekintetet akár a „Sárospataki Füzetek“, akár a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ életére, multjára. Azt vélné az ember, hogy ha egyik nem, tehát a másik csak képes volt magához állandó erőket kötni le, így egy központ körül, biztosan működő, a vállalatot fentartó irodalmi kört teremteni. Iszonyu csalódás! mindkét vállalat, észlelhetőbben pedig ama pesti körében a dolgozók folytonos jövése, menése, örökös folyamlás, a heraklit féle levés mutatkozik és soha nem a bár egy időre szóló szilárdabb lét. Hol van ennek oka, a szerkesztők személyében, vagy valami kóros állapotban, vagy mind a kettőben, bajos eldönteni. Elég legyen itt a tényt jeleznem.

Folyóiratunk, mint címlapja mutatja „protestáns.“ Ezzel épen nem akarunk valami korlátozott felekezetességhez szegődni. A protestantizmus, hiveinek számára, társulati viszonyai, egyház szervezetére nézve mint intézmény lehet korlátozott, véges, a mint hogy az is: de elvére s ennek szolgálatában a tudományra tekintve korlátlan, végetlen, a haladás minden fokait, az igazi mivelődés minden mozzanatait magába fogadja. Az ily értelemben vett protestantizmusnak lesznek már szolgálatára a mi füzetek.

Folyóiratunk „tudományos.“ Ezzel ismét nem azt akarjuk mondani, hogy a mit közlünk, csak tudós emberek olvashatják, hanem azt, hogy cikkeink tudományt adnak ugyan, de oly alakban,

oly irmodorral, mely minden mivelt embernek a megértést, okulást lehetővé teszi.

Ugy vagyunk meggyőződve, hogy a tudománynak lehet és kell oly nyelvének lennie, mely az igazságot nem csak a szaktudósoknak, de általában a művelteknek is megérthetően tolmácsolja.

Most már Isten segedelmével a dologra!

Würtemberg paedagogiai viszonyai.

2. Népiskolák.*)

Mint említém, a népiskolák állami intézetek, s mint ilyenek az államminisztérium s egy ez által leginkább világiakból kinevezett hatóság alatt állanak, a néptanítók fizetéseiket az állam pénztárból nyerik s ez appellationalis forumok: a közvetlen felügyelet azonban a helybeli lelkész s iskolatanácsra van bízva; a lelkész a vallási felsőbb (dogmaticai) oktatást végzi s az iskolát legalább kétszer hetenkint meglátogatni köteleztetik.

Statisztikai kimutatás szerint az év elején 3645 tanító volt s abból csak 322, kinek összes jövedelme az 500 forintot meghaladta. Jónak látom itt legelől kiemelni ezt, miután nálunk, hol az élhetés mód hasonlíthatatlanul könnyebb, e tekintetben aránylag sokkal kedvezőbb viszonyaink dacára igen sokan népnevelésünk hátramaradásának csaknem egyedül okául a tanítók anyagi nélkülözéseit szeretik felemlíteni. Nem tagadom én, hogy igen sok helyütt valóban szomorú e viszony, nem, hogy a külföldön a minimumot soha sem engedik oly mélyen lesülyedni, mint nálunk, hol a gazdák barmaik pásztoráról oly gyakran jobban gondoskodnak, mint gyermekeikéről: de általában tekintve egy oldalról inkább lehetne hátránynak nevezni azt, hogy e fizetés naturalekban történve a tanítók hivatásoktól elfogatnak s önbuzgalmok vétetik igénybe, hogy ingadozó jövedelmeket lehetőleg megjavítsák. A mi adataink ellenében szabad legyen felemlítenem azt, hogy itt, a népnevelés e gyöngé-

*) Lásd Sárospataki Füzetek 1868-ik évi 10-ik szállítmányát.

den ápolat hazájában 649 segédtanító van (tehát a tanítói kar $\frac{1}{6}$ -nál sokkal több), kik egész éven át a lehetőleg elfoglaltatva vannak s összes fizetésök 180 forint, falukon pedig csak 160 forint, nem tekintve, hogy itt még a nálunk szokásos stólák is teljesen hiányzanak. Különben e viszony Éjszakamerikát és Hollandiát kivéve csaknem mindenütt fennáll s ezért, bármily nagy hiány legyen is, a tanintézetek előhaladottsága mérvéül venni nem szabad.

A tankényszer 7—14 évig tart bezárólag s az egyes mulasztások szigoruan vétele által oly pontosan kezeltetik az ellenörködés, hogy nálunk hallatlanul, egy nyári félév alatt p. egy helyt 62 gyermek közt egyetlen egy okadatlan mulasztást, máshelyt 80 közt egyet sem találtam. A népnevelés egyik legelső feltétele e pontosság, melynek hiányában török meg oly sok buzgó tanító előhaladása. Mikor jönnek el a szebb napok hazánkban e tekintetben?

Az oktatási tantárgyak: Vallás és erkölcsstan, olvasás, írás, németnyelv, számolás és ének. Érdekes lesz talán egy itteni kitünő falusi osztatlan népiskola nyári tervrajzát, minden oktatási tervek e legnehezebbikét, (azonban legkevesbé sem mintául) ide mellékelnem.

A városi tanodák a gyermekek száma szerint több osztályokra vannak felosztva, a leányok külön, hol a műveltek száma nagyobb, ezek számára parallel osztályok (s így 14 fiu, 14 leány osztály gyakran kis városokban is) külön tantervvel, de úgy, hogy ugyanazon tanítók mindkét megfelelő parallel osztályban működnek. Télen 3—3 óra van délelőtt és délután, nyáron falukon mellőztetnek a délutáni órák avagy könnyebb tantárgyak vétetnek fel. Minden osztály 30 órára van hetenkint kötelezve a lelkesz óráival együtt. Hétközben szünidő nincs, de városokon kedden és pénteken délután nem ritkán csak rajz, ének vétetik elő.

A mi magát a tantervet illeti, hazámfiainak bizonynyal fel fog tűnni a realiak mellőzése. A mi tulzásunkkal ellenkező tévedés ez, mely különösen a városi iskolákban tűnik fel (a mellékelt minta e tekintetben sokkal elébb áll a rendesnél). Egy más fél évtized előtt kijött, igen hiányos s a katolikusoknál is csak részben megjavított olvasókönyvben van letéve az összes realis anyag, a mit a gyermekek használnak, s e könyv rossz szerkezete mellett igen erőltetett

Nap	7—8	8—9	9—9 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂ —10	10—11	11—12	1—2
Hétfő	Vallás	Memorizálás Olvasás és az új feladat magy.	Reáliak olvasó- könyv után	Memorizálás	I. } Olvasás II. } III. Irás felváltva	I. } Szépirás II. } III. Fejszámolás	Memorizálás Irvaolvasás Szemléleti okta- tás.
Kedd	Bibliai történet Fogalmazás	Fejszámolás Írás diktálás után	Németnyelv közösen a	Ének kisebbekkel	Bibliai tört. közös I. és II. Irás dic- tálás után III. Szépirás	I. II. Fej- s betű- szám-tan III. Olvasás mo- nitorok segítségével	Bibliai történet Irvaolvasás Számolás
Szerda	Imaóra Repetitio	Olvasás a bibliá- ból Számolás táblán	Könyvnélkül	I. és II. Olvasás III. Irás	I. és II. Számolás III. írás és olvasás	Szemléleti oktat. Nyelgyakorlatok Irvaolvasás	
Csütörtök	Gyermekek tana, hasonló a mi Flori- könyvünkben levő dolgokhoz	Írás és reáliak az olvasókönyv után Fejszámolás	Szépirás	Bibliai történet közös	I. és II. Irás né- met nyelvvel együtt III. Olvas., szám.	I. II. Olv. szám III. Számolás s írások átnézése	Irvaolvasás Ének Számolás
Péntek	Könyvnélküli számolás táblán	Fogalmazások Szép-írás Vallás- oktatás		Könyvnélküli	Bibliai történet Olvasás. Irás	I. és II. Számolás III. Táblás szá- molás s számok felírása	Könyvnélküli Bibliai történet Irvaolvasás
Szombat	Evangelium Reáliak	Fejszámolás Táblán számolás	Ének közösen	Bibliai történet Történet	I. és II. Helyes- írás olvasással III. Számolás Olvasás	Irvaolvasás Számolás Ének	

5 osztály van. A két felső vonalak által különböztetik meg a tanrendben a három külön megjelölt alsóttól, melyeknél épen a III. számú a kezdőké. A tanrend egészen helyi s sok tekintetben eltér a normatervtől.

nyelvezettel bir s annyira pietistikus irányu, hogy a történet s természetrajz csaknem egyedül a biblia magyarázatára szolgál s Palaestina története és földrajza mellett a hazai igen háttérbe szorul. Általában a fent közlött különben jobb tantervben is feltűnő már a vallásos tanórák tulnyomó száma, a könyvnélkül tanult tárgyak kizárólag bibliai történet, bibliai mondatok és zsoltárokból állanak s csak néha jön hozzá egy pár erkölcsi vagy történeti költemény néhány iskolában; a bibliai mondatok közt már legelől Salamonéi is állanak s ezeknek még az olvasás megkezdése előtt be kellett venni taníttatni, $\frac{2}{3}$ -mad részök legalább is érthetlen marad még a legügyesebb tanítónál is. Nem ritkán a legfelső osztályokban is, a 13—14 éves gyermekek hetenkint 12 órát nyernek a vallásos dolgokból s kettőt, legfelebb hármat a történet, geographia, természettudományokból stb. összesen mind csak az olvasókönyv szerint. Kell-e ezekhez magyarázat? Ugy hiszem elég volt e szomorú tényt constatálni. Reménylem, hogy nálunk Magyarország mindig érdekesebb lesz, mint Palaesztina s tanítóink nem fogják a vallásosságot a biblia betűi ismeretében keresni.

Sokkal kedvezőbb s figyelemre méltóbb a mód, mely által a gondolkozás és ítélőerő kifejtésére hatnak. Tagadhatlanul az egyéniség mindenütt döntő e kérdésnél, mert tévednek azok, kik az oktatást a népiskolákban tudománynak s nem inkább művészetnek tartják: de, ha van valami, a mit a württembergi népoktatás fényoldalául általánosan ki lehet emelni, épen ezen törekvés az a gondolatérő kifejtésére. Már a tantervezetben a fejszámolás, diktálás utáni írás s gyakori fogalmazások, elbeszélések utánmondatása stb. kitüntetik ezen előnyt. De valóban lényegesebb alapja ennek a tanítójelöltek szoktatása, hogy az akroamatikus módszert sohasem alkalmazzák, míg nálunk épen ez a fődolog, legfeljebb némely mutatóványokkal igyekszik a tanító szundikáló gyermekei éberségét fentartani. Itt a tanító a gondolatot az egyes gyermek által egészített ki, avagy sokszor létrehozhatja. Ama csekélység, hogy például a gyermeknek soha másként, mint teljes mondatban szólania nem szabad, minden mondatot lehetőleg többször kifejeznie kell, egyes szavakra példát mondania stb. kimondhatatlan hatással bir

a gyermek jövőjére, mert kiemeli őt szűkköréből, fogékonytá teszi az idegen iránt s felkelti ösztönét ön maga erejéből alkotni meg jövőjét. Ide tartozik azon gond is, hogy felelete s kimondása mindenkor hibátlan legyen (a sváb dialectust beszélő gyermekeknél nagy feladat), hogy munkáikban a tanítók által megjegyzett hibáikat önmagok javítsák ki, írás tanulásánál ne legyenek tiszta másolók stb. a melyekre a lelkiismeretes tanító önmaga is reá jön mindenkor. De mindemellett alig ismerik itt a gondolat erő egyik legfőbb kifejtő eszközét, a genetikai módszert, s e nagy hiány sok káros következményt von maga után.

Mint Németországban mindenütt, az itteni népiskolák tanmód-szerének is rendkívüli előnye a szemléleti oktatásmód alkalmazása. Szomorú dolog, hogy honunkban Pestalozzi nagy nevét oly gyakran emlegetik, de alapgondolatát is alig képesek megérteni. Alig képzelhetek jelenleg komoly irányú paedagógust, ki képes nem volna belátni azt, hogy a gyermekek oktatása, rögtön írás- és olvasással megkezdése a lehető legnagyobb kár, a családi élettől rögtön elvont kedélynek legerősebb elriasztója az iskolától, alig gondolhatok tanítót, ki minden törekvése dacára a jelen rendszernél fogva ne lenne kénytelenítve az alapismereteket mechanice nyomni be tanítványai fejébe s mégis a kisdédóvszerű előkészületek hiánya dacára, buzgó cultusminiszterünk újabb tervezeteig, csaknem mellőzve volt minden szemléleti oktatás. Nem egyes tanai s paedagogiai nézetei teszik Pestalozzi korszakalkotó működését, alig van azok közt egy is, mely amaz alakjában jelenleg is érvényesíthetnének, de azon elv, hogy a gyermek gondolkozása köréhez kell szabni az oktatást, hogy a közellevő szemlélhetőből kell kiindulni: egy szóval, hogy a tanoda az élettel összekötve annak tovafejtője, nemesítője legyen. Az újabb paedagogia ezen ABC-je felfogása s megvalósítása a nép műveltség valódi mértéke s e hiány okozza nálunk, hogy az iskolából kijött gyermeknek nincs fogalma arról, miért tanult ő s mint kellend azt alkalmaznia. Würtemberg szemléleti oktatásmód rendszere sok hiányban szenved ugyan s különösen a gyermekekkel szabadba kimenetel teljesen elhagyatik, a mi igen lényeges hiány: de legalánnosabban használt vezérkönyvük igen jó s bátran ajánlhatom

tanítóink figyelmébe. Címe: Knausz. Das erste Schuljahr. Reutlingen 1848. Hogy a mű szerzője kívánalma; az első évben csak ily szemléleti oktatás adassék nemcsak tulzott, de viszonyainknál fogva kivihetetlen s később felesleges leend, nem szükséges mondanom.

Igen hosszas lenne az egyes tantárgyak köre s előadási módszere felől szólanom s az előadott főelvek s néhány alább közlendő kézikönyv kijelölése után felesleges is. Practicus néptanítók számára ohajtók még egy pár talán nem érdektelen adatot közleni. A monitorok alkalmazása az osztatlan iskolákban is alig jó elő s igen helyesen elkerülük azt, mit kényelemszerető néptanítóink nagy része megenged, hogy t. i. a leckéket is nagyobb gyermekek kérdezzék fel, egyedüli szűkkörök az olvastatás s az írottak átnézése, de ez is igen ovatosan csak tapasztaltakra bízva. A gyermekek különben mindenkor foglalatosságban vannak, egy rész rendesen fogalmaz, táblán számol vagy ír zajtalanul. Hogy mind a folytonos elfoglaltatást, mind a monitori visszaélés korlátozását eltekintve az iskolában huzamosabb létből származható egészségi viszonyoktól, mily hasznosan mozdítaná elő honunkban is a különböző koru gyermekek külön időben iskolába jövétele, legyen szabad paedagogjaink figyelmébe melegen ajánlanom, különösen a falusi tanodáknál.

A tanulók kézikönyvei; catechismus, biblia, calwi bibliai történet, fibel (ABC), olvasókönyv; a kezdő gyermekek palatáblái stb. az iskolában tartatnak. A tintáról a tanító gondoskodik, de a tollak egyformaságáról, mely a vastoll általános elterjedése óta oly nagy fontosságu, nincs mindenütt s még a falukban sem gondoskodva. A tanulók tisztasága, pontosságára dicséretes felügyelet van. Az iskolaépület berendezése az itteni rut és célszerűtlen építkezés hiányaiban szenved, az egészségre elég gond fordítva nincs, a taneszközöknek elegendő hely nem adatik. Rendkívüli fontosságu s a külföldön is nagy tetszéssel fogadott legujabb intézkedése a württembergi kormánynak az iskolai padokra nézve. A semináriumok mintaiskoláiban néhány hét előtt már kész állapotban is volt alkalmam őket látni. Az egészségi tekintet természetesen a főirányadó s ebben orvosi tanács kéretett ki, de a rend és kényelem is tekintetbe vétetett. Minden gyermek elkülönített részszel bír, a padokba

bevágott tintatartók fedelekkel vannak ellátva, a berendezés oly nemű, hogy a tanító minden egyes tanulóhoz közvetlen eljuthat. Ohajtanám ez alkalommal kimutatni ama nálunk még eléggé figyelembe nem vett veszélyeket, melyek a mozgást oly igen igénylő gyermekekre, sőt egész nemzedékre is egyedül az iskola rossz berendezéséből következnek: de tárgyam tovahaladásra int.

Igen fontosak Würtembergben a számos intézkedések, melyek által a néptanítók képzése mozdittatik elő s mely sok tekintetben pótolja a seminariumok hiányait. Már 1759-ben magán conferentiák létesültek a tanítók közt, mely intézkedés 1810-ben törvény által általánosított s állandóvá tétetett. E nagy fontosságú conferentiák minden esperességben (decanat) évenként a tárgy szerint, de legalább 4-szer különböző helyeken tartatnak, lelkészi elnökség alatt; tárgyak a kormányrendeletek s egyes ajánlott kézikönyvek megvitatásán kívül mindenkor a helybeli iskola s tanító tanmodora megvizsgálása és bírálata. Mint minden kényszerintézmény azonban, úgy ez is sok feszességgel bír s az idősebb tanítók gyakran helytelen arrogantiával lépnek fel. Sokkal fontosabbak ennél az önkénytes conferentiák s a nagyobb városokban tanítók egyesülete, melyek virágzása legfőbb oka a népnevelés oly kitűnő állásának. Szaklapok köröztetése, könyvtárak, kormány és magánosok által kitűzött paedagogiai feladatok, ifju tanítók számára alakított vidéki tanelőadások (didactica, zene s más tárgyakban), utazó tanítók stb. igen élénken előmozdítják a tanítók buzgóságát s csaknem lehetetlenné teszik, hogy valaki közönyös legyen hivatása iránt. Különösen az utolsó három évtized igen sokat tett e tekintetben s általa a tanítói kar tisztelete rendkívül emelkedett s ez intézetek eszközölték azt is, hogy a papok felügyeleti gyámsága alól megszabadulásokra is megtörtént legközelebb az első lépés az által, hogy a különböző kerületek igazgatóságába egy tanító is felvétetett s a városi tanítók közt egy vagy több főtanító állíttatott fel, ki a felügyelőséggel szemben társai érdekét képviseli, s egyszersmind köztök a rendet ellenőrizi. Hogy az ily intézkedések mozdították elő a tanítók ismeretét a paedagogiai irodalomban s buzgóságát a tanításban, igen természetes; sőt az is könnyen belátható, hogy a ta-

nitók özvegyei s árvái gyámolítására, a fizetések folytonos javítására, az iskolák jobb felszerelésére stb. a kormány jóakarata mellett is igen lényeges feltételek.

A jelenleg használt tankönyvek nagyrésze elavult ugyan, de a tanítók szabadsága a cathecismust s olvasókönyvet kivéve, e tekintetben megkötve nincs, s örömmel tapasztaltam falukon is, hogy a vezérkönyvek megválasztásában sok tapintattal bírnak s egy könyvhöz szolgailag nem ragaszkodnak. Hazai tanítóink által is részben használható kézi s vezérkönyvek közt felemlitem a következőket:

Guth. Musterlehrer. Das Grundlegende Kopf u. Zifferrechnen 1863. 128 l. Példák, feladatok megfejtéseikkel.

Eisenlohr. Die Behandlung des Lesebuchs auf der Mittelstufe 2 kötet, 1860 — 4. Igen kitűnő mű, de inkább csak a tanítók számára, 100 darab mű magyarázati s részben analízálási mintája.

Riecke. Das Nöthigste aus der deutschen Sprachlehre Esslingen 1860.

Nädelin, Muster für Schönschreiben u. für Schreiblese-Unterricht. Carstrairhoz közeledik, keresztezett vonalokat használ.

Mindenütt az értelem és kegyelet, de sehol sem az akarat és körválasztás képzése, mindenütt előretörés és kutatás az adott viszonyok közt, de nem visszatérés a multa s széttekintés a jelen más lehetőségeire is, a cél folytonos szemmeltartása az eszközök és erők pontos ismerete nélkül, ezek az olvasó és tankönyvek szerkesztése jellemvonásai, hasonlóan az egész népnevelési elmülethez.

A würtembergi népiskolákról igen alapos ismeretet szerezhetni az 1865 óta Eisenlohr által kiadott tanítók naptárából, mely az iskolákra vonatkozó törvényeket s statistikai adatokat évenként közli. Az első évfolyam „Schul- u. Lehrer- Kalender für das Jahr 1866. Stuttgart. Carl Aue 1866“ az akkor érvényben volt összes törvények kivonatát adja. Süskind gyűjteménye teljesebb s történeti s statistikai adatokat is közöl.

Ezeket s a fentebb elősorolt általános műveken kívül sok adatot találhatni még a következőkben:

Heppe. Geschichte des deutschen Volksschulwesens II. kötet,

Gotha 1858. a multa nézve kimerítő, de nem eléggé bírál, s az újabb korról alig valami.

Denzel. Einleitung in die Erziehungs-u. Unterrichtslehre. 3 kötet. Stuttgart 1822. Még most is sok tekintetben becses mű.

Denkschrift des würt. Volksschullehrer-Vereins. die Reform des vaterl. Volksschulwesens betreffend. Stuttgart C. Aue 1863. az újabb törvények genesisére nagy fontosságu, de az 1836-ki törvényadásra is vonatkozik.

Eisenlohr. Leitung der Volksschule Stuttgart C. Aue 1864. Eszméi sok helyt gyakorlatban valósítottak. Schleiermachertől sokat vesz fel.

Schmidt s mások általános történetében Württemberg újabb viszonyáról kevés van s az is elszórva. Schmidt encyclopaediája több fentírt egyéntől hozott kimerítő cikkeket.

4. Népiskolák kiegészítői.

Más országokkal egyenlően Württemberg is távol van attól, hogy a népnevelés tárgya valóban a nép s ne csak gyermekoktatás legyen: mindamellett ez egyike azon ritka szerencsés országoknak, hol a kormány s részben a papság s az összes intelligentia is újabban lehetőleg igyekszik kipótolni azt, mit a népiskolák nem tehetnek.

A 14--18 éves ifjak kivétel nélkül mindenütt vasárnapi oktatásban részesülnek, melylyel novembertől áprilig hetenkénti két esti óra van összekötve. A vasárnapi iskolákban a nagyobb tanulók is részt vesznek s a confirmációra előkészítésen kívül a hétköznapi tanultak ismétlése, házasság, katonaság s más polgári viszonyok ismeretében oktattatnak. A téli esti oktatásban ezenkívül a számtan rajz s realis tudományokra is gond fordítottatik. Ez iskolák a tankényszer dacára kevésbé látogatottak s rendesen az ifjuság gyengébb s romlottabb részéből állanak. Ezért a néptanítóktól részben függetlenül városokban s nagyobb falvakban képző tanodák állittatnak fel (Fortbildungsschulen), melyekben szabadon ajánlkozó ifjaknak igen csekély díj mellett különösen vallás, szám, anyanyelv, különböző nemű rajzolás, könyvvezetés, geometria és

fizika elemei taníttatnak. Ez intézetek a kormány s egyes városok által igen jó karban tartatnak, a gymnázialis s reáliskola tanárai is részt vesznek az oktatásban. Jelenleg 122 helységben van ily iskola 451 tanítóval; a városokban több helyütt ipar, kereskedési ágakra oszlik s négy helyütt külön a nők számára is berendezett. Az oktatás itt is vasárnap és téli estéken történik, a tanulók tantárgyaikat megválaszthatják.

Igen nagy virágzásban vannak itt a realiskolák, dacára Württemberg legalább a külföldre nézve, jelenleg még nem nagy fontosságú ipara és kereskedésének. Maga a kormány 79 ily iskolát állított fel 178 tanítóval s ezenkívül magánosok is különösen e célra áldoznak. Legtöbbszörre ugyancsak 1—2 osztályból állanak ez intézetek, de pontos rendszeres oktatással. A nagyobb városokban azonban 5—8 évi folyamuk is s alsó osztályaik az elemi felsőbb osztályokkal paralelek, csak hogy több realis elemmel, ha szinte itt is a gondolkozás kifejtése a főfeladat s nem a gyakorlati élet megismerése, a minthogy a nyelvoktatás igen is előtérbe lép s néhány helyütt kísérletek is tétettek a porosz realgimnasiumok mintáját követni, különösen a latinnyelv behozatala által. A francia nyelv mellett némelyütt az angol is taníttatik, különösen a fogalmazásra nagy súly fektetettik. Practikus és szemléleti oktatásban nem részesülnek ugyan a tanulók, de ez itt nem is elengedhetlen feltétel, miután igen rövid idő alatt nagyrészek magasb iparos, gyáros vagy földmivelő lesz. A tanárok újabb időben külön vizsgát tartoznak tenni, de kiképzésök az egyetemen avagy polytechnikumban történik. Ez iskolákkal rokon a csaknem minden helységben lévő industria iskola, mely azonban sokhelyütt a fentebbiekkel egyesül.

E realis irányu szakok további kiképzésére kitűnő intézetek vannak. Stuttgart polytechnikuma, Hohenheim gazdasági akadémiaja, Reutlingen szövő és kereskedési tanodája az ország határaitul messze híresekké váltak, azonkívül 4 gazdasági intézet, több pomológiai tanoda (leghiresb a Lucase Reutlingenben) gazdasági iparegyletek, méh, bor, komló sat. tenyésztő társaságok s más e

félék léteznek leginkább állandó bizottsággal és központtal: ezeket azonban csak felemlíteni volt feladatunk.

A tisztán tudományos pályára a közönséges röpiskoláknak megfelelőleg ugynevezett nyilvános elemi iskolák az előkészítők 6 — 9 éves gyermekek számára. Ezeknél fensőbb foknak a latin collaborator és praeceptor osztályok, latin iskolák, gymnasiumok, lyceumok; a theologok számára 4 evangélikus, 2 katolikus conviktus igen érdekes zárdaszerű szerkezettel (niedere Seminarien). Mindezen mintegy 90 intézet közös jellege a tisztán formalis képzés. Az algymnasiumokban oly annyira uralkodó a nyelv és vallásoktatás, hogy még a 4-ik osztályban s így 14 éves gyermekek számára is a latin, görög francianyelv és valláson kívül csak 2 óra van számtan s 2 óra az összes realiákra, melyek itt is nagyrészt olvasókönyvekhez köttetvék. Az evangélikus theologok előkészítő intézetében, az ugynevezett alsóbb seminariumokban (14—18) éves ifjak pedig a realiák s különösen a természettudományok egyenesen csak alkalmi megjegyzésekre szorítvák s a rendesen felgymnasiumokban taníttatni szokott nyelveken kívül, még a zsidót is nagy szorgalommal üzik s már a legalsóbb osztályokban elkezdi. A katolikusoknál általában nagy súlyt fektetnek a realis tudományokra, de nyíltan a filozófia ellensúlyozásaként theológiai irányban. Mindkét felekezetenél azonban az individualismus kifejlése igen gátoltatik, különben a humanistikus képzés s nyelvtanítás kitűnő s a sok könyvnélküli helyes mellőzése mellett az értelem kifejlesztését igen elősegítő. Általában igen sok megjegyzésre méltó volna e fensőbb tudományos intézetekről különösen szomorú helyzetben álló gymnasiumainkkal szemközt: de szándékosan mellőzöm azt ez alkalommal, miután a gymnasialis paedagogia ingadozó alapelvei s önálló nézeteim miatt azok bírálataát csak a poroszokéval összehasonlítva adhatnám s hazai intézeteinkkel felületes összehasonlítása is mélyen bevezetne az egyes tantárgyak előadási módszere s köre taglalásába.

Sajátságos helyet foglal el 5 magán tanintézet, melyben humanistikus, realistikus és előkészítő oktatás egyiránt adatik, sőt kettőben ezen felül a Ludwigsburgban lévő csekély fontosságu

katona iskolára (4 osztály 16—20 év legalább, csaknem praktikai oktatással, rögtön tisztek lesznek) is tétetik előkészület. Ez intézetek közül kettő: Pfeidereré Kornthalban s az ugynevezett Salon Ludwigsburg mellett külföldön is nagy névvel bír, sőt tanítványaik nagyrészt külföldiekből állanak (magyarok is). Ez intézetek mindnyájan pensiokkal vannak összeköttetve s így egyszerűsmind a nevelésre is gond fordittatik nálok. Francia, angol, olasz nyelv, könyvvezetés, kereskedési számtan s különböző nemű rajzolás képezik különösen a gyakorlati oldalt. A tanulók megosztása dacára azok elfoglaltatása igen nagy, a tanárok nincsenek elegendő számmal képviselve s általában minden magántanoda hiányai itt is meglátszanak: de másrészt az egyoldalúság itt mellőzve van s különösen Pfeiderer intézetében pietisticus jelleme, rossz házi berendezése dacára igen sok hasznos intézkedés van s különösen a tornázás s általában egészségi kívánalmakra kellő gond fordittatik. Én magam részéről tévesztett kísérletnek tartom ugyan a humanistikus és realistikus elem itteni alakban egyeztetését, de mint érdekes jelenséget, ajánlom gymnásiumaink javításával foglalkozó férfiaink figyelmébe. Pfeiderer részletes programja 1863, Stuttgartban Greiner nyomdájában jött ki ily cím alatt: Unterrichtsplan des Knabeninstituts Kornthal Württemberg. Ez intézetekkel némileg rokon az esslingeni reáltanodával összeköttetésben lévő Tröster magánpensionátja, hol különösen a matematika, rajz és tornázásra nagy gond fordittatik s az utóbbival katonai gyakorlatok is összeköttetvék.

A nőnevelésről nincs kellő mértékben gondoskodva. Városokban a műveltebb osztályok számára külön néptanodák léteznek, s ezenfelül a legtöbb helyütt nők vezetése alatt magán nőveldek, de ez utóbbiak csaknem teljesen a külműveltségre (nyelvek, zongorasat). ügyelnek, irányt és jellemet nemcsak nem képeznek, de valóban az élettől elzárják növendékeiket. Itt is, mint minálunk csaknem általában mosolygással fogadtatnak a józan szavak, melyek a család vezetőjétől társas életismeretet, a házi nőtől kertészet s alkalmazott vegytant, az anyától fisikai, pszichológiai emberismeretet s a neveléstan történetében jártasságot követelnek, magok a

nevelőnők sokszor emlegetik a nők emancipációját, de tényleg szándékosan az etiquette és ugynevezett „világ“ szűk körébe szorítják növendékeiket, a melyből a kitörni akaró szabadabb gondolkozásu a vezetés félszegsége miatt oly könnyen bizarrá változik.

A főbb nőnövelő intézetek közt legnevezetesebbek a királyi család által ápoltt Catharinenstift s a kornthali gyülekezet intézetei.

A Catharinenstift ez évben ülte 50 éves jubilaumát. Jelenleg egyike a legjobban berendezett intézeteknek 8 rendes és egy előosztálylyal, melyek ismét pallel osztályokat képeznek különösen a nyelvekben. A tantárgyak: Bibliai oktatás. Írás és olvasás, számolás, német, francia és angol nyelv, geografia, történelem, természetrajz, természettan, ének, rajz, tánc, kézművek. 14 tanító s 16 tanítónő működik az intézetben. Irodalom és művészettörténelem alkalmilag tárgyalatik. A tanulók nagyrésze externat, azonban az intézetben is sokan laknak. Az előkészítő iskola 6---7 éves gyermekek számára van naponkinti 4 órával, a közönséges tárgyakon kívül a francia nyelvben s kézimunkákban is megkezdődik az oktatás. Ez intézetről szól következő mű: Denkschrift zu der 50 jährigen Jubelfeiers des Catharinenstifts in Stuttgart 17 Auguszt. 1868.

A másik nagy nőnövelde a kornthali gyülekezet sajátja. E gyülekezet 1818-ban vallásos viszályok miatt alakult s sajátságos privilegiumai s külön istenitiszteleti szertartásai által alig 2 órányira a főváros Stuttgarttól teljesen elzárkozva mintegy külön államot alkot s teljesen vallásos és humanistikus irányban működik, vallásos tekintetben előbbi tulzásaik most szelidültek, de különösen humanistikus tekintetben ezen 500 lakosból álló kis gyülekezet csaknem csodálatost létesített. Igen jó népiskoláin, óvodáján, két árva-házán, fentebb említett tudományos fiintézetén s egy képző ipartanodán kívül még két felsőbb nőnövelőintézettel is bir. Az egyik polgári leányok számára inkább gyakorlati. A másik Völter igazgatósága alatt műveltebb körű nők s gouvernanteok kiképzésére szolgál s dacára a vallásos alapiránynak igen practicailag s kitűnő sikerrel az ismeretek, kézimunkák s zene körében: de másrésről a házas foglalkozások gyakorlatáról nincs eléggé gondoskodva s a

világtól elzárkozottságok a 6 sőt 12 évig is ott levő növendékeken igen meglátszik. A tanítónók száma igen nagy, 15 tanítónó van s a kisebb gyermekek mintegy mintaiskolákat is képeznek a nagyobbak számára. A francián kívül az angol nyelvre is nagy gond van fordítva s különösen az értelem fejtésre a sok fogalmaztatások által. A kornthali gyülekezetről kimerítő, habár kissé régi tudósítást ad Kapff Kornthal und Wilhelmsdorf (filialgyarmat), ihre Geschichte, Einrichtung u. Erziehungs-Anstalten. Kornthal 1839.

E nagyszámu intézetek mellett elég legyen felemlitenem még a Stuttgartban levő művészeti iskolát, conservatoriumot, állatorvos tanodát s mindenek koronájául a messzeföldön híres tübingai egyetemet, hogy beláthassa e sorok olvasója, mily nagyszerű s messze kiágazó itt a népnevelés hatásköre s gondolkozásba ejtsen minden magyart: hol állunk még mi földünk nagy gazdagsága s országunk nagysága dacára? s hol van csak egy talpalatnyi föld, melyen javitanunk nem csak lehetséges, de nélkülözhetlen is nem volna? s pedig a népnevelés nagy műve itt bevégezve nincs. Egy nagy kör van még hátra: az életben kölcsönös hatás s habár Württemberg itt távolról sem közelíti meg az ideált, néhány szóval körvonalo-
lozom e tért e tekintetben is oly igen hátrább álló honfiaink számára.

A svábnép, dacára a bélyegtelen lapok rendkívüli olcsósága s a népkönyvek nagy elterjedtségének, aránylag igen keveset olvas. Tanítóik nagy elfoglaltatások miatt nem fordítanak kellő gondot a népműveltségére, a papok közül csak a nagyobb városokban s a különböző vallásos felekezetek körében egyesek tartanak rendkívüli előadásokat s ezek is általános vallásos s erkölcsi phrasiák miatt, alig oktatók; népgyűlések csak az újabb politikai mozgalmak által, mintegy két év óta létesültek s a nép elég politikai képzettséggel nem bír; a társas ünnepélyek, toastok és más beszédek nélkül folynak le, még a nagyobb ünnepélyek s halottak temetése alkalmával is ritkán tartatnak szónoklatok egészen ellentétben e tekintetben oly igen tulzó szokásainkkal. A nyilvános élet e nagy hiányai igen meglátszanak a különben is önzésre hajlandó s önkörébe bemélyedni

szerető sváboknál. De ellensúlyozzák némileg e hiányt különösen a gazdasági egyletek vándorgyűlései, a legfőbb városban levő iparosok olvasóköre, hol a tudomány férfiai szakfelolvasásokat tartanak népies nyelven, végre az eskütszékek s általában a szabad alkotmányos élet, úgy hogy a társas élet hiányai dacára, a jobb alappal bíró népeletünk felé emelkedik a nép s rossz nevelése hiányait tökéletesebb képzettséggel pótolja. Mivé lenne azonban e német nép, mely különösen kitartásában oly annyira felülmulja a föld többi lakosait s hol a műveltségért annyi áldozat történik, mivé lehetne mondom, ha az egyoldalú értelmi képzés mellett az akarat s társas élet is kifejtetnék s a német polgár nem csak tapasztalt, de teljesen képzett ember is lenne? szomorúan esik e viszonyra gondolni.

Legtöbbet tesz az újabb időben ez egyoldalúság ellen, haszinto inkább csak a fiatal nemzedéknél, a tornaegyletek szaporodása. A napoleoni szabadságharcok óta a politikai ellenzék Németországon az ifjuság e testületeibe vonult vissza. A württembergi tanodákban oly igen elhanyagolt testgyakorlatok életbeléptetése rendkívül nagy fontosságúvá teszi e gyülekezeteket, mert hiszen nem csak az egészség, szépség és ügyesség, de a szellemi kifejlés hathatós eszközeül is el van ismerve a testgyakorlat: azonban talán még fontosabb a sváb népre nézve az, hogy e tornaegyletek az egész országban szoros összeköttetésben állván s egyes körök nagy versenyünnepélyeket, gyakori kölcsönös meglátogatásokat rendezvén, az eddig csaknem nélkülözött társas életet elősegítik s a jelen német nagy politikai mozgalomban az e tekintetben hátramaradt nép egyik nevelői lesznek, sőt, miután igen jó szokásból társas összejöveteleiket történeti s más általános érdekű felolvasásokkal is fűszerezik, a műveltséget hathatósan előmozdítják. Ez egyletek nagyrészt alig másfél évtized óta állanak Württembergben, állandó tanárképezdejök nincs, a kormány politikai mozgalmaik miatt működéseiket elő nem segíti s inkább csak az utóbbi években jöttek élénkebb mozgalomba: de Württembergre nézve nagy fontosságokat már most is észrevettem s országos ünnepélyökön s több társas összejövetelekben résztvevén, sokszor kellett felsohajtanom: miként lehetett nekünk, harcias és tetteus magyaroknak, e téren is oly

annyira elmaradnunk? mivé lesz Árpád nemzete, ha a nép hárcias nevelése, akarateréje kifejtése oly bűnösen még tovább is elhanyagoltatik?

Az e cikkben említett tárgyakra nézve az idézettek kivül megolvashatni még különösen.

Rümelin: Die Aufgabe der Volks-, Real- und Gelehrten-schulen zunächst mit Beziehung auf würt. Zustände. Heilbronn 1845. című művét és

Barth: Patriotische Gedanken über die erste Volksschulausstellung in Stuttgart. Ulm, 1861. Baumlein. Ansichten über gelehrtes Schulwesen mit bes. Rücksicht auf Württemberg. Heidelberg 1841. Az intézetekben Köhler Musterschule, Raumer Erziehung der Mädchen, Hirzel Schwarz és Völter műveit sokszor táltam a fentebb említettek kivül.

5. Humanistikus intézmények.

Angolhon, Holland, Schweic hasoncélú nagyszerű intézményei mellett igen jelentéktelen az, mit e tárgyban Württembergről irhatok: de nemcsak a rajz általános kiegészítése végett teszem ezt, sőt különösen azért, mert honunkban a valódi műveltség e legszebb jelvényei csaknem teljesen hiányzanak s a nyomor, mely proletáraink s a sors által mélyen sujtottnak ajkáról felszólal, ha kisebb is, mint másutt, bizonynyal elég nagy arra, hogy meghallgatást nyerjen.

Az árvaházak felemlítésével kezdem meg. Csaknem minden nagyobb város bir magán alapítványok utján árvaintézetekkel, sok helyütt az egyház kenyeret, ünnepi ajándékokat osztogat, államsegély mellett több magánintézet létesül: de mindez kevés s hol az árvák együtt laknak, legtöbbször alig láttatnak el a legszükségesebbekkel, az épületek meglehetősen rondák és szűkek, sem szellemi, sem gyakorlati (iparágban sat). kiképeztetésökre elegendő gond fordítva nincs s a szűklelkű ajándékozók hetenkénti házelőtt éneklést s más apróbb szolgálatokat követelnek az árváktól, melyeket az egyház gyakran az önérzet kifejlését elnyomó kíváncsalmakkal tetézt.

A fenyítő intézetek sem felelnek meg az ujabbkori, különösen az amerikaiaknak, haszinte ezek az árvaházaknál jobb karban állanak.

Sokkal fontosabb ezeknél az apróbb felekezetek által alapított árvházak kezelése s a két nagy államintézet árvák számára.

Az elsők közt a kornthali gyülekezet mellett kiemelendő az evangéliumi község, egy a methodistákkal rokon 6 év óta igen elterjedt erkölcsi irányu rajongó felekezet s mindenekelőtt a tulzó pietismusa dacára praktikai dolgokért lelkesülő Werner Gusztáv, ki az utolsó 30 év alatt megnyerő személyisége s szónoklata által 17 gyülekezetet alapított mintegy 2000 emberrel. E nevezetes communisticus szerkezetű gyülekezetek (főhelyök Reutlingen) közös munkálkodás által sok hasznost létesítenek ugyan s különösen az elhagyatott szegény népet éhség és nyomortól teljesen megóvják, a szelidséget és jóindulatot terjesztik: de az individualitas kifejtését mellőzve, csak az általános jólétet segítik elő s a pietistikus nevelésmód által az akaratot elnyomva, gépiessé teszik az egyes működését, eltekintve attól, hogy elzárkozottságok, szűk és piszkos lakok által az élet szebb örömeitől megfosztatnak. Elismerést érdemel azonban azon törekvésök, hogy minden anyagi erejüket humanistikus célokra fordítják s aggok, árvák, nyomorékok s más tehetetlen betegek a józan számítás határán felül is oltalmat s ápolást találnak falaik közt.

Az állam által két árvaház van igen jól felszerelve Stutgart és Weingartenben, 11 tanító s felügyelővel s 620 növendékkel, melyek közül 373 az intézetekben lakik. Ez intézetek valláskülönbség nélküliek, a gyermekek oktatása leginkább lakásokon kívül történik az állam költségén, de az intézeten belül is gondoskodva van különösen az iparágak megtanulásáról s az egészségi viszonyokról. A helyiségek elég tágak, habár nem minden tekintetben jól berendezettek. Koszt egészséges, igen kielégítő, haszinte több húsétel szükséges is volna. Weingartenben az árvaházzal „Ret-tungsanstalt“ is van összekötve, a mely lényegileg árvaház ugyan, de theoretikus oktatás nem adatik benne s a gyermekek egyrésze szülőkkel is bir, kik azonban fizikailag s erkölcsileg képtelenek ápolásukra. E cím alá soroztatnak az ország többi részeiben ma-

gán társaságok és egyházak által alapított árva és szegényházak is, hová kivételesen tehetetlen aggodalmak is felvétetnek.

A siketnémák számára 3 államintézet van a tanítóképezdekkel részben összekötve s 3 magánintézet. A legjobban berendezett ez intézetek közt a gmundi, egy igazgató, egy állandó, 4 változó tanító, állam által ellátott 52 növendékkel. Württemberg hasoncélú intézetei igen nagy előnye az, hogy a gyermekek a tükör segítségével a betűk s egyes szavak kimondására rögtön oktattatnak s ez alapon már a második évben csaknem a közönséges népiskolai növendékekkel egyenlő oktatásban részesülhetnek. Szükségesnek láttam ezt kiemelni, miután nálunk a különben kitünőleg berendezett váci intézetben még mindig a jelbeszéd használtatik, amely által a gyermekek az intézetből kikerültök után is igen kis körre vannak szorítva s nyomorúságok egész súlyát kell érezniök, s ha szinte egyeseknél történnek is kivételek e tekintetben, a rövid gyakorlat által oly kevés eredménnyel, hogy beszédök állati ríktó hang inkább, melyet később, a nép által meg nem értetvén, nagyrészt ismét elfelednek. Meggyőződve továbbá, hogy e kimondás szerint oktatás aránylag sokkal könnyebb és eredménydúsabb, mint a jegyek által, hogy a legelhagyatottabb gyermek is képes lesz ez által egy év alatt folyékonyan írni és olvasni: hathatósan merem ajánlani ezt a szakférfiak figyelmébe. Igen természetesen ez intézetekben a szemléleti oktatásra, a konkrét dolgokra s a képekre nagy súlynak kell fektetnie s e tekintetben az itteni oktatás is sok kívánni valót hagy hátra: de általában oktatási igen jeles tankönyvek közt különösen kiemelem itt, mint e nembem tudomásom szerint legkitünőbbet Wilhelm Arnold: *Elementar-übungen für Taubstummen* Frankfurt am Main, Brönnert 1865. Dícsérik Alle „*Anleitungen für Taubstumme Gmund 1820*“ művét is, de én nem ismerem. Általában e szerencsétlenek ápolására a kormány újabb időben sok gondot fordít s többek közt legújabbban azon tervvel foglalkozik, hogy a nyomorultak általános kiképzése végett minden néptanító e módszerrel is megismerkedjék, a mint-hogy a tanítójelöltek kötelezett tantárgyává tétetett s a régiebb tanítók is időről-időre behivatnak az intézetekbe.

Az említett 6 intézet közt Esslingen és Nürtingenben a semináriumokkal szorosan összeköttetésben lévő intézetek externatok, azaz a gyermekek magánházakban laknak s az iskolákba csak bejárnak. Először volt itt alkalmam az újabb kor e követelményét megtestesülve látni s habár az első évben ott lévő gyermekekre nézve nem is győződtem meg teljesen annak hasznosságáról, annál hathatósabb meggyőző erővel bírt a képzetettebbekre nézve. E szerencsétlenek, kik életök első, a lélek legfogékonyabb éveit csaknem tengődve töltik át, kétszeresen követelhetik azt, hogy későbbben nem zárt kör, nem hason szerencsétlenek társasága, hanem előrehaladottak legyenek nevelőik. Azon életvidorság, mely a nevezett intézetek növendékeit az internatok butasága s buskomorsága ellenében kitűnőleg jellemzi, a fogékonyság és belátás az élet különböző köreiben döntő szó a zárdaszerű nevelésnek mindenek előtt e szerencsétleneknél megszüntetésére s fentebb kifejezett aggodalmam is azon gondoskodás által, hogy a tanításra átadott növendékek először is jó kezekre bizassanak, teljesen mellőzve lehet.

A vakokról alig van valami intézkedés. A kormány által segélyezett két magánintézet inkább csak asylum s minden kornak számára foglalkodtató intézet. Az egyik Gmündben inkább externat s az intézet helyisége legnagyobb részt dolgozószobákból áll. Több nyomorékok számára alapított intézetbe is felvétetnek bizonyos díjért a vakok, de itt is csak ápolás végett. A vallásos felekezetek s egyházak saját körökben sokat tesznek e nyomorultak ügye enyhítésére, különösen a Kreuzerverein, hetenkénti egy krajcár járulékkal s a tübingai tanulók szegényápoldája, de a főgond inkább a szegényekre s árvákra terjed.

Sokkal többet foglalkoznak az örültekkel; 6 igen jól felszerelt s részben rendkívül népes magánintézet van e kis országban. Belső berendezések csaknem egy a miénkkel, a víz és gymnastikai kura nem mindenütt alkalmaztatik, s a kert és szabadmozgásról sehol sincs kellőleg gondoskodva. A legnagyobb e nemű intézet Dr. Landereré Göppingenben, mely 16 év óta virágzik s jelenleg

mintegy 400 beteggel bir. Gmündben 90 beteg van 16 apáca felügyelete alatt jelenleg. A Winnendeni berendezését is dicsérik.

Sok tekintetben legkitünőbb humanistikus intézete Würtembergnek azon „Heil- und Pflegeanstalt für Schwachsinnige und für Epileptische“ mely Stettenben Stuttgarthoz közel egy régi hercegi palotában létezik Landenberger felügyelete alatt, s mely államsegély mellett magántársaságtól alapittatván, különösen az újabb időkben kitünőleg felszereltetett. A szükséges gyógyításon kívül, hol a fürdők és gymnastikai gyakorlatok nagy szerepet játszanak, szemléleti és rajzoktatás mellett némi elemi ismereteket s több rendbeli és gazdasági előkészítő gyakorlatokban jártasságot is nyernek itt az ápoltak. A szerencsétlenek nemők, koruk, betegségek s különösen ingerültségi fokozatok szerint jól el vannak különítve s 35 személyből álló felügyelet alatt állanak, orvosi s paedagogiai tekintetben is igen gazdagon van gondoskodva. Ez okoknál fogva, habár a szellemi ápolásnál követett elvekkkel (amenyire tapasztalatom ily körülmények közt ítéletre jogosíthat) megegyezni nem vagyok képes, sőt az itt sokkal fotosabb testi ápolásnál is némi, habár csekélyebb hiányokat vettem észre, a fentebbi több okoknál fogva s mert az oktatási s ápolási díj aránylag s különösen a szegényekre nézve igen csekély, bátran merem az ily szerencsétlenek családjainak ajánlani. Honunkban, hol e szerencsétlenekről semmi intézkedés nincs, sőt a köznép a nagyobb fokban butákat az örültektől megkülönböztetni is alig tudja, igen ideje volna, ha a közérzet, a külföld s különösen Schweic e tekintetben nagy előhaladottságára figyelmezve, elhárítaná e hiány szűgyenét. Würtembergben ezenkívül még egy másik, de sokkal csekélyebb hasonintézet van Máriabergben, de sajnálatra méltólag az itt igen gyakori sajtóképi cretinnek számára nincs jelenleg egy nyilvános ápolda sem, holott még csak két évtized előtt is 3 magánintézet állott fenn.

A kórházak leginkább városok által alapittattak, de a mennyire ismerem őket, legnagyobb részt igen szűkek és rondák, különben a koszt egészséges s állandó orvosok mindenütt vannak. Egyik főhibájok, hogy a betegek beosztásáról nem gondoskodnak. Ludwigsburgban betegápolók képezdije is van.

Ez intézetekről olvashatni még a szövegben említetteken kívül Völter: Die Rettungsanstalten für arme verwahrloste Kinder. Mindezekre, mind az összes tárgyalat körrenézve legnagyobb fontosságu „Das Königreich Württemberg. Herausgegeben vom stat.-topographischen Bureau Stuttgart 1863“ című mű s különösen a Rümelin által benne irt cikket, mely mű Württemberg ismerésére is teljesen kielégítő az idegenre nézve. A Schmidt encyclopaediájában nem sokára várható cikk Württembergről sokhiányt fog pótolni.

Bevégzem e sorokkal azon általános áttekintést, melyet Württemberg paedagogiai viszonyai felett hazámiai számára itt megkísértettem. A házi nevelés felől ítéletet mondani nem éreztem magam jogosultnak, valamint általában a családi életrőlsem; úgy szinte mellőztem az iskolai fegyelemről szóló részt, miután ez igen egyéni itt is.

Szándékosan vontam lehetőleg legrövidebbre mindent, szándékosan hagytam el mindazt, mi hazai viszonyainkra közelebből nem alkalmazható: de, úgy hiszem, e sorokból is elegendőleg ki lehet látni, mily nagy a különbség, mely e kisdud kedvezőtlen fekvésű ország és sokkal nagyobb és gazdagabb hazánk közt létezik. A mérték, melyet ez ország viszonyai megítélésében alkalmaztam nem a hazai, sőt csakis egy idealis volt, mely kora ifjúságom napjai óta folytonosan szemem előtt lebeg: de e talán sokszor merész s igaztalan mérték dacára át fogja minden olvasó látni, mennyi kitűnőt alkotott, mily nagy lelkesedéssel működik e kis nép szellemi érdeke s jövőjén.

S a belátás volt inkább, mint az egyes figyelmeztető megjegyzések, soraim célzata. E belátást akartam hazám ifjainak nyújtani; sok tekintetben kedvezőbb viszonyainkra emlékeztetve figyelmeztetni akartam őket, hogy tennünk kell s nem kétségeskedve hasztalan merengeni, bátorítani akartam őket, hogy nemcsak az egésztest felőlelő lángész tehet itt a hon jövőjeért, de a napnak egyszerű mnukása is, ha akaratában, szívében nem hiu lelkesedés van s az egy tárgyat, melyre tör, teljes mélységében öleli fel. Én hiszek a hazai nevelésügy jövőjében, s ha kétségek szálnának is fel agyamban, ha a viszonyok talán sok kedvezőtlent mutatnának is s

a sötétség ismét felemelné ijesztő alakját: teljesen megvagyok győződve, hogy nyomorult becsvágyó az, ki ilyenkor kétségbeesik s ki a legutolsó percig, a legjelentéktelenebb körben nem kísérti meg működését, hogy üres ábrándozó az, ki csak az eszmékért rajong s nem a nép, a valódi életből felfelé akarja az eszmét valósitani, bizom ekkor is nemzetem geniusában, hogy kebléből nemcsak ily félszeg ábrándozók fognak előállani.

Előadtam e példát, egyet a jobbak közzül. Gondolkozottok felette hazám ifjai, de nem csak észszel, hanem érzellemmel is.

GYÖRGY ALADÁR
bölcseleti tanárjelölt,

Emlékbeszéd Erdélyi János felett.

(Elmondott 1868 július 12-dikén a sárospataki főiskola imatermében.)

Mélyen tisztelt gyülekezet!

A folyó 1868-dik év január havának 26-dik napján egy koporsót kísértünk ki oda, hol a tudomány és a gondolat annyi föl-kentje aluszsza már az igazak álmát, a sárospataki temetőbe. A kíséretben melyhez hasonlót e város közönsége nem egyet látott immár, nem volt semmi egyéb feltűnő, mint a nagy szám és a komor hallgatóság; a végtisztességet nem különbözteté legyéb meg a hasonló alkalmaktól, mint a mély részvét a szemekben, s a szósze-génység az ajkakon. Egy rövid fohász, rövidebb és egyszerűbb még a szokottnál is, bágyadtan és félénken emelkedve az ég felé, mint a bárka galambja a vizek sivár özöne felett; az énekkar szent pa-nasza mélabus öszhangzatban zsongva ki a téli nap fagyos szelébe; keserves nyögések, melyeket hallani fáj az érző léleknek, mint ki-művelt fülnek egyegy elpattant húr végső zenegése: ezek valának a gyászmenet részletei, melyeket megrendítő komorsággal fejez vala be az aláhulló fagyos göröngyök tompa dobbanása.

E komor jelenethez jólállott a téli tájkép rengeteg halotti lepleivel, jólállott a lobogó fáklyák felgomolygó füstje, hosszú sötét vonalban húzódván a kíséret feje fölött mint egy szélben lengő óriás gyász fátyol.

És mindenki tudta, hogy ennek mind így kellett végbemenni,

tudta azt is, miért kellett így végbemenni. Jól tudta mindenki, hogy a koporsóban Erdélyi János fekszik, vagyis inkább egy összeomlott porhüvely, melyet egyike a leggazdagabb szellemeknek az Istenség templomává avatott vala fel; jól tudta mindenki, hogy sem a fájdalmat, sem a vigasztalást nem bírja többé meg az a megtört alak, ott a koporsó után, kit a lenyugvó nap még mint boldog hitvest sugároz vala körül, míg a kelő hold már csak az özvegynek szét-dult vonásaira vetheté sápadt tekintetét; az egyház vigasztaló szónoka, s a kartársak vigasztalhatlan serege jól tudá mindezt, s a kimondhatlan veszteséget és megmérhetlen fájdalmat azzal tisztelték meg, mi azokhoz leginkább illik: hallgató részvétellel.

Néhány nap múlva féléve lesz e keserves lélekrázkodtató jelenetnek. S vajjon azért gyűltünk-e most egybe e helyen, hogy az égető sebeket újra felszakgassuk? Nem, nem mélyen tisztelt gyülekezet! legyen áldott az idő, mely távolít, tompít, és vénít: mi azért vagyunk itt, hogy e tágabb családi körben, melyet egy szellemi ősanya, a sárospataki főiskola iránti kegyelet évenként összehoz, szeretettel megemlegessük őt, ki e körnek kiváló büszkesége vala; azért vagyunk itt, hogy kiengesztelődjünk a végzettel, nem hogy fellázadjunk ellene; azért vagyunk itt, hogy megáldjuk az emlétt, a földit úgy mint a szellemit, melyből elhunyt barátunk az édes anyatejet, a még édesebb anyanyelvet, s a lélek táplálékát a tudományt szívá, nem hogy megátkozzuk a földet, mely midőn az emberiség diszeit zárja el tőlünk, önmagát teszi szegényebbé; azért vagyunk végre itt, hogy így szóljunk a bánatban megtört özvegyhez:

„Testvérünk a fájdalomban! töröld le könnyüidet; a kit te siratsz, az nem halt meg egészen; ő a gondolat embere volt: s a gondolatok nem halnak meg mint az emberek!”

*   *   *

Erdélyi János, mióta a közélet terén önállóan fölléphete, s sorsát önmaga intézheté, két pályán működött, az írói és a tanári pályán. Amazon: mert keble Istene készíteté, hogy elmondja a közönségnek mindazt, a mi mondani valója van; emezen: mert lelki.

ismerete ösztönzé, hogy a haza ifju nemzedékét a gondolat és a tudomány magaslataira segítse.

Mint író a szellem működésének három körét foglalta el. Ő költő, műtész, és bölcselő volt.

Költői pályája, némi fiatalkori kísérleteken kívül az iskola falain belül, világba léptével egyidőre esik 1835-re. Azon kor ez, melyben a magyar költészet, Kisfaludi Károly példaadása után már szakított a multtal az ugynevezett klasszicizmussal, vagyis inkább a régi görög és római minták utánzásával, s Vörösmartyban már diadalát ülte az új elv, a romanticizmus elve, vagy az ugynevezett regényes alkat.

Elhunyt barátunkra nézve a választás sohasem volt kevés, mihelyt ő a változtatásban eszmei haladást vett észre. Haladásnak tűnt pedig fel előtte először: a tartalom nagyobb gazdagsága, mert ezen iskola szabadelvűségében oly tárgyakat is felvett a költészetbe, melyeket a klasszikai műalak nem fogadott el; haladásul másodszor: az egyéni és jellemző határozottabb kiemelése, és harmadszor az előadásban bizonyos népiesség, azaz minden nagyobb tudományos készültség nélkül megérthető és élvezhető tiszta, átlátszó, nemes előadás. „Mi lett volna, életemből, így ír mintegy husz évvel később, ha egyéb állapotainkra vetvén sovár oly ritkán kielégítő pillantást, s nem ugyan megvetéssel, de csakugyan hidegséggel fordulván el tőlük, itt sem találtam volna előmenetelt, haladást? Oly kérdés, melyet magamra nézve megfejt azon szerencsés körülmény, hogy még tudok örülni, remélni; mert különben egyiket sem tudnám, s bevégezte volna hatalmát rajtam is az idő.“

Ő tehát a műbölcsész öntudatosságával s az ifjai kebel egész hevével csatlakozott a költészet új átalakulásához, s a költemények, melyeket lantja zengett, lyrai költészetünk legszebb gyöngyei közé tartoznak. Erdélyi János sohasem vette kezébe a lantot, vagy a mint saját költészetét jellemzőleg nevezi: a hárfát, mint az ihletés szent óráiban, s ezért van, hogy nála az eszme mindig hozzá méltó alakban, hogy úgy szóljak vasárnapi öltözetben jelenik meg. E részben a klasszikai iskola formai szigorát öröklé, annak dagálya, és ókori viselete nélkül. Tartalmilag költészete tulnyomólag a felé

irányul a mi érzelmeinkben tisztán emberi: a vallásos érzet, megnyugvás, a család, annak öröme és bánata, a társadalom jajkiáltásai, az emberiség szava, vagy elmerengés a szép természet kebelén képezik annak főbb tárgyait. Ő kiválólag az emberi érzelmek ékes szavu költője. Hiszen irataiban valahol alig tudta eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy kimondá e szép szót: „Minden ember legyen ember és magyar, a kit e föld hord s egével betakar.“ Azt a mi érzelmeinkben különös, nemzeti, hazafiui csak ritkán, hogy úgy szóljak, nagy ünnepeken s nevezetes alkalmakkor vevé elő a kebel szentek szentéből, de ilyenkor egész templomi komolysággal. Ki ne emlékeznék a megható „Könyörgés“-re:

Isten! magas vezére
Árpád csatáinak

Ő írta e dalt szép ifju idejében, 21 éves korában Berzétén, s a gyönyörű mű valamint méltólag nyitja meg költeményei sorát, úgy bátran helyet foglalhat Kölcsey „Himnusza“ mellett is, mely utóbbinak véghangjai a hazafiui fájdalom reménytelenségében törnek meg, míg a mi fiatal költőnk a nemzet ébredését látja s a fiatal kebel rendületlen hitével zengi:

Ne hagyd sötét napokká
Borulni hajnalát,
Mely századok homályin
Csak most loboghat át

mit aztán öszhangzatosan fejez be a lelkesült ifjúkori fobász:

Támaszd fel újra e hont,
Erkölcset olts belé,
Hogy közhatás buzogjon
Közérdekek felé

S ne lásson oly hazát, mint
Kedves magyar hazánk,
A messze elmenő nap
S a nagy kerek világ!

Ez, s ehez hasonlók, melyek között a mindnyájunk előtt ismeretes, s mindnyájunknak szívéhez szóló „Pórfut“ még megem-

litem, mint mondtam, csak ünnepi kivételek; a tisztán emberi az, mi Erdélyi Jánosban leggyakrabban lelte meg aranyaszáju tolmácsolóját. Ki sirni nem tud, kit családi veszteség nem ért vala még, olvassa el „Kornélia emlékezetét,” melyben hű nejének, s a „Családkép” című elegiát, melyben kis árva gyermekének halálát megsiratja. Az utóbbiból álljon itt ismertetőül néhány sor:

Meghalt ez a gyermek, fájdalom volt a lét.

Mert a virágszálát mely sinyli gyökerét

Harmat nem örzi meg.

Anyjához fájt e sziv, fájt a holtak felé,

Nem birhatá tovább: és megszakadt belé,

Az élettől beteg.

Vagy ki a társadalom nyomoruságai fölött nem elmélkedett még eddig, ismerkedjék meg az oly darabokkal, mint a „Pórfu” „Egy gyermek születésére,” „Szegények éneke,” „A koldus botjához,” és a „Kórvitéz,” kihez oly mély igazsággal mondja a költő:

Hősnek kicsiny vagy, koldusnak magas.

Vagy lelkesített téged a Haza

Hogy tűrni tudtál hadban mint a vas,

Melyet karod megszokván, hordoza?

Nincs a dicsőség könyvében neved,

És elviend szó nélkül a halál;

S míg százezert nagy éj homálya fed

A könyvbe írva egy-két ember áll.

Végre, hogy többet ne említsek, ki nemes elhatározásokkal kíván indulni jó és balsors elé, s megóvni jellemét minden szennytől, e sokszor szennyes ruhában az életben: az ne csak olvassa el, hanem vesse jól szíve táblájára az aféle gyönyörű költeményeket, mint az „Ifjuság hattudala,” a „Pályaemlék,” és a „Megnyugvás”.

Erdélyi János költeményei majd itt majd ott jelentek meg az idők folyamában. Összegyűjtve kiadattak általa Budán 1844-ben. Vajha a közönség részvéte ösztönözné hátrahagyottait, hogy az azótaiakat is egybegyűjtetve, közkézre bocsássák! És itt pirulva teszem a mélyen tisztelt gyülekezet előtt magam részéről azon valamást, hogy én, ki pedig elhunyt barátomnak kitünőbb költemé-

nyeit ifjuságom óta csaknem könyv nélkül tudom, a fentebb említett gyűjteményben csak halála óta szereztem biztos tájékozottságot. Ez az oka aztán, hogy még életében, tudtomon kívül nagy botlást követek el irányában egy alkalommal. Egy rövid kiránduláson ugyanis vele lévén, megdicsértem neki egy Bajzaféle dalt, melynek, mind átlátszó tiszta szövege, mind hozzá alkalmazott szeliden hullámszó dallama reám ifju koromban egy tiszta holdvilágos éjen a legábrándosabb hatást tette volt. „Hogy van az a dal? kérdé - - Gondolom — felelém én — a címe „Csónakos“ lesz, s akkori boldog tudatlanságomban elmondám neki saját költeményét. Ő csak annyit mondott, hogy szeretné hallani azt a dalt, de egy szóval sem mondá, hogy a szöveg övé, mert megdicsértem. Általában saját költeményeiről sohasem beszélt; holott más költők művei szépségeinek érzékeltetésében kifogyhatatlan volt.

*   *   *

Elhunyt barátunk költői és művészi pályája közt természetes az egybefüggés. Már említém fentebb, hogy a romantikai elvnek befogadása a költészetbe a népies előadást bizonyos pontig jogossá tette vala. Költőink figyelme a kedvező politikai áramlat által is segítette, a népdal s népies modor felé fordult. Erdélyi János pedig a nép ajkairól vett, igazán népi eredetű, tehát a tulajdonképi népdalokon jártatja vala elméjét, melyeket tudományos kincsnek tekint vala mind nyelvészeti tekintetben, a mennyiben úgy vélekedék, hogy azoknak olykor minden törvénytől független, merész szókötezeit a műköltészet is előnnyel használhatja fel a maga helyén; mind régészeti tekintetben, amennyiben lehetőnek tartá, hogy a hová a történelem szövetneke be nem hathat, ott talán a népdalokban, népmondákban fenmaradt hagyományok és szokások gyújthatnak némi világot.

Ezen a tudomány szükségéből meritett két tekintethez még egy harmadik tekintet, a politikai is járult, mely neki a nép fiának ki eredetét soha meg nem tagadta, örökre becsületére válik. Ő tudniillik úgy gondolkozott, hogy ha az iskolátlan tömeget költé-

szete után becsüljük, ez azt teszi, hogy becsülni fogjuk polgárilag is.

Mindezen tekinteteknél fogva neki kedvenc eszméjévé vált a nép száján forgó dalok és mondák egybegyűjtése, s 1842-dik évi január 22-ikén a Kisfaludi-társaság tagjává megválasztatván, a népköltészetről tartá első felolvasását. E felolvasás hihetőleg sokat tett arra, hogy elhunytunk kedvenc ohajtása teljesült, és hogy a magyar népköltési gyűjtemény szerkesztésével épen ő bízott meg a társulat részéről, mely megbízatásnak ő 1846- és 47-ben a magyar népdalok és mondák két kötetének közrebocsátásával felelt meg.

Eddig még csak a műfilozóf működött, de eljött az idő, midőn a szigoru műbírónak is elő kellett állania. Az 1848-iki forradalom, mint minden oly korszak, melyen nagy szenvedélyek uralkodnak, meglazítá az irodalmi fegyelmet. A kritika elhallgatott. Következtek a gyászos napok 1849-ben, a midőn érdemül kellett tartanunk, ha valaki ír, akárhogy és akármit, csak magyarul írjon. E zord időkben, midőn emelkedett érzelmeket énekelni alig is lehetett, mind ritkábbá lőn a nemes hang költészetünkben, ellenben hova tovább annál sürűbb azok föllépése, kiknek kezében a költői gondolat s költői forma egyiránt elveszett.

Erdélyi János nem késett sikra szállani az álrány ellen, melyet saját nevén anyagelviségnek, realizmusnak nevez vala meg s midőn általánosságban tartott felszólamlása, mely a „Pesti Napló“ 1855-diki folyamában jelent meg, a várt sikert nem eredményezte, a „Budapesti Szemle“ 1859-diki füzetében éles bírálat alá vevé az elv vagy inkább irány legkiválóbb képviselőit; tisztelve mindeütt a költők méltánylandó igyekezetét, s nem érintve sehol személyiségeket, de kérlelhetlenül elítélve hibás nézeteiket, ferde fogalmaikat, eszthetikai bűneiket.

Ha tudjuk, hogy nem csak mi nálunk, hanem más irodalmakban is mily hálátlan pálya volt eleitől fogva az ítéset; ha visszaemlékszünk, mily haragot, sőt lángoló gyűlöletet vont fejére éles bírálataival egykoron Bajza: egy felől nem tagadandjuk meg elismerésünket a szent elhatározástól és szent komolyságtól, melylyel

elhunyttunk magát a lélek küldetésének alávetette; más felől megfontolván, hogy a netalán igényeiben sértett hiuság s ez által előidézett hidegség sohasem vált személyes gyűlöletté iránta: el kell ismernünk, hogy a nagy idők tapasztalásai még sem vonultak el nyom nélkül felettünk, s hogy a végzet sanyaru leckéinek mégis volt egy jó oldala ránk nézve: férfiasodtunk, emberesedtünk.

*   *

Midőn arról, a kinek emlékét ma itt megújítók, kötelességem szerint megemlékszem úgy is mint a hazai bölcsészet egyik bajnokáról: előre is kijelentem, miszerint eszem ágában sincs őt a tudomány, a rendszer magaslataira követni. Mert magaslat bizony az uraim, melyről csak jól alkotott, s az eget a földdel egybekötő Jákób lajtorjáján haladni megszokott fő tekinthet szédülés nélkül alá.

Nem titok ugyan előttem, hogy napjainkban is találkoznak még, és pedig tudományosan kimivelt értelmes emberek, kik a Metafizikát a tudományok sorából kitörlik, s az emberiség értelmi jobblétét ezen változástól várják. Ezeknek helyettem megfelelt a mai emlékűnnap hőse Erdélyi János. „Hogy ez megtörténhessék úgy mond, embernek nem kevesebbről mint eszéről kellene lemondania. Mert szervesség a szellem igazsága egészlete; azonkívül csak töredék, összzsefüggetlen részenkintiség.“

Ennek előre bocsátása után mint nem szakember csak röviden emlitem meg, hogy elhunyt barátom, Hegel rendszerét tekintette a bölcselkedésben legmaibb álláspontnak; nem mintha hitte volna hogy az ő rendszerével már be van tetőzve a bölcselkedés temploma, hanem mert magas röptű lelkét leginkább kielégíté e nagy gondolkozó, a ki azon fokozatokat, melyeken a gondolat fejlődése áthaladt, felölelvén, saját rendszere tartalmává tette, hogy az ellentétes irányokat magasb elvek alatt egyeztesse ki.

De mintha hallanék egy észrevételt, mely annyival kevésbé meglepő, mivel irodalmi uton is nyilatkozott immár. Az észrevétel körülbelől ebből áll: ezen bölcsészeti rendszer tán jó lehet Schiller és Göthe nemzetének, mely az elvontságokba már beleélte s azok-

ban jól találja magát, de nekünk magyaroknak homályos, csaknem érthetetlen; nekünk a magyar észjárásból kifolyó, annak nyelvén szóló magyar filozófia kellene.

A mi ezen észrevételt illeti, a nehezen érthetőségre mindenek előtt megjegyzem, hogy oly tudományhoz, mely a lét és tudat, a szellem és anyag, a gondolat és tárgy egymáshoz viszonyát vizsgálja; oly tudományhoz, melynek tárgyai: isten világ, lélek; oly tudományhoz tehát, melynek célja épen a tudat igazolása, az, a mit a közéletben józan észnek nevezünk, magában még nem elegendő kulcs; ahoz ismeretekkel fölszerelt értelemmel kell járulni, mely aztán kiművelt észszé magasodjék; mert a filozófia a tudományok tudománya, azaz a tudás egysége, s az ily tudományról könnyebb beszélni mint abból.

A magyar észjárásra alapított vagy más szóval nemzeti filozófiára pedig nagyobb mélységgel mint én tehetném, s ékesebben megfelelt az, a kinek emlékét ma ünnepeljük, egy itt helyben 1857-ben megjelent művében, melynek címe: „A hazai bölcsészet jelene.“

A nemzetiség alkalmazása mond ő igen helyén esik az ember lelki életének alsóbb fokozatán; gyönyörűen veszi ki magát a költészetben is, s mindenben mi ehez tartozik. De már a felsőbb fok szellemi élet, a vallás körében kevesebb sulya van. Végképen megszűnik pedig az utóbb, azaz a kezdetleges műveltség előhaladásával a bölcsészetben. Mert a bölcsészet mint egyetemes igazságok tudománya a tiszta gondolattal foglalkozik, vagy azon adataival a szellemnek, melyek az egy és megoszthatatlan ész nevében a föld népei által nemzetiségre való tekintet nélkül egyformán fogatnak fel. Ha tehát mondatik: van görög, francia, angol bölcsészet, ez nem azt teszi, hogy talán e nemzetek oly saját bölcsészettel élnének, minő nyelvek; hanem azt, hogy bizonyos mértékig többé kevésbé volt befolyásuk a tudomány fejlesztésére, virágoztatására.“

Mindenikünk tudja, hogy e munka leginkább az egyezményes magyar filozófia ellen volt intézve, melynek zászlóvivői hazánkban Hetényi és Szontagh Gusztáv valának.

Soha eddig Hegel nem szólalt meg nálunk oly bátor hangon.

Addig ő volt a támadott; most támadólag lépett ki. Oly bajnoka akadt, ki nagyobb mértékben mint elődei, birta a szó és a nyelv hatalmát.

De ha elhunyt barátunk a fentebb jelzett értelemben nem akart semmit tudni nemzeti filozófiáról: annál foróbb ohajtása vala lelkének, hogy az irodalom vizsgálódása tárgyává tegye mindazt, mi nálunk az idők folytában az eszme érdekében nyilatkozott; hadd látná a közönség, s hadd látná a világ, hogy Európában nem volt oly hábütése az eszmék mozgalmának, mely közöttünk meg nem érzett volna.

„A bölcsészeti szellem haladásának ismerete nélkül, mond ő, a magyarság történetében hiányzik a szem, melyen a magyarság lelkébe láthatnánk. Helyezzük be hát magunkat bölcsészetiileg is a történeti állás jogaiba, mint a költészeti oldalon eddigelé behelyeztük már.“

A felszólítás a magyar szakbeli írókhoz volt intézve.. Azonban a viszhang csak nem jött másunnan. Lehet-e rajta csodálkozni? Hiszen maga az elhunyt, a ki pedig panaszkodni nem szeretett, mert panaszkodni büszke volt, kénytelen elszomorodni azon félmeleg félhideg indulaton, melylyel a közönség a legújabb magyar irodalom történeti irányát fogadja; midőn az írónak még most is áldozatul kell vinni minden tudományát, erkölcsi és anyagi haszon kétes kiállításával.

Az áldozó ő maga lett; s megirta a „Bölcsészet történelmét Magyarországon,“ mely műve részenkint a „Budapesti Szemlében“ jelent meg.

* * *

Szóljak-e róla mint tanárról? Hiszen a mi a tudomány emberét illeti, az a fentebbiekben, mennyire csekély tehetségtől telt, ki van emelve. A nem egészen 17 éves tanári pályán ő ugyanazon tudományokkal foglalkozott, mint tantárgyakkal, melyek az írónak lelki élményei valának. 1851-ben a sárospataki főiskola előljárósága által a filozófiai tanszékre rendes tanárnak meghivatván, azon

az 1863-dik évig, midőn egy beszélő szerveit megtámadó betegségi utóbaj miatt az órák nagy száma alól magát felszabadítani maga és családja iránti kötelességévé vált, hivatalának és hivatásának egész lélekkel élt. Ekkor a tiszáninneni főtiszteletű egyházkerület a főiskola kincstárának, a könyvtárnak rendezését s az a fölötti örökösét bizván rá, a kevesebb elfoglaltatással járó magyar irodalom tanszékére szölitotta. S vajjon idegen volt-e e tér előtte? Hiszen az irodalom mint a mai korban leginkább értelmezik, tartalmilag épen a költészet és bölcsészet műveivel, a szónoklattal, az elbeszélő történetírással, s ezeken felül még a hitbeli és erkölcsi nézetekkel foglalkozik, mivel ezekben van leginkább kijelentve és kimivelve minden nyelv.

A nagyra törő szellem azonban, nem érte be az eléje szabott körrel. Az egyetemes irodalmat vagy a világirodalmat is előadásai körébe vonta, sőt e szakbani becses dolgozatát elkezdé már világ elé is bocsátani. A folyó évben két füzettel ajándékozta meg a közönséget, s a többi szakadatlan rendben vala ezeket követendő; azonban szólott az Ur, s midőn őt egészen miénknek vélnök, elsölitá magasabb szférákba magához. Vajha ne maradna befejezetlenül e becses mű, melyen az anyaghalmaz mellett ott van a művész rendező keze; az észrevételekből kitérések és egybevetésekből ki érzik a bölcsész szelleme, ki a nemzetek szemén át az emberiség lelkét vizsgálja.

Rajzoljam-e őt tanítványaihoz való viszonyában? Egy szó kifejez mindent. Ő lelkesedett volt a tanszéken, s a lelkesedés ékesen szólóvá teszi még azt is, a ki mint ő birt, Isten ajándékából nem bir e kitünő adománynyal. „Az ifju ember, mond ő, semmit sem ért meg oly könnyen mint a lelket. A szó, a gondolat éredésre vár, de a lélek hat közvetetlenül. Lélek az, a mi elevenit.”

*   *   *

Hátra van még, mélyen tisztelt gyülekezet, hogy elhunyt barátunkat magán életében mint embert is néhány szóval ecsetelni megkísértssem. Etöre kijelentem azonban, hogy e feladatnak csak bizonyos korlátok közt felelhetek meg. Nem keresem pedig őt fel,

épen azon körben, melyre szeretetben gazdag szívének egész melegét árasztá; azon körben, hol a közpálya sebei, a külvilág közönyössége, vagy olykori félreértései ellenében mindig biztos enyhületet talált; azon körben egy szóval, melynek tűzhelyét senki nagyobb bensőséggel és mélyebb igazsággal nem énekelte meg, mint ő: a családi körben. Nem teszem pedig azt, mert egy felől érzem, hogy a kép, melyet nyujthatnék róla, a páratlan gyöngédségű férjről, a legszeretőbb atyáról, halvány árnyéka sem lenne annak, a mi volt; másfelől meg azért, mert előre mondtam, szabályul tűztem ki magam elé, engesztelni és nem keseríteni, enyhíteni és nem felszakgatni a sebeket. Ugyanazért egész mostani előadásomat oda törekvém irányozni, hogy feltüntessem, nem hogy mit vesztettünk az elhunytban, hanem hogy mit nyertünk mi mindnyájan, mit a tudomány, mit a magyar irodalom, mit az egész haza abban, hogy e dicsőült szellem köztünk élt, járt, és működött.

A mi tehát Erdélyi Jánost a nagyobb társadalmi körben illeti: ő benne mint emberben mindig legjellemzőbb vonásnak tűnt fel előttem egy bizonyos derűtsége az életnézetnek, mely őt annyi családi és hazafui fájdalmas megpróbáltatások közt sem hagyá el végkép soha, mely egész lényét át meg át hatotta s rokonszenvessé tévé, s mely társalgásának, ha szabad úgy szólanom, valamely verőfényes bűbájt kölcsönözött. Részemről e tüneménynek okát én nem pusztán a vér mérsékletének s a nedvek szerencsés vegyületének titkában keresem, hanem inkább azon lélektani alapon találok fel, hogy ő mint a gondolat embere rendületlen hittet birt a haladás ügye iránt, s a fölmerülő ellentéteket, pillanatnyi akadályokat egy magasb eszme nevében képes volt kiengesztelni kibékíteni egymással.

Nem is volt a haladásnak határozottabb hive, buzgóbb előharcosa, mint ő. A haladás nevében még a halállal is kibékült. „A jónak ellensége a jobb, — mondá körülbelől két évvel ezelőtt néhai Bakó Dániel tanártársa fölött tartott emlékezésében — és szerencse, hogy az emberek nem élhetnek örökké, és meghalnak, hogy a jobbnak utját ne állhassák.“

Emlékszünk még rá itt a főiskolai körben mindannyian, hogy az 186⁵/₆-iki iskolai év elején ő volt főfő mozgató ereje, mondhatnám a legbuzgóbb apostola a sárospataki főiskolában akkor életbe léptetett akadémiai reformnak. Alig mondá ki a tiszamelléki helyét hitvallásu egyházkerület a nagy céit, a jövőben szemmel tartandó törekvések célját, hogy akademiánk a tanszabadság nagy elvének befogadása által egykoron egyetemi színvonalra emeltessék: dicsőült barátunk már azon kevés bátrak élén áll vala, kik azt hívék, hogy az idő megjött a bátorságra; hogy a nagyszerű felhívásra a tanári karnak büszke választ kell adnia; szóval, hogy a nagy eszméből tetteleg és minden halogatás nélkül életbe kell léptetni annyit, a mennyit a meglevő tanerőkkel s az adott viszonyok között életbe léptetni lehet. Az ő ékes tollából folyt az emlékirat, mely e tárgyban akkor a Rimaszombaton tartott egyházkerületi közgyűléshez a tanári kar részéről benyújtatott. Olvassátok meg ez emlékiratot: Erdélyi János lelke van kinyomva abban.

„Mióta Magyarországon a föld szabad lett . . . . . ez a második nagy eszme; vagy a jó után csak a jobb lehet a dolgok észszerű következési rendje. Ha szabad lett a föld, legyen szabad a tudomány is.“

Mennyi ifjui lelkesedés egy haladási eszme mellett!

Olvassátok tovább: „A tanszabadság elvének kimondásával az iskolaügy fel van mentve középkori fogságából, akarjuk mondani papos szerkezete lárvája alól, mely mögé, mint a velencei tizek tanácsa, egyedül azért zárkozzék el, nehogy meglássék arcán az emberi jobb természet . . . . . Ilyen lárvá igazán a tankényszer, melynek valósága festék, története képmutatás; elménkben tartva, hogy akadémiai iskolázásról van szó.“

Mennyi izgatói kiméletlenség a mult iránt! kiáltanók fel, ha tovább olvasva föl nem találnók a bölcsészeti álláspontot is, mely az ellentéteket megoldja, kiengeszteli ekképen:

„Nem tehetünk róla, ha tagadásba, a multak tagadásába esünk. Minden gyökeres ujtás ellenmondás. Az eszmék tisztázásának ez a lehető utja és módja; felmarad egyébiránt is az életnek és gyakorlatnak az átmenetel akadályait, nehézségeit elkoptatni,

lesimitani; s ezt azok kedvéért jegyezzük ide, a kik a rögtöni változtatást ellenzik, az ugrás elméletét tanulmányozzák, s a jó ügy féltésével talán félénkséget tanusítanak stb.“

Ilyen volt Erdélyi János a társadalmi kérdésekkel szemközt.

A társalgásban mindnyájan kedélyesnek és szeretetre méltónak ismertük, a mi ily komoly irányu és magas röptü szellemnél nem mindennapi istenadomány. A társalgás kedélyessége föltételez bizonyos nyíltságot és természetességet a modorban; könnyü játszi elmét a közlekedésben, s némi gyermeteg fogékonyságot az érzésben.

Ő mind a három kelléket a legszerencsésebb vegyületben egyesíté magában.

Nyílt kerekded arcán s kissé bennülő kék szemeiből az öröm és megelégedés mosolya sugárzott, valahányszor egy szíve szerinti ember vagy lelki rokon, vendégszerető hajléka küszöbét átlépte, vagy ilyennel valahol találkozik. Azok a mesterkéetlen, természetből kerekded, s úgy szólván magyarosan takaros mozdulatok, melyekkel ily alkalmaknál feléd közeledett s a szívéllyesség, melylyel kezét feléd nyújtá, önkénytelenül is lekötölezenek. Rendszerint derült tárgyakra intézte ilyenkor kérdéseit, s a kapott feleleteket jóízű visszaemlékezésekkel vagy talpraesett adomákkal fűszerezte. És a mi fogékonyságát illeti: erről elég legyen annyit mondanom, hogy életének ötvenes éveiben, az utolsóban fájdalom, melyeket számára kimért a gondviselés, ő még tudott örülni egy tavaszi virágokkal borított mezőnek; egy gyermekcsevegéstől zengő háznak; egy terebély fának, melynek lombjai lekiváncoznak az anyaföldre; Hegyalja nyugodtan kékelő egének az őszi napokban: szóval az élet és természet mind azon szépségeinek, melyeket annyi sokan, mint megszokott dolgokat csak alig, vagy észre sem vesznek.

Íme Erdélyi János életének benső története, néhány nagyobb habár művészeti szempontból tekintve nem elég biztos vonásokban.

Küleetörténetének ismertetésére, valamint az eddig mondotak némi kiegészítéseül szolgáljanak a következő életirati adatok

Erdélyi János született az 1814-ik évben, Kiskaposon Ungvármegyében, Erdélyi Mihály és Kovács Zsuzsánna reformált hitvallásu szülétől. Atyja egyszerű földmivelő volt ugyan, de szeretett verselni, ünnepnapokon családjával egész zsoltárokat végig énekelgetni, ezenkívül szegény házában néhány darabból álló kis könyvtárt is összegyűjtött.

Legelső kiképeztetését a helybeli népiskolában vevé a hét éves gyermek, hol a latin nyelv elemeivel is megismerkedvén, három év múlva 1824-ben a Sárospataki főiskolába vitetett. Egész iskolai pályáját aztán itt futotta meg tizenegy éven át kettő hijjával, mely alatt atyja elszegényedése miatt nem tarthatván fenn magát az iskolában, két ízben magántanítóságot vállalt, név szerint 1830—31-ben Kemecsén Szabolcsmegyében Répássy János gyermekei mellett, az 1833—34-ik évben pedig Cselejben, Zemplénmegyében, Cseleji Kolosy József udvaránál.

A tanulói pályának ezen önkénytelen megszakítását azonban jól fel tudta használni a maga javára is a serdülő ifju, részint az önképzés megkezdése, részint a miveltebb társalgási módor és hang el-sajátítása által. Ez időben ugyanis, miután a latin nyelvet az iskolában már derekasán értette, a német és francia nyelvek tanulására adá magát, sőt a könyvtartó magyar házaknál, különösen pedig Szabolcsmegyében, a magyar irodalommal is megismerkedett.

Az 1835-dik évben, miután a jogi tudományok hallgatását az akkori rendszer szerint bevégezte, végbucsut von a főiskolától, hol a Szemere Bertalan által alapított ifjusági önképző kör dolgozatai közt költői hivatásának már kétségtelen jeleit adá, s mint nevelő Gömörbe ment Berzétére a Máriássy családhoz, mely állása 1840. július 17-én ére véget. Ezen öt évet majd Berzétén tölté, majd felváltva Pesten, sőt a nevelői pálya betetőzéseül növendékével Máriássy Bélával hosszabb európai utat is tőn; azután pedig állandóul Pesten telepedett meg.

Neve ekkor már széltére ismeretes volt az irodalomban. Az „Aurora“ 1836-iki és 1837-iki folyamai, az „Emlény“-nek minden évfolyama 1838 óta, valamint a „Szemlélő“ és a „Rajzolatok“, a „Részvét gyöngyei“, az „Árvizkönyv“, a „Nemzeti Almanach“, mind szép számmal s még szebb tartalommal hoztak tőle többnyire lyrai dolgozatokat. Az 1837-ben megindult „Athenaeum“-nak folyvást dolgozó társa volt; az 1839-iki „Társalkodó“ pedig néhány becses értekezést közlött tőle, többnyire névtelenül vagy álnév alatt.

Az 1839-iki év november 23-kán a magyar tudományos akadémia levelező tagjává lőn megválasztva; 1842-ben pedig a Kisfaludi-társaság

sorozta tagjai közzé, hol a népköltészeetről tartott székfoglaló értekezésével általános figyelmet gerjeszte. Ezt követé nem sokára egy második értekezés ugyanazon tárgyban, mely föllépésnek nagyszerű eredményét már fentebb méltattuk. Ugyancsak a Kisfaludi társaság számára lefordítá Boileau tanköteményét a költészeetről; szerkesztette Garayval a „Regélőt“ s azt gyönyörű köteményein kívül alapos széptani és kritikai cikkekkal gazdagította. Titoknoka volt a Kisfaludi-társaságnak hosszabb ideig. 1844-ben kiadta addig megjelent köteményeit egy jókora kötetben; 1847-ben pedig megindította a „Szépirodalmi Szemlét“ mint a Kisfaludi-társaság közlönyét.

Az 1848-iki mozgalmas év, mint annyi mást, őt is kiragadta csendes működési köréből. Bajza lemondásával egy ideig a pesti nemzeti színház művezetését is vitte. Majd a politikai küzdelmekbe sodortatott bele. „Szabad hangok“ cím alatt költeményeket adott ki, s a függetlenségi harc végnapjaiban Szemere Bertalan felszólítására elvállalta a „Respublica“ szerkesztését. A világosi katasztrofa után bujdosnia kellett, s menedéket részint felső Zemplénben egy széplelkű urhölgy hajlékában, ki őt mint második gyermekét szereté, részint itt Patakon az „alma Mater“ közelében talált.

Az 1851-dik évben a sárospataki főiskolába hivatott meg a bölcsészeti tanszékre. Itt, lelki barátjával Hegedüs Lászlóval alapítá meg, s néhai dr. Szeremlei Gáborral egyesülve hárman inditák meg a „Sárospataki Füzeteket.“

E termékeny korszakból még nem említett munkái közzül megemlitendő még egy nagy becsű megkezdett tanulmány Verulami Baco-ról, mely a „Budapesti Szemlé“-ben látott világot.

Mint tanár, s a tiszamelléki reformált egyházkerület tagja folyvást tevékeny részt vett a főiskolai, egyházkerületi, s a reformált egyetemes népiskolai dolgokban. Ez utóbbinak választmányi gyűléseiben foglalkozott 1865 telén is Komáromban, midőn Pesten keresztül, és hazafelé utaztában egy veszélyes betegség csaknem a halál révére vitte; ez uttal azonban az isteni gondviselés, a tudomány hű gondjai, és a hozzáísetett szerető nő szelid ápolása visszaadák az életnek.

Erdélyi János a családi élet örömeiben és fájdalmaiban gazdagon részesült. Első neje Vahot Kornélia volt, Sándor és Imre nővére, az oly szivrehatólag megsiratott „Kornélia.“ Ettől származott kis gyermeke csakhamar követte anyját a sirba. Másodszori házassági frigyre kelt 1853. augusztus 26-án Csorba Ilonával, s az ég megáldá e frigyét repositó kedves gyermekekkel, kik közül azonban többeket, s köztük az első szülöttet Ákost, a szülei sziv keserves fájdalmára ismét el- és visszavevé az Ur. Hárman maradtak még, kiket eddig Erdélyi János árvái-

nak nevezhetünk: Zoltán, Ilona, és a csak négy éves kis Pál; de mi értjük az édes anya fájdalmát, ha arra is gondol, kit még megnevezni sem tud, s kinek keresztségébe az özvegy anyának forró könnyűi fognak vegyülni.)*

*   *   *

És ime itt állunk a végzetes nap előtt. Januárhó 23-dika felviradt. Semmi sem mutatá, hogy Erdélyi Jánosnak nem fog többé megviradni e földön. Érezte ugyan hogy baja van, s arra illetékes helyről rövid idővel a katasztrófa előtt figyelmeztetve is lőn; de erősen hitte, hogy több lelki nyugalom és kevesebb izgatottság mellett, hazájának még sok hasznos szolgálatot tehet. Rábirta tehát magát, különösen övéi unszolására, a tanári pályáról lemondani, s Pesten, szerető családjá körében, ismét egyedül csak az irodalomnak élni. Elméjében itteni viszonyait rendezve, a jövő irodalmi működés terveit hányva vetve: így járt kelt ő közöttünk, néhány nap óta, s teljesíté hivatása szent kötelmeit mind az utolsó percig. Az utolsó napon is így láttuk őt megjelenni hallgatói körében, részt venni az akadémiai tanárok értekezletén, betérni pályatársainak olvasó és társalgási körébe, fölkeresni és meglátogatni az egyházkerületi küldöttségnek a pálnapi vizsgák alkalmából Patakon egybesereglett tagjait, s mindezek után haza térni a barátságos hajlékba, nyugodtan és derűlten, tudván, hogy ott mosolygó nyájas arcok várakoznak reá.

Az utolsó jelenet egészen családjáé volt. Kis fiának egy népdalt danolt el, viszhangjául a letűnt szép napoknak, midőn őt danolni hallani öröm és élvezet vala. Kis leányát egy tündér-regére tanítá meg. A két gyermek fülében az apai hangok csengtek még, midőn aludni mentek. Ő is álmra hajtá fejét, de abból nem ébredt föl többé. Egy óra múlva halva volt. A tudomány szervi szivbajnak tulajdonítja halálát. Ki mondja meg utolsó álma nem a kedves család, nem épen a két gyermek volt-e a népdallal és a tündér-regével!

Ah igen! volt neki egy szép álma, egy költői álma, a hosszú

*) Az árván született kised Margit nevet nyert a keresztségben azóta.

munkás életről, az élet szelid alkonyáról, s a szép és csendes halálról, melyet egy gyönyörű románcban megörökítve hagyott hátra nekünk emlékül. Címe: „a két gyermek.“

Egy második gyermekségre jutott százados agg, munkabíró éveiben dalköltő, érzi közeledni végóráját; s szép szavu gyermek-unokájával enyelegve, ennek azon danáján alszik el örökre, melynek szövegét egykor ő maga írta volt. A költő a következő dalt adja az éneklő gyermek szájába:

„Tiszteljük a szüléket;

Van egy közös szüle,

Sok ember él kivüle

De senki nélkülé.

Hogy hosszú életű légy,

Tiszteld, mi éltet ad,

S rokont, szülét, barátot:

— Szeressed a hazát.“

A románc végsorai ezek:

A szent öreg ujult

Emlékezetében,

Ő írta e dalt szép

Ifju idejében. —

Bételt az idő,

Ellenge a szép szavu gyermek,

Az ősz leborult,

S többé neki nem viradott meg.

Vajha e költői álm mindenestől teljesezésbe ment volna elhunyt jelesünknel. Vajha megérte volna a tisztos vénséget, zengő unokákat ringatva ingadozó térdein. Mennyit nyert volna még benne a szépizlés, a gondolat, a hazai tudomány mélysége! De egy beteljesedett rajta mégis: a szép, a csendes, a költői halál.

És hátrahagyott kedvesei? . . . kérditek. Töröljétek le könyeiteket. A kinemzetének oly gazdag szellemi örökséget hagyott hátra mint ő: annak édes övéi nem lehetnek elhagyatottak a magyar földön.

Áldott legyen emlékezeté!

Elmondá E. D.

TÁRCA.

Könyvismertetés.

A Nibelung-Ének. Fordította Szász Károly, Karolsfeldi Schnorr Gyula rajzaival. I—X füzet. 1—420 lap. Pest 1868. Kiadja Ráth Mór.

Magyar nemzeti irodalmunk az európai országosultság terén lassanként mind több helyet igényel. Terjeszti munkás karjait mindenfelé, a hol az emberi ész fensége remek alkotások létrehozásában nyilatkozik. Így rövid időn azon kellemes meglepetésben fog a magyar olvasó részesülni, mikép saját anyja nyelvén különféle népek hőskölteményeinek összehasonlító tanulmányozását megkezdheti. A suomi nép Kalevalája, Firdevszi Sah-Naméhja, mint tudjuk készülő félben vannak: egy nagy alkotás pedig, melyet a keresztyénség german alakjában nyilatkozó emberiség ösmer, saját legbecsesebb nemzeti kincsének, a Nibelungének immár készen van, előttünk áll.

Ha azt mondanók, fordítónak sokat köszönhet már eddig is a magyar irodalom, valóban nem lennének elég hálások az iránt, ki lelkének egész erejével fogott e nagy alkotások tolmácsolásához. Nem, Szász Károly, a Nibelungénekekkel nem csupán fordítói viszonyban áll. Ő itt művész, ki remekül kezeli vésőjét, költő, ki szivünkben a legbensőbb hirt pendíti meg, alkotó, ki lelkesülve a nagyon, nagyot teremt.

A Nibelungének keletkezésének első gyökerei a német nép tudatában vesznek el. Mint egy egészt melyet különféle korok kovácsoltak össze, a német költészet első aranykorában, a 13-ik században találjuk fel. Valamint a Kalevalának, ugy ennek sem lehet tulajdonképeni szerzőjét tudni, mivel az annak gyanított Walther von der Vogelweide és Heinrich von Ofterdingen, még oly viszonyban sem állhatnak a Niebelunggal, mint Homer az Iliaszal. Legbiztosabb azon fölvetel, miszerint az egész nagy mű egyes népdalokból keletkezett, melyek idők folytán némely adalékok segítségével egybefűzettek. Két részből áll, az első a Nibelungennoth, a másik a

K l a g e. A műtész előtt mindkét rész mint egy roppant gótivezetű domtűnik fel, melyen több század munkája látszik, mozaikszerűleg összehalmozottan. Az egész nagy eposz alapját különféle mondakörökhöz tartozó népdalok képezik, melyek itt egymással összeolvadtak. Nem lesz érdektelen néhányát azon *longobard-góth* és *frank-burgund* mondáknak megemlitenünk, melyeken a *Nibelungének* roppant épülete fölemelkedett, ilyenek 1, *Ditrich der Berner* (Teodorich veronai góth király); 2, *die Nibelungen* (hatalmas orjáskor régi nemzetsége mely *Izland*, *Irland* és *Németalföldön* lakott, s ott mérhetlen kincset őrzött); 3, *der Burgunderhof*; 4, *die schöne Krimhilde*; 5, *der gehörnte Szigfried*; 6, *Brunehild* és 7, *Atila* (Ezel) hun király, ki a burgundok királyi házát kiirtotta. Mindezen különféle mondák ugyanazon egy korra s cselekvési térre szoríttatnak össze, a legművészebb módon cselekmény cselekményt követ, s a nagy események folyama nem szakíttatik meg a közbejövő véletlen epizodok által, mint ezt a hellen alkotásoknál tapasztaljuk. De lássuk az eposzt magát.

Wormsban vagyunk a Rajna partján, hol *Gunther*, *Gernot* és *Gizelher* burgundi királyok laknak. Az özvegy anyakirályné *Ute* asszony is itt él, s vele leánya a szép *Krimhild*, kiről így szól a dal:

Burgondban rég időben, egy szép leányka nőtt.
A kinél bájolóbbat még nem nevelt a föld.
A szépek szépe *Krimhild* nevén nevezteték.
Kiért sok hősnek kelle letenni életét.

Érette lángra gyultak vitézlő bajnokok
Hisz szégyent véle a legdicsebb se vallhatott.
Szépségre, gyönyörűnek, világon párja nincs;
Egész nemére diszt hoz erénye, bája is. —

Ezután élénk állítja az eposz azon erős és bátor lovagokat (*Recken*), kik alattvalói a királynak, mint *Hagen*, *Dankwart* stb.

Az egész mű alaphangja tragikus. Mintegy sejteni engedi az ösmeretlen költő annak szomorú kimenetelét. *Krimhild* méla lelkét a csöndes magányban sejtelmes ábrándok röpdesik körül. Egykor azt álmodja, hogy egy sólymot nevel s ápol naponta, ekkor két sas a gyöngéd állatot ádáz karmaival megragadván, szeme láttára megfojtja. Felserkenve busan beszéli álmát anyjának, ki azt ekképen fejt meg.

A sólyom kit növelsz majd, az egy nemes vitéz
Az Isten óvja őt meg, különben oda vész. —

Krimhild ártatlanságában, vonakodik anyja magyarázatát elfogadni.

— — Szűz szívét még szerelem nem fogá,
 Ártatlan szendességben így is maradt soká,
 Egy férfit sem szeretve a többiek felett.

ezzel végződik az első kaland.

A második kalandban előttünk áll Szigfried a hős. Németség földön, atyjánál lakik Santenben. Atyja Siegemund, anyja Sigelinde. Ereje s hősiességéről kezdetben nála kevés említés történik, végtelenül finom tapintattal, előbb gyöngédsége s kedélye, mely mindenki szívét meghódítja, magasztaltatik:

Mielőtt férfiúvá nőtt a bátor fiatal:
 Micsoda tetteket tőn hatalmas karjaival,
 Melyekből ének és hír örökre válogat.

E mellett rendkívül tisztelte s szerette szülőit, úgy hogy midőn a vazallok őt kívánták uroknak, ezt visszautasította.

Mig apja anyja élnek Zsigmond és Sigelind:
 Azok viseljenek csak koronát, hermelint,
 Majd azután reá is a sor mikor kerül,
 A hatalom paripáját megüli emberül,

Előadatik itt azon nagy menyegző illetőleg tornajáték, melyet a király rendez s előttünk a leggyönyörűbb szin pompával s életelebenséggel tűnnek fel a german hőskor férfias, erődus alakjai.

A harmadik kalandban Szigfried Wormsba utazik, hallott már egyetmást a bájos Krimhildről, kit ohajtott menyaszonnyául, Hiában igyekeztek őt szülei ezen utról lebeszélni, hiában adták neki elő, hogy Gunther királynak sok udvaroncai vannak, kik a lány keze után esengnek, Szigfried nem hagvá magát elkedvetleníteni:

Ugyan de mi baj érhet? a hős fiu felel
 Ha meg nem nyerhetném is a lányt szép szerivel;
 Karomnak erejével kivivom elhiheted,
 S meghodítom mindnyáját, ne féltsd te Szigfriedet.

És így felfegyverezve s tizenkét lovag által kísérve s heted napra viradóra Wormsba érkezik, midőn Gunther király őket udvarába belovagolni látja, csodálkozva kérdi, kik azon idegenek s honnan jönnek, és Hagen, ki az ablaknál állott, megösméri a hősben Szigfriedet, noha még őt személyesen az előtt sohasem látta. Egyszersmind elbeszéli miféle hős-tetteket vitt végbe Szigfried, mikép győzte le Schilbung és Nibelung dacos lovagokat, midőn velők utjában találkozáék s midőn a megmérhetlen kincsen (Hort) osztzkodának; Szigfriednek kellett

volna köztük elosztani a kincset s ezért ők neki Balmung kardját ajándékozáék, melynek semmi sem állhat ellen. De az osztozásnál civakodás támadt, és Szigfried jó vasával leüté az órjasokat, a Nibelungok országát meghódította s a Nibelungok kincsét elnyerte. De Alberich törpe, kit varázssipkája (Tarnkappe) láthatlanná tőn, uráért megakarta magát boszulni. Őt is legyőzte Szigfried s a Nibelungok kincsének őrzőjévé tette, melyet egy erős várba elzárt. Még azt is elbeszéli Hagen, miképen ölt meg Szigfried egy sárkányt, hogyan fürdött meg annak vérében, miáltal bőre sérthetlenné vált. Erre Szigfried bebocsáttatik.

Szigfried a kölcsönös bemutatások után, vakmerő vitézi módorban tudtára adja a környezetnek, miszerint hallotta, mily vitéz hősök ezen királyok alattvalói, ezért ő eljött azokkal megmérkőzni, s azoknak országát s várait elnyerni. Ezen kihívó beszédet dacos felelet követi, s hangosan kardjaik után kiabálnak, azonban Gernot megemlékezvén mit beszélt Hagen Szigfriedről, igyekszik a civódást kiegyenlíteni s mivel Szigfried a kedves szende leányról ábrándozék, kedélye kissé meglágyult. És így jól ellátták s harci tréfákban, s udvari időtöltésekben, ünnepélyekben gyönyörködhetett, de azt, kit szívében hordott, a bájos Krimhildet, nem láthatá.

Miután már hősünk ezen országban egy évig tartózkodék, történt, hogy Liudeger szász és Liudegaszt dán király, a burgundoknak hadat üzent. Ekkor, Szigfried a bajnokok élére állt, s ment az ellenség ellen, legyőzte Liudegasztot s foglyul ejté s a szászokon is erőt vett. Erre a győzők visszatérnek, hírnökök előzik meg őket, kiktől Krimhild értesülvén a történetekről, szíve élénk öröme gyul.

Szép arca mint a rózsza olyan színűre vált:

Hogy ennyi dicsőséggel ily nagy veszélyt kiállt

Szigfried az ifju bajnok; — és repesett szíve.

A visszatérő hősöket szívesen fogadták, és Gunther király őket gazdagon megajándékozta, s miként ohajták, őket hazabocsátotta, de meghívá ismét Wormsba hat hét múlva, midőn is tiszteletükre fényes ünnepélyt rendezend.

Midőn hat hét múlva a fényes menyegzőre a hősök megjöttek, Krimhildnek is meg kellett legelőször nyilvánosan jelenni anyja mellett száz alabárdos kamarás és diszes hölgy kíséretében. Ekkor Gunther, Gernot ösztönzésére, Szigfriedet felszólítja, hogy nővérét üdvözlje. Szigfried előlép, a szüz előtt meghajol, s epedő szerelemmel, lopva tekintenek egymásra. De nem szólnak, csak a mise után, midőn az ünnepély kezdődék, midőn Krimhild megköszöné a hősnek azon segélyt, melyet

testvérének nyújtott. Ezután 12 napig tart a vigalom. Midőn a vendégek eltávoznak, Szigfried is készül hazatérni, nem mervén megkérni kezét annak, kit titkon imádott. De Giselherr rábirja a maradásra.

Most ismét új kalandra indul hősünk. A tengeren túl egy bámulatos szépségű s erejű királyné lakott, ki csak annak akarta adni kezét, ki őt legyőzi. Ekkor Gunther burgondi király eltökéli magát, hogy elmenjen Brunhildához, s kockáztassa életét, szerelmeért s meghívja Szigfriedet segítségül. Ez rá áll, ha testvérét hozzáadja nőül. Ezt megígéri, egymással szövetséget kötnek s elutaznak. Tizenketted napra Izenstein elé érnek, hol Brunhild uralkodik. Itt rögtön lovagjátékokat rendeznek, melyben Gunther oly módon vesz részt Brunhild ellenében, mikép a küzdő taglejtéseit utánozza, a hős Szigfried azonban láttatlanul maga viaskodik Brunhilddal, kit legyőz. Nagy diadallal mennek Wormsba. A cél eléretett, Gunther Brunhilddal, Szigfried Krimhilddel lőn eljegyezve.

De Brunhild dacos kedélye nem sokára okot keres a civódásra, tudni akarta, miért lőn Krimhild eljegyezve a király egyik szolgájával, mert Szigfriedet annak tartotta. De Gunther király őrizkedék vele ezen titkot közleni. Szigfried nem sokára feleségével együtt haza utazott. Szigfriedet otthon szülei örömmel s barátságosan fogadják. Az agg király átadja neki koronáját és országát, Krimhild pedig egy kedves fiúval ajándékozta meg őt s a házi boldogságot ezután csak Szigelinda halála zavarja meg. De nemsokára Worms felől vész tornyosul, mivel Brunhild nem nyughatik, ő mindenáron a büszke Szigfriedet udvarában akarja látni. Brunhild egyike a legsötétebb alakoknak a Nibelungénekekben, s ha az által nem lenne enyhítve a belőle kitörő gyűlöleten, hogy titkon ő is szereti Szigfriedet, valóban borzalommal fordulnánk el tőle. De a 11-ik kalandban ezen titkos szenvedélyt sejtethetjük, hol ez határozott kifejezésre is talál:

Szintén a Rajna mellett a Gunther nője szép

Brunhilda is fiut szült, mint hire érkezék.

A szép Burgondban erre öröm, vigság leve.

A hős nevére annak Szigfried lőn a neve.

Ezentul már Brunhild nem nyugvék, mig férje Gunther Szigfriedet nejével együtt Wormsba egy nagyszerű menyegzőre meg nem hívta. Szigfried és Krimhild engedve a hívásnak, megjelentek Wormsban fényes kísérettel. Ekkor Brunhildban megmozdult az irigység, s midőn a templomba mennének Krimhildtől az elsőséget megtagadja ezen szavakkal: Egy jobbágy felesége ne járjon a királyné előtt. Erre Krimhild méltó haragra gerjed s fölfejté előtte

párviadalának titkát. A kocka el van vetve. Midőn a templomból kijönének, Brunhild Krimhildet ujra megállítván, felszólítja, bizonyítsa be állítását. Ekkor Krimhild megmutatja a gyűrűt, és midőn Brunhild azt elorzottnak nyilvánítja, akkor az övét is mutatja. Ezzel Brunhild gőgje meg van törve, de egyszersmind Szigfried halála is el van határozva. Az egész ügy Gunther elé került, ki mint az így ártatlanul elárult titokba beavatott, további nyomozásokat tétetni nem akart, mivel

Sok szép asszony veszett már össze így szó felett.

De Brunhild jó kedvének egyszerre vége lett,

Hogy Gunther udvarában mindenki szánja őt,

Hős Hagen is hogy hallá, mindjárt hozzája jött.

Kérdé, mi lelte hogy sir? Az mindent elbeszél,

Ott Hagen megfogadta és ráadá kezét.

Hogy: meglakol ezért még a Krimhild férje, meg!

És addig vigadók közt, engem ne érjenek.

Ekkor a vad Hagen azon gonosz tanácsot adja, hogy jöjjenek álkövetek Szászországból, kik hadat üzenjenek a királynak, ezen alkalomra Szigfried okvetlenül felajánlja kardját, s majd ekkor minden feltűnés nélkül meglehetne őt gyilkolni. Kezdetben Gunther becsületes szíve ezen alávaló terv ellen fellázadt, később azonban beleegyezett, s minden úgy lőn, mint Hagen tervelé. De mielőtt a lovagok Szigfrieddel együtt elvonultak, a férje érteért aggódó Krimhild Hagen-nel titkos beszédbe bocsátkozik, s kéri őt árulást nem sejtve, hogy férjét óvja. Valamint azelőtt a harag, úgy most a félelem tette a gyöngye nőt fecsegővé, s elárulá azon titkot, mit Szigfried rábizott t. i. testének melyik részén sebezhető meg a hős.

Midőn erről Hagen értesült, tanácsát változtatván, a királyhoz így szóla: „Harcra nincs többé szükségünk; add tudtára vitézeidnek, hogy a szászokkal elintéztük a bajt, s rendezz egy vadászatot.”

S úgy lőn és Szigfried holtan hozatott vissza az erdőről. Krimhild fájdalma és rémülése fenséggel s igazsággal bir, s jellemezve ép oly korrektül van, mint azt csak a legnagyobb költők műveiben találjuk; fájdalomával egyidejűleg a boszu érzete is feltámad benne. „Ezt csak Brunhild tanácsolhatta, s csak Hagen tehette,” így szóla, s midőn Gunther magáról s társairól a gyanút elakarja háritani, Krimhild őket a meggyilkolt Szigfried hullájához vezeti, s ime a mint a gyilkosok oda lépnek a holttest sebei vérzeni kezdenek, ezen csodajel kétségtelenné tette Hagen bűnét, s most már Krimhild teljes bizonyossággal ki meri mondani: Te Gunther és Hagen ezt ti tettétek, most isten az ő ellenségeinek kezébe adja a boszulást.

Erre a Nibelungok, kik Szigfrieddel Wormsba jöttek, elkezdének viaskodni, de Krimhild az eszes nő, boszuját keblébe zárva, átadta magát fájdalmának. A kedves holtat eltemetteté s az ünnep örömeiben többé részt nem vön.

S most következik a végzetes katasztrófa, melyet az Atila mondák sajátságos beszövése tesz rendkívül érdekessé. Atila (Etzel) Rüdiger örgróf által Krimhild a bájos özvegy kezét megkéré, s bár mennyire irtózik a lesújtott nő minden ily viszonytól, mégis elmegy, a hunnok távoli országába, mivel Rüdiger megígérte neki, hogy bárki okozta fájdalmát, rettenetesen meg lesz az boszulva.

A hosszú út a Duna partján ér véget, s Tulnában Atila által nagy ünnepélyességgel fogadtatik Szigfried özvegye, innen együtt elutaznak Bécsbe a királyi várba. Krimhild itt két évet tölt, s a boszu keblében növekszik, s unszolja férjét, hívja meg az ő fivérét Hagen és annak harcosait látogatásra. A bűnös Hagen gonoszt sejt, de azért utra kel, s társaival együtt megérkezik a hunnok közé. Atila udvarában teljes elbizakodottsággal lép föl, Krimhild iránt megvetését nyilván kimutatja, s egy előkelő hunt meggyilkol.

Átalános a megdöbbenés, az elkeseredés Krimhild és Hagen szilaj kedélye által folytonosan fokoztatik, s utóbbinál annyira megy, hogy a kis Ortliebet Atila és Krimhild fiát lefejezi. Ekkor kezdődik a harc. A Burgundokat azon teremben, melyben laknak, megtámadják, de ezen támadást Hagen és Volker példátlan vitézséggel visszaverik. Ekkor Krimhild üszköt vetett a házba, s a félelem, hőség, s a tolongás oly nagy, hogy a vitézek a szomjtól gyötretve, az esettek vérét isszák. Ekkor így szól Hagen:

„A falhoz álljatok;

Hulló üszök parázsa kevésbé árthat ott.

Tapossátok be lábbal, a vérbe a tüzet,

Hej, gonosz ünnep, melyre Krimhild minket vezet.“

Most megérkezik berni Detrich, ki itt mint Atila egyik hűbérese szerepel. Ennek vitézei is megtámadják a Burgundokat, de mindnyájan elesnek Hagen és társainak csapásai alatt. Erre Detrich fegyvert ragad, megsebzí Hagen t s miután a Burgundok mind elestek Guntherrel együtt foglyul ejti; Gunther lefejeztetik és Hagen t ki még bilincseiben is dacol, Krimhild, Szigfried kardjával agyonvágja. Ezen Atila s a többi hősök (Degen) felbőszülnek hogy ily vitézt asszonyi kéz ölt meg, s ekkor Detrich csatlósa Hildebrand, mielőtt Atila magát közbevetethné, dühében Krimhildet meggyilkolja.

Ha most ezen nagyszerű költeményt művészi szempontból tekintjük, lehetetlen azon vallomást nem tennünk, hogy az a valódi nép eposz megtestesülése, s mint ilyen, a legelső rangú eposzok sorába tartozik. A nagy mű egyes jelenetei a legművészebb gonddal vannak kidolgozva, s a főszereplők a nagy események keretéből gyönyörűen domborulnak ki.

Krimhild kezdetben ártatlan, benső kedves alakja, kiben a bekövetkező tragedia főszereplőjét még csak sejtenünk sem lehet, valóban csak a tiszta nép eposz teremtménye lehet. A mesterkéeltség nélküli igazi művészet, csakis ily népies alapon fejlődhetik. Azon Krimhild, kit kezdetben szeretünk, később balvégzet által, mint boszuló Erinny s tűnik fel előttünk, kitől megborzadunk.

De legtökéletesebb alakja, az egész nagy eposznak Hagen. Ő sejtí, hogy vesznie kell, s sorsát kikerülni épen nem igyekszik, sőt bukását igyekszik koloszszállissá tenni.

Igaz, hogy a Nibelung ének nem bírja azon borutlan kék eget, mely Homér Iliászt oly bájolóvá teszi, de azért alakjai nem kevésbé kedélyesek, mint a görög dalnok hősei.

A fordítás, melynek bírálatába ezuttal nem bocsátkozunk, könnyed, sima, szabatos verselést mutat, s hisszük, hogy igen kedves olvasmánya lesz a művelt közönségnek,

A mű külső kiállítása Ráth Mórnak becsületére válik, a szöveg közé nyomott rajzok, teljes műgondról tanuskodnak.

KUN PÁL.

Eszrevételek a „Nagyvárad Lapok“ mult évi 40-dik számában megjelent ily című tárcacikkre:

„A bölcsészet állapota nyugaton a római birodalom hanyatlásától, Descartes Renéig, R.-tól stb.“*)

Midőn a most irt címet valamelyik előző szám tárcája fejen olvastam — mert a cikk, a melyről szólok, harmadik mutatóvány, — nagyon megörültem. A tudás legmagasabb foka, a bölcsészet köréből, egy vidéki lap hasábján tanulmányt olvasni, midőn efélével országos nagy lapok tárcájában, sőt az akadémiai értesítőben is vajmi ritkán találkozunk, rendkívül feltűnő.

Mondom, örültem a mint olvastam, de a mint a harmadik és utolsó mutatóványt végig betűztem, minden örömöm mint füst és pára legott elenyészett.

*) E cikk a „Nagyvárad Lapok“ tárcájában véletlen alkalmából jelent volt meg. Azt hiszem, e lapokon inkább a maga helyén lesz, azért közlöm itt. B. I.

Látnom kellett, hogy nem komoly tanulmánynyal, nem bölcsész-i felfogással van az olvasónak dolga, hanem igen kezdő s felületes dilet-tantizmussal. A hány tétel, a hány szó, annyi itt a tévedés, a hamis ál-lítás. Csodálkoznom kell, hogy lehet oly határozott, nagy vonásu alakza-tot, mint a tudományvilágban a Descartes rendszere, annyira eltorzítani, éktelenné tenni. Ha valaki Descartes bölcsészétét R. ur előterjesz-tése után itélné meg, épen úgy járna, mint kétszáz év múlva Európa va-lamelyik szögletében azon kegyes olvasó, ki a magyar politikai fejlemé-nyekről a „Bolond Miska“ vagy a „Pecsovics“ véletlenül kezébe került számai után hozna ítéletet.

A legkomolyabb dologban teljességgel nincs kedvem tréfálni, csak az igazságot akarom megközelíteni.

No de halljuk, mit beszél R. ur.

„Ha tetszett is néha egy bölcsésznek rendszert alakítania, az tar-tós nem lehetett, mivel az ész, ezen annyi mély igazságot és annyi hasz-nos észrevételt magukban rejtő észleleteknek tapsolt.“

Hogy mély igazságot rejt magában egy rendszer, ezt tőle megvár-juk, csak akkor állhat színvonalon; de a hasznos jelző?!. Itt már a rendszer, illetőleg a rendszer jelező, magas talapatáról lesiklott. A hasznos kifejezésnek gyógyítás, gazdálkodás, juh-tenyésztés stb. körében helye van; de ilyen kifejezést, a bölcsészet mint nem a hasznosnak, ha-nem az igaznak tudománya nem ismer.

Hát az mit tesz, hogy az ész a tartóssá nem lehetett rendszereknek tapsolt?

Igen, mondjuk; hogy az ész fog, megfog, felfog valamit, de teljes-séggel nem gondolunk oda markot, tapsoló tenyért.

Tovább így folytatja: „Ily formán igyekszik Levesque a rendszer nélküli bölcselés előnyeit kitüntetni. Ezt Descartes R. nem tudta s kü-löncségekkel telt rendszere a franciáknál nem nyerhetett általános elfogadást.“

Nem tudom egészen Levesque beszél-e itt, és alább is folyvást, vagy R. ur, ha Levesque, ugy ő, és kérem, ne R. ur vegye magára az ajándékszürt.

A rendszer nélküli bölcselés előnye . . . ez uram, nem utolsó dolog. E kérdés a legmagasabb szellemi fejlődés ügyébe mélyen vág. Baco ennek köszöni nagy mértékben az emberi művelődésre való folytonos hatá-sát. Hogy Descartes ismerte ez előnyt, fölösleges szóba is hozni.

Hanem e szavak már feltűnők: „Descartes különcségekkel telt rendszere a franciáknál nem nyerhetett általános elfogadást.“

Az a különcség bizonytalan és kisszerű határozottság. Ugy az élet-ben, Péterre, ki nyáron bundában, télen pedig egy ingben járna, igen jól

lehetne alkalmazni; hanem egy bölcsészi lángész legkomolyabb elmeszüleményére ruházni, kissé bajos dolog. Az sem áll, hogy a franciáknál nem nyerhetett általános elfogadást. Sőt egyideig a nőknek is beszéd tárgyként volt, később üldözésekkel igyekeztek a Descartes bölcsészettét elnémitani. (Lásd: *Fragments de Philosophie moderne*, par M. Victor Cousin Paris.)

Hogy állandó lakást Descartes bölcsészete Franciaországban nem vehetett, annak épen nem az ő bölcsészetének, hanem maguknak a franciáknak különösége, változékony, divat után induló természete volt oka. Így kapott lábra a Lockeféle angol tapasztalati bölcsészet, mely Voltaire szellemi vezérlete alatt szállotta meg Franciaországot.

Tovább ezt olvassuk: „Ő (Descartes) egy nagy kérdés feladásánál kezd, s e kérdés az, hogy mit lehessen hinni az embernek.

De hát hol járunk most, égen avagy földön? „mit lehessen hinni az embernek!“ Descartesnak, sőt mondhatom, soha egy filozofusnak e kérdés „mit lehessen hinni“ soha agyában meg nem fordult. Egyszerűen azért, mert a bölcsészet nem azt vizsgálja mit lehet hinni, — ez a theologus dolga, — hanem azt, mit lehet tudni; a bölcsészet dolga csak a tudás.

„E kérdés megfejtésénél kételkedő módon jár el. Szerinte a természet érzékeink meditációi által igaz fogalmak, eszmék birtokába jutott; de a nevelés, azok előítéletei, kik minket körülvesznek, és azon következtetések, melyeket magunk vontunk ez előítéletekből, oly átláthatatlan akadályok, melyek az igazságtól választanak el minket.“

Tehát Levesque vagy R. ur, nem tudom melyikök, ezt mondja: „Descartes szerint a természet érzékeink meditációi által igaz fogalmak“ stb.

Kérdem minden gondolkodó embertől, hogy az érzékek, szem, fül, stb. gondolkodnak-e nála, van-e ezeknek meditációjuk? Épen úgy nem gondolkodnak ezek, mint az épülethez követ, meszet hordó aprószeres nem épít, nem tervez. S ha gondolkodnának is, mit tesz az, hogy a természet e gondolkodás által igaz fogalmak, eszmék birtokába jutott? Teljes ingadozás, sötétség és zavar. Hogy az előítéletekről, az eddig minden bírálat nélkül, csak úgy tekintély, hagyomány hitelére átvett ismeretekről le kell mondanunk, ezt Descartes tanítja, ez épen nála a bizonyosság-rajutásnak eszköze. De mindez nála egészen más összeköttetések közt, más helyzetben tűnik fel, mint a tárcacikkben olvastuk.

Egy pár ponttal alább így szól a tárcacikkirő: „Descartes skepticiizmusában igen messze ment, s azt úgy látszik később észrevette. Mer hogyan kételkedhetünk önlétünk fölött? Ha nem élünk, nem létezünk

hogyan kételkedhetünk akkor stb.“ Közölve van aztán Levesque (?) bírálatából egy pár pont.

A tárcairó Descartes skepticizmusáról szól. Kijelentem, hogy Descartesnál oly értelemben, mint ezt R. ur veszi, s mint ez a skeptikusoknál uralgott, kétkedni azért, hogy kétkedjünk, ily értelemben a skepticizmusról, mint célról szó sem lehet.

Descartes a bölcsészetet kétkedéssel kezdi, de ez nála csak eszköz arra, hogy a kétségből kibontakozva, biztos és szilárd elvek ismeretére jusson. Ezt teszi, ezt kell tennie minden bírálatos vizsgálónak.

„Meditationes de prima philosophia etc.“ című munkájában, az első meditációban, melynek címe: „De iis quae in dubium revocari possunt,“ ezeket mondja: „Már néhány évvel ezelőtt észrevettem, mennyi csalódást, tévedést fogadtam el ifjúságomtól fogva mint igazságot s mily bizonytalan minden, mit később arra építettem s azért szükségesnek ismerem, hogy legalább életemben egyszer mindent alapostul elvessek s az első alapkötől újra építsek, ha a tudományban valami szilárdat, állandót akarok megállapítani. Hogy tehát a sok előítélettől, melyet gyermekségemtől fogva beszittam, megszabaduljak, mindent kétségbe kell vonnom, mi tökéletesen nem bizonyos. A legfőbb előítélet pedig az érzéki dolgok létének előítélete. Az érzékek csalnak néha, s az okosság kívánja, hogy azoknak ne sokat higgyünk, kik bennünket csak egyszer is megcsaltak. Továbbá naponként álmomban számtalant veszek észre, a mi nem létezik, így nincs biztos kriterium, hogy az álmodást az ébrenléttől megkülönböztessem, mert hiszen mindkét esetben észreveszek. Tehát az érzéki dolgok létén kétkednem kell; de nemcsak ezen, hanem az egyszerű s legegyszerűsebb tárgyakon, mint a testi természet, kiterjedés stb. sőt a mennyiségtani igazságokon is, mert ezekre vonatkozólag már sokan csalatkoztak, s bizonyosnak tartották, mi azután tévesnek bizonyult. Mindenek felett pedig, mivel szellemünkben kezdettől azon vélemény gyökerezett meg, hogy Isten létezik, ki mindent tehet, és minket teremtett. Mert nem tudjuk, hogy vajjon nem úgy teremtett-e, hogy abban, mit a legvilágosabbnak s legbizonyosabbnak tartunk, mindig csalatkozunk.“

„De nem elegendő,“ folytatja Descartes, „hogy én csak kétkedem, sőt inkább szükség, hogy annál csalhatlanabbul biztossághoz jussak, miszerint mindent miben kétkedem, hamisnak és semmisnek tartsak. Midőn már így minden kétség alá vonható kétkedem, mindent elvetek, valótlannak tartok, oda jutok, arról győződöm meg, hogy nincs Isten, nincs ég, nincsenek testek, hogy nekem magamnak nincs testem; de arról nem győződhetem meg, vagyis azt nem tagadhatom, hogy én ki így gondolkozom: vagyok: mert ellenmondás állítani, hogy az, mi gondolkozik,

azon pillanatban*) melyben gondolkodik, nem létezik. Annálfogva ez ismeret: *cogito ergo sum*, gondolkodom, vagyok, a legelső a legbizonyosabb.“

A gondolkodás, vagyis a szellem létezése tehát Descartes szerint a bölcsészet elve. A szellem a legbizonyosabb, a legvalódibb; mert ha mindenén kétkedem is, sőt fölteszem, elfogadom, hogy semmi sincs, a szellemen, ennek létezésén nem kétkedhetem; ellenkezőleg, midőn én — természetesen mint szellem, vagy a mennyiben szellem vagyok, — mindenén, a mi csak kétkedni való, kétkedem, azaz mindent, mi tőlem mint szellemtől eltávolítható, megkülönböztethető, magamtól elválasztok, elkülönzők; tehát mindent mi irányomban, reám nézve más, tárgylagos, minden szellemi, főleg pedig érzéki tárgyakat szellememből kitörlek, azok valóságát vagy létét megszüntetem: épen e kétkedésben, létemről, magamról vagyok bizonyos, e kétség épen enmagam bizonyossága, e minden tárgylagosnak, mint tőlem különbözőnek tagadása, épen enmagamnak állítása. Midőn tehát kétkedem, azaz gondolkodom — mert a kétkedés gondolkodás — vagyok; e kifejezések: gondolkodom, vagyok; azonosak, a kettő egy.

A kétkedés tehát Descartesnál nem közönséges értelemben való kétkedés, skepticizmus, hanem annyi mint: *habere pro falsis, fingere, supponere, non esse, evertere, rejicere, negare*, vagyis bölcsészeti kifejezéssel; *abstractio*, tagadás még pedig mindazon dolgok tagadása, melyek tőlünk különböznek, különösen az érzéki dolgok tagadása, mert ezek vannak a szellemtől legtávolabb, ezek különböznek tőle leginkább, következőleg ezek legbizonytalanabbak.

Hogy pedig Descartesnál a kétkedés: *negatio, abstractio*, a szellem önmagát mindentől, különösen pedig az érzéki tárgyiastól megkülönböztetésének jelentékével bir, nemcsak meditációinak egész fejlődésfolyamából, a szellem fogalmából kitetszik, hanem kitűnik maguk a szavak és kifejezésekből is: „*Haeque (scil. dubitatio) optima via est ad mentis naturam, ejusque a corpore distinctionem agnoscendam: examinantes enim, quinam sumus nos, qui omnia, quae a nobis diversa sunt, supponimus falsa esse, perspicue videmus, nullam extensionem etc. ad naturam nostram pertinere, sed cogitationem solam.*“

S a positiv haladás már, melyet Descartessel a szellem fogalmában a bölcsészet tett, abban áll, hogy ő a legélesebben, a legszigorubbán megkülönböztette a szellemet az érzékitől, a testitől, hogy ő nem maradt e határozatlan kifejezés és gondolatnál: a szellem különbözik a testtől,

*) A pillanat, az időrés határozomány fölvétele, mintán minden kívül létezőtől, tehát az időtől is elvonatkozott, tévedése Descartesnak.

nem maradt az anyagtalanság, testetlenség és oszthatlanság negatív, semmit meg nem határozó, semmi ismeretet nem nyújtó határozmányainál, hanem e különbséget, ez anyagtalanságot és egyszerűséget pozitíve határozta meg, mint a szellemnek élő önmegkülönböztetését, azaz ezeket a gondolkodás, az öntudat működésébe helyezte, s a valódi, élő öntudatos szellemet a bölcsészet elvévé tette.

A mondottakból világos, hogy Descartes a kétkedés háborgó vizére azért szállt, hogy a zajló világ elemben egy biztos pontot, a tudás számára egy szilárd, archimedesi pontot keressen. E pont volt a gondolkodó erő, a szellem, az öntudat; erre állította fel bölcsészete nagymérvű rendszerét, s ez által lett a bölcsészeti fejlődésben mint az ó-korban Sokrates, a XVIII. században Kant, új korszakot nyitó.

Ezen szavaknak tehát: „Descartes skepticismusában igen meszsze ment. . . . Mert hogyan kételkedhetünk önlétünk fölött? ha nem élünk, nem létezünk, hogyan kételkedhetünk akkor? stb. semmi értelmök. Épen így van amaz éles (!) elmét eláruló bírálat pontjainál is: „Gondolkodom — ez-e az első eszme, melylyel foglalkozom, midőn tétem fölött öntudattal bírok? (talán: létem fölött öntudatra jutni törekszem) . . . eleinte pusztán érzek s nem gondolkozom stb.“

Ha egy physiolog irná le az embert mint emberi lényt a tapasztalat után indulva, kétségkívül így kezdené: az ember érez, lát, hall stb., azután menne tovább a hogy tudna. De itt Descartesnál nem anyagi, tapasztalatszerű ismeretről, a mi kétes, változó, bizonytalan; hanem oly ismeretről van szó, mely kétségbevonhatlanul, megdönthetetlenül bizonyos, igaz, ez a szellem léte, az öntudalom.

Az idézett bírálati pont és erre épített téves állítások ellenében nem tehetek jobbat, mintha Descartesnak a korabeli empirikus bölcsész Gassendi ellenvetésére adott feleletét idézem. Gassendi ugyanis azt mondá: Kár volt Descartesnak annak bebizonyításával, hogy ő van, oly nagy lármát ütni, ezt ő minden más cselekvésből épen úgy bebizonyíthatta volna, minthogy minden, a mi cselekszik, szükségesképen is van.

Descartes Gassendinek így felel: „Ha azt állítod, hogy léteemet minden más cselekvésből bebizonyíthattam volna, nagyon tévedsz, mert semmiféle cselekvésemről, egyedül a gondolkodást kivéve, nem vagyok tökéletesen azon metafizikai bizonyossággal bizonyos, melyről itt egyedül van szó. Ebből péld. megyek, nem következtethetem, tehát vagyok, csak annyiban, mennyiben tudom, hogy megyek, csak a menés öntudalmából, a gondolkodásból kiindulva áll a következtetés; de nem a testi mozgásból, mely néha az álomban nem történik meg,

mégis úgy gondolom, úgy képzelem, hogy megyek; úgy hogy abból, miszerint azt gondolom, azt hiszem, hogy megyek, a szellem létre, mely ezt gondolja, képzei, de nem a testére, mely megy, következtethetek."

Azt hiszem, elég ennyi az észrevételekből, azt hiszem, csak ezek után is Descartes bölcsészetének arcképe más vonásokban és más világításban áll az olvasó előtt, mint ama tárcacikkben fel volt tüntetve, melyre ez észrevételeket olvassa.

Hogy ez észrevételeket tegyem, ezzel tartoztam a tudomány, más szóval az igazság ügyének, mert e kettő egymástól semmiképen nem különbözhetik.

Mindez utolsó, mind a megelőző tárcacikkben egy íróval, mint R. ur mentorával, a Levesque névvel találkoztam. Ez író én teljességgel nem ismerem, s valóban nem tudom, hogy akadt ehez R. ur vagyis inkább hogy akadt ez R. urhoz, hanem annyit mondhatok, hogy vezetője nagyon félrevezette.

Descartes bölcsészetének legjobb magyarázója okvetlen maga épen Descartes vagyis az ő fenmaradt munkái. Én ezeket nézegettem. S ezeken kívül még nem hagytam figyelem nélkül a következő ide vonatkozó műveket: 1. Geschichte der neuern Philosophie von Kuno Fischer. 1-ter B. Descartes und seine Schule Mannheim. 1865. 2. Geschichte der neuern Philosophie, von Bacon von Verulam bis Ben. Spinoza, von Ludwig Feuerbach. Leipzig, 1847. E munkát kiválón használtam. 3. Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. 3-ter B. Berlin, 1836. 4. Histoire generale de la Philosophie etc. par M. V. Cousin. Paris, 1864. 5. The biographical History of Philosophy etc., by George Henry Lewes, London, 1857.

Ezeket a többek közt bátor vagyok R. urnak becses figyelmébe ajánlani.

BIHARI IMRE.

Az 1868. évben hozott népiskolai törvény.

A közelebbi három éven át működött s a mult 1868. év december havában feloszlatott magyar országgyűlés többek között népiskolai törvényeket is alkotott. Igen helyesen: nagyobb sebet alig ejtethetett volna magán, mint ha e nagy fontosságú tárgyban törvényt hozni elmulasztotta volna.

Semmi sem halad oly lassu és kimért léptekkel előre, mint az

iskolaügy. Ha milliókat képes volna áldozni az állam a népiskolákért; ha rögtön s a legtokéletesebben berendezné s felszerelné azokat: nemes munkája után a legelső érett gyümölcsöket nem elébb, mint 12—15 év múlva fogná élvezhetni. Behozhatunk a külföldről egy millió gyorspuskát, ezer meg ezer mázsa készletet a vasutakhoz; de közmíveltséget — ha milliókat adnánk is érte — egy latot sem. S ez az, a minek mi nagy hijával vagyunk. A baj orvoslására sietni, az országgyűlés legelső teendői közé tartozott.

B. Eötvös József vallás és közoktatásügyi miniszter ur beadván a népiskolákról és a képezdéről szóló törvényjavaslatát, az országgyűlés — talán úgy saját kebelében mint az időszaki sajtó útján nyilatkozott aggodalmak tekintetbe vételével — nem vette azt rögtön tárgyalás alá, hanem Nyáry Pál elnöklete alatt egy 25 tagból álló bizottmányt nevezett ki, a mely — minden felekezetből egybe-hivandó szakférfiak kihallgatása után — vizsgálná át ama törvényjavaslatot s a fennforgó nehézségek kiegyenlítése után tenné vissza tárgyalás végett az országgyűléshez.

A 25-ös bizottmány által Pestre október 25-re hivattak meg a szakférfiak a népiskolai törvényjavaslat felett tartandó értekezletre. Bejelentvén magokat a meghivottak az elnökségnél, könyomatban megkapták a 22 kérdő pontot, melyekre nézve a bizottmány a felhivottak véleményét tudni kívánta.

A felhivottak egyenként jelenvén meg a zártkörű bizottmányi ülésben (okt. 27 és 29.), többen pedig írásban adván be nyilatkoztak, miképen nyilatkoztak, csak akkor tudhatjuk meg, midőn a jegyzőkönyv sajtó útján közzé lesz téve; de hogy az illetők jó szolgálatot tettek az ügynek, eléggé mutatják az országgyűlés által hozott s a király által szentesített népiskolai törvények.

A felhivottak barátságos értekezletet tartottak Szőnyi Pál és aztán Róder kanonok uraknál, tanusítván egymás iránt mindannyian megtisztelő előzékenységet. Az ex professo szakemberek határozottan a törvényjavaslat mellett nyilatkoztak, de egy helvét hitvallást követő egyházkerület részéről élesen volt kiemelve a történelmi álláspont, melynél fogva az országgyűlés nem hozhat népiskolai törvényeket, mivel e tárgyban a prot. szuperintendenciák meg nem kérdezettek. Vitatkozásra nem került a dolog, mert a jelen lévők, higgadt gondolkozású férfiak, jól tudták, hogy egymást kapacitálni nem fogják, s hogy az országgyűlés nem kér ő tőlök utasítást saját hatáskörére nézve.

Hogy a törvényjavaslat didaktikai tekintetben ajánlva lesz az országgyűlés bizottmánya előtt, azt a legnagyobb bizonyossággal ki

lehetett venni a nyilatkozatokból; de a nagy rész a közös iskolák ellen volt, s azok ellen keményen kikelt. Ilyen forma nyilatkozatokat lehetett hallani: mindenkinek legnagyobb szüksége van a válásra; azok a közös iskolák vallástalan iskolák: azokba tehát a szüle gyermekét nem adhatja.

Eme logikának igen sok gyengéje van. Először: mert a törvényhozás külön gondoskodik arról, hogy vallása igazságait mindenki megismerje. Másodszor: ha a dolgot tárgyilagosan vesszük, az írás, olvasás, anyanyelv, számvetés, földrajz, történelem, természetrajz, természettan tapításának mi köze a sákramentomokkal? Harmadszor: a mire eddig a nem iskolázott gyermekek ezreit! megtaníthatta az egyház, miért ne taníthatná meg ugyanarra az iskolásokat? Negyedszer: a hol egy községben 7—8 száz lélek van, a kik 3—4 felekezethez tartoznak, ott az állam 3—4 iskolát tartson fel, holott teljesen elégséges egy? Ötödször: azok a közös iskolák nem vallástalan iskolák, csak a vallást nem kell összezavarni a felekezetiséggel, annival inkább, mert a kettő közt nagy a különbség. Isten bölcsességét, hatalmát, szeretetét a természetben, igazságát a történelemben sat. hirdetni fogják azok a közös iskolák, noha nem fogják tanítani a helvét hitvallást, sem a tridentinai határozatait. Hirdetni fogják azt, a mi az embereket testvérekké teszi, de semmit abból, a mi őket eltaszítaná egymástól.

Igy állván minden erkölcsi támasz nélkül ezen nézet, az előleges értekezleten nem volt szükséges ostromolni: sorsát előre tudni lehetett, ha a 25-ös bizottmány elé kerül. És a mi kevés ebből a zárt ajtókon kihallatszott, tudjuk, miképen fogadtatott a sajtó által.

Ezzel szemben a tiszáninneri ref. egyházkerület eme tárgyalásokat megelőzőleg így nyilatkozott:

„Nézetünk szerint a tudomány s így a nevelés és oktatás ügye is öncél, melylyel sem egyesek, sem felekezetek, sem az állam nem üzhetnek monopóliumot. Az iskola e szerint nemcsak az államé, nemcsak a felekezeté, hanem az egyéné, családé, a társadalmi köröké, sőt az emberiségé. Ennélfogva mi azt óhajtanók, hogy a magyar államban az iskola vetkeztetnék ki mostani kizárólagos felekezeti jelleméből, mely mindig csak egyoldalú és részleges, s e helyett ölténé fel általános társadalmi jellemét, mely az egyetemlegesség: azaz, a hitfelekezetek választanak külön s gondoskodnának kizárólag arról, a mi a hitfelekezeteket illeti; egyebekre nézve azonban csak mint egyenjogú felek, de nem mint egyedáruság birtokosai szerepelnének; az állam pedig feladatának tekintvén gondoskodni az állampolgárok szellemi szükségéről, segíelyezné a már létező s az általános közmívelődési

céloknek megfelelő tanintézeteket, a mennyiben pedig ezeket elégségeseknek nem találná, állitana fel maga is új tanintézeteket.

„Az elemi iskolákra nézve annyit kellene most kimondani, mennyi már 1848-ban kimondatott, hogy t. i. ott, a hol a különböző felekezetek oly számarányban vannak, hogy külön felekezeti iskolát nem tarthatnának fenn, a község köteles egy közös községi iskolát alapítani és fenntartani. Hasonló községi iskolák jellemével birnának azok is, melyeket az állam akár közvetlenül, akár közvetve oly helyeken állítandana fel, a hol ezek még nem léteznek.”

Az országgyűlés épen ezen szellemtől volt áthatva, midőn a népiskolai törvényeket alkotta, a politikai pártok, a különböző vallásfelekezetek, a sajtó és a hazai közvélemény teljes megnyugtására.

A genfi nyilatkozmány.

Bordier genfi lelkész ur, múlt évi dec. 12-dikén kelt soraiban, a genfi lelkésztársulat (Venerable Compagnie des Pasteurs) nevében megkért az iránt, hogy a nevezett lelkésztársulatnak a pápa zsinati meghívására felelet gyanánt kiadott nyilatkozmányát, melyből néhány példányt egyenesen egyházi kormányzóinknak leendő kézbesítés végett is küldött, magyarra lefordítva, közölném hazai lapjainkban, kijelentvén, hogy a közlés megengedése esetén azok t. c. szerkesztői iránt őszinte hálával lesznek lekötelezve.

A kézbesítés végett kapott néhány példányt — a mint telt — illetékes helyeikre szétküldtem, s egyszersmind magát a nyilatkozmányt közlés végett, franciából magyarra, lehetőleg hiven áttettem.

Felesleges volna e nyilatkozmány érdekesítésére hosszú bevezető sorokat használnom; az minden ajánló levél nélkül is több lesz a t. közönségre nézve, mint csupán érdekes olvasmány.

E nyilatkozmány egy nevezetes történelmi okmány, méltó azon Genfhez és Svajchoz, honnan a reformáció korában annyi fontos hitnyilatkozmány bocsáttatott világ eleibe és méltó a mai kor felvilágosultságához, valamint a protestantismus jelen fejlettségi fokához is. Az, mint dolgozat — ha nem is fordításban, de eredetiben — remek mű és mint vallási irat, egy nagyszerű hitvallástétel, megfelelő a protestantismus álláspontjának, a mai kor szelleme által igényelt alakban.

E nyilatkozmány minket protestánsokat s főleg reformátusokat, kiket a múlt idők annyi tiszteletes emléke fűz Svajchoz s abban a többek között különösen Genfhez, bizonyosan kettős mértékben érdekel; de érdekelní fogja az, még a politikai mozgalmak magasan járó

hullámai között is, hitfelekezeti különbség nélkül mindazokat, kik a vallási életfejlődés minden nagyobb fontosságú mozzanatát figyelemmel kísérni, történelmi feladatnak ismerik.

S épen ennél fogva felkérem a t. c. szerkesztőséget a genfi lelkesztársulat nevében is, hogy az ide zárt genfi nyilatkozmányt e becses folyóiratban, mely ugy is a prot. tudományosság kérdésein felül, a prot. egyházi élet fontosabb tüneményeivel is tüzetesen szokott foglalkozni, közölni sziveskedjék.

Nagy-Kőrösön, 1869. jan. 4.

FILÓ LAJOS, ref. lelkész.

A genfi lelkészek társulata.

(La Compagnie des Pasteurs de l' Église de Genève). ezen egyház tagjaihoz és minden evangéliomi keresztyénhez.

Nem ismeretlen előttetek, igen kedves testvérek! hogy a pápa egy zsinatnak a jövő évre lett meghírdetése alkalmával, minap a protestansokhoz egy iratot intézett, melyben őket inti, hogy azon egyházba, melynek ő feje, lépjenek vissza. Ez lévén, mond ő nekik, egyedül az igazi egyház, egyedül az biztosíthat az ő szívőknek is megnyugvást, lelkőknek békét és minden népnek rendet és jólétet. Ő kész őket, úgy mond még nekik, atyailag visszafogadni, és részeltetni mindazon kincsekben, melyekkel ő rendelkezik.

Ezen iratnak mérsékelt és szelid alakja nem emlékeztet az anathémákra, melyekkel Róma minket annyiszor sujtott. Szerencsétlenségre, az anathémák most is megvannak. Azok soha vissza nem huzattak; azok szolgálnak magyarázó szövegül ahhoz, a mit a katolikus népeknek a a reformátorok, a reformáció és a reformátusokról tanítanak; azok sugallják a törvényeket és rendszabályokat, melyeknek a mi testvéreink tárgyai mindenütt, hol a római egyház a maga akaratát rá szabja a kormányokra.

S valjon ezeket viszonyváltás végett említjük-e fel? Nem, mi ezért teljességgel nem szólaltunk volna fel. De jó mindenek előtt tisztába hozni, hogy semmitem sem változott, hogy semmi sem változhatik, mivel magának a római egyháznak elve az ő végzéseinek és dogmáinak általános változhatlansága. A mik mi az ő szemeiben negyedfélszázaddal ez előtt valánk, azok vagyunk mi most is, és magában ezen iratban is, bár ígéri nekünk jóakarátát, de azon egyedüli feltét alatt, hogy egyenesen a megföldoláson kezdjük.

A mit tehát tőlünk kívánnak, az, hogy tagadjuk meg atyáink művét, és nekünk akkor nincs más elibök tenni való kérdésünk, mint ez:

elenyészttette vagy legalább meggyengítette-e Róma azon okokat, melyek a tizenhatodik század nagy mozgalmát elhatárolják?

Ő azokat nagy részben még erősítette.

Elsében is, a mi a tanokat illeti: ő mindazon tévelyeket, melyek ellen kezdetben csak esedezve az egyháznak, hogy ő maga igazítsa ki azokat, tiltakozának, az egyház, trienti zsinatában, véglegesen megerősítette és formulázta. Minden kiigazítás és módosítás lehetetlen.

A dogma, melyet ezen zsinat még árnyékban hagyott, a csallhatlan és általános pápaságnak akkor még annyi püspök által ostromolt dogmája ma már első sorban áll. Minden arra mutat, hogy a jövő zsinat ezt egy szavazattal, vagy legalább hallgatásával szentesíteni fogja.

Egy más dogma, melyet a trienti zsinat még nem mert proclamálni, a szeplőtlen fogantatás dogmája, a pápa egy maga által, lett proclamálva, cselekedvén ő már itt azon csallhatlanság szerint, melyet számára, miként ő arról biztos, majd egy gyűlés elismerni fog.

Ime, kedves testvérek! néhány vonása azon szomorú előhaladásnak, melyet ma reformátorainknak ki kellene mutatniok azon egyház tanitmányában, mely ellen ők már akkor, a bibliában, a lelkiismeretben és a történelemben oly félelmes érveket találának.

Mindazáltal más részről épen nem vonakodunk mi felismerni abban szerencsés változásokat is. Nagy visszaéléseknek, nagy botrányoknak szakadt vége, ha nem is mindenütt, legalább sok tartományban. Mi nem ismerjük félre teljességgel, különösen azon ember tiszteletre méltó jellemét, ki jelenleg ezen trónon ül, mely annyiszor oly rosszul volt elfoglalva.

De ha a pápa jobb, a pápaság, miként épen most láttuk, általános kényuralom felé haladt; ha a római egyház némely tekintetben jobban áll is, mint a 16-ik században, mindazáltal lehetetlen az ő ájtatosságáról és kultúszáról ugyanazt nem mondanunk, a mit az ő dogmáiról mondtunk: nevezetesen, hogy ő azon időszak óta, sok már akkor téveseknek ismert és veszélyes dolgokat kiválóan haugsulyozott.

Szemére veték néki a szertartások- és formákkal való visszaélést. Ő nem szünt meg még ujabbakat is kigondolni.

Szemére veték neki az egyéni ájtatosságban a kicsinykedő, gyermekes műveleteket. Ő azokat még megsokszorozta.

Szemére veték neki a bűnbocsánatokat. Ő azokat nem árulja többé az egykori különös forma alatt; de sem árulva, sem adva, soha sem volt ő azokkal ily rendkívül bőkezű.

Szemére veték neki, hogy az üdvet cselekményekhez, főkép kisszerű cselekményekhez és műveletekhez köti. A hit általi, azaz a megtérés és a sziv ujjaszületése általi üdv mindinkább kevésbé hirdettetik nála, s mindinkább kevésbé van az ezen korlátnélküli formalismus közepette jelezve és emlékezetbe hozva.

Szemére veték neki a zárdákat. Soha a közép kor bármely időpontjában nem állított fel többet, mint ma mindenütt, hol a törvények azt neki megengedik.

Szemére veték neki a gyakran még magánál az Istennél is jobban tisztelt szenteket. Ő annyi szentet csinált mint soha; soha sem aggódék kevésbbé annak szemlélésénél, hogy Isten azok által a népeknél helyettesittetik és kiszorittatik; soha annyi ereklve nem vándorolt Rómából az oltárok elfoglalására.

Szemére veték neki Krisztus anyjának kultuszát. Krisztus anyja soha sem volt oly közel, mint ma, a teljes istenítéshez; soha sem volt az egész keresztyén rendszer oly merészen elferditve a Mária- névnek azon egyedüli név helyére lett állításával, mely által, mint szent Péter mondja, kellene megtartatnunk. Itt tehát a kultusz körüli visszaélés minket a dogmának legsúlyosb elferdítéseihez vezet vissza.

S mit mondjunk most a fegyelemről?

Hogy ily sok, az evangyéliumi tanítmányynal mindinkább ellenkező dolgokat felállítani s megszilárdítani lehessen, e végett a római egyháznak, mint a hit egyedüli letéteményesének és kiosztogatójának jogait mind jobban-jobban kellett megerősíteni.

Innen van elsőben is, midőn másként nem tehetnek, azon leplezett, és midőn bátorkodnak, azon nyílt és merész küzdelem, azon szervezett hadviselés a biblia ellen, melyet XVI. Gergely pápa „Halálos legelőnek,“ IX. Pius pedig „megmérgezett olvasmánynak“ mondott, sorozván nyíltan a mi biblia társulatunkat ezen század „dögvésztes találmányai,“ és azoknak alapítóit „az emberi társaság ellenségei“ közé.

Innen van továbbá azon nyomás, melynek többé nem kelle szorítkoznia csupán a biblia száműzésére és a hitkérdések vizsgálásának eltiltására, hanem kiterjeszkednie kellett a gondolat minden nyilvánulásaira s az egyéni és közéletnek minden cselekményeire.

Innen van következőleg mind annak, a mit más időkben az egyház tekintélye alatt tanítottak vagy álmodtak, legmagasb végeredménye gyanánt, innen van, mondjuk, az 1864-iki Encyclica és Syllabus.

Ti ismeritek ezen két hirhedt darabot. Ezek azok, a melyekben kárhoztatva van mindazon szabadság, melyet a mai civilisatio, a keresztyén-séggel is egyetértőleg, elismert és szentesített.

Hogy a catholicismus és mindennemű szabadság között ellentét van, erről mi régóta meg valánk győződve; az 1832-iki Encyclica már ezen pont felett eléggé világos vala, s különösen azért, mivel abban neveztetett a lelkiismereti szabadság elve ő r j ö n g é s n e k. De mindamellett sokan úgy közölünk, mint a római egyházban megkisérték még kétleni, hogy ez volna századunkban a catholicismus utolsó szava.

Ma már többé semmi kétely ; és többen azon katolicus testvéreink közül, kik még jobbat hittek vala remélhetni, nem titkolták el csalódásukat és fájalmukat.

Ezen szót tehát ő r j ö n g é s, melyet XVI. Gergely kiejtett, IX Pius, mint lelkiismereti szabadság és kultusz feletti gondolkodásának kifejezését, ünnepélyesen ismételte. A kormányok ő szerinte kötelesek „a katolika vallás áthágóit, a fenytékek szentesítése által, visszaterelni.“ Ezen vallás, minden katolikus tartományban úgy tekintendő, „mint az államnak egyedüli vallása, minden más kultusz kizárásával.“ Egyedül az egyház megítélő bírása az egyház jogainak ; mindazon jogokat, melyeket magának tulajdonit, kell, hogy gyakorolhassa a nélkül, hogy a kormányok neki abban bármely akadályt vethetnének. Mindazt, mi a polgári életkörben az ő jogainak, vagy dogmáinak ellenére lett, vagy lesz téve, ő semmisnek nyilváníthatja. És, hogy senki se kételkedhessék a felől, hogy az egész Syllabus nem más, mint kárhoztatása minden eszmének, a tizenkilencedik század minden vívmányának, az utolsó cikk megtiltja még hinni is azt, „hogy a római főpap a haladással, a szabad- elvűséggel és a mai civilisatióval valaha kibékülhessen, vagy tartozzék kibékülni.“

Ime kedves testvérek! ez a római rendszer; ime ilyen ma azon járom, mely alá leendő visszamenetelre titeket intenek, és pedig, épen azon pillanatban, a midőn katolikus nagy népek felébredtek annak széttörésére. Vajha megértenék ezek, hogy az egyetlenegy eszköz annak végképeni széttörésére az, hogy keressék hitöket és a többit másutt, mint Rómában! Rátok nézve tehát, kik e jármot rég idő óta széttörtétek, semmivel sem volna szó kevesebbbről, mint, hogy tagadjátok meg, mint keresztyének, a bibliába, a keresztyén igazság egyedüli forrásába vetett hiteteket; továbbá, hogy tagadjátok meg, mint emberek, eszetek és lelkiismeretetek szabad használatát; mint polgárok pedig, tagadjátok meg a jelenkori társadalom minden elveit.

Ha hasonló igények már magokban nem hordoznák kárhoztatásukat, nektek csak azt kellene tekintenetek, hol állanak azok miatt az ezen kormányzat alá vetett tartományok.

Hallgatunk, ha úgy tetszik, azon szigorról, melyet csak imén egy ma már bukott, de a pápa által mindenenek felett annyira kedvelt kormány a mi spanyolországi barátaink ellen kifejtett; de a mely szigor mégis korántsem vala még oly szoros alkalmazása a Syllabus elveinek, mint a hogy azt — miként ti eléggé tudjátok, — más időkben tették.

Mi az tehát, a mit ezen tartományokban egészen addig mig a mai mozgalom nem tört magának hozzájuk utat, szemlélhetünk?

Semmi oktatás a népnél. Milliók nem tudnak még olvasni sem.

Semmi ipar, vagy a lehető legkevesebb. Az anyagi előhaladás nagyon fenyegetne másnemű előhaladás maga után vonásával, és a legszebb ég alatt, még maga a föld is ezen egyetemes elsatnyulás befolyása alatt látszik szenvedni.

Semmi közélet. Ha a nép valami sulylyal bírna az államban, akarna azzal birni az egy házban is; de az egyház azon igyekszik, hogy az épen ne birjon azzal.

Semmi élet, bármiben is általában. Minden gépiesen követi pályafutását. A legszebb értelmiségek kialszanak az ürben (dans le vide) vagy némi táplálék utáni kinos keresgélésök közben önmagukat emésztik fel.

Ime a társadalmi következmények. Igaz, hogy ezek miként már említettük gyérülni törekszenek, és magában a pápa államaiban is, a hol pedig oly sokáig leginkább lehetett azokat kimutatni, egy új fuvallat lengése ostromolja azokat. De a mi a vallási következményeket illeti, azok követték s ma is követik siralmas pályafutásukat.

Ne hagyjátok magatokat itt tévedésbe ejtetni az által, hogy minő a Catholicismus némely felvilágosultabb tartományokban, hol az a közvélemény és gyakran a ti jelenlétetek által is kötelezve van árnyékban hagyni, sőt fel is adni annak nevezetes részét, a mit másutt művel es hirdet. Nézzétek őt ott, a hol ő az ur, és a hol őt semmi ellenzék, semmi ellenörködés nem gátolja célzatainak kifejtésében.

Ott, formák és műveletek teszik csaknem az egész vallást, és igen gyakran minden akadály nélkül társulnak azok vagy a hitetlenséggel, vagy a romlottsággal.

Ott, az egyháznak védelme alatt, és igen gyakran sugallatára a legvastagabb babonák fejlenek ki.

Ott, a képek oly nagy, gyakran még nagyobb szerepét játszanak, mint a régi pogányságban.

Ott, képtelen csodák nyíltan hivatnak elő támogatására azon korlátlan tekintélynek, melyet az egyház ezen tudatlan és elfélnékitett népségek felett megtartani törekszik.

Mindazon igazán kitünő keresztyének, kiket a római egyház a reformatió óta számított, épen úgy mint mi, fájdalommal nézék, mire jut a keresztyénség mindenütt, hol ezen egyház azt hiszi, hogy nincs mit tartania sem a hibliától, sem az időkortól. Egyébiránt mindezen keresztyének vallási fejlettsége, miként az kimutathatnók, azon kényuralom körén kívül létesült, melynek sulyát a pápaság nem szünt meg nehezíteni. Nehány kevesek ezek közül ellen-

tállának, tiltakozának, és tudjátok, hogy tiltakozásaik miként fogadtattak; sokan egyebet nem tehettek, mint csendesesen nyögtek, sohajtozván jobb napok után, mint a minőket a Syllabus hirdet; de mindnyájan, valósággal, szívőkben, tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva, egyetértőleg igénylék maguknak a szabadságot, hogy szolgálhassák istent lelkiismeretök szerint, kereshessék hitőket annak igéjében, és járulhassanak Jézushoz, mint az ő egyedüli fejökhöz és mesterükhöz. És ez az, a mit a katolikus nagy nevekkal jegyzett valamennyi jeles könyvekben látni fogtok.

Ezen szabadság, minden komoly és mély hitnek még a római egyházban is ezen első szüksége az, kedves testvérek! a mit a reformatorok örökség gyanánt rátok hagytak. Ha ők azt nem mindenkor eléggé tágan fogták is fel s nem mindenkor eléggé tágan engedték is meg: a letett elv mégis nem kevésbé lett a mai világnak törvényévé, és istennek ezen nagy emberei, ma, nektek épen úgy szólnának, mint mi.

Ők megmondának nektek, kik azt tudjátok, és annyi katolikuskonak, kik méltók annak tudására, hogy egyedül a szabadság biztosítja az ember méltóságát, és a keresztyén őszinteségét.

Ők megmondának nektek, hogy a szabadság a hitnek egyik szükséges eleme, mert a hit a kijelentett igazságnak birtoka, és ezen birtok csak akkor valódi és megszentelő, ha az az értelem és a szív által hódíttatott meg,

Ők megmondának nektek, hogy az egyház, az az egyház, mely Krisztus teste, szóval az az egyház, mely egyedül egyetemes és igazán szent, valósággal csak szabadság által népesíti magát olyan lelkekkel, melyek magukat üdvezítőjüknek és istenöknek szentelik.

De, kedves testvérek! a reformatorok titeket jogaitokia emlékeztetve, nem kevésbé erőlyesen emlékeztetnének kötelelességeitekre.

Ők megmondának nektek, hogy ti kétségkívül szerencsések és büszkéek lehettek, látván, hogy a protestans tartományok, sőt még a csupán protestans befolyás alatt levő tartományok is, oly messze túlhaladják a civilisatio ösvényén, azon tartományokat, melyek a római járom alatt maradtak; de ők ehez hozzátennék egyszersmind azt, hogy ezen egészen emberi dicsőség, bármily csattanós felelet arra, a mit tinektek a pápa az ő egyházának világszerénti jótéteményeiről mond, mindazonáltal előttetek mellékes dolognál semmi egyéb nem lehet. Az igazi, a helyes felelet az, hogy a háromszázados eszménykép, a szabadság általi hit és a szabadság általi élet közöttetek jobban-jobban megvalósuljon. Az igazi felelet, melyet minden egyenes léleknek, minden tiszta szívnek szeretetteljesen és test-

vérileg adhattok, az, ha példátok által bebizonyítjátok, hogy az értelem és a hit, ajándékai mindketten istennek, egymással a keresztyén emberben teljes és áldásos öszhangzatban egyesülnek.

Ezen felelet az, kedves testvérek! melyet adtak a ti atyáitok az üldözések és szenvedések közepette. Adja az ur, hogy ti azt mindig világosabban, de egyszersmind mindig szeretetteljesebben ismételjétek, az ő szent nevének és az ő igazi egyházának dicsőségére!

Ha mi nem nyújthatjuk is a világnak azon külső egység látványát, melylyel Róma a maga nyomorúságait leplezi, kell, hogy megmutassuk a felé, a mi csak szép, tiszta és komolyan keresztyéni, egyiránt szárnyaló szent buzgalmunknak élő és hatalmas egységét. Ha mi visszautasítjuk, miként a mi atyáink, azon királyságot, mely Rómában székel, ez csak azért történjék, hogy annál jobban tartozhassunk az isteni főnökhöz, Jézushoz, az egyház és a mi lelkeink királyához. Ha mi végre elvetjük az üdvnek mindazon eszközeit, melyeket Róma, állítása szerint, kezében tart, ez csak arra szolgáljon, hogy annál jobban öleljük magunkhoz az üdvnek nagy és egyedüli eszközét, a keresztet, melyen Krisztus vére alácsorgott.

A világnak szüksége van arra, hogy kényszerítettessék belátni azt, hol találhatná fel valóban az életet. Ő tudja eléggé, hogy az teljességgel nincs Rómában, sem abban, a mi csak onnan jön; ő keresi azt az ő földi előhaladásában, melynek meg van ugyan saját nagysága, de nincs meg ereje táplálni a halhatatlan lelkeket.

Vajha megtanulják ezen lelkek töletek, keresni az életet ott, a hol az van; vajha felismerjék azt a ti hitetekben, a ti munkáitokban, ti nektek, mint bűnösöknek alázatosságtokban, és ti néktek mint a mennyei haza örököseinek, szent büszkeségtekben.

Akkor fel fog tetszeni ismét az isteni terv nagyszerű egysége; mert akkor látni fogják az emberek, hogy a népek üdve csakugyan az evangélium, de egyedül akkor, midőn az oly tisztán, mint adott, fényelve egész világosságában, égve isten fiának teljes szeretetétől, mindenek előtt a lelkeknek üdvessége. Rajtatok van a sor azt ilyenek megmutatni; rajtatok van, bebizonyítani az emberek előtt, hogy visszanyervén az evangéliom a maga tisztaságát, visszanyeri egyszersmind mindenekre, úgy egyesek, mint népekre nézve a maga isteni erejét és örök ifjúságát.

Genf, 1868. december 4.

A lelkészek társulatának nevében,

HENRY, szuperintendens.

SIORDET, titkár.

Egy pár lap az 184^{8/9} magyar forradalom történetének ismertetéséhez.

Ily című munkából: „Commentaire sur les elements du droit international etc de Henry Wheaton, par William Beach Lawrence, Tome I-er, Leipzig 1868.“

Folyóiratunknak épen nem célja a hullámmzó napi politikával foglalkozni, annál inkább megnyitja hasábjait a tudomány különböző ágaiban fölmerülő kérdések megvitatásának; nem mellőzi azon adatokat, melyek egy vagy más szak történelmi fejlődését alkotó mozzanatok gyanánt tűnnek fel. Az alábbi közlemény a nemzetközi jog történeti fejlődésében egy ily lényeges mozzanat s minthogy ez épen hazai történetünket közvetlen érdekli, célszerűnek véltük olvasó közönségünk tudomására juttatni annyival inkább, mert nem emlékszünk rá, hogy hazai irodalmunkban multunk ez érdekes vonásáról említés lett volna.

1848-ban ideiglenes kormány alakult Magyarországon s 1849-ben kísérletet tettek a végett, hogy szétszakítsák a köteléket, mely e királyságot az osztrák birodalomhoz fűzte, s Magyarországból független európai államot alkossanak. Az osztrák birodalom zaklatott helyzete miatt, melynek erőfeszítését a háboru más pontokon is bel és kül ellenséggel igénybe vette, sikerülhetett volna e kísérlet, ha az egyenesen érdekelt felek önmagukra lettek volna hagyva. Hanem Oroszország engedve Ausztria sürgetésének, mely a „közös ellenség“ ellen segílyre hívta, a forradalmi kormány minden törekvései hasztalanok lettek. A cár beavatkozása okául azt adta, hogy a fölkelés, melyet az 1831-diki lengyel áru-lók s más honbeli szökevények, kalandorok támogatnak, a lázadásnak oly terjedelmet adott, mely az ő saját tartományainak nyugalalmát is fenyegeté.

Az Egyesült-Államok nem avatkoztak e küzdelembe, hanem Ausztria panaszát keltették fel, mert elhatározták, hogy elsők lesznek, kik magyarországot, a nemzetek családjába befogadják, s ügynökök hatalmaztak fel Európába (M. A. Dudley Mann) ki nyilvánítsa, hogy ők képesek elismerni az új államot, ha képes magát fentartani.

E tárgyat az elnök Taylor nem csak befoglalta évi üzenetébe, december 1849, hanem a Mann úrnak adott utasítások közöltettek a senatussal, mely azok kinyomatását elrendelte marc. 1850.

Az osztrák követ (Hülsemann) kormánya utasításához hiven, ez alkalommal (szept. 30. 1850) jegyzéket intézett az államtitkárhoz, (Webster), melyben protestált az amerikai ügynöknek adott utasítás né-mely kifejezései s az Egyesült-Államok kormánya által a végett használt rendszabályok ellen, hogy a magyar forradalmi mozgalom haladá-

sáról, lehető eredményéről tudomást szerezzen. Megjegyezte a többek közt, hogy „azoknak kik nem vonakodtak Dudley Mann urnak adott illetén küldetésért a felelősséget magukra vállalni, meg kellett volna gondolniok, hogy emissariusukat azon veszélynek teszik ki, hogy vele mint kémme (espion) bánnak el.“ Figyelmeztette az államtitkárt arra is, „hogy ha az Egyesült Államok kormánya jónak látja Európa forradalmi mozgalmában indirect részt venni, az amerikai politika magát visszatörlási tényeknek s oly kellemetlenségeknek teszi ki, melyek bizonyosan hatással lesznek a két félgömb kereskedelmére és iparára.“

Webster ur megmutatja válaszában (dec. 21, 1850.), hogy az elnök Taylor eljárása egyezik azon semleges politikával, mely az Egyesült-Államok kormányát idegenekhez való viszonyaiban szüntelen vezette, valamint nemzetközi viszonyaik megállapított és változatlan elveivel s a közjog tanaival. „Nem követelhető“ mond, „a semleges hatalmaktól, hogy az anyaország elismerését bevárják. Az utolsó harminc év alatt a spanyol gyarmati birtokokban nyolc vagy tíz új állam alakított független kormányt, ugyanezt tették Belgiumban, Görögországban. Mind e kormányokat elismerték Európa főhatalmai, valamint az Egyesült Államok, mielőtt ez megtörtént volna azon államok részéről, melyektől elszakadtak. Ha az Egyesült-Államok forma szerint elismerték Magyarországot, úgy hogy ebből sem az egyik, sem a másik félre semmi előny nem következett, ez elismerés nemzetközi jogellenes tényt nem foglalna magában, mindaddig, míg nevezett államok, Ausztria elleni küzdelemben részt nem vettek. Az Egyesült-Államok pedig ettől tartózkodtak.“

Webster ur visszautasítja azon eszmét, hogy Mann urat úgy lehetne tekinteni mint kémme, e minőséget csak „oly személyre lehet alkalmazni, kit az egyik harcoló fél küld oly végett, hogy titkos értesülést szerezzen a másiknak erejéről, segélyforrásairól oly célból, hogy ezt elengességes működésében majd felhasználja.“ Az amerikai államtitkár megjegyzi, hogy ha Ausztria Mann urral mint kémme banna el, a művelt nemzetek állása követelményén tultenné magát s ha az osztrák kormány fogamatba venne, vagy fogamatba venni megkisérlene oly törvénytelen szabályt, az amerikai nép szelleme közvetlen háborút követelne mindazon eszközökkel, melyekkel a köztársaság rendelkezik.

Webster ur menti az utasításba foglalt szavakat, mint olyanokat, melyeket az Egyesült-Államok kormánya adott ügynökének, mely kormány semmikép nem engedheti meg, hogy küldötte ő császári felsége kormányának felelős legyen. Mi a megtisztelő címet illeti, mit Mann ur utasításában Magyarország forradalmi kormánya fejének határozott, Hülse-mann ur győződjék meg, nem lehet jogosan várni, hogy az Egyesült-Államok kormánya saját ügynökével való bizalmas közlekedésében

megtagadjon valamely tiszteleti címet bizonyos egyéntől egyszerűen azért, mivel őt a maga kormánya rebellisnek tartja, megtagadjon akkor, midőn a világnak nagy része e címre méltónak hiszi.

Mi a repressaliákat illeti, melyekkel Hülsemann ur fenyegetőzik, az Egyesült-Államok készek azok esélyeivel szembe nézni, és sorsuknak magukat alávetni. Mindaddig, míg ők szigorú hűséggel teljesítik semleges kötelességöket, semmi sem áll ellen sem az Egyesült-Államok kormányának, sem népének, hogy saját belátásuk szerint ne gyakorolják azon jogokat, melyek mint független nemzetnek sajátjai, s hogy szabadon ne alkossák s ki ne fejezzék mindenkor saját véleményeiket azon nagy kérdések felett, melyek a föld miyelt nemzetei között támadhatnak.

Hülsemann ur felelt marc. 11, 1851. mondván, hogy a Webster ur jegyzékében foglalt érveknek nem volt azon eredményök, hogy a császári kormánynak Mann ur küldetése vagy utasítása szavai és hordereje felőli nézeteit módosította volna, hanem e bosszantó incidens ügyében tovább nem vitatkozik, minthogy kielégítő eredményre jutni nem lehet. Aztán így végezte: „Fillmore elnök utolsó dec. 2-iki üzenetében nyilvánította, el van határozva úgy járni el más nemzetek irányában, mint az Egyesült-Államok kívánnák, hogy járjanak el ő irányában s hogy politikája szabályául fogadta el az idegen hatalmak iránt jó akaratot tanusítani s belügyeikbe minden avatkozástól tartózkodni. Ausztria sohasem kért és sohasem fog kérni egyebet, mint ez elvek gyakorlatba vételét. Mindaddig, míg az Egyesült-Államok nem térnek el ez elvektől, a császári kormány őszintén kész lesz az Egyesült-Államok kormányával a barátságos viszonyokat fentartani.“

Marc. 15, 1851. Webster ur az elnök sajnálkozását fejezte ki, hogy előbbi jegyzéke nem találkozott a császári kormány helyeslésével s egyszermind meglegedését, értesülvén hogy ez ohajtja a két kormány közti barátságos viszony folytatását s hogy utolsó évi üzenetében az Egyesült-Államok s idegen hatalmak közti nemzetközi viszonyokat illetőleg kifejezett érzelmeket, melyek szerint intézi eljárását, a Hülsemann ur kormánya helyeselte.

Webster ur végezvén mondotta, hogy a szept. 30-iki jegyzékre való válaszban nyilvánított elvek és politika, mint az Egyesült-Államok által követendők, megegyeznek az ő körülményeikkel, ezeket rájuk saját jellemők, történelmők s a világ nemzetei közt való állásuk szabják. Ez elveket tehát sem fel nem adják, sem attól ei nem térnek, ha csak az emberi dolgok egyetemes folyamatában rendkívüli változások nem következnek be.

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
AND
ZOOLOGY
OF THE
CITY OF LONDON
AND
THE
ZOOLOGICAL GARDENS
OF LONDON
1871

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
AND
ZOOLOGY
OF THE
CITY OF LONDON
AND
THE
ZOOLOGICAL GARDENS
OF LONDON
1871

TARTALOM:

	Lap.
Előszó a szerkesztőtől	1
Würtemberg paedagogiai viszonyai. György Aladártól.	3
Emlékbeszéd Erdélyi János felett. E. D.-tól.	24
T á r c a. Könyvismertetés. Kun Páltól	42
— Észrevételek a „Nagyváradi Lapok“ mult évi 40. számú tárcacikkére. Bihari Imrétől.	49
— Az 1868. évben hozott népiskolai törvény.	55
— A genfi nyilatkozmány. Közli Filó Lajos.	58
— Egy pár lap az 1848/9. magyar forradalom történetének ismertetéséhez. B. I.	66

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XIII. évi folyama

ára, negyven íven tiz szállitmányban:

Egész évre postán	4 frt. — kr.
Félévre „	2 „ — „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTANS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KLADJA

A REF. FŐISKOLAI TANÁRI KAR.

SZERKESZTI

BIHARI IMRE.

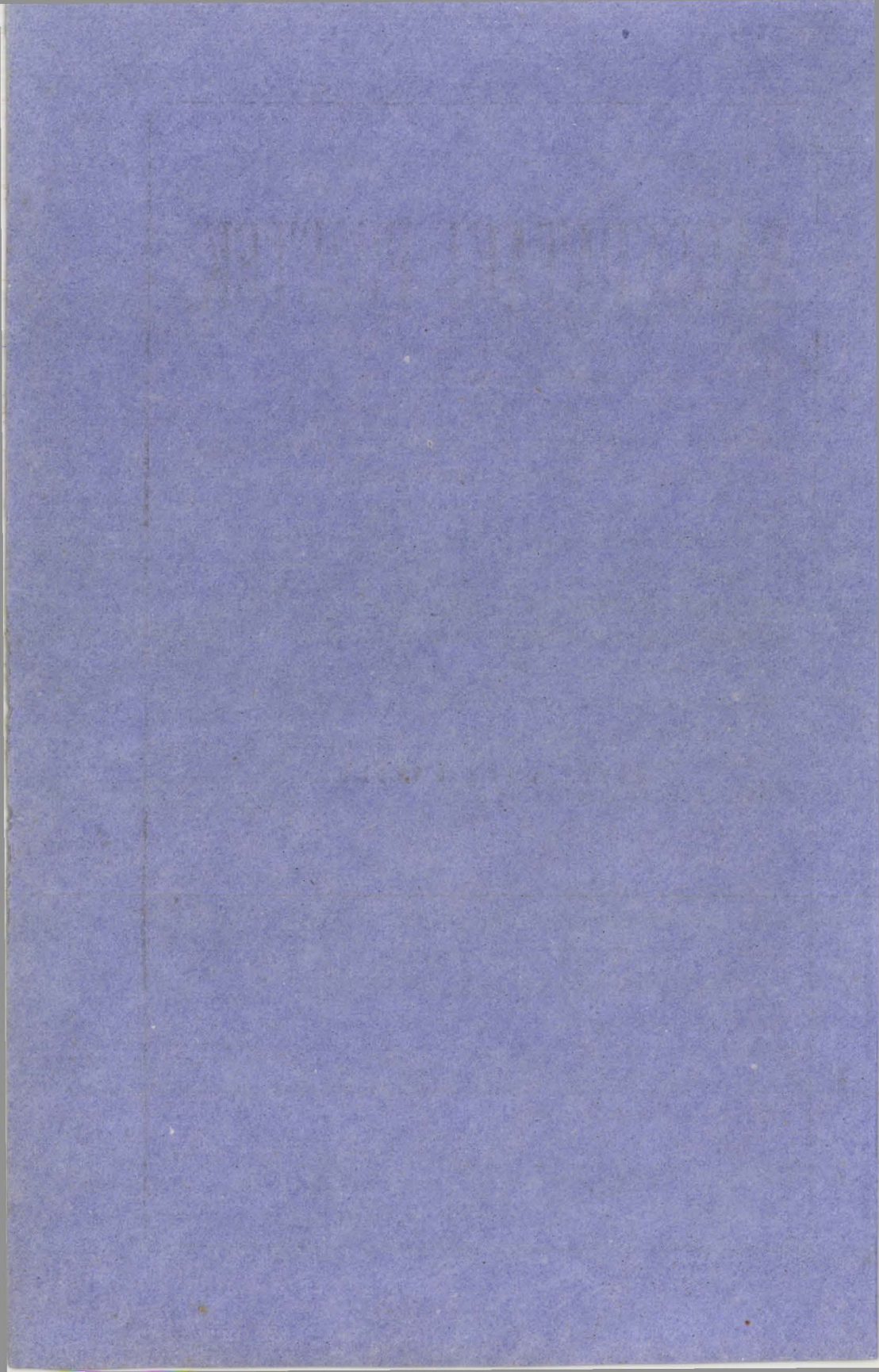
XIII. Évfolyam, II. Szállitmány.

SÁROSPATAK.

Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

1869.

Választási, vagy örökösödési volt-e a magyar királyság?

E kérdésre egyszerűen azt lehet felelni, hogy a magyar királyság, létrejöttétől kezdve 687 éven át nem tisztán választási, még kevésbé tisztán örökösödési, hanem a kettőnek vegyülete, u. m. örökösödéssel vegyes választási monarchia volt.

I.

A mi az Árpád korszakot illeti, itt is forognak fenn némi nehézségek. Így p. o. kérdésbe lehet tenni, hogy István midőn a királyságot megalkotta, kötött-e a nemzettel olyan új szerződést, mint a milyen az etelközi volt; ehez képest alkotott-e akkor olyan, az újabb kor nyelvén közjogi törvényeket, melyek mint több más, úgy azt is szabályozták volna: mikép tétessék elég az etelközi vérszerződés első pontjának, azaz, mily határokig terjedjen a nemzet hatósága a királyoknak Árpád fímaradékai közül választásában. E kérdésre Kovachich (Vest. Com. 135—6) igennel felel, midőn állítja, hogy István, megkoronáztatása alkalmával, Pactum Conventum alakjában szabályozta a király és nemzet kölcsönös közjogi viszonyait. Ezen állítását részint azzal indokolja, hogy a későbbi nemzedékeknek vérebe ment át a meggyőződés, hogy a nemesség jogai a szent királytól erednek, és hogy a későbbi királyok közjogi törvényei sz. Istvántól nyert szabadság visszaállításának neveztetnek; részint Hartwik krónikás ezen helyével: „Decretum edidit, quod perpetui foederis subscriptione ad posterum transmissit.”

Nem lévén jelenleg szándékom annak fejtegetésébe bocsátkozni, hogy Hartwik ezen helyét mennyiben lehet betű szerinti értelemben venni: és hogy mit tartsunk Kov: pactum conventumáról, csak annyit állítok, hogy akár létezett ezen pactum con-

ventum akár nem, a királyság fölláttatásakor kétségen kívül fennállónak tekintetett a nemzet választási joga. Bizonyítja ezt Sylvester bullájának ezen helye: (Szalay fordítása szerint) mely bármi örökösödés és utódaid, miután az országnagyok által törvényesen megfogtak választatni stb. Azt, úgy hiszem, mondanom sem kell, hogy a nemzet is kötelezve érezte magát az Árpád ház fiágának kihalásaig csak ezen családra terjeszteni ki a választási jogot.

E szerint ha, akár csak az etelközi vérszerződés 1. pontjára, akár e mellett ama pactum conventumra is tekintünk, ugyanazon eredmény áll előttünk, u. m. az a tény, hogy István királysága örökösödéssel vegyes választási monarchia volt.

Mielőtt tovább mennénk, jegyezzük meg, hogy az idők folyamán akár egyik, akár másik részről elkövetett visszaélésekből ne alkossunk szabályt, vagy elvet. Ilyen visszaélésről mindjárt az első király halála után kettőről tanuskodik a történelem, egyik a velencei Péternek, másik a magyar Sámuelnek trónra emelése. Amannak körülményeit még ma is homály fedi; nagyon valószínű, hogy idegen befolyás eredménye; még valószínűbb, hogy ármány, és erőszak műve volt. A második esetről, u. m. Sámuelről elég világosan tudjuk, hogy itt a nemzet tért el az ő szerződéstől. Ezen elterést ha ki nem menti is, de könnyen megfoghatóvá teszi azon két körülmény, hogy az Árpád hercegek távol voltak, és hogy a nemzet szükségesnek látta még ily eszközzel is utját állani a már nagyon nyakára nőtt idegen befolyásnak.

Péter második bukása után rendes mederben folytak a dolgok annyiban, amennyiben nem tért többé el a nemzet az Árpád családtól, kivéve azon egy esetet, hogy az utolsó Árpád III. András ellenében az Árpád háznak egy nőági ivadékát léptette fel a sz. szék, és egy kis párttöredék.

Azónban, ámbár folyvást az Árpád ház birtokában maradt a korona: mégis forog fenn némi nehézség arra nézve, hogy az Árpád házbeli királyok mennyiben lettek választás, és mennyiben örökösödés által királyokká? vagyis a királyi szék betöltésénél a választás volt-e tulnyomó vagy az örökösödés?

Azon körülmény, hogy a historia nem ismer részletes törvényt a trónörökösödről, arra mutat, hogy a választást tartsuk tulnyomónak. A példák, melyeket a királyság első százada nyújt, hasonlóképen a választást helyezik előtérbe. Így p. o. Andrást megbuktatja a nemzet akarata, s noha van fia Salamon, ezt mellözi, és Bélát ülteti helyébe. Azt alig hihetjük, hogy Salamon ekkor kiskorusága, s a nemzetnek a gyámkormányzóságtól idegenkedése miatt mellőztetett volna; hiszen már a vezéri korban is volt példa a gyámkormányzóságra, II. István és II. Geiza korában is találkozunk vele. Az okozta András bukását, és fiának elmellőztetését, hogy bűnül rovatott fel nekik a német udvarral szövetekezés. Ennélfogva öntudatosan választott a nemzet egy önálló, s egy német befolyással fenyegető király között. Ellenben Béla halála után magok Béla fiai ösztönzék a nemzetet, hogy térjen vissza a törvényes örökshöz Salamonhoz. Ebben látható az örökösödés elvének ha nem is diadala, mégis nagy szerepe. Salamon megbukása után Geizának trónra emelése tisztán választásról tanuskodik, még inkább pedig az, hogy Geiza halála után, noha neki fiai vannak, László emeltetik a királyi székbe.

Azonban úgy látszik, hogy a XII-ik században, mint a politikai élet más nyilatkozataiban, úgy ebben is történhetett egy kis változás, t. i. az, hogy a királyi család, ha nem merte is a koronát tisztán örökösödésinek vallani, minél nagyobb tulsulyt akart adni az örökösödésnek a választás felett. Ide mutat az, a mit Pray említ (*Hist. Reg. Notitiae Praeviae*) hogy t. i. a XII. századtól fogva szokássá lett a királyi hercegeknél, miszerint pecsétjökre, a magok neve mellé, királyi apjok sőt nagyapjok nevét is odametszették azért, hogy ezáltal is hirdessék királyi vérből származásukat, s örökösödési jogukat. Így p. o. „Bela Dei gratia Geise regis filius.“ „Sigillum Andree regis Bele tertii filii“ „Sigillum Bele Andr. II. regis filii“ „Sigillum Stephani dei gratia primogeniti Bele IV-i illustr. reg. Hung.“ „Sigillum Ladislai, Steph. V. regis filii.“ Ide mutat továbbá az is, amit Katona, és Bartal említnek a Névtelen jegyzőről, hogy t. i. oly hivatalnok volt, a ki több király udvarában forogván, saját szemeivel láthatta a királyok

neheztelését a miatt, hogy nincs megállapítva a firól fira örökösödés. És bár ezen kívül tudhatta azt is, mily sok pártharcra nyit utat oly törvény hiánya, mely részletesen meghatározná az Árpád ház örökösödési rendjét, s a nemzet választási jogának arányát: mégsem tántorodott el annyira, hogy kronikájából kihagyta volna a szerződésnek a választásról szóló pontját.

A királyok, és királyi hercegek eme törekvését nagyon megmagyarázza az a körülmény, hogy a német birodalmat kivéve, Európa minden rendezettebb államában meggyőződtek az emberek a felől, hogy nagyon sok belháboru magva a királyválasztás, s elfogadták a választás nélküli örökösödést.

Egyébiránt nálunk mind a dynastiának inkább vagy kevésbé határozott törekvése, mind az európai államok ellenkező példái dacára mindig fennállott a királyválasztás.

Még ki sem halt az Árpád nemzetség fiága, midőn a sz. szék szőnyegre hozta a nőág örökösödését. Nevezetesen, hogy megvalósíthassa Magyarország fölött régóta ápolt hűbéruri követeléseit, fölléptette a Nápolyban uralkodó Anjou dynastiát azon számítással, hogy, mivel az Anjouk Nápolyban a sz. szék vasallusai, ha a sz. szék segélyével magyar királylyá lehetnek, hálából segíteni fognak Magyarországon is megalapítani a sz. szék hűbéruraságát. Ürügyül azt hozta föl, hogy III. Andrást nem ismeri el az Árpád ház törvényes fiutódának, már pedig a fiág kihaltával a nőágra száll az örökösödés; a nőágból pedig legközelebbi igénye van Károlynak mint V. István utódjának. Mig még élt III. András, addig a nemzetnek csak számba is alig vehető csekély töredéke állt a pápa és Anjouk mellett, a nagy tömeg András hive volt, mert ezt kívánta mind az ország függetlensége, mind az Árpád ház iránti törvényes hűség.

II.

Az Árpád ház férfi ágának kihalása után sokszorosan fontos, és nagy kérdéssé vált, mikép töltsék be a meg ürült trón.

Minthogy a vérszerződésben az Árpád háznak csak férfi ága iránt volt lekötve a nemzet: a fiág kihaltával eljött a teljesen

szabad választás ideje. Azonban e jog gyakorlatának több akadály volt. u. m. 1. a szent szék, 2. az ekkor uralkodó politikai eszmék, s 3. a nemzet nagy kegyelele az Árpád ház iránt.

A sz. szék politikája a körül forgott, hogy Magyarországot hűbérévé tegye. Ez csak úgy látszott kivihetőnek, ha Magyarországon érvényt szerezhettek azon elvnek, hogy „Mivel István a pápától nyerte a koronát, Magyarország a sz. szék hűbére; és mivel már kihalt az e koronával megadományozott Árpád család, a sz. székre szállt vissza a koronáról rendelkezés joga.“ E rendelkezési jognál fogva Robert Károlynak adta a koronát. A sz. szék e tanai Magyarországnak két fontos érdekét sértették, u. m. függetlenségét és királyválasztási jogát. És minthogy a nemzet ezek egyikét sem volt hajlandó fölládozni, határozottan visszautasította Robert Károlyt, különösen pedig nem akarta őt mintegy a pápa kezéből fogadni el, úgy lévén meggyőződve, hogy joga van királyt, s illetoleg dynastiát választani.

Azonban az Európászerte általános eszmék a magyar nemzetre sem voltak hatás nélkül, s annyival kevésbé, mert nagy kegyelet élt a nemzetben az Árpád ház iránt. Ennek tulajdonítható, hogy bármily meghasonlás lett legyen az elválasztandó egyénre, abban teljes egyetértés uralkodott, hogy az elválasztandó királynak az Árpád család nőági ivadékának kell lenni. Igen jellemző, hogy olyan időben, midőn az ország minden nagy ura független urrá vágyott lenni az általa erőszakosan elfoglalt területeken, Sz. István koronája után egyik sem nyújtotta ki kezét. A királyválasztásnál szóba sem jött senki, sem ezen urak, sem azon külföldi fejedelmek közül, a kik nem voltak rokonságban az Árpád családdal.

Mind Vencel, mind Ottó elválasztásánál világos kifejezést adott a nemzet azon szilárd elhatározásának, miszerint Károlyt, aki pedig Árpád ivadék, azért nem akarja királyul, mert általa fenyegetve látja legfőbb fontosságú érdekeit. A nemzet ezen szilárdságának a sz. székre is volt annyi hatása, hogy valamivel alább hagyott hűbéruri követelésével; kiemelte, hogy Károly is Árpád ivadéka, és így örökösödési igényei vannak. Majd, midőn

Ottó fogsága tetőpontra juttatta a belzavart, s válság pontjára vitte a nemzetet: mind a sz. szék, mind a nemzet belátta az engedés szükségét. A sz. szék legatusa, hogy mindent kockára ne tegyen, ura jóváhagyásának reményében, beleegyezett, hogy a nemzet válaszsza el Károlyt. Gyűlést tartottak a Rákoson 1307. oct. 9-én, s elhatározták, hogy „Favente Deo, regni barones ac nobiles animositati veritatem merito praeponentes, in unius domini obsequium ratione praevia convenerunt. Nos igitur, ad perpetuum ejusdem regni bonum Statum, et commodum ex animo intendentes, diligenti collatione praehabita, Dominum nostrum Carolum et posteritatem ejus, prout regalis successio exigit in regem Hungariae ac naturalem dominum perpetuum suscipimus.¹⁾

E nevezetes okmányból látható, hogy ámbár az 1307 évi országos rendek nem mondják is ki (oly világosan, mint a hogy az etelközi vérszerződés első pontjában van), hogy míg Károly fiutódai ki nem hálnak, mindig azok közül választanak királyt: de mondják azt, hogy „Károlyt utódaival egyetemben fogadjuk természetes, és örökös urunkká, mint a hogy a királyi öröklés kívánja.“ Egyébiránt az is látni való, hogy itt sem az nincs megszabva, hogy csak a fi, vagy talán a nőágra is értik a regalis successiót, sem az örökösödés rendje megszabva nincs, következésképen a józan hermeneutica szabályai szerint nem lehet ezen okmánynak más értelmet adni mint ezt: kötelezik magokat, hogy Károly utódai közül választanak királyt.

Azonban a kérdés illetén megoldása nem nyerte meg a sz. szék jóváhagyását. V. Kelemen pápa nem tudta elviselni a nemzet választási jogát, s legatusának utasításul adta, hogy egy újabb gyűlés alkalmával vessen véget azon fogalomnak, mintha a nemzet választhatná a királyt. Meg is kísérelte ezt a legátus egy 1308-ban tartott új gyűlésen, mely, más okok mellett, a múlt évi választás megerősítése végett is tartatott. E gyűlésen, Károlyt dicsérő beszédében azt mondta a legátus, hogy őt a pápa adta a nemzetnek királyul. Ez ellen rögtön

¹⁾ Kovachich Vestig. Com. 157.

tiltakoztak az ország főtisztviselői, s velők az egész gyűlés. De a legatus sem akart engedni. Végre oly *compromissum* jött létre, mely mind a két fél érdekét kielégítőnek látszott annyiban, hogy szól ugyan a nemzet választási jogáról is: de a főszűlt résztint Károly örökösödési jogára, résztint a sz. széK azon hatásá-gára fekteti, melyszerint megerősíti Károlyt az örökösödés utján nyert magyar királyságban. Nevezetesen: *Illum (Carolum) quem ipsi, ex antiquo, et a probato ejusdem regni more creaverant, et in regem assumptum, praefatus Dominus legatus, ejusdem ecclesiae rom: nomine in verum regem Hungariae confirmaret, et quod etiam futuris perpetuis temporibus veri summi pontifices, et ipsa romana ecclesia haberet jus confirmandi et coronandi reges Hungariae, de vera regali progenie propagatos, quos ipsi unanimiter de dicta progenie ducerent eligendos.* — — — *Carolum, clarae memoriae Stephani regis vera progenie propagatum, cujus in eodem regno successio legitima per eandem ecclesiam exstitit declarata* — — — *confirmavit.*¹⁾

És most az ország rendei nem voltak megelégedve, látván, hogy ezen *compromissumból* veszély származhat mind az ország függetlenségére, mind a királyválasztási jogra. Ennek tulajdonítható, hogy midőn visszakértült a korona Aportól, 1310-ben új országgyűlést tartattak a királylyal, a legatusnak pedig tudtára adták, hogy nem kívánják itt megjelenését. Ezen gyűlésen ismét elválasztották Károlyt, ezzel akarván helyrehozni, amit önmagok ellen vétettek volt. Végre, midőn a végérvényes koronázásra átmentek Fehérvárra, innen is kizárták a legatust, „ne ex ejus praesentia liberae electioni olim damnum orietur.”²⁾

De mig a nemzet ekként a maga választási jogának biztosítására, addig Károly király arra törekedett, hogy tisztán örökösödésivé tegye a magyar koronát. Erre célzó lépésnek tekinthető, hogy 1315-ben midőn Tamás érsek hűségét adománnyal jutalmazta, az adománylevélben így szólott: „*toto eo tempore, quo in regnum*

¹⁾ Hivatalos jelentés a pápához *Vest: Com: 163—7.*

²⁾ Bartal *Comment: III. 8—11.*

*nostrum Hungariae, jure geniturae nobis debitum introivimus, quando fere omnes barones regni, vel major pars eorum nos pro domino naturali recognoscere renuebant etc.*¹⁾ Ezzel teljesen rokon természetű Károlynak azon tette, hogy 1332-ben egyszerűen csak megkoronáztatni akarta fiát Lajost. De a kalocsai érsek, s vele a főpapság nagy része határozottan ellenmondott a választás nélküli koronázásnak. Azonban Károly sem akart engedni, s a sz. szék közbenjárásához folyamodott. A pápa irt a kalocsai érseknek, s két püspöknek, meghagyván nekik, hogy midőn akár a király, akár Lajos herceg, akárki más által, ezek nevében, föl fognak hivatni, hogy „*Solennia coronationis designato regi impenderent*“ rögtön engedelmeskedjenek. Azonban a magyar főpapok sem a pápa tekintélyére, sem a király kegyére nem adtak annyit, mint a nemzeti jogok megőrzésére, s világosan kijelentették, hogy a király fiai közül nem az fog megkoronáztatni, akit a király, vagy más kijelöl, hanem akit a rendek választanak.²⁾

A nemzeti jogok védelmében tanusított ezen erélynek természetes következménye volt, hogy Lajosnak 1342-ben történt megkoronáztatásakor világos kifejezést nyert mind az örökösödés elve, mind a nemzet választási joga. Megtetszik ez az akkori országbírónak (Pál) két okmányából, melyeknek egyike 1342-ben, másika 1343-ban kelt. Amaz így szól: „*Cujus (Caroli) solium, thronum, et coronam praedictus Dominus Ludvicus, primogenitus suus, ad gubernandum dictum hungaricae nationis regnum haereditarium, jure geniturae sibi successum, de praelatorum baronum et nobilium unanimi et concordii voto sublimatus, et corona beatissimo Stephano regi divinitus condonata, in Alba regali, solemniter coronatus est.*“³⁾ Emez pedig így: „*Ludovicus rex in patrimonium regni hungarici, jure, et ordine geniturae sibi debitum succedens, unanimi praelatorum baronum et nobi-*

¹⁾ Kov. Supplem: ad Vest. Com: I: 260.

²⁾ Bartal i. m. III: 26.

³⁾ Kov. Suppl. I. 280.

lium regni sui voto et intentione Alba Regali solemniter, et honorifice coronatus etc.“¹⁾

A mondottak szerint kétségtelen, hogy Lajos, ha fia lett volna, az 1307 évi országgyűlés végzésére támaszkodva, megkívánta volna a nemzettől, hogy ezen fiút válassza s koronázza királylyá, s ez, tekintve Lajos nagy népszerűségét, nem ütközött volna semmi nehézségbe. Azonban más fordulatnak kellett beállani, midőn Lajosnak csak leányai maradtak. Igaz ugyan, hogy az Árpádház fiágának kihalása után, a nemzetnek e család iránti kegyelele a nőági utódokra is átruházta a királyi koronát: de most nem nőági fiutódokról, hanem egy leány királyságáról volt szó. S itt az a kérdés áll elő, hogy Máriát, amaz 1307. évi határozatnál, vagy talán a nagy király iránti kegyeletnél fogva választotta-e el a nemzet? Azon körülmény, hogy Lajos, élte vége felé összegyűjtötte maga körül az ország némely főbjeit s megígértette velök, hogy királylyá választják Máriát, világosan tanuskodik ez utóbbi mellett. Egyébiránt akár egyik, akár másik szempont, akár a mi valószínűbb, mind a kettő irányadó volt Mária megválasztásánál, annyi kétségtelen, hogy meg volt a nemzetben a dynastia iránti kegyelet, és hogy Mária királylyá tétele az örökösödéssel vegyes választásjog eszméjének következménye volt.

Azonban Mária is, midőn már király volt, örömet hangszulozta csak a maga örökösödési jogát. Így p. o. 1383-ban Privigye városnak adott kiváltságlevelében így szól magáról: „Serenissimo Domino Ludvico rege Hungariae etc, genitore nostro carissimo absque prole masculina de hoc mundo sublato, nobisque jure successorio, et ordine geniturae solium et coronam regni Ungariae et sceptrum regiminis istius genitoris nostri feliciter adeptis etc.“²⁾ Hasonló hangot használ ugyanekkor Palugyai János részére kiállított okmánylevelében is.³⁾ És a nemzet úgy értelmezte a hangot, mint a maga választási jogának vi-

¹⁾ Katona IX: 279.

²⁾ Katona XI: 27.

³⁾ Kovachich Suppl: ad Vest: Com: 1. 286.

lágos megsértését. A nápolyi Károlynak Mária ellen fölléptetésére fontos ok volt ezen körülmény is, amennyiben Károly párthivei fenhangon hirdették, hogy Mária megsértette a választási jogot.

Az nem szenved kétséget, hogy Károly párthivei semmi örökösödési jogra nem támaszkodhatván, egyedül a szabad választás alapjára állva tették őt királylyá. És Mária, midőn már nagy volt az ő trónját fenyegető veszély, jónak látta egy, a nemzethez intézett Manifestumban a választási jogra nézve is megnyugtatóni a közvéleményt. Ezért mondta 1386-ban „Serenissimo domino Ludvico, genitore nostro carissimo, absque solatio haeredum masculinorum ab hac luce decedente, nos conformitas praelatorum, baronum, et coetus universorum nobilium regni Hungariae sacra corona, qua reges Hungariae divi, avi, et praedecessores nostri fuere coronati, solemnitatibus consuevis celebratis, pari voluntate, nemineque discrepante coronassent etc.¹⁾

Mária férjének Zsigmondnak trónra emelésénél szó sem lehetett örökösödési jogról; ő a neje iránti kegyeletnél fogva, tisztán választás által lett királylyá, amint ezt maga is elismeri az esztergomi érsekhez 1388-ban írott levelében, midőn így szól: „in personam nostram vota ipsorum concorditer dirigentibus“²⁾ Utóbb mást gondolt a jellemtelen Zsigmond, s ki akarta forgatni a nemzetet a választási jogból, oly formán, hogy három ízben, három különböző egyénnek bocsátotta áruba a magyar koronát, u. m. 1393-ban Vencelnek, 1399-ben Jobst-nak, 1402-ben Albertnek. Ezen szerződések közül egyedül az utobbi látszott birni némi érvényességi, vagy jogi színezettel, amennyiben van róla egy okmány, mely 1402 Sz. Máté evangélista napján kelt, 111. főpap, főúr, és nemes aláírásával, kik közt igen erősen volt képviselve a főpapság. (János esztergomi érsek, András spalatoei érsek, Tamás egri p. Eberhard zágrábi, Lukács váradi, János győri, Mihály veszprémi, Miklós váci, Péter nyitrai püspökök. A világiak közül Gara Miklós nádor, Marcali Miklós vajda, Kanizsai István, Maróthi János macsói

¹⁾ Kov. Suppl.: ad Vest.: 286.

²⁾ Deák Ferenc Budapest. Sz.

bán, Perényi Imre, Gara János temesi gróf, Szécsi Miklós stb.) Ezek fentebb említett okmányukban az ország rendei összeségének adván ki magukat, érvényesnek ismerik ama szerződést, mondván: „Nos praelati etc. recognoscimus, et notum facimus universis, pro nobismetipsis, nostrisque haeredibus, et successoribus, quemadmodum Dom: noster gratiosissimus Sigismundus etc. de nostris scitu et consensu, consilio, et voluntate, Regnum Hungariae, cum singulis regnis, provinciis, principatibus, comitatibus, homagiis, hominibus et bonis, nec non cum omnibus suis juribus, proventibus, honoribus, libertatibus, dignitatibus, nullo penitus excepto, donatione pura, libera, et irrevocabili donavit, appropriavit, ac dedit domino Alberto duci Austriae, tali conditione adjecta, quod si dominum nostrum Sigismundum absque filiis masculini sexus decedere contingeret, extunc illud regnum Hungariae cum omnibus suis pertinentiis prout prius est expressum, ad Dominum Albertum jure haereditario, libere devolvatur.“¹⁾ Ugyde ezen okmány érvényességének még látszatosságát is elenyésztetik azon körülmények, a melyek közt letrejött. Nevezetesen midőn Zsigmond Csehországból 1403-ban haza jött cseh zsoldosok élén, a tiszteletére siető rendek előtt felmutatta a szerződést, s felhívta őket, hogy nyilatkozzanak felőle. És hogy e nyilatkozat nem volt kedvező, megtet- szik egy egykorú kronikásnak Praynál (Annal: II: 204) olvasható ezen nyilatkozatából: „rogatis quidem, sed non item acceptis sententiis, singulis suis nominibus confirmare imperavit.“ Nem is késtek a rendek tiltakozni ezen jogsérelem ellen, s egy nem sokára tartott összejövetel alkalmával kinyilatkoztatták: „Quoniam rex contra fas, haereditatem regni, insciis ordinibus, alii transserip- sisset, optimatibus, creandi novi regis jus omnino liquidum esse.“²⁾

Azonban, hogy e szerződésben mennyire megbotráncokozott az ország közvéleménye, hamar megmutatta a Zsigmond ellen 1403-ban kitört nagy lázadás, melynek célja volt a nápolyi Lászlót tenni királylyá. De a körülmények úgy alakultak, hogy az orvosság, melyhez nyúlt a nemzet, épen oly rosznak látszott, mint

¹⁾ Kov. Suppl. I. 295.

²⁾ Pray idézett helyén.

maga a baj, a melyet orvosolni akart. Ugyanis a pápa Lászlót még mielőtt magyarföldre ért volna, megkoronáztatta a florenci püspök által. Most ismét az a veszély látszott fenyegetni a nemzet választási jogát, a mely Róbert Károly első föllépésekor, és Zsigmond mesterkedése miatt. Ennek tulajdonítható, hogy a nemzet hamar magához tért, s. kibékült a győzni kezdő Zsigmonddal, annyival is inkább, mert ez, kiáltványaiban ígéretet tett, miszerint ezután nagyobb tiszteletben tartja a nemzeti jogokat. Ezen ígéretét be is váltotta Zsigmond annyiban, hogy maga is, legalább hallgatólagosan megsemmisítette az Alberttel kötött szerződést, midőn 1411-ben kérve kérte az ország nagyjait, hogy fiörökös nélkül történendő halála esetében válasszák utódjává leányát, Albert nejét Erzsébetet.

Zsigmond halála után csakugyan választásra került a dolog, és a nemzet elválasztotta Albertet nejével együtt. Itt az a fontos kérdés merül fel, hogy tulajdonképen Erzsébet választatott-e királylyá, vagy férje? Erre megfelelt a koronázás lefolyása; t. i. Albertet az esztergomi érsek koronázta meg a szent koronával; nejét pedig a veszprémi püspök egyházi koronával.¹⁾ Ez azt mutatja, hogy ezen koronázásnál Erzsébet nem úgy szerepelt, mint önálló király, hanem csak mint a király neje, királyul Albert tekintetett. Hogy pedig Albert nem holmi örökösödési jognál, hanem választásánál fogva lett királylyá, ezt legvilágosabban mutatja az a levél, a melyet e tárgyban Frigyeshez írt, melyben így szól (1438. január 9.) „Miután már megirtuk kedveltségednek, hogy mi, és fenséges hitvesünk Erzsébet Magyarország királyává és királynőjévé választattunk, most azt tudatjuk, hogy már megis koronáztattunk.²⁾

De bár Zsigmond halála után, tulajdonképen Albert választatott királylyá, s még akkor nem tekintetett Erzsébet olyannak, mint a kit „születési jognál fogva illet az örökösödés,” nemsokára más fordulatot vett a dolog. Nevezetesen Albert lépéseket tett, hogy gyermekei számára biztosítsa a koronát, sőt

¹⁾ Bartal i. m. III. 142.

²⁾ u. o.

többet, u. m. az örökösödést. Ennek útját meg is egyengette, a rendeknek tett jelentékeny engedmények által. Innen érthető, hogy az 1439. országgyűlés megnyitása előtt lekötötték magokat az ország némely főurai, hogy Albert gyermekeit emelik trónra. Majd midőn tárgyalatott a fontos ügy az országgyűlésen s nem csak kötelezték a rendek magokat, hogy Albert gyermekeit teszik királyllyá, hanem azt is kijelentették, hogy a mostani királynőt Erzsébetet az ország örökösének tekintik, s az ország természetes urnőjének s olyannak vallották, „a kit (férje fölött) kiválóan, születési jogánál fogva illet az örökösödés.“ *Quam principaliter hoc regnum jure geniturae concernere dignoscitur.*¹⁾ E szerint az 1439. országgyűlés nagyon világos kifejezést adott az örökösödés, mégpedig a nőági örökösödés tanának is.

Azonban az országgyűlés által ekként kiemelt örökösödési jog nem lépett életbe, részint, mert a nemzet közvéleménye sérelemnek tekintette a választási jognak ezen mellőzését, vagy legalább háttérbe szorítását; részint mert az ország ekkori válságos helyzete nem nő, és nem gyermek, hanem erőteljes férfi királyt kívánt. A lengyel Ulászló választatott királyllyá. Annak bizonyítására, hogy a köznemesség sérelmet látott az 1439. évi országgyűlésnek az örökösödésről szóló szavaiban, azt hozza fel Bartal, (111. 158), hogy a nemesség azért idegenkedett Erzsébettől, s a gyermek Lászlótól, mert hirre futott Erzsébet azon nyilatkozatának, miszerint „az ő fiának épen olyan örökösödési joga van a magyar koronához, mint bármely gyermeknek, apja örökségéhez.“ Nagy figyelmet érdemel az Ulászlót megkoronázó fehervári gyűlésnek a korona és koronázás hatályáról tett nyilatkozata is. Igaz ugyan, hogy a nyilatkozat egyik és főoka az a körülmény volt, hogy ő nem a szent koronával, koronáztatott meg: de vonatkozik ez a választásra is, t. i. azt mondják a rendek: „*Coronationem regum semper a regnicolarum dependere voluntate, virtutemque, et efficaciam coronae in eorum approbatione consistere*“²⁾ Egyébb-

¹⁾ *Vestigia Com.* 299.

²⁾ Bartal III. 159.

iránt, ámbár a nemzet nagy többsége a szabad választás elvénél fogva Ulászlót tette is királylyá: a lehetőségig figyelembe vette Erzsébet és fia igényeit is. Ezt mutatják az Erzsébet és Ulászló közt kötendő házasság tárgyában folyt alkudozások és az, hogy az Ulászló párt is elfogadta a gyermek László örökösödését azon esetre, ha a netalán létrejövendő házasságból Ulászlónak nem lenne gyermeke. Nem ösmerjük ugyan a béke pontjait, mely az Erzsébet és Ulászló közti pártharcnak véget vetett; de alaposan gyaníthatjuk, hogy a lehetőségig kielégítették Erzsébet és fia igényei.

Ulászló gyászos vége után ismét figyelembe vették a rendek a gyermek László igényeit s illetőleg az örökösödést, midőn királylyá választották Lászlót. Ezen országgyűlési határozat, nem mondja ugyan, hogy „elegimus, creavimus:“ de hogy ez mégis választás volt, megtetszik abból, hogy föltételhez volt kötve. t. i. ahoz, hogy Frigyes kiadja-e Lászlót és a koronát? Nevezetesen: „Nos universi praelati, barones, nobiles, civitatenses, regnicolaeque regni Hungariae ... (ha Ulászló csakugyan meghalt) extunc omnes, universaliter illustrissimum principem Dominum Ladislaum, natum Domini quondam nostri Alberti regis, si, et in casu, quo nobis eundem cum sacra regni corona restituere, et in medium nostri Dominus rex romanorum dare voluerit, dederit, et de facto assignaverit, in verum et legitimum regem Hungariae et dominum nostrum assumemus, pro rege habebimus et tenebimus. Casu autem, quo eorundem restitutio, et in medium nostri assignatio nobis fuerit recusata, in nullo sibi, scilicet Ladislao principi volumus esse obligati, quinimo hujus regni moderno statu, et necessitate requirente, providebimus de rege, et principi.“¹⁾

Ezen okmányban nagyon szembetűnő, hogy a rendek Lászlót nem született vagy természetes uroknak; hanem csak a megboldogult Albert király fiának nevezik, következésképen nem tekintik magokat kötelezve, hogy neki, mint természetes uroknak meghódoljanak. Még világosabban kifejezi e fogalmat az, hogy midőn Frigyes csakugyan nem adta ki Lászlót, az 1447. országgyűlés rendei a következő királyválasztás módjáról is törvényt alkottak,

¹⁾ Kov. Suppl. II. 11.

t. i. „Si dominum regem quocunque tempore decedere contingat, extunc domini praelati, barones in electione novi regis, inter se dispares esse non debent, sed de singulis comitatibus certos nobiles convocari facientes, cum iisdem unanimiter faciant electionem.“ (44 c.)

Ezen előzmények után az 1453 évi decretum az örökösödési jogot hangsúlyozza, midőn a bevezetésben ezt mondja László király: Quum praelati, barones etc. regni nostri nos verum et naturale meorum regem, et dominum, devota fidelitatis oblatione honorassent, recognovissent, consequenterque possessionem hujus regni nobis reddentes etc. Még hangosabban szól az örökösödésről a decretum berekesztése, melyben azt mondja László: kelt uralkodásunk 13-ik évében. Történt legyen bár László uralkodási éveinek ilyen számítása a rendek beleegyezésével, vagy a nélkül, az világos, hogy a rendek fennállónak tekintették a választási jogot, mert, bár voltak még Albertnek gyermekei, Hunyadi Mátyást választották királylyá László halála után.

Mátyás elválasztása kétségtelen bizonyyságot tesz a felől, hogy a nemzet fennállónak tekintette a választási jogot. Azonban mindjárt Mátyás uralkodása elején történtek oly dolgok, melyek ismét elhomályosították némileg a választási jogot. Ilyen volt p. o. Mátyásnak Frigyessel kötött békéje, mely szerint, ha Mátyás törvényes fiörökösök nélkül halna el, Frigyesre, vagy családjára szálljon a magyar korona. Kétségtelen, hogy, mint Zsigmondnak, ugy Mátyásnak sem állt jogában akként rendelkezni a nemzet választási joga fölött; az is kétségtelen, hogy nagyon népszerűtlen volt ezen béke. Azonban, minthogy a béke országos szükség volt, Frigyes pedig e föltétel nélkül nem akart békülni, végre is elfogadták e föltételt az 1462, 1463. évi országgyűlések, részint a Mátyás iránti nagy kiméleleből, részint mert reménylették, hogy a föltett eset nem fog bekövetkezni. Egyébiránt nagy figyelmet érdemlő körülmény, hogy ezen örökösödési szerződés nem iktattatott törvénybe, valószínűleg azért, mert sem Mátyásnak, sem a rendeknek nem volt kedvök hozzá. E tárgyról ugy vélekedik történetíróink nagy része, hogy azon háboruk által, melyek ezután jöttek létre

Mátyás, és Frigyes közt, tetteleg szét tépettnék tekintette ama békét mind a király, mind a nemzet. Annyi kétségtelenül igaz, hogy mind a király, mind a nemzet úgy viselték magokat, mint a kik fennállani hiszik a választási jogot, azon különbséggel, hogy a király nem egészen úgy látszott felfogni akarni e választási jogot, mint a nemzet, és Mátyás a maga dynasticus felfogásának adott kifejezést az 1485. törvényben. Nevezetesen, midőn megalkottatott az 1485: I. mely a királyválasztásnál a nádornak adja az első szavazatot, a t. cikk így fogalmaztatott: „ex vetusta majorum ordinatione sancitum, et constitutum est, quod, si quando regium semen deficere contingeret, et de electione tractaretur, in ipsa electione palatinus, ex officii dignitate primam vocem semper habeat.“ Ebből világos, hogy Mátyás olyan értelmet akart e törvénynek adni, miszerint csak akkor lenne helye a választásnak, ha a király örökös nélkül hal el. Erre építi Pray (Not: Praev) azon okoskodását, hogy csak a dynastia teljes kihalása esetében lehetett helye a választásnak. De ezen tant világosan megcáfolják mind az okmányok, mind a nemzet jogfogalmai, mind a példák.

Mátyás halála után néhány rövid év alatt sok alkalma volt a nemzetnek nyilatkozni a választás, s illetőleg örökösödés kérdésében. Frigyes császár fia Miksa követelte a magyar koronát a fentebbi béke értelmében. A nemzet nagy többsége pedig, ha nem értett is egyet abban, hogy kit válasszon, de igen abban, hogy joga van választani. Ulászló párthivei pedig azt hozták fel pártfogoltjuk mellett, hogy ő Albert unokája, és így ha nem adták is fel teljesen a választási jogot, úgy mutatták, mintha lekötve hinnék a nemzetet az 1439. évi törvény által, mely biztosította Albert utódainak az örökösödést, vagyis kötelezve lenni mondták a nemzetet, hogy Albert ivadékai közül válasszon királyt. Csakugyan el is választott II. Ulászló. De az ő trónra emelésénél alkotott 1490: I. t. cikkben szó sincs az ő örökösödési jogáról, hanem tisztán csak választásról. „Quum praedecessor noster Dominus Mathias absque legitimi haeredis solatio decessisset, domini praelati, barones, et universi incolae regni ad quos jus eligendi

novum regem, ex vetustissima ipsius regni libertate et consuetudine devolutum exstiterat, — — post plures tractatus de novo rege eligendo, et praeficiendo inter se habitos, oculos mentis ipsorum in nos conjecerunt, ceteris omnibus competitoribus nostris nos praetulerunt, sibique cum infrascriptis conditionibus, pactis, et articulis in regem, dominum elegerunt etc.“

Ulászló ellen háborút indított Miksa a maga örökösödési igényeinek biztosítására. E háború végén oly békére lépett Ulászló Miksával, melyben elismerte a Habsburgok örökösödési jogát azon esetre, ha ő törvényes fiutód nélkül halna el, s az is megszabott e békében, hogy az ország főhivatalnokai esküvel kötelezzék magukat ezen szerződés érvényességének elismerésére, különösen pedig, hogy nádor, koronaőr, bán, vajda, temesi, pozsonyi gróf, szörényi, jajcai, belgrádi, és budai kapitány csak az lehet, a ki esküvel kötelezi magát e szerződés érvényességének elismerésére. Akadt is Ulászlónak s illetőleg Miksának néhány olyan hive, (kiknek számát Szalay — III. 384 — 15-re teszi) a kik pecsétetes levélben kötelezték magukat amaz örökösödés elismerésére. Ellenben a nevezett várparancsnokok, midőn erre felhivattak, határozottan megtagadták az engedelmisséget.

Majd midőn 1492-ben országgyűlés elébe terjesztette a király ezen békét elfogadás végett, nemcsak belé nem egyeztek a rendek, hanem nagy ingerültséggel tiltakoztak ellene, némelyek pedig halált kiáltottak a békét eszközölt biztosok fejére. Látván a király e közhangulatot, azonnal ígéretet tett a rendeknek, hogy e békepontokon változtatást fog eszközölni. Majd midőn az országgyűlés folyamában, s illetőleg végén a t. cikkek szerkesztésére került a dolog, a béke csak ily felületesen említettett meg a törvényben: „miután a római királylyal, bizonyos feltételek alatt (sub certis conditionibus) béke kötöttet — — — (összehívtuk az országgyűlést) a rendeknek, és az ország más lakosainak jövő nyugalma szükséges dolgokról tanácskozás végett.“ (pro habendis tractatibus pro futura eorum quiete necessariis.)

De bár az országos rendek határozottan elvetették a békének

az örökösödésről szóló pontját: mégis van 1492-ből egy okmány, melyben 72 főur, a magok s az ország rendei nevében elismérik, hogy ezen békét, s az ebbefoglalt örökösödést kötelezőnek tekintik. Azonban hogy ezen néhány ember ígérését, és kötelezettségét sem Ulászló, sem Miksa nem tekintette elégnak a kívánt célra, megtetszik onnan, hogy az 1493. országgyűlésen új kísérletet tett a király az örökösödési szerződés elfogadtatására. De most sem volt más eredmény, csak az, hogy Kanizsai bán, Drágfi vajda, és Cobor belgrádi kapitány elfogadták az örökösödési szerződést oly feltétel alatt, hogy ezen ő elismerések titokban maradjon.

Azonban midőn ekként határozottan ellenszegült a nemzet minden oly nyomásnak, mely az 1491. békébe foglalt örökösödés kieroszakolására célzott; s nem engedte megsemmisíttetni választási jogát: másfelől világos, hogy még akkor is meg volt az uralkodó dynastia iránti kegyelet is. Ezt mutatja az 1498: 45. mely szerint „Statutum est, quod, decedente rege Hungariae sine haeredibus, si quando regnum hoc regia dignitate vacare contigerit, quotiescunque universitatem regnicolarum pro eligendo novo rege convenire contigerit, nullus oratorum forensium (qui sepe numero plures a regibus et principibus ad seducendum Dominos et universitatem advenire solent) ad ipsam conventionem admittatur, ut eo commodius de novo rege provideatur.“ Nem lesz fölösleges e t. cikkekre nézve megjegyezni, hogy ez lényegesen különbözik az 1447: 44-től, amennyiben ez képviseleti szervezetet ad a választó gyűlésnek, az 1498 évi pedig az „országalakosok“ összesége által rendeli a királyt választatni. Továbbá hogy ezen t. cikknek talán legfőbb célja az idegen dynastia iránti ellenszenv kifejezése volt.

Az ország későbbi sorsára oly nagy befolyásu 1505. rákosi végzésből, céломhoz képest, kettőt emelek ki, egyiket azt, hogy ebben leplezetlenül nyilatkozik a rendek határozott ellenszenv minden idegen dynastia iránt, másikat azt, hogy még ez is az örökösödéssel vegyítettnek ismeri el a választási jogot. Nevezetesen miután elpanaszolja „gravem et prope exitiosam regni desolationem, atque indigentiam, in quibus illud hoc tempore enormiter ad-

modum jaceret, Ramamque, Serviam, Galiciam, Lodomeriam, Bulgariam, Dalmatiam, et multa fortalitia, incuria alienigenarum et forensium dominorum ab regno alienata, — — — — (határozza, hogy) quotiescunque ac quandocunque regnum hoc principi, et rege orbabitur, nullique haeredes masculini superstites remanserint, tantummodo hungarum, et in campo duntaxat Rakos, et non alibi, pro domino et rege assumendum, unanimiter omnes, a minori ad maximum, et a maximo ad minorem statuunt.

E határozatnál igen fontos kérdés, hogy Ulászló király megerősítette-e ezt, vagy nem? Kovachich (Suppl. II. 336) említi Révai Péternek azon nézetét, hogy az 1507 országgyűlés erre nemcsak hivatkozott, hanem meg is erősítette. Kovachich pedig a maga részéről azt állítja, hogy bármily gondos utánjárás után, semmi nyomát sem találja annak, hogy megerősítette, sem annak, hogy elvetette. A historia pedig általánosan azon nézetben van, hogy Ulászló megtagadta ettől a megerősítést, sőt hogy, kézalatt maga ösztönözte Miksát, hogy fegyverrel verje le a nemzet ellenszegülését az ő örökösödésének. Továbbá tény, hogy midőn Miksa csakugyan háborút indított 1506-ban, az országos rendek a király ellenére nyilvánították Miksát a nemzet ellenségének. Hogy e tárgyban csakugyan lenni kellett meghasonlásnak a király, és a nemzet közt, onnan is megtetszik, hogy ezen háboru főkapitányává az országgyűlés nevezte ki Hedervári Istvánt. Majd, midőn megszületett Lajos, nem volt többé Miksának miért folytassa tovább is a háborút, s könnyen elfogadta az Ulászló által felajánlott békét mely szerint, ha a most született Lajos örökösök nélkül találna elhalni, helye legyen a Habsburgok örökösödésének. Ugyde e békét ismét elvetette az 1507. országgyűlés, és így ez is épen oly kevésbé vált érvényessé, mint az 1505. rákosi végzés.

Azon világos kijelentés után, mely még az 1505 végzésben is látható az örökösödésről, mint a trón elnyerhetésének egyik tényezőjéről, igen természetes, hogy Ulászló fiát II. Lajost minden nehézség nélkül elválasztották, s megkoronázták a rendek az 1508. országgyűlésen. De ugyanekkor a király világosan és okmányilag elismerte a rendek választási jogát. Nevezetesen „cum

praelatis etc. regni nostri exposuissimus, eosque fuisse hortati et rogavissimus, ut, ob praemissas causas annuerent, et volentibus animis accederent, praefatum filium nostrum cum sacra corona huius regni coronari — — — iidem barones etc. nostrae petitioni, et desiderio accommodarunt, et benevole accesserunt — — — — — asscurantes insuper praelatos etc. ut dum praefatus illustrissimus dux, filius noster ad adultam aetatem perveniet, idem, praemissas libertates observabit, similiter in verbo suo regio promittere teneatur, nec interim regia auctoritas sibi concessa existat, donec praemissa omnia, se observare velle promitteret.¹⁾

Az ekként elválasztott Lajos megkoronázása ünnepélyének is van egy kis történeti nevezetessége; t. i. az, hogy valószínűleg ekkor történt először, hogy a nádor megkérdezte a templomi ünnepélyen jelenvoltakat: „akarjátok-e, hogy N. N. királyotokká koronázzuk.“ E kérdés szertartása megvolt ugyan már ezelőtt is, de eddig az esztergomi érsek teljesítette.

Azonban II. Ulászló sokkal gyöngébb ember volt, semhogy bármely elv, vagy elhatározás mellett következetesen megállani tudott volna. A Habsburgok diplomatiája nagyon erős nyomást gyakorolt rá. Ennek következménye volt, hogy azon kettős házassági szerződés alkalmával, melyszerint az ő fia Lajos Miksa császár unokájával Máriával, s Miksa fiu unokája Ferdinánd, Ulászló leányával Annával eljegyeztetett, ismét aláírt Bécsben 1515-ben egy örökösödési szerződést, mely szerint, ha az ő fia Lajos örökösök nélkül halna el, a Habsburg családra szálljon a magyar korona. Ez ismét oly magán szerződés volt, melyet az ország nem tekinthetett kötelezőnek. Az ekkori nádor Perényi, mihelyt erről tudomást vett, ünnepélyes módon tiltakozott ellene Pozsony utcáin. De a bécsi udvar nem sokára megszelidítette Perényit annyira, hogy ő is aláírta a szerződést „mint magános ember.“

¹⁾ Kov. Vestig. Com. 455—62.

III.

Bármily világosan és erélyesen tiltakozott a nemzet az Ulászló és a Habsburgok közt kötött örökösödési szerződések ellen: mégis mielőtt bekövetkezett Lajosnak örökösök nélkül történt elhalása, fölléptek a Habsburgok ama szerződésekre épített igényökkel. Ferdinánd ausztriai főherceg kétszeresen alaposnak hitte a maga örökösödési jogát a magyar koronához annál fogva, mert az ő neje Ulászló leánya Anna volt. Azonban ő maga is habozott abban, hogy ama szerződések, és kivált neje jogán, tisztán csak örökösödést követeljen-e, vagy pedig az örökösödéssel vegyes választás által tétesse magát magyar királyllyá?

A nemzet nagy többsége két oknál fogva nem akarta Ferdinándot királyaul, u. m. mert általa fenyegetve látta a választási jogot, és mert különben is más jelöltje volt t. i. a vajda.

Mint Ferdinánd, ugy. a vajda is régóta egyengette már magának az utat a királyi székhez. János hiveinek 1526. october Tokajban tartott gyülekezete előre kimondta nemcsak azt, hogy mindennek előtt királyt kell választani, hanem azt is, hogy a nemzetnek alkalmazkodnia kell az 1505. rákosi végzéshez, melyszerint szó sem lehet idegen királyról, s ezzel előre kimondta az ítéletet Ferdinándnak nemcsak örökösödési joga, hanem még elválaszthatósága fölött is.

A nagy többségben levő János pártnak ezen közhangulata mindjárt kezdetben gyakorolt Ferdinándra némi nyomást, olyat, melynél fogva jónak látta alább hagyni a tisztán örökösödési igényekkel, s megtett annyit, hogy a Jánospártiak fehértvári országgyűlésére követeket küldött, akik adják elő az ő igényeit, s eszközölköznek ki, hogy a rendek ötöt válasszák el. Ezt ugy ellensúlyozta János főfő hive Verbőci, hogy dárdára tűzven az 1505. rákosi végzésnek egy példányát, azt ezen nyilatkozattal hordozta körül a rendeknél: „Ime magyarok! itt van a fogadás az urak, és nemesek fogadása, hogy Lajos halála után a vajdát választjuk királyllyá.“¹⁾ S a fehértvári gyűlés csakugyan elválasztotta Jánost.

¹⁾ Szalay IV. 21.

E közben pártot szervezett Ferdinánd is. A Ferdinánd párt megegyezett a János párttal annyiban, hogy folyvást fennállónak tekintette a választási jogot, s elvetette a Ferdinánd német tanácsosai által sürgetett választás nélküli örökösödést. De nagy különbséget okozott köztük az, hogy a Ferdinánd párt elvetette az 1505. rákosi végzést, ellenben nagyon hangsúlyozta, hogy az Árpádház kihalása óta, Mátyást kivéve, mindig nőági ivadékok ültek a királyi széken, sőt érvényt adott a tudva levő szerződéseknek annyiban, hogy azok által kötelezve lenni mondta a nemzetet a Habsburgok közül választani királyt.

Midőn a Ferdinándpártiak választó gyűlése összejött Pozsonyban, Ferdinánd buzgó hive a nádor Báthori nagy óvatossággal, s finom tapintattal hozta szőnyegre a fontos kérdést. Nevezetesen, hogy el ne keserítse Ferdinándnak különben sem nagyszámu hiveit, szót sem tett Ferdinánd örökösödési igényéről, hanem arra hivta fel a rendeket, hogy „olyan királyt válasszának a ki elég hatalmas, és erős lesz ellenállani a töröknek.“¹⁾ Nem így Ferdinánd biztosai. Ezek, urok utasítása szerint nagy hangnnyomattal emelték ki, hogy Ferdinándnak, a szerződések értelmében, „a legérvényesebb örökösödési joga van, melynél fogva szabadságában állott volna erővel lépni fel a vajda, mint bitorló ellen.“ E nyilatkozat hatását azzal szelidítették némileg, hogy „Urok nem basznál erőszakot, a melyhez joga volna, hanem a nemzet beleegyezését és szabad választását várja, mert a szabad nép szeretetét, és becsülését óhajtja.“ És a pozsonyi rendek, midőn eként megmentve látták a választási jogot, nem tettek kifogást Ferdinánd követinek az örökösödést hangsúlyozó nyilatkozata ellen, s elválasztották őt.

Eszerint mind két párt eljárása egyezik annyiban, hogy mindenik választás által tette királylyá a maga jelöltjét. Nagyon fontos körülmény az is, hogy egyik párt sem tett a választás alkalmával oly határozott nyilatkozatot, vagy ígéretet, melylyel ma-

¹⁾ Szalay IV. — 29.

gát s illetőleg a nemzetet lekötelezte volna az elválasztott király utódainak is.

Azonban Ferdinánd mindjárt elválasztása után megmutatta, hogy csak a kénytelenség nyomása alatt tette azt az engedélyt, hogy „a nemzet szabad választását várta.“ Mihelyt tul volt a választáson, épen mintha nem is történt volna választás, csak örökösödési jogát emlegette. Nevezetesen 1527 január 19-én egy német nyelvű levelet bocsátott a nemzethez, melyben elmondja, hogy rövid időn fegyveres erővel fog ide jönni, részint megsértett örökösödési jogának visszaszerzésére, részint a vajdától, és párthiveitől szenvedett bántalmak megtorlására. E levélben így szól örökösödési jogáról: „wir haben es dafür geachtet, dass wir gütig, und löblich daran thun würden, so wir zum Theil zu Erhaltungem unser Gerechtigkeit, welches uns, als dem Eidam des Durchl. Herren Wladislai König zu Ungarn, und in Kraft der Verträge so zwischen dem Durchl. Fürsten Friedrichen unserem oberen Anherren, Maximiliano, unserem Anherren, Mathiam und Wladislau etc.¹⁾ Megemliti ugyan Ferdinánd ezen okmányban mellékesen azt is, hogy őt a rendek is elválasztották: de minthogy az örökösödésre fekteti a főszó, nagyon rossz vért csinált ez az ő híveinél is. Még kellemetlenebb hatást tett az, hogy midőn a Jánospártiak 1527 március gyűlést tartottak Budán, levelet küldött a Jánospárti rendeknek s többek közt azt írta nekik: „cognitis iuribus, quae nobis, et Sere nissimae conjugii nostrae in hoc regno nostro competunt“ Ugyanezen levélhez mellékelte Károly császárnak egy másik levelét, mely még keményebb hangokat használ, nevezetesen: „qui (Ferdinánd) naturalis, et haereditario jure, ac pactis, et conventionibus alias editis in regna ista successit“²⁾ A császár e levelére még keményebb hangon válaszol a budai gyűlés. Nevezetesen, miután a bevezetésbe elmondja „tudjuk ugyan, hogy némely honáruló urak, kik jelenleg Pozsonyban csavarognak, (nunc temporis Posonii vagantur) Ferdinándot Magyarország királyaul tekintik,“ így folytatja: „Sciat Majestas vestra regnum hoc Hungariae vel dotalitium, vel tributa-

1) Suppl. III. 100.

2) u. o. 110 — 112.

rium nunquam fuisse, sed liberum, et a cujus libet externi principis jurisdictione exemptum semper exstitisse, et nunc quoque esse, et illud neminem regum ac principum nostrorum etsi legitime coronatorum, neminem etiam progenitorum ac praedecessorum nostrorum quondam publicam libertatem nostram cuiquam obligare potuisse ad successionem, imo externum principem pro nobis in regem nunquam assumere, communi omnium sententia, consensu, ac decreto, literis et sigiliis postris ac praedecessorum nostrorum statuimus, et ejusmodi constitutiones nos violare neque possumus, neque volumus. Proinde Seren: Mtemi Vram rogamus, et hortamur, velit se de cetero temperare, nolitque se regem Hungariae et nos subditos suos appellare etc.¹⁾

Azonban Ferdinánd, ki még hivei megnyugtatója szempontjából sem áldozta fel örökösödési igényeit, még kevésbé tette ezt ellenségei kívánatára. Innen érthető, hogy midőn megindult haddal foglalni el az országot Jánostól s e hadjáratban kedvezett neki a szerencse, egy új manifestumot bocsátott ki, amelyben ismét csak örökösödési jogát emlegette, s felhívta a municipalis hatóságokat, hogy küldjenek hozzá követeket, akik által, mint meghatalmazottjaik által hódoljanak meg neki, mint született uroknak. T. i. „acceptis praesentibus, certos ex vobis eligere, et cum plena facultate ad Nos mittere debeatis, qui, nomine publico, debitam nobis fidelitatem et obedientiam, prout vero, legitimo, atque haereditario regi promittant.“²⁾

Ezen ismételt nyilatkozatok nagyon megdöbbsentették Ferdinánd párthiveit is. És midőn ezt megtudta Ferdinánd, megint jónak látta engedni egy keveset, annyival is inkább, mert még hátra volt a koronázás. Nem ellenezte, hogy ám nyerjen kifejezést a választási jog is. Meg is történt ez azon országgyűlésen, a melyet 1527 október hónapban nyitott meg Pozsonyban. Igaz ugyan, hogy ezen gyűlés decretumában szó sincs a koronázásról, s annál kevésbé a választásról: de másunnan tudjuk, hogy itt ünnepélyesen felhívtak a rendek arra, hogy, mielőtt megtörténnék a koronázás, erősít-

¹⁾ Suppl. III. 117.

²⁾ Vest. Com. 637.

sék meg a múlt évben történt elválasztatást. Elmondta ugyan Ferdinánd ekkor, és pedig személyesen, a maga örökösödési igényeit is: de azt is világosan kifejezte, miszerint úgy fogja kormányozni az országot, hogy „senkinek se legyen oka megbánni az ő elválasztatását.“¹⁾ És a rendek csakugyan megerősítették a múlt évi választást, amint ez megetszik Ferdinándnak bátyjához Károly császárhoz intézett leveléből, melyben így szól: „ezután országgyűlést tartottak, s megerősítették a múlt évben történt elválasztatásomat.“²⁾

Ferdinánd-még ezen előzmények után sem mondott le minden reményről, hogy a választás mellőzésével, tisztán örökösödésivé teheti családjában a magyar koronát. E remény valóztatására az első világos és nyilvános lépést János királylyal közösen tette. Nevezetesen a nagyváradi békének egyik pontja az volt, hogy Ferdinánd, s illetőleg Károly császár fíutódaira örökségképen szálljon a korona, s ha mindkettőjöknek magva szakadna férfi ágon, akkor János utódaira, s csak ezeknek kihalása esetében éled fel a nemzet választási joga. Ugyde e békét nemcsak törvénynyí nem tette a nemzet, hanem tiltakozott is ellene. Másik nyilvános lépése volt az 1547: 5. t. cikk, s illetőleg ennek a maga érdekében történt elmagyarázása. E t. cikk arról szól, hogy a király lakjék az országban, vagy ha maga nem tehetné, legalább a fia; az örökösödést pedig csak mellékesen érinti, mondván: „annyivalinkább, mert az ország rendei nemcsak ő felsége, hanem örökösei uralmának is alávetették magukat.“ E t. cikk kétségtelenül kimond annyit, hogy a rendek ő felsége örököseit tekintik leendő királyaik gyanánt; de sem a nőágra ki nem terjeszti az örökösödést; sem az örökösödés rendjét meg nem határozza, következésképen a rendek választására hagyja annak meghatározását, hogy a királynak melyik örököse legyen királylyá. Ferdinánd e törvényt olyannak ohajtotta tekintetni, mint amelyben már meg van alapítva a választásnélküli örökösödés. De jól tudta, hogy a rendek más nézetben vannak, s ő maga is érezte e törvény elégtelenségét. Ennek tulajdonitható,

¹⁾ Horváth M. III. K.

²⁾ Bartal i. m. III. 296 2 j.

hogy midőn 1552-ben új törvénykönyv szerkesztéséről volt szó, felszólította a szerkesztéssel megbízott jogtudósokat, hogy a sarkalatos — közjogi — törvények közé iktassák be azt is, hogy „a király fia nem választás, hanem örökösödés által lesz királylyá.“ De e törekvésben nem boldogult.

Minél világosabban tudta Ferdinánd a rendek nagy ragaszkodását a választási joghoz, annál kitartóbban igyekezett e jog kijátszására. Midőn elérkezettnek látta az időt, melyben fiát Miksát meg kell koronáztatnia, őt, minden választás nélkül, egyszerűen csak királyul ösmertetni, s megkoronáztatni szándékozott, annyival inkább, mert némely udvaroncái azt hitették el vele, hogy II. Ulászló, midőn fiát Lajost megkoronáztatta 1508-ban, ő is csak koronázásra (és nem választásra) hívta össze az ország rendeit. Ehez képest 1561-ben parancsot küldött Sopron városhoz, (valószínűleg más hatóságokhoz is,) hogy eredetiben küldjék fel azon regalist, melylyel az 1508 országgyűlésre meghivattak.¹⁾ Ugyancsak 1561-ben Bécsbe hívott néhány egyházi, és világi főurat, s felszólította őket, hogy első szülött fiát Miksát „a tudva levő szerződések, és törvények értelmében ismerjék, nyilvánítsák, és hirdessék királyul.“ És a bizalmi férfiak azt felelték, hogy igenis, úgy tekintik mint leendő királyt, de hogy valósággal is azzá legyen, erre az országgyűlés megegyezése szükséges.

Midőn ekként lehetetlennek látszott e tárgyban országgyűlés nélkül intézkedni, összehívta a rendeket 1562-ben, és a meghívó levélben ily kétértelműséggel szólott a koronázásról: „illum (Maxim.) legitimum post Nos Hungariae regem recipiendum, pronunciandum recognoscendum, declarandum, et, accedente omnium consensu, scitu, et approbatione ordinum et Statuum regni, juxta veterem morem et consuetudinem in primogenitis divorum quondam Hungariae regum, praedecessorum nostrorum observatum, debita solemnitate coronandum decrevimus.“²⁾ És minthogy a rendek már régóta ismerték Ferdinándnak a választási jog ellen intézett titkos és nyílt támadásait, most, mihelyt megnyílt az országgyűlés, világos

¹⁾ Suppl. II. 345.

²⁾ Suppl. III. 250.

kifejezést akartak adni a választási jognak. Kimondták, hogy a koronázást formászerű választásnak kell megelőzni, és hogy ez annál szabályszerűbben történhessék, előbb nádort kell választani, mert az 1485 törvény szerint a nádoré az első szavazat a királyválasztásnál. Az udvari párt pedig, mely e választást mellőzni akarta, azt hozta fel, hogy az 1485 törvény csak azon esetre szól, ha a királynak nincs fiörököse. És a király ellenzése győzött annyiban, hogy nem választott nádor. De a rendek sem engedtek mindebben, határozottan kijelentették, hogy ők ezennel elválasztják a főherceget. Most már következni kellett volna a koronázásnak, de a király 4 napig halogatta ezt azért, mert nem akarta megengedni, hogy az erről alkotandó okmányba bemenjen a választás szó. Végre abban történt a megállapodás, hogy az okmány ekként fog szerkesztetni: Miksa főherceg királylyá neveztetett (nominatus est rex.)¹⁾ A mi pedig magát a koronázást illeti, minthogy nádor nem volt, a rendek Battyáni Ferencet bízták meg a nádor teendőinek vitelével a koronázásnál, s ő megkérdezte a templomban jelenvoltakat: „Akarjátok-e stb.“²⁾

Épen így ment Rudolf megkoronáztatása is.

Azonban, ámbár e két esetben némi csorba üttetett a nemzet választási jogán: kiköszörülte ezt a nemzet 1608-ban. Nevezetesen Mátyás főherceg, és királyi helytartó, miután mindent előkészített arra nézve, hogy bátyját Rudolfot megfoszsza a magyar koronától, az 1608 évi második országgyűlésen be akarta fejezni művét, s meg akarta magát koronáztatni. És bár mennyire forradalmi volt is az ő eljárása; és bár mennyire érezte, s tudta, hogy neki most nagy szüksége van a rendek jóakarátára, ez pedig csak úgy szerezhető meg ha kellően biztosítja a sokképen megsértett nemzeti jogokat; mégsem akart engedni a már már kivivottnak hitt örökösödési jogból. Innen érthető, hogy ezen országgyűlésre így hívta meg a rendeket: — — — „*quatenus nostram personam, secundum ejusdem (Rudolfi) ad status et ordines regni perscriptam recommendationem, et futurum suum regem acceptare, proclamare, et coronare*

¹⁾ Szalay IV: 326.

²⁾ Katona XXIII: 692.

possint.“¹⁾ Majd midőn összejött az országgyűlés, a rendek biztosítani akarták a többek közt, a királyválasztási jogot is. Ehez képest legelőször is nádort akartak választani, mert a nádornak nevezetes szerepe van a királyválasztásnál. Mátyás emberei pedig azt vitatták, hogy a nádor nem teljesítheti hivatalos teendőit addig, míg a király által megerősítve nincs, tehát előbb meg kell koronázni a királyt, s csak azután lehet nádort választani. Végre abban állapodtak meg, hogy előbb királyt választanak, azután, — de a koronázás előtt — nádort. Ekkor elválasztatott Mátyás. De most újra nagy fontosságú vita kezdődött. Nevezetesen Mátyás így szerkesztette a választásról szóló t. cikket: „Miután felséges császári és királyi bátyánk lemondott a magyar királyságról, Magyarország és kapcsolt részeinek rendeit azon feltétel alatt oldozta fel az engedelmességi eskü alól, melylyel neki, mint törvényes királyuknak tartoztak, hogy minket leendő királyuk gyanánt fogadhassanak, és tisztelhessenek.“ De az országgyűlés nem engedett, s kívánta, hogy minden kétértelműséget kizáró világossággal fejeztessék ki, miszerint Mátyást nem bátyja lemondása, s nem Rudolfnak a regálisban említett recommendatioja, hanem a nemzet szabad választása teszi királylyá. Ezt pedig Mátyás nem akarta, s többszöri üzenetekben felhívta a rendeket, hogy álljanak el ezen szándéktól, mert az általok ohajtott kifejezés azt jelentené, mintha ő megakartá volna fosztani a rendeket a választási jögtől, ennek feltevése pedig sérti az ő alkotmányos érzelmeit. És a rendek ismét nem engedtek; ehez járult, hogy oly körülmények jöttek közbe, melyek komoly veszéllyel fenyegetni látszottak Mátyás királyságát. Így aztán engedett a király, s az említett t. cikk így egészítettetett ki: Miután Mi közönséges országgyűlést hirdettünk, sok kölcsönös értekezés után, jónak látták az ország rendei először is a bécsi béke pontjait részletesen átvizsgálni, megfontolni, érvényes törvény alakjába önteni, s végre Minket egyező akarattal, s egyforma szavazattal urokká, királyokká választani, és nyilvánítani — *pari voto, et unanimes consensu eligere et proclamare.* —

De alig hogy eként világos törvényben biztosított a nemzet

¹⁾ Kov. Vest. Com. 765.

választási joga, ismét elővette az udvar a régi politikát, mely e jog megingatására, sőt ha lehet, megdöntésére volt irányozva. 1615 sept. 29-én azt irta Mátyás Albert főhercegnek: „Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar királyság a mi magas családunk öröksége, a mely, mind az örökösödési jog, mind a méltányosság szerint minket illet; és ha másfelől meggondoljuk, hogy a magyarok veszélyes ármányt forralnak, libera electio^t emlegetnek, és azon dolgoznak mind az országban, mind azon kívül: úgy találjuk, hogy nem tehetünk jobbat, mintha tovább megyünk, és sietünk a német helyőrségek megerősítésével.“¹⁾ Nem sokkal ezután megállapodott az udvar abban, hogy a gyermektelen Mátyás utódjává Ferdinánd főherceg legyen mint egyebütt, úgy Magyarországon is, következésképen a magyar országgyűlést meg kell nyerni, s illetőleg oda kell hangolni, hogy ezt önként fogadja el. Ugyde jól tudta az udvar, hogy ez, nem egy oknál fogva, nehézségekbe fog ütközni. Ennélfogva, midőn némely befolyásosabb urak körül pénzzel forgolódott, másfelől katonai erőről gondoskodott, melylyel nyomást lehessen gyakorolni az országgyűlésre.

Mátyás országgyűlést hirdetett 1618 január 6-ra. De az ohajtott katonaság még nem volt kéznél. E miatt új regalist adott ki, melylyel elhalasztotta a gyűlést, másfelől sürgetve kérte a spanyol udvart, hogy a Friaulban állomásozó spanyol hadakat engedje át e célra, s megirta mind a család spanyolországi követének, mind Margit főhercegnőnek, hogy a katonaság kéznél nem léte miatt kellett elhalasztani a koronázó országgyűlést.²⁾ Majd midőn ujjlag összehívta a rendeket, így fogalmaztatta a királyi előterjesztést: „Ferdinánd főherceget ismerjék, kiáltsák, és koronázzák királylyá.“ A rendek kifogást tettek, hogy t. i. előbb nádort kell választani, mert ezé az első szavazat a királyválasztásnál, s az udvar biztosítsa őket a felől, hogy elismeri a rendek királyválasztási jogát. Erre a királyi biztos Khlesel bibornok azon fenyegető nyilatkozattal felelt, hogy „a király, tekintetbe véve a személyén és házáan elkövetett ezen sérelmet, oly eszközökhöz fog nyulni, a

¹⁾ Horváth M. brüsseli okmánytár IV. 127.

²⁾ Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora I. 311.

melyek alkalmasak lesznek személye, jogai, és méltósága megvédésére.“ És midőn a rendek ettől meg nem ijedve, megmaradtak előbbi nézetök mellett, adott Mátyás egy királyi választ, melyben a nádorválasztásra igen nem, a királyválasztásra pedig így felelt: „elismeri ugyan, hogy a rendek választják a királyt: ita tamen, ne electio haec praejudicet domui austriacae, et semini regio.¹⁾ A rendek pedig tisztán látván e záradék célját, azt kívánták, hogy mind Mátyás, mind az elválasztandó Ferdinánd külön diplomában ismerjék el a rendek királyválasztási jogát. Erre azt felelte az udvar: ha ezt tenné, elismerné, hogy csorbát akart ejteni a rendek jogain, pedig ezt nem akarja; elég lesz, ha a rendek kijelentik, hogy Ferdinánd főherceget királyul fogadták, és koronázták.²⁾ A rendek még most sem engedtek, és minthogy félni lehetett, hogy Bethlen fel fogja használni e helyzetet, végre is engedett az udvar. s beleegyezett, hogy a decretumban kifejeztessék a választási jog ilyen képen: „post plures eorum tractatus, juxta antiquam consuetudinem et libertatem eorundem semper observatam, paribus votis, unanimique consensu, in dominum et regem ipsorum rite elegerunt etc.

II. Ferdinánd, az 1625 országgyűlés alkalmával elég alkalmasnak látta a helyzetet arra, hogy véget vessen a választási jognak. De még sem lépett fel oly nyíltan, mint Leopold tette 1687-ben; azaz nem mondta ki világosan azon kívánságát, hogy mondjon le a nemzet a választási jogról, hanem szándékát némileg elleplezve, hogy „első szülött fiának megkoronázása alkalmával szabályozzák az örökösödést.“ De a rendek kitértek előle, s a koronázásról szóló törvény épen úgy fogalmaztatott (unanimiter, ac rite elegerunt) mint 1618-ban.

III. Ferdinánd sem nyughatott a vágy miatt, véget vetni a választási jognak, s mind az 1646, mind az 1655. országgyűlésen, midőn egymásután megkoronáztatta két fiát, csak királyul ismertetni s nyilváníttatni kívánta őket. Azonban most is eredménytelen volt a kísérlet, mert ők is „rite, ac libere electi sunt.“

Ezen itt említettektől nagyon különböző körülmények közt történt végre a választás nélküli örökösödésnek törvénynyé tétele 1687.

LADÁNYI GEDEON.

¹⁾ Frankl. V. i. m. I. 311—346. ²⁾ Szalay IV. 505.

Classicismus és romanticismus a magyar költészetben.

A görög-római szellem ezen népek kihaltával sem-szűnt meg hatni, sőt uralkodni tudományban és művészetben. Mellőzve most azon szerepet, mely a classicismusnak nemzeti tudományosságunk történetében jutott, csak azon hatására szorítkozom, mely költészetünkre egy időben sajátságos bélyeget nyomott és az irodalomtörténész figyelmét méltán magára vonhatja. Különös jelenségképen látjuk feltűnni, hogy a classicismus egy időben előbb vagy később minden európai nép izlését meghódította és a műszép alkotásainál tartalmilag és alakilag szabályozó tekintélyül lépett fel. Innen van, hogy a classicus kifejezés a szép tudományában különösen oly műszép megjelölésére használtatik, mely tartalmat és alakot teljes öszhangzatban egyesítvén, görög-római példányokra utal vissza; mintha a műszellem a nemzeti, hazai és népies körül nem is lehetné magát igazi elemében! mintha az egyéniség életszerves jelmei számba se jöhetnének az eszményiség halvány alakjai mellett!

A classicismus ragyogása egykoron a magyar költői elméket is rabul ejtette, mi nem volt csuda azon politikai és iskolai nevelés mellett, melyben a mult század végeig elég mostohán részesültünk. Ha végig tekintünk költészetünk történetén, különösen baróthi Szabó Dávidtól egész Vörösmarty-ig, tulnyomólag görög-római képzetmóddal találkozunk a költői termékekben. Nemcsak az idegen forma bilincseit volt kénytelen hordozni nyelvünk, hanem gondolatvilágunkba is sok olyan vette magát, mely a magyarra nézve is fontos mivelődési érdekekkel bír ugyan, de nem életre való eszme többé, nem olyan, hogy képes lenne örök időkre alkudozni az időkel és körülményekkel s megtermékenyülni a mai világ képzelődésében. Ekkép lőn, hogy az Olymp istenei bérceinkre költöztek, mezeinken a kecskelábu Pán sipolt, vizeinket, erdeinket nymphák lepték el, a költők ámortól, a gráciáktól és a muzsáktól vettek ihletet s mythologiai ködképek közt tévedezve, mindenütt járt kelt a magyar képzelődés, csak az élettől maradt hidegen s csaknem érintetlenül. Nyissuk fel Virág, Kazinci vagy Berzsenyi költeményes

munkáit, egyszerre meggyőződhetünk állításom igazságáról. El lehet gondolni, hogy az ily tudós költészet nem játszhatta be magát a magyar kedélybe s hogy a nemzetnek csak azon részére hathatott, mely tudományos műveltség birtokában volt, ugyanazért akkor mint ma, célszerű volt magyarázó jegyzetekkel kísérni.

Hogy a költészet általános érdeket nem költhetett, oka volt még továbbá, hogy a görög eszményre való törekedés mellett a választékosságból rendszert csináltak, melyszerint csak kevés tárgy mutatkozott alkalmasnak a feldolgozásra, hogy így a természet nemesisített alakjában mint művészet annál könnyebben megjelenhessék. Innen a szűk eszmekör, melyben óclassiciai irányú legjobb költőink is forgolódnak, midőn a szerelem, barátság, erény, hűség, megelégedés, szóval az egyetemes emberi mellett csak szórványosan akadunk egy-egy bangra, mely a hazafiui önérzést ápolgatja vagy az élet különböző viszonyait meghatja. Innen van, hogy a képzelődés a tárgy és felfogás korlátoltsága mellett utoljára is kimerülni vagy legjobb esetben ismétlésbe esni kénytelen.

A classicismus nevében a választékosság rendszerét állította fel az egykoru itészet is és az elv paizsa alatt szolgáltatatta ki az igazságot jobbra balra, nem mondhatni, hogy mindig kellő méltánnyal. Így bánt el Kölcei Csokonaival a „tudományos gyűjteményben“ (1817), hol egyebek közt a „rózsaszálam“ „kincsem“ és „gyöngyalak“ féle kifejezéseket is hibákul tünteti fel, melyek szerinte „közexpressziók“ és azért „a legszebb sorokat elrutilják.“ A Kölcei itéletét Csokonairól Kazinczi is magáévá tette az „Élet és literatura 1829-iki (Muzarion) folyamában és hogy nézetőknek gyakorlati érvényt szerezzenek, Csokonai néhány darabját átdolgozva mutatták be az izlés embereinek. Az átdolgozás akkor jobban tetszhetett mint az eredeti, de ma már be kell vallani, hogy a felvett költemények erejét mindketten elvették, színét halványra festették, sőt Kazinczi csinosító buzgalmában erőszakos szöfűzést is (nyögök hozzád) megenged magának, mitől Csokonai magyaros nyelvérzékénél fogva visszaborzadt volna. A classicismus elvét a tulságig védte Berzsenyi is, midőn az „Aurora 1832-iki folyamát bírálván, Vörösmarti „Két szomszéd várát“ bonckés alá veszi.

Szerinte az egész költemény nem egyéb „messze vitt regényes szertelenségnél“ és csak azért, mert költő a lelki állapotokat a szokottnál élénkebben festi, a szenvedélyeket nem mindennapi módon nyilatkoztatja. Ő is megakad az egyes szón is; inkább erkölcs mint műbiróilag megjegyzi, hogy „költői rajzolatokban a boros pohár oly prózai kép, valamint a büszke vitéz hátán a pálinkás kobak.“ Mindennek dacára Kemény, Erdélyi és Gyulai Pál Toldi ellenére is kimutatták, hogy a „Két szomszédvár“ legtökéletesebb elbeszélő műve Vörösmartynak.

Midőn a classicismus az eszményiség elvét egész az egyes szóig sürgette, ugyanakkor a formára is tulságos szigorral nehezkedék. Inkább a tartalomtól ejtett el a forma kedvéért, a belsőből a külsőért, a gondolatból a nyelvért, csak hogy a költemény idegen bilincsbe verve is peregjen, szökve is lejtve is menjen. Ekkép nyelvünk művészivé lett a mesterkélttség vonásaival, választékossá az erő megtört színével, csínossá a fesz kényszerűségével. A mérték vagy vele együtt a rim is fődologgá lett, a magyar verselés dallam-szerű csínját-bínját, mely sokhelyt még Tinodiban is elfelejteti a valázást, senki sem buvárolta, senki sem érezte meg.

Azonban, midőn én az eddigiekben a classicismus elvét az irodalmi fejlődés folyamából mintegy kiszakítva elvontan vettem szemügyre, csak részben szolgáltatam igazságot a multnak, mert bíráló eljárásom után a classicismusnak oly szerep jutott, mely akár el is maradhatott volna. Egészen más színben tűnik fel a dolog, ha nem mellőzve az irodalomtörténeti szempontot, a mult és jövőhöz való viszonyában itéljük meg a fölvetett műelvet. A merev eszményiséggel csakhamar kibékülünk, ha meggondoljuk, hogy az akkori politikai élet ziláltsága mellett, a nemzeti élet tespedése és hanyatlása közben jól esett a szabad léleknek, hogy amia nemesebb világba menekülhetett, hol a jó, igaz és szép alakjaihoz nem férkezhetik semmi földi salak. A költői szellem kényszerítve érezte magát elfordulni a valódi élettől, melynek levegője fojtó volt mint a füst, de nem gyújtó mint a tűz.

Továbbá azon vád, hogy a forma kedvéért sokszor a tartalmat is elhagyta zúrleni, veszít erejéből, mihelyest a megelőző kor

nyelvét, irálybeli gyarlóságait közelebbről megvizsgáljuk. A XVII. méginkább a XVIII-ik században régi nyelvemlékeink ismeretlenek levén, egyszerű tö- és gyökszavaink kiveszni látszottak vagy időfolytán az összetorlódott képzők annyira benőtték azokat, hogy csak a nyelv történetének és természetének alaposabb vizsgálása mellett lehetett volna elemeikre felbontani. Emiatt egyes szavaink megnyúlósodtak, mintha erjedésnek indultak volna, irályunk terjen-gővé és sallangóssá változott „kifejezési erő, hajlékonyság és hangzati kellem“ nélkül. A dolog ott állott, hogy még e század elején is vita tárgyául szolgált: vajjon lehetséges-e a magyar nyelvet úgy kimivelni, hogy az a tudomány és magasabb társadalmi élet közegévé váljék. Ez aggodalmat elméletben és gyakorlatban a classicisták tábora oszlatta el, melynek Révai nyelvtörténeti nyomozásai alapján Kazinczi volt lelkes vezére. „Gyökig vagdalták hosszadalmas szavainkat a mérték és rim kedvéért,“ a régieket életre hozták vagy ujakat képeztek, hogy a gondolat és érzés minden árnyalatát kitudják fejezni. Ekkép rövidség, szabatosság, ujdonság, hajlékonyság, méltóság, széphangzat jött a nyelvbe, kifejlett a formaérzék, önállóvá lett az izlés, mely addig a szokás pórázán járogatott, elvált a köznapi nyelv az íróitól, szint nyert a költői a prózai mellett. Mindez a classicisták vívmánya a nyelvujítás által. Ebben rejlik a classicismus jogosultsága a multa nézve, de egyszersmind szülemlő és fejlesztő ereje is a jövőre nézve. Így ment át a classicismus mint lényeges mozzanat jelen irodalmi fejlődésünk folyamába.

Szólnom kell még a romanticismusról, mely költészetünk történetében a classicismus romjain emelkedett műelvi jelentőségre. Nincs ugyan módomban szorosán kijelölni a határt, hol a romanticismus megered, mert szellemi fejlődésnél kezdet és vég nem állapodik meg a figyelemnek és az eszme szülemlését nem is lehet úgy ellesni, mint irányát kitanulni: annyit azonban a vizsgáló észre vehet, hogy körülbelül negyven év óta megújhodási szín lepte el költészeti irodalmunkat, mintha körülöttünk a világ s benne az emberek, élet és természet, szóval mindaz, miből a költői szellem táplálkozik, megváltozott volna. És csakugyan e század első negyedében az országgyűlések és megyék termeiből oly hangok hallatszottak ki,

melyek új életet hirdettek politikában és társadalomban. A nemzet eszmélni kezdett, követelte jogait nagyobb nyomatékkal, több erővel és kitartással mint eddigelé. A neki pezsdült politikai élet termékenyítőleg hatott az irodalomra is, különösen ennek költészeti ágára, melyből viszont a nemzetiségi ösztön soha sem vett annyi erőt, bátorságot és lelkesedést mint azon időben. Vörösmarty volt az, ki az átalakulás eme mozgalmas korszakában sokhuru lantján addig ismeretlen hangokon szólalt meg. Nem volt oly titkos vágy, epedő sohajtás, öröm vagy fájdalom a nemzet kebelében, melyet ő meg ne érintett volna. Feltámasztá az őseket sirjaikból és a régi dicsőség fényénél intette, emlékeztette a nemzetet, hogy a nagyvilágon hazáján kívül nincsen számára hely. Lyrai darabjaiban a választékosság helyett a gondolat és érzés gazdagsága, az átélt helyzetek számtalan színváltozata ragyog felénk. Elbeszélő költeményeiben és drámáiban nem eszményileg alkotott emberek szerepelnek, hanem egyéni jellemek megszólamló hűséggel, megkülönböztetve, egymáshoz nem hasonlítva, miként a természet egyedei nemi vagy faji együvé tartozásuk mellett is. Ujabb evangyeliom volt ez a költészet országában, nem egyéb mint a képzelődés szabadsága, az emberi szellem magas röptű szárnyalása, a magyar romanticismus fölkerekedése. Azóta folyvást ezen elv befolyása alatt áll költői művészetünk, több vagy kevesebb szerenésével fejlesztve, tartalom-ban és alakban gazdagodva.

Ha már a romanticismus sajátságait megvizsgáljuk, melyek az általam felvett korszakon át költészetünkben nyilvánultak, legelőször is szemünkbe tűnik, hogy azon idegenszerűség, mely görög-római példányok után vagy a német irodalom csatornáján a magyar gondolkozásba szivárgott, lassanként elmaradozott. A képzelődés nem csapong immár egy rég elenyészett világ romjai között, hanem inkább a nemzeti élet és történet ismerősebb alakjait veszi szárnyaira. A költő nem leli többé gyönyörűségét távoli idők szokásaiban és erkölceiben, ehelyett inkább saját világnézetünkre támaszkodik, mely keresztyén miveltségünk, nemzetiségi és hazafiúi érdekeink szerint tisztult fel. Ekkép végetlen tartalmat nyert a művészet, kitágult a költő eszme világa, megszaporodott a tárgy

és kidolgozás, gondolat és érzés sokféle változatban találunk művészi avatásra, nem csak kikeresve és megválogatva. És a mű élvezésére éppen azért mert hazai, színe ize nemzeti, nem kell más magyarázat, mint a rokon lélek együttlérése.

A romanticismus lényegéhez tartozik továbbá, hogy széptani elveül nem az eszményítést vallja mint a classicismus, hanem az egyénítést. Ez abban áll, hogy a szépet nem a nemi vagy faji fogalom általános határozmányai szerint állítja elő, hanem ellenkezőleg az élet és természet buvárlatába mélyedve, az egyéniben igyekszik észrevenni a különöst, sajátágost és jellemzőt, mely által a tárgyak minden nemi vagy faji rokonságuk mellett is végetlenül elütnek egymástól. Ezért az egyénítést valló művész alakjai nem hasonlítanak egymáshoz, jellemei egész a személyiségig vitt tulajdonok szerint szilárdulnak meg a nélkül, hogy egyikből a másikra ismerhetnénk. Ezen eljárás életet, valóságot kölcsönöz a költő alkotásainak, midőn érezzük, hogy a második teremtés munkáját hajtotta végre és a művészet hatalmának nem tudunk ellenállani. Az egyénítés életszínes művészete főképen és különösen eposzban, regényben és drámában mutatja ki előnyét. Evégre nem elég a képzelem ereje, merészsége, mely légvárakat is alkothat, torzképekben is tetszik magának, hanem azonfelül gazdag tapasztalat, lélektani alapos ismeret, bölcsészileg művelt ész. A költőnek ismernie kell az életet minden viszonyaiban, az embert egész mélységében, hogy a leggyöngédebb érzés éppen úgy mint a legerősebb szenvedély mindig viszony és helyzetszerűleg nyilatkozzék. Ebből kitetszik, hogy a romanticismus nem válogat a tárgyakban, nem tekint azokat rutaknak vagy szépeknek, hanem minden ami eszmét vagy gondolatot képviselhet, leszen a feldolgozás által azzá a mivé kell: művészet. Ezen türelmesség a tárgyak iránt oly tartalmat oltott költészetünkbe, melyet nem lehet egy pár évtized alatt felemészteni, mint a classicismus a magáét szűkre vont eszmekörében.

A hazai színnek felvétele és az egyéninek felkapása mellett a magyar romanticismus még a népiesre támaszkodik mint egyik alkotó részére. Azon nagyszerű mozgalom közepett, mely e század harmadik és negyedik tizedében a politika és irodalom kölcsönös

hatása alatt támadt, a figyelem nem kis mértékben fordult a köz-nép felé, melynek addig jogból és műveltségéből nem jutott annyi, mennyi őt isten és ember szerint méltán megillette volna. A jobb lelkek, mintegy a nemzetiségi ösztön sugalmából egyebek közt az-
zal is megbecsülték a népet, hogy dalait, regéit és mondáit gyűj-
tögetni és buvárolni kezdék. E gyűjtemények és buvárlatok nyomán
megfigyeltük a nép természetes észjárását, éreztük szívének dob-
banásait, megszerettük hitét és meggyőződését, érdekelték szoká-
sai és egész élete, melyet idők hosszú folyamán se törvény se
alkotmány, se császár se király ki nem vehettek rendes kerekvá-
gásából. Emellett nyelvészeti tekintetben is nagyszerű eredmé-
nyekre tettünk szert. Tősgyökeres szavaink, szólamaink, jellemző
kifejezéseink, melyek a classicus korban a kényes ízlést bántották
volna, előkerültek, használatba vétettek. Ettől fogva a költők meg-
tanultak a nép nyelvén szólni egyszerűen, természetesen, de annál
nagyobb hatással, bensőséggel és melegséggel, elvetették a kere-
sett kifejezés gondját, a tudós feszeget, ragaszkodtak a népies
képzet és gondolkozásmódhoz, melyben a magyar lélek önmagát
mintegy tükörben szemlélheti. Most már a boros pohár is elhordozza
a költői eszmét mintha nektárral volna tele, a „csárda romjait“
szellemek veszik körül, mintha imádságnak háza volna, cupido és
amor nem szerepelnek, hanem annál inkább azaz eszemadta kis
leány imádságos kis szájával vagy tündér orcájának tejben uszó
rózsájával. Ekkép költészetünk ismét új tartalommal gazdagodott,
hatása növekedett, a költői szépség közel van állítva az élethez,
élvezheti mindenki, mint a melegítő napsugárt vagy az éltető
levegőt.

Az eddigiekben a tartalmi gazdagodást érintetten, melyet a
magyar romanticismus új elemek felvétele által magába ölelt, most
már a formai változásra kell rámutatnom, mely az elv hatósága
alatt költészetünkbe bekövetkezett. A korlátoltság helyett itt is
szabadsággal, az idegenség helyett saját nemzeti alkotással talál-
kozzunk. Az a formszigor, mely a classicus korban a költői eszmét
benyűgözve tartotta, lassanként kényelmes kötelekké változott. Már
Vorósmarti többet adott Berzsenyi hazafiui tüzére, melegségére

mint alcaeusi és sapphói szabatoságára s ha pályája elején a hexameterektől nem tudott is megválni, de később annál jobban szereti a könnyebb menetű formákat, melyekben szabadon nyüzsöghet a gondolat, megáradhat az érzés. Lassanként eleinte inkább csak homályos ösztönből mint világos tudatból elhagyogatták költőink a mértékelési pontosságot és engedtek a rythmus hangütésének a mérték rovására is. A rimelés mestersége, mely eddig három négy betű ugyanazonságát kívánta és nyelvünk ragos természete mellett unalmas egyhangusággá fajult, mélyebb hangtani törvényeknek hódolt, melyszerint az önhangzók ugyanazonsága mellett a mássalhangzóknek pusztán rokonsága is elégséges, hogy a rimhang meglegyen a rimviszhangban. Ha az ítéset eleinte megbotránkozott is ezen szabadságban, megszokván már szem után indulni el rim dolgában; de később annál örömelebb hallgatott a fül utasítására és a magyar rimet törvénynyé szentesítette. Lényeges változáson ment át a magyar költészet formaügye Fogarasi felfedezése által, ki népi dalainkból és zenéinkből a mérték ugyanazonságát érezte ki. Eszerint, amily eredeti zenei ütemünk, ép oly sajátos és annak megfelelő dalaink mértéke, rythmusa. Ma már Arany János elméletben épen oly alaposan, mint gyakorlatban művésziileg kimutatta, hogy a „magyar kötött beszéd lényege nem a lebegő mértékben és a rim öszhangzatában rejlik, hanem a rythmus zöngelmében,“ melyszerint a verssorok a hangsúly uralma alatt a versmetszetek vagy ütemek szerint meghatározott számu izekre oszlanak, gondolatban és szóban belsőleg és külsőleg bizonyos emelkedés és esés váltakoznak egymással, mint a „hullám verődése“ vagy a „zöld vetés rengése,“ mely váltakozás nélkül a kötött beszéd pattogó mértékével és csengő rimeivel is csak prózai természetű. Arany János példája után indulva, nincs miért ragaszkodnunk a görög-római vagy az újabb nyugot-európai versformákhoz, mert van saját nemzeti rythmusunk, melyszerint egy kis utánjárással verssorok és versszakaszok alakíthatók!

Ime ki van jelölve az út, meg van huzva a tér határa, hol költészetünknek a romanticismus oltalma alatt tartalmilag és alakilag haladnia kell! Nincs egyébre szukségünk, mint a lángész

erejére s a művész biztosságára s izlésére. Az kit isten örök tanácsából költészetre hívott el, megérti teendőjét s a nagy szabadságot, mely az elv paizsa alatt oly csábítólag vonz, nem használja szabadosságra, sőt inkább bizonyosságot szolgáltat, hogy a művészet törvényei itt is kötelezőleg lépnek fel; de a ki beteges szerelmi ábrándot már költői felhevülésnek, a perc ötletét az ihlet sugalmának, a lelkesedést költészetnek, jószándéku rimelését nemzetboldogító munkának képzei: az ilyenek számára nem terem babér a romanticismus földjén sem. És ha legujabb költészetünkben különösen a lyrai nemből az ily képzelt tehetségek is sort fogtak, csak azért nem kétségbeejtő, mert még van törvényadó tekintélyünk és nagy Sándor birodalmán még nem osztoztak meg a gyenge utódok.

SZINYEI GERZSON.

TÁRCA.

Az új francia bölcsezet áttekintése.

Zeitschrift für Philosophie und philosophische
Kritik, etc. 1867. Bruch.

Kezdetről fogva vallás és bölcsezet voltak az emberiség fejlődés történetében leghathatósabb tényezők. Épen ezért sajnós, hogy a népek nevelésében, békés egyetértéssel oly ritkán működtek, ellenben oly gyakran törtek ki egymás ellen elkeseredett harcban s mindenik az emberekre való képző befolyását csak akkor gyakorolhatta teljes mértékben, ha a másik tekintélyét elvesztette s ájulásba esett.

Melyik már e két tényező közül az, mely jelenleg a francia nemzet szellemére tulnyomó erővel hat s ennek gondolkodásmódján s törekvésein uralkodik? kik ezen nép körülményeivel, helyzetével közelebb-ről ismereteseek, el fogják ismerni, hogy ez nem a kath. vallás. Ezzel épen nem tagadjuk, hogy a kath. klerus Franciaországban még mindig nagy befolyást gyakorol. Hanem ki az, kire ezen befolyást gyakorolja? Rendesen csak a köznép és a nőnem. S tovább az a kérdés, vajjon ezen befolyás valósággal képző, a szó igazi értelmében nevelő, a szellemet magasabb fejlődésre segítő, aziránt mi jó, igaz, szent lelkesítő-e? Ezt határozottan kétségbe vonjuk, valamint bátran állítjuk, hogy a catholicismus a nép műveltebb részére való befolyását csaknem egészen elveszítette. A képzett osztályokban igazán hívő katolikust találni nagy ritkaság. Annál inkább találkozunk itt teljes vallási közönynyel, szerencse, ha nem tökéletes apáthiával a kath. egyház és klerus iránt. Légnagyobb a catholicismus irányában az ellenzék a művelt ifjúságban. A nyilvános iskolákban adott vallásoktatás a tanítványok végetlenül nagyobb részénél inkább visszatetszést, mint meggyőződést szül. Az istenitisztelettől ez ifjúság egészen idegen, a papok nála igen gyakran megvetés és guuy tárgyai. E végetlen érdekes és befolyásos népnél ki vegye most már a szellemek művelését kezébe? A protestantismus ezt nem teheti, mert Franciaországban sokkal cse-

kélyebb kisebbségben s magában is sokkal megoszlottabb állapotban van, semhogy a nép tömegére valódi befolyást gyakorolhatna. A bölcsészeten volna a sor, hogy a nemzet szellemi művelésének munkáját végezze. De itt ez a kérdés: vajjon a bölcsészet ez országban oly állapotban él, oly szellemtől van-e áthatva, hogy e nagy rendeltetésnek eleget tegyen? Ha a bölcsészet folyamára Franciaországban századunk kezdetétől napjainkig egy pillantást vetünk, okvetlen nem kevés jelentékeny gondolkodóval találkozunk, kik vizsgálataikkal a legnemesebb célra törekedtek. De ha azon rendszerekre figyelünk, melyek az újabb időkben legnagyobb tekintélyre vergődtek, a nép szellemét leginkább megragadták, s a művelt osztályokra, különösen a tanuló ifjúságra legnagyobb befolyást gyakoroltak: el kell ismer-nünk, hogy azoktól semmi üdvöt nem lehet várni. Ama legnépszerűbb bölcsészet Franciaországban olyan, melynek tudalma sem látszik, hogy van, azon nagy rendeltetésről, melyre törekednie kellene s mely az uralkodó vallási és erkölcsi skepticismust és hitetlenséget sokkal nagyobb előnyben részesíti, semhogy azt feltartóztatni s jobb gondolkodásmódot teremteni képes volna. Ez az újabbkori francia bölcsészet történetének átnézéséből igen világosan kitűnik.

A bölcsészeti örökség, melyet a 18-ik század a 19-re hagyott, Condillac sensualismusa volt, mely következetesen keresztülvive semmi másra, mint materialismusra vezethetett. Akadtak is kitűnő egyének, mint Cabanis (*Rapports du physique et du moral de l'homme*). Volney (*Les mines. La loi naturelle*) kik minden tétova nélkül vonták e következményeket s materialismusok által a vallást és erkölcsiséget aláástak. Bár nem maradtak üdvös hatás nélkül Chateaubriand szavai, de e híres író sokkal inkább költő volt s munkái kevésbé alaposak, semhogy biztosabb, maradandóbb nyomokat hagyhattak volna a képzeleterőn és az érzelmen. Ezen kívül az első császárság alatt a fegyverek mindenen túlható zöreje, a bölcsész speculációra általában háborító volt. De e zörej alig hangzott el, a bölcsészeti vizsgálódás szüksége ismét fölébredt. A restauratio korszakában két iskola képződött, mindenik az eddig uralkodott sensualismus ellen küzdött, egyébiránt egészen ellentétes utakon haladtak. Az egyik a spiritualisticus iskola volt, mely Royer-Collard-al keletkezett s Cousinban találta legfényesebb és hatályosabb képviselőjét; másik a kath. iskola volt, mely Lamennaisban testesült meg. Az első csakhamar jelentékeny hatást gyakorolt. Cousin ékes előadásait, a számos hallgatóság lelkesedéssel fogadta, az ő és tanítványainak iratait élénk érdekléssel tanulmányozta. Ez iskola nyíltan bevallva, hogy a német és skót bölcsészet befolyása

alatt áll; magát eklektikusnak nevezte. Bizonyosan jó úton volt, ha azzal kezdette, hogy az ember szellemébe hasson, s ennek ismerés erőit gondos boncolás alá vegye. Lélektani vizsgálatainak éleselműsége teljes elismerést érdemel. Hanem nagyon kizárólag maradt e lélektani analysisnél. Épen azon kérdéseket, melyek megfejtésére ennek utat kellett volna nyitnia, jelesen a metaphysicai, főleg vallási kérdéseket, ez iskola gondolkodói csaknem egészen vizsgálódásuk körén kívül hagyták. Általában sohasem mentek annyira, hogy összefüggő teljes rendszert alkossanak. Innen van, hogy ha szerencsésen leküzdötték is a sensualismust s a spiritualismusnak a szellemekbe utat készítettek, hiveikben szilárd, tiszta vallásos meggyőződést nem teremtettek s épen ezért a kor legégetőbb szükségét kielégítetlenül hagyták.

A kath. iskolát, melynek legfőbb képviselői Lammenais, Bonald, de Maistre voltak, a bölcsészet irányábani ellenséges hangulata miatt tulajdonképen bölcsészetinek sem lehet nevezni. Nem az észből, hanem az egyház tekintélyéből indult ki. Azt egészen képtelennek mondván az igazság felfedezésére, azon elvet állíttatta fel, hogy az igazság csak a többség véleményéből ismerhető meg, s hogy ez csak az egyházban, t. i. a kath. egyházban nyilatkozott érvényes módon. Ily tételek a közgondolkodással sokkal nagyobb ellenmondásban állottak, semhogy abba bejuthattak volna. Ez iskola majd fel is oszlott, míg a spiritualisticus, a művelt közönség kegyétől környezve, fenmaradt.

De most következett az 1830-iki válság. Mai nap alig képzelheti valaki a mozgalmat, a roppant szellemi forrongást, melyet a restauratio-uralom bukása Franciaországban előidézett. Sokan azt hitték, most az ideje, Franciaországot politikai, socialis és vallási tekintetben egészen újjáalakítani. Mig Abbé Chatel szabad kath. egyházát alkotta, mely épen oly hamar enyészett mint előállott, a prot. egyház hiveinek egyrésze azon reményben élt, hogy egész Franciaországot protestantizálja s e végett alapította a még most is fennálló evang. társaságot, melynek központja Párisban van. Eközben St. Simon és Fourier az egész társadalmi állapot megifjításáról álmodtak, mit előbbi a hasznosság elvével, utóbbi az uralomra emelt ösztönök és szenvedélyek által akart létesíteni.

Hogy érezte magát a szellemek e habzó mozgalmában a bölcsészet? A spiritualistico-eklektikus iskola fennállott, de fénye halványult. Maga Cousin, ennek feje a politikai áramlásba besodortatott, az akadémiai tanpályától, melyen annyi csudálatot aratott, elfordult. Ha szinte a magas állásnál fogva melyre jutott, könnyű volt is neki, hogy iskolájának bizonyos előnyt biztosítson s minden bölcsészeti

tanszéket hiveivel töltsön be, még sem talált az eklektikus bölcsészet azon kegyre, melyre korábban s ezért hasonlíthatlanul kevésbé hatott. Ennek oka részben az volt, hogy más sokféle érdek foglalta el a szellemeket; de ezt ismét részben maga idézte elő, mert mintha félt volna a bölcsészet legmagasb kérdéseit vizsgálódása tárgyává tenni, különösen a történelmi munkáláshoz fordult. A bölcsészettörténelmi téren elismerendő sikerrel működött s beható vizsgálatai által némely ebbe vágó pontok felett nagyobb világot terjesztett. De azzal, hogy tőle megtudták Plato, Aristoteles s más nagy szellemek mit gondoltak, tanítottak, micsoda módszert alkalmaztak, igazában senkin sem lett segítve. Ez nem való volt arra, hogy az oly mélyen megrendült vallási és erkölcsi meggyőződéseket újból megalapítsa, s a nép műveltebbjei szellemének nemes röppenést adjon. Ez iskola nem sejtette a rettenetes ellenséget, mely fejét emelni kezdte; nem ügyelt a pantheismusra, atheismusra, nem a test öcsmány cultusára, mely hangjait itt ott már hallatta.

A pantheismust először a st. Simonismus iskolája zsákmányolta ki, mely itt azon eszméből indult ki, mely alapítója végső időszakbeli iratainak egyikében van letéve. Azon elvtől vezetve, hogy szellem és anyag nem választhatók el s nem tehetők egymással szembe mint a keresztyénségben történik, hanem egységre hozandók, St. Simon e tanítványai azt tanították, hogy isten sem anyag, sem szellem, hanem a lét összege. Minden a mi van, egyetlen, elválaszthatlan, végetlen élő lény. A mindenség isten: minden ő benne és ő általa van, minden ő maga. Az anyag és szellem ez egyesítésének elve őket az anyagi munka dicsőítésére s az érzéki gyönyörök jogosítására vitte, mi által a fourierismushoz közeledtek.

Mindkét iskola a St. Simoné és Fourieré már rég kialudtak, de befolyásuk még folyvást tart. Ezek elveiből fejlődött a socialismus, melynek a francia népben még sok követői vannak. Ez iskolák elsőbbségében föléledt pantheismus majd fellépett némely iratokban, többek közt a Leroux Péter zavart munkájában. (De l'humanité, de son principe et de son avenir, ou se trouve exposé la vraie definition de la religion. 2 v. 1840). Kinek ily könyvek után szemei föl nem nyíltak a veszélyekre, melyek minden nemes meggyőződést fenyegettek, annak felnyílhattak az ismeretes nem régen elhalt Proudhon ily című munkájának megjelenésére: „Système des contradictions économiques, au philosophie de la misère 1842. 2 vol. Nyiltabban, vakmerőbben, otrombább módon sohasem hirdették az atheismust, mióta a világ áll, mint ezen könyvben. A világban s emberiségben látszó antinomiákból kiindulva állítja szerző, hogy

ha isten léteznék, bennünket megcsalna, irántunk igazságtalan és kegyetlen volna. A nélkül hogy velünk a szükséges világosságot közölte volna, bennünket ez élet homályába vetett, tökéletlen logikáinkkal, s vak egoismusunkkal a mindenütt uralkodó antinomiákkal való küszködésre hagyott. Ha isten léteznék, ő a poklot miattunk jobban megérdemelné mint mi magunk. S most isten ellen kél s ellene egy rakás szitkot szór, mely a legiszonyubb, mit minden idők és népek irodalma felmutathat. Ez eredménnyel végzi: minthogy isten haladásellenes, -antiprogressiv, az atheismus az ember physical, értelmi és erkölcsi tökélyesedésének szükségképeni föltétele.

Különös, hogy e munkára kevésbé ügyeltek. Épen a benne uralkodó otrombaságnak tulzása volt oka, hogy bizonyos közönnyel fogadták. Ezen kívül oly iraton, mely egy paradoxonairól ismeretes embertől eredt, nem sokat aggódtak. Nem gondolták meg, hogy e könyv a kor gondolkodásmódjából, mint gyökerekből nőtt, s ezért mindenesetre felette aggasztó jelenség.

Mig a francia bölcészet a pantheismus zavaros vizein hanykódott s végre az atheismus szikláján hajótörést szenvedett, előtte Hegel még csaknem egészen ismeretlen volt. E nagy gondolkodó iratai nehéz formájának a mindenek felett világosságot, szabatoságot kívánó francia szellemre okvetlenül valami visszataszítónak kellett lennie. Azonban e férfiú hite sokkal nagyobb, a befolyás, melyet tanai Németországban gyakoroltak, sokkal hatályosabb volt, hogysen a francia bölcészek végre ne érezték volna szükségét, hogy vele megismerkedjenek. De ez csak akkor történt, midőn a nagy mester a szinterről lelépett, hite halványult, tanítványai jobb és baloldalra szakadtak. A hegelianismus befolyását Franciaországban egy fölmerülése után ismét lemerült iskolában lehet fölismerni, mely tanát a haladás bölcészetének, vagy humanismusnak nevezte. Alapítói Pelletán és Dollfusz minden voltak inkább, mint alaposan iskolázott gondolkodók, és módszeres vizsgálók. Tanuk inkább bizonyos ittas és elmosódott nézlet, mint nyugodt és komoly speculatio eredménye volt. Azonban ha az első az istenségben semmi mást nem lát, mint az egyetemes életet, mely a teremtményeket a magasabb és tökéletesebbre való folytonos haladásban magából örökké származtatja, mint az emberi lélek gondolatait, anélkül, hogy ezzel állagát kimerítené, ki ne emlékeznék itt Hegelre? S Feuerbach Lajosra, ha Dollfustól hallja, a végtelen bennünk nyugszik; bennünk van az eszmény alakjában: ez eszmény magát a végtelenben néző emberiség, más szóval, az eszményi emberiség. De természeti szükségünk, hogy e szellemünkben immanens végtelent magunkon kívülre, az eszmény

alakja alá helyezzük. Az ember épen saját öntudatát tárgyasítja. Istenről való nézetökből mindkettőnél következik, hogy rendeltetésünk semmi másban nem áll, mint ebben; élni, az életet magunkba teljes vonásaiban fölvenni s a legmagasabb hatványra fokozni, tehetéseink fejlesztésében, de egyszersmind élvezeteink sokasításában is haladni. Haladás, erény, boldogság nálok azonos fogalmak. De valósággal nálok kötelességről és erényről többé szó sem lehet, mivel rendszerökben az ember személyiségét elveszti s a szükségesség uralma alá van állítva.

Az ephemer humanismusnál sokkal nagyobb jelentékű bölcsészet fejlődött ki Franciaországban positivismus név alatt. A félreismerhetlen s nem kicsinyelhető hatást, melyet a nevezett országban a jelenkor gondolkodásmódjára gyakorolt, nem csupán azon szigorubb tudományos formának köszöni, melyben végtére előterjesztették, hanem sokkal inkább annak, hogy a természettudományok iránt jelenleg általában uralkodó előszeretettel s a gondolkodásbeli lanyhasággal egyezik, melynek azon állítás, hogy a metaphysica pusztá agyrém, nagyon hajtotta malmára a vizet. Ezen bölcsészet oda törekszik, hogy minden tudományt tökéletes egységre vigyen. E cél elérésére alaptétele, hogy az egyetlen, mihez az emberi ismeret hozzáférhet, a relativum. Ez elvet teljes tisztasággal mondotta már ki e bölcsészet első alapítója Comte Ágoston, (Catéchisme positiviste): de teljes tudományos fejlődésre csak egy komolyabb gondolkodó Littré hozta. (Paroles de philosophie positive 1859. Aug. Comte et la philos. posit. 1863). Az emberi ismeretnek egyedül hozzáférhető relativumok alatt a positivismus a tényeket facta érti, melyek szerinte háromfélét foglalnak magokban; jelesen: az anyagot, ennek erőit és törvényeit. Ezek figyelésére kell minden vizsgálatnak szorítkoznia, mivel biztosan semmi esetre tovább nem mehet. E módszer a tárgylagos, ellentétele az a priori munkához fogó alanyinak. Ezzel az absolut az emberi vizsgálat teréről egészen ki van zárva s a metaphysica megszüntetve. A positivismus nyilvánítja, hogy a világ oka ismeretét teljesen mellőzi; egyáltalán semmit sem akar magyarázni, világosítani, mivel épen csak tényeket ismer. A világot úgy határozza meg, mint oly egészet, mely okát, melyet mi törvényeknek nevezünk, önmagában hordja. Minden tudományos jogosultság nélküli világon tulhágás az, mely a világot rajta kívül fekvő okokból akarja kimagyarázni, szerinte az egyedül tudományos, jogosult világgraszorítkozás abban áll, hogy az ember a világot benne rejlő okokból, azaz törvényeiből magyarázza ki.

Minden tudománynak egységre vivését elvéből folyólag a posi-

tivismus következőleg véli létesíthetőnek: a természetben, az emberi ismeretnek ez egyedüli tárgyában, három külön erősoportozat van, jelesen: 1., a mennyiségtani természeti, 2., a vegytani, 3., a szerves. Az utolsó fölteszi a másodikat, ez az elsőt, ez nem tesz fel többé semmit. Az erők e rendének s a viszonynak, melyben egymáshoz állanak, megfelelnek a figyelésökből származó tudományok. Elöl jönnek a mennyiségt. természettudományok, melyekhez tartoznak a csillagászatiak is; ezek föltételét képezik a vegytaniaknak, ezeken áll az élettan, mely minden társadalmi tudomány szükségképeni alapja.

Nyilván van, hogy e positivismus semmi nem egyéb, mint materialismus és atheismus. Ez ellen ugyan tiltakozik, de alaptétele vajon nem a materialismus tulajdonképeni elve-e? S ha az organicus erők az egyedüliek, melyek az emberben működnek, lehet-e akkor szó emberi szellemről, akaratszabadságról, erkölcsi törvényekről és kötelemekről? Hiába hivatkozik a positivismus arra, hogy az emberben jótékony ösztönöket vesz föl, melyek mint a többi erők, melyekkel fel van ruházva arra rendelvek, hogy fejlődjenek. Ha ez ösztönök organicus természetűek, ezek is a szükségesség törvénye alatt állanak s azért semmi erkölcsi becsők. Az atheismus vádját az által igyekszik a positivismus magától elhárítani, hogy ezt mondja: épen nem bocsátkozik abba, hogy a világ okát magyarázza. Ennélfogva az istenség létét épen oly kevésbé tagadja, mint állítja. Hanem a világról adott meghatározása, hogy ez oly egész, mely létének okát magában hordozza, a világtól különböző, ezt absolute föltételező istenségnek létezését mégis kizárja. A positivismus skepsist tetszeleg, de a melyet nem vesz komolyan, mert határozott, szorosan formulázott alaptételekre építkezik. Ugy véljük tehát, hogy teljes joggal jelezhetjük mint materialisticus atheismust. Micsoda tényezőkből eredt már e bölcsészet? Ezt valóban nehéz megmondani. A tulajdonképeni hegelianismustól lényegesen különbözik materialisticus tartása által. Azonban nem volna lehetlen, hogy Hegel baloldali tanítványainak elméletei hatottak előállítására. De azt hiszszük, nagyobb hatást kell tulajdonitanunk azon befolyásnak, melyet a kor gondolkodásmódja, minden vallásos meggyőződés gyengülése, a metaphysikai speculatio-tól való idegenkedés, a természettani vizsgálatok határozott előszere-ttel üzése s az anyagi érdekekbe való sülyedés gyakoroltak. Épen azért mivel különösen az uralkodó gondolkodásmódból eredt, talált ennél sokszoros viszhangra.

Hogy a hegelianismus nem maradt hatás nélkül az ujabbkori francia bölcsészetre, kitetszik már abból, mit az eddig felhozott rendszerekről mondtunk. Ki gondolná pedig, hogy oly bölcsészet, mely a

franciák egyáltalán gyakorlati érzékével, a fogalmak világossága után való törekvésével, nyelvök tisztaságával, ékességével oly határozott ellentétben állott, Franciaországban megpolgárosodik, hozzácsatlakozó iskolát támaszt. tudomány- és irodalomra oly nagy befolyást gyakorol? S mindez oly időkben, melyben némethonban egészen hitelét veszítette. S mégis így történt. Poitou (Les philosophes français contemporains et leurs systèmes religieux. Paris 1864) ezt mondja: „Ma már egyetemen elismert tény, hogy Hegel bölcsészete nálunk gyökeret vert. Az iskola köréből kilépett, a nyílt piacra szállt, bírálat — történelem-irodalomba, sőt a romanba is behatott. Hires tanítványai, lelkes apostolai vannak, bár igen független tanítványai, kik minden akadéknél módosítják a mester tanait; ügyes és figyelő apostolok, kik a nagyon nehézkes elméleteket, a dialectica nagyon finom művészetét, szóval mindent, mi szellemünknek sok fáradságba, népies józan értelmünknek sok önmegtagadásába kerülne, el tudnak távolítani. Így például nem törekeshetnek mint a mester az abszolút tudománya után, nem szándékuk, mint neki volt, a gondolkodás törvényeit a lét törvényeivel azonosítva, az új logica alapján építeni fel a világot. Hegel sajátképeni rendszere rég darabokra hullott, abstractionoknak óriás alkotmánya saját terhe alatt összeroskadott. Azoknak, kik az ő eszméit Franciaországba igyekeztek bevinni, ha ügyesen akartak eljárni, a bírálat hatását s a kort okvetlen figyelembe kellett venniök. Nem lehet tehát rajta csodálkozni, hogy a nekünk hirdetett hegelianismus foltozott, legyengített, átalakított hegelianismus, hogy a mester módszer idealismusa eltűnt, hogy nekünk az önkényes, nagyszerű nézetek helyett, melyek Németországban oly szenvedélyes csodálkozást idéztek elő, meglehetősen elmosódott rendszert nyújtanak, mely a pantheismus s bizonyos elvont naturalismus közt ingadozik.“

(Vége köv.)

Válasz Gergely Lajos urnak.

Gergely Lajos ur iskolás gyermekek számára egy magyar nyelvtani munkát adott ki, s ugyanabban, nem törődve semmit azzal, hogy az irodalom moráljával jó összeütközésbe, hogy saját felfogását compromittálja, több lapra terjedő részletes bírálatot tett közzé ellenem. Ezt a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ úgy mutatta fel s illetőleg róttá meg, mint példátlan jelenséget az irodalomban. G. ur némi hozzáadás-sal ugyanazon bírálatot közzétette a „Prot. Egyh. Lapban“ is, a hol én neki válaszoltam. Ekkor G. ur a már két helyen megjelent bírá-

latot ráfogásokkal és rágalmakkal megtoldva harmadik kiadásban teszi közzé, s a 40 lapra terjedő pasquilust ingyen mindenhova szétküldözi. Most tehát ismét rajtam a sor, hogy válaszoljak. Ugyan ha G. urnak kedve lesz, s pénzét nem sajnálja, még negyedik s talán tizedik ingyen kiadásban is közzétenni, a mit már három kiadásban közzétett, köteles leszek-e én neki mindannyiszor válaszolni? Azt bizonynyal nem fogom tenni, hanem még ez egyszer válaszolok, annival inkább, mert „Vélemény és bírálat“ című iratában nemcsak munkámat, hanem személyemet is szives volt észrevételekkel megtisztelni, s teljes bizonyossággal reám fogni oly dolgokat, melyeket el nem követhettem, s a melyekről mint magánügyeimről és foglalkodásimról kivülem senki felvilágosítást nem adhat, a valót ki nem deritheti. Válaszolok tehát még ez uttal, annak kijelentése mellett, hogy a G. ur netaláni insultatióját többé észrevenni nem fogom.

Legelsőben is halljuk, mit beszél G. ur a Vélemény és bírálat 9. lapján kezdve a 18-ig?

Azt hiszi, nyomára jött, kikutatta, honnan szedegettem én ki a ref. egyetemes tanügyi bizottmány által elfogadott magyar nyelvtani pályamunka egyes részeit. Nemcsak elhitte, hanem torkaszakadtából kiabálja, s illetőleg ámitja azokat, a kik reá hallgatnak, hogy én az első szakaszt Schneider német nyelvtanából tákoltam össze. Lapról lapra menve ki akarja mutatni a csempészetet, s még az nem elég, hanem állítja, hogy én Schneidertől ezt is, amazt is csak úgy „szenvedőlegesen“ vettem át; hogy „öntudatlanul“ megyek utána; hogy a mi jó van Schneiderben, azt én elrontottam, haszonvehetetlenné tettem. A 9. lapon Szóról szóra ezeket mondja G. ur: „a mit Schneidertől átvett Á. ur, annak egy részét egészen szenvedőlegesen vette át, fogadta el, nem tudá felhasználni; a mit pedig mint anyagot fel akart dolgozni, azt annyira elrontá, mikép nem lehet semmi hasznát vennünk.“

Azt hiszem, maga a tudós bíráló is el fog hűlni belé, ha megérti, a mit magától nem volt képes megérteni, hogy abból, a mit ő ekképen össze-vissza beszél, egy szó sem igaz.

Hogyan ronthattam én el Sehneidert? hogyan követhettem én őt akár öntudatlanul, akár öntudatosan, holott ünnepélyesen nyilvánítom, hogy a Schneider szóban lévő nyelvtana soha kezembem sem volt.

Ennélfogva ama bírálatra én a ráfogás és a rágalom bélyegét sütöm, s bátran kimondom, hogy abban G. L. ur critikai belátásáról szegénységi bizonyítványt adott magának. És én azt kér-

dem: minő mértéke kívántatik ahhoz az értelmi sötétségnek, hogy az ember a tárgyakat ekképen összezavarja, s bírálat helyett ilyen nonsens dolgokat beszéljen?!

Ilyen bírálóval vitatkozni valóságos calamitas, szerencsétlenség, de mivel 39 lapra terjedő pamphlett íratában igen sok absurdumot halmoz rakásra, legalább a classicus példányokat fel kell mutatnunk.

Azt mondja G. L. ur, hogy az Á. J. nyelvtana nem népiskolákba való, hanem inkább az azoknál magasabb fokon álló elemi iskolákba. Ő a párhuzamot ezek között így vonja meg (a 4. lapon.)

„Népiskolák alatt oly, mindkét nemű gyermekek számára való iskolákat értenek közönségesen, melyekben a leendő nép nyeri az oktatást; melyeknek növendékei nem mennek felsőbb (közép-) tanodákba komolyabb tanulmányokra, hanem inkább a földmivelés, ipar sat. területére lépnek. Elemi iskolák alatt pedig oly — fu! — iskolákat, milyenek, legalább itt Erdélyben, csaknem minden fő- és középtanoda mellett vannak, s melyeknek növendékei a további gimnázialis tanulást tűzték ki célul.“

Ha áll, a mit G. ur mond, hogy ezek felett eddig zavarban voltak a tanférfiak, ő a zavart még nagyobbá tette eme nem sikerült fejtegetés s illetőleg elferdítés által. Ő a helyett, hogy az elnevezést valódi értékére vinné, a mit kellett volna tennie a tudomány érdekében, a helyett, mondom, elemi iskolának kanonizálja a progimnáziumot. Azt a gimnáziumhoz való viszonyában, tehát csupán rávitelesen hívják a Királyhágón innen elemi iskolának, de hogy ugyanaz a népiskolához viszonyában is elemi iskola volna, s hogy a kettőt mérve össze az elemi iskola magasabb fokú tanintézet volna mint a népiskola, az contradictio in adjecto.

Az elemi tanulmányok: beszéd, írás, olvasás, a számvetés alapvonalai, a vallás alapigazságai; ezeket tanítják a rendezetlen falusi népiskolákban: azok, ha úgy tetszik, az elemi iskolák, de nem a progimnáziumok. S hogy azt valaki úgy értelmezze, mint G. ur akarja, az ellen a magyar pedagógiai tudományosság és felfogás nevében tiltakozunk.

Ama félszeg felfogással könnyű volt G. urnak az Á. nyelvtanát kiugratni a népiskolából. Az neki egy pár szóba kerül. Az ő felfogása szerint „a népiskolák növendékei nem mennek felsőbb közép-tanodákba komolyabb tanulmányokra.“

Ki az, a ki ily absurdumot mer állítani? G. uron kívül bizony senki sem. Hát honnan ujoncoz a gimnázium? A progimnáziumok

mellett a népiskolából is, a mit G. ur meg nem enged, hanem követeli, hogy a ki a 8 osztályu gimnáziumi tanpályát meg akarja futni, 9 éven át fussa meg, mivel a reá nézve legszükségesebb tantárgyban, a magyar nyelvtanban nem bir elegendő ismerettel, a mit az utolsó faluban éppen úgy sajátjává tehetne, mint Maros-Vásárhelyen vagy Kolozsváron.

Midőn G. urnak a növendéket átadják, hogy tanítsa, ő a végett legelsőben azt határozza meg: mi lesz ebből egykor, tudós, iparos vagy földmivelő? Ő tehát a növendék jövőjébe néz, a csillagokból olvas, hogy verembe essék. Én őt nem követem; én nem akarok lenni sem próféta, sem kártyavető, hanem azt tudom, hogy a reám bízott növendékekben nemes szellemi tehetségek szunnyadnak, s mint tanító csak úgy fogok megfelelni hivatásomnak, ha a gyermeket az értelmi fejlődés oly magas fokára emelem, a melyre ő vele született lelki tehetségeinél fogva eljutni képes. Ha kevesebbet tettem, lelketlenséget követek el. Ha én egy 5—6 évig iskolázott gyermeknek meg tudom tanítani az alaki nyelvtant is, hogy ő képes legyen elvekre vinni az egyes eseteket beszédben és írásban — a mi emelkedett értelmi álláspontra mutat — meg ne tanítsam arra, csupán azért, mivel ahoz nem ért G. ur?! S hogy a magyarországi népiskolatanítók tul tettek rajta s elfordultak az obscurantizmustól, nem azt keresik, a mi könnyű, hanem a mi értelmi fejlődést eszközöl, annak lelkemből örülök.

A 6. lapon azt mondja G. ur: „ügyirattani dolgozatok (levelek, számlák, nyugtlák, kötelezvények, folyamodványok sat.) megtanításáról, begyakorlásáról nincs miért beszélnünk. A közkézen forgó többféle példánykönyvek elég utasítást adnak a tanítónak “

Tehát ezek a G. ur felfogása szerint oly hiábavalóságok az Á. nyelvtanában, hogy rólok „nincs miért beszélnünk.“ Hanem ugyanazon G. ur azt mondja a 7 lapon, hogy a németek közt, hol a népiskolák növendékei született filozofusok, „nincs annyi nyelvtudatlan népiskolatanító mint nálunk. Ott keves pap, tanár, tanító van, száz közül egy-kettőt lehet találni, ki nem értené alaposan anyanyelvét. Hát nálunk száz közül hányat lehetne találnunk!“

És ezen „nyelvtudatlan“ tanítóknak nincs semmi szükségök, hogy a nyelvtan gyakorlati részében, a fogalmazásban, melynek tanítása annyi nehézséggel jár, utasítást vegyenek! Így mond önmagának ellent, a kinek nincsenek józan és megtisztult pedagógiai elvei, vagy szenvedélyes és elfogult.

A temérdek alaptalan beszéd között tetszett G. L. urnak nemcsak munkámat, hanem személyemet is kedve szerint megbírálni. Azt mondja a 6. lapon: „Ha volt-e valaha Á. ur népiskolatanító; nem tudom . . . . Ha volt: páratlan gyenge tanító lehetett . . . mert nemcsak tanítani, de még a tárgyak körét megszabni sem tudja.“

G. L. ur, mint amolyan önhitt és magát bálványozó ember, midőn ezeket irogatná, bizonyosan tükör előtt ült, s úgy történt, hogy engemet akárván egy karrikatúrában lerajzolni, saját magát pingálta le. De minden esetre egy kis figyelmet érdemelne, a mit G. L. ur mond, már t. i. ha józan beszéd volna. Abból, hogy ő a magyar nyelv tanításának fontosságát nem bírja a maga valóságában felfogni, talán csak nem következik, hogy én hitvány tanító legyek.

Azonban ő engemet eme tréfás megjegyzéssel azon dilemmába hozott, hogy vagy el kell ismernem, miszerint én sem tanítani, sem a tantárgyak körét megszabni nem tudom; vagy azt kell mutogatnom, hogy G. urnak nincs igazsága, mert én bizony igen jó falusi tanító volnék. Én pedig egyiket sem teszem.

Hogy G. urat szenvedély vezeti, nemcsak, hanem elvakulttá tette, világosan kitűnik a többek közt abból, a mit a 11. lapon mond. „Á. ur vezérkönyvében semmivel sem ad elő többet, mint a mennyi a kézikönyvben van, csakhogy azt megrágva teszi be a tanító szájába; úgy, hogy a tanító a pépforma eledelet igen könnyen megemésztheti, a nélkül, hogy ő maga bár kissé rágódnék rajta.“

Valóban ennyi elismerésre nem számítottam; annál nagyobb dicséretet a legelőzékenyebb bíráló sem mondhatna a szóban lévő munkáról. Hát a nyelv-tudatlan papok, tanárok és tanítók számára — kiket G. ur oly igen megtisztel — hogyan kell vezérkönyvet írni? Azok bizonyynyal azért nyelvtudatlanok, mert igen szeretnek buvárkodni a nyelvtani munkákban; azoknak nem kell könnyen megemészthető eledelet, hanem olyan jó rágós, hogy hozzá se nyuljanak. G. ur nagy szorgalommal fábrikálta az abszurdumokat, és bizony nem minden napi szerencsével haladt elő a szép munkában. Hanem a jelek mindig nagyobb számmal mutatkoznak; tisztábban kiderül, hogy az érdemes bíráló nem vesz figyelembe semmit, hanem mindent roszal, a mint szemének szájának tetszik. Mit bánja ő, hogy a ref. egyetemes tanügyi bizottmány oly vezérkönyvre hirdetett pályázatot, a melyben adva legyen, hogy a tanító a tanítás közben mit mondjon és mit tegyen, s roszalásul akarja ellene felhozni, a mivel tudtán kívül igen feldicséri, mint oly munkát, mely a kidolgozásra nézve a pályázat feltételének teljes mértékben megfelelt.

A vezérkönyv ellen egy furcsa esetet mesél el G. ur (a 11. l.)

„Egy kissé pályaunt s kissé tudatlan iskolatanító — milyen nálunk százával van — bizonyos alkalommal egy érettebb tanulót küldött be tanítványai közé, hogy a már egyszer eltanított nyelvtani pensumot kérdezze fel; s hogy a segéd könnyebben kérdezhessen, a tanító odaadta saját jobb kezét, a vezérkönyvet is. Á kérdezettek csakhamar észrevették a dolgot, s így vigasztalták magokat: könnyű neki többet tudnia, mint mi, mert a tanító bácsi könyvéből beszél.“ Hát ha épen így történt volna is, mit bizonyít ez az Á. nyelvtana ellen? Talán e miatt lett a szegény tanító életunt és tudatlan! Tessék azoknak a többi tudatlan tanítóknak, a milyenek G. ur szerint nálunk százával vannak, olyan vezérkönyvet kezökbe adni, a melyet még elébb ugyancsak tanulmányozni, búvárolni kell, hogy belőle valamit tanuljanak, ugyan fel lehet-e tenni jozanul, hogy annak legkisebb eredménye is lesz? Azonban az egészben semmi botrányt nem lehet felfedezni a könyv ellen, sőt a mese szerzője hitelt érdemlő előadása szerint a tanító által beküldött segéd oly becsülettel megállt pályatársai közt, hogy ezek némi szellemi többséget kezdettek benne észrevenni, s ellenében vigasztalást kerestek. És ebből az Á. nyelvtani vezérkönyvére egy kis jóakarattal igen kedvező következtetést lehetne vonni. Köszönjük a mesét; jó volt elmondani.

G. L. ur a 9. lapon kopasz mondatokról beszél, a 14. lapon a melléknevet milységszónak akarja elbármálni. A kopasz fej lehet tisztességes, noha nem igen kíváncsú, de a kopasz mondatok és a milységszók nem fognak részesülni abban a megtiszteltetésben, hogy használtassanak azok által, a kiknek legkisebb izlésök van. Attól nem lehet tartani, hogy a magyar ember nyelvérzéke annyira eltompuljon, hogy ilyen éktelenségeket elfogadjon s gyönyörű nyelvét ily rut szókkal és elnevezésekkel megfertőztesse a G. ur kedvéért.

A 19. lapon ezt olvassuk: „Ha azt mondom, hogy azon bővítőmény, mely az alanyt és állítmányt teljes értelművé teszi, kiegészítőnek neveztetik: nem igazat mondok, mert a kiegészítő nem az alanyra, hanem az állítmányra szokott vonatkozni“ . . . „kiegészítők azon mondattagok, melyek az állítmányt közelebbről meghatározzák.“ Ezek sem kifogás nélküli s nem szabatosan kifejezett tételek. A kiegészítő sem az alanyt, sem az állítmányt nem teszi teljes értelmű mondatná, hanem a kettőt együtt. Az sem áll feltétlenül, hogy „kiegészítők azon mondattagok, melyek az állítmányt közelebbről meghatározzák.“ Például: Károly ir. Károly szépen ir; itt az állítmányt ez a szó szépen közelebbről határozza meg, s még sem kiegészítő.

Azonban nem szükséges nekünk többé e felett elmélkednünk. Megmondja azt G. L. ur a 20. lapon, mi a kiegészítő. „A kiegészítő oly tárgyragos vagy tulajdonító ragos névszó, mely az ige vagy névi állítmány fogalmát tökélyesíti.“ Tehát a kiegészítő az ige vagy névi állítmány fogalmát tökélyesíti, ez a kiegészítő nyelvtani meghatározása. Ide hallgassatok ti nyelvtanulatlan papok, tanárok és tanítók; tanuljátok meg, hogyan kell beszélni, hogy tudósnek tartsanak benneteket a tudatlanok. Valóban sok bátorság kell ahoz, hogy valaki ilyen portékával az irodalom terén fellépjen, s még hozzá mint egy igen fontos szak mestere akarjon szerepelni!

„Ha a jelzõt utána teszszük azon mondattnak, a melyhez tartozik, értelmezõvé lesz.“ Erre azt jegyzi meg G. ur (22. l.) „E szabály egészen kihagyandó, mivel ilyen kifejezésekkel magyar ember nem szokott élni.“ Ugyan ha szabad kérdeni, e helyett: a mindenható isten szabadon intézi az emberek sorsát, nem mondja-e a magyar ember, még pedig szónoki emelkedéssel: isten, a mindenható, szabadon intézi az emberek sorsát? G. ur nem látja szükségesnek meggondolni, a mit állít.

Ugyancsak a 22. lapon a következőkre tesz G. ur megjegyzést. „A melléknév a főnév előtt sem az egyes, sem a többes számban nem változik; p. o. nehéz kő, nehéz kövek. Ha a melléknév a főnév után áll, azzal együtt a többes számba tétetik át; p. o. a kő nehéz; a kövek nehezek.“ G. ur azt mondja: „Ezek téves magyarázatok, mert ha fentebb a melléknévet Á. úgy ismerteti mint jelzõt, akkor itt is jelzőnek kell vennie. Ha pedig nem jelző gyanánt veszi, akkor állítmánynak kell tekintenünk. Másképp itt a melléknvekről nem beszélhetünk, ha könyvünket a mondattnak alapján dolgoztuk.“

Mennél alaposabb ez észrevétel, annál inkább bizonyít G. ur ellen, s álláspontját alapjában támadja meg. Neki nem kell mondattnak nyelvtan, de hát alany, állítmány, jelző, tehát a mondat ismertetése nélkül hogyan lehet itt a szabályt úgy megalapítani, hogy G. urnak ellene kifogása ne legyen? Csupán ez egyetlen eset is meggyőzhetné G. urat, ha elfogult nem volna, hogy a nyelvtan előadására nézve igen rossz uton jár, s épen az ellenkezője áll annak, a mit hozzá illő szerénységgel mondott a Prot. Egyh. Lapban, hogy egyes hibák mindkettőnk dolgozatában vannak, hanem az övé alapjában jó, az enyém alapjában rossz. A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány, midőn a mondattnak alapján kívánta a magyar nyelvtant előadatni, bizonynyal tisztábban látott mint G. ur. Ha magának condonálta G. ur az egyes hibákat, annál inkább menthetők volnának azok egy dol-

gozatban, a melyet uttörő gyanánt lehet tekinteni. Maga mondja G. ur a 24. lapon: „Valljuk meg őszintén, hogy egy mondatban alapján dolgozott magyar nyelvtant, főleg kis gyermekek számára jól átvinni, nem kis feladat.“ Sokkal jobb szolgálatot tett volna G. ur a tudománynak, ha a nehéz feladat megfejtését tőle kitelhetőleg jó akarattal eszközölte volna, mint hogy erőszakkal akarja annak útját állani.

Azt mondja G. ur a 31. lapon: „A 18. és 19. §-ok megállítják az ember eszét, mert az okot, mi szerzőjüket arra bírhatta, hogy a szóképzés azon egy fogalmát két külön szakaszjel alatt egész komolysággal tanítsa, fölfedezni nem tudjuk. A 18. §. címe szószármaztatás, a 19-nek címe szóképzés.“ És hogy G. ur a dolgot jól félremagyarázhassa, ismét az ő németjeihez folyamodik, a kikkel nekem semmi közöm, ismét megpróbál velek egy kis kötélrancot.

A dolog lényege ez. A 18. §-ból megtanulja a gyermek, hogy vannak g y ö k s z ó k és vannak s z á r m a z o t t s z ó k. Fokozatosan elébb menne, a 19. §-ból megismeri a k é p z ő k e t, melyekkel szokat származtatunk, s gyakorolja magát a szóképzésben, szóalkotásban. A 19. §. tehát a 18. §. után nem úgy áll, mint különbség, hanem mint annak tovább vitele, kiegészítése, gyakorlatba vétele. E miatt tehát senkinek sem áll el az esze, ha különben rendesen járt, s ha G. ur magán valami effélet tapasztalt, azt nem ezen ártatlan §-ok okozták, annak jóval elébb kellett történni, mint a S c h n e i d e r f é l e k o m é d i a m u t a t j a.

A 34. l. így szól G. ur. „A nyelvezet tekintetében két főbotlást kell feljegyeznünk különösen... Egyik az, hogy igen sok helyütt az oktatás latinos alakokkal van előadva; alig van szabály, hol ne találkoznék az olvasó a tatik, tetik kifejezéssel. A szenvedő igéket Á. ur igen szereti, egész könyvében szabadon használja; valóban, isten áldja meg a szenvedőit, ki lehetne már valahára küszöbölni, legalább a nyelvtanokból. Örvendetes jel gyanánt tehetjük fel, hogy némely nyelvtanítók csakugyan igyekeznek is kitörülni; ismerünk már oly magyar nyelvtant is, melyben egyet sem találunk (t. i. a G. uré), a mi minden esetre előnyéül (?) szolgál a könyvnek. Másik főbaj az, hogy a hol nem latinos a nyelvezet, ott aztán németté válik.“

Ezek szerint a nyelvezet egyik hiánya az, hogy latinos, a másik az, hogy németes. Ezt mutatja a szenvedő alak szabad használata. Azt még ez ideig nem tudtuk, hogy ezek üttetik, kergettetik, neveztetik a latin nyelvből vett alakok, s erről egy kissé bővebben kell szólanunk, annival inkább, mivel e tárgyban több helytelen nyilatkozatot lehet itt ott hallani.

Az igéket a szenvedő alakban a magyar irodalom legelső rendü

tekintélyei széltire használják; mit akarnak ezek ellenében azok, a kik nem tekintélyek? Mellette szól századokra terjedő nyelvszokás és gyakorlat, quem penes arbitrium et jus et norma loquendi. Azokban a nyelv szépsége és gazdagsága rejlik, s azokat kiküszöbölni annyit tenne, mint kincseinek egy részétől fosztani meg az irodalmat. Ezen adatot lehetne idézni a biblia harmadfél száz éves fordításából. I. Kor. XV. 43., 45. „Elvettetik rothadandó test, feltámasztatik rothadatlan... Így iratott meg: Teremtettet az első ember“ sat. Tessék ezt a szenvedő alak használata nélkül kifejezni: elvettetik rothadandó test, feltámasztatik rothadatlan. És ezen gyönyörű formákat akarják megsemmisíteni ujdonsült nyelvészek, a kik nem tudják, mit beszélnek.

És most menjünk egy lépéssel tovább. A mivelt amérikaiak azért küldik iskolába a gyermeket, hogy kezébe adhassák a bibliát és a büntető törvénykönyvet. Reánk nézve ép oly nagy fontosságú könyv a biblia, hogy az irodalmat ne is említsük. Nem arra kell-e törekedni az iskolának, hogy annak nyelvezetébe a gyermeket bevezesse, hanem ama képtelenségre, hogy annak ismeretét előtte elzárja? Ily felületesen és visszásan fogja fel G. ur mindazt, a mi egy kissé mélyebben vág az iskola életébe. Megjárják, a kik utána indulnak; teljesülni fog rajtok, a mit a nagy mester mondott: Ha vak vezet a vakot, mindketten verembe esnek. És ha G. ur nem átálja könyvét ajánlgatni s annak előnyeül oly dolgot hozni fel, a mi a legnagyobb hiányok egyike, azon csak sajnálkozni lehet. Én a szenvedő igealakat szabadon használtam, használni fogom, s rajta leszek, hogy növendékeim is használni tudják, s a ki engemet e miatt latinizmussal és germanizmussal vádol, nem tudja, mit beszél.

Ily alaptalanok bíráló ur észrevételei kilencztedrészben, s én azokat egyenként cáfolgatni nem fogom, sajnálni kezdem, hogy vele ennyit is foglalkodtam, hanem némely dolgot még nem hagyhatok szó nélkül.

Hogy G. ur a legnagyobb kiméletlenséggel és darabossággal keresztül-kasul gázol mindenben, ezt teheti, ha magához illőnek tartja; de egy általa bírált munkával a tulajdon magáét tenni párhuzamba, hogy azt dicsérgesse, magasztalja: illet még nem láttunk; ez nem nevezhető irodalmi moralitásnak.

A 37. lapon így szól G. ur. „A mi jó emberünk nagyon aggódik azon, hogy kézikönyvünk végén kissé szellőztettük az ő magyar nyelvtanát s már most a gyermekek is meg fogják látni... Hát ép oly nagy baj az, ha megtudják, hogy Á. bácsi egy kissé eldobta a sulykot?“

Ezzel Á. bácsi jól ki van fizetve. Igen, ha nem volna a dolog-

nak magasabb, erkölcsi oldala, a mely előtt a G. ur homályos szemei le vannak csukódva. A szerző és a criticus között bíró a közönség, a melyhez szólott a bíráló. Lehet-e annál éretlenebb cselekedet, mint bíróságot alakítani az iskolás gyermekek-ből?! Bizony ez nem mutat érettebb felfogásra, mint a mennyit egy iskolás gyermektől lehet várni.

Végül nem hagyhatom érintetlenül, a mit G. L. ur (3. l.) az Üstökvonásról mond. Egy öntépen nem érdeklő ügyben 10 évvel az előtt folytatott polémiába most mi joggal avatkozott be ön? De ne bántsuk; ismerjük kivel van dolgunk. Hanem annyit mégis tudtára kell adnunk, hogy illet csak az tehet, a ki nem lovag.

Hanem az aztán igen mulatságos, hogy a ki oly cégéresen és botorul árulgatja magát, nekem leckét akar adni a szerénységről, magáról pedig (3. l.) ily nagy alázatossággal szól: „**Mi is, e bírálat írója**“ sat. Csak most tudjuk, hogy egy nagy emberrel beszélünk, a kinek már egy buzgó imádója van: ön maga.

ÁRVAI JÓZSEF.

Kivonat a gömöri h. h. tanítói közértekezlet jegyzőkönyvéből.

19. Árvai József sárospataki tanár ur mondattanossá a tanügyi bizottmány által pályadíjjal méltán jutalmazott, kitünő, a gyermeki elmét fokozatosan, nagy sikerrel fejtvő nyelvtanát Gergely Lajos ur bírálván, hirlapilag ócsárolja, gyalázza, a magáét jobbnak, tökéletesnek az Árvai József urét haszonvehetetlennek nyilatkoztatja.

Gergely Lajos urnak ezen fonák, kiméletlen, elbizott s valóban darabos eljárása testületünk összes tagjaiban keserű érzelmet okozott s egyszersmind méltó bosszankodást is, látván, hogy bíráló ezen tette által az egyetemes tanügyi bizottmány kitünő férfiait is mélyen sérti. Mivégből, mi gömörmegyei helv. hitv. tanítók, mint akik az Árvai József ur nyelvtanát nemcsak ismerjük, de kedvező sikerrel használjuk is, sajnálatunkat fejezzük ki a vett sérelemért. S midőn Gergely Lajos urnak ama bírálaton aluli megtámadását méltó megroyás mellett visszautasítjuk: akkor Árvai József urnak testületileg bizalmat szavazunk s mint a népnevelés, a szellemi haladás egyik főtényezője iránt hálás köszönetünket fejezzük ki. Hogy pedig elismerésünket némileg tettekben is nyilvánítsuk, becses emléként jegyzőkönyvünk hasábjain örökség gyanánt az utókornak általadjuk. Jegyzette s beküldi Kovács Ede m. k. a gömöri h. h. tanítói értekezlet jegyzője.

Tudósítások a berlini iskolákról.

I.

Néhány évtizeddel előbb a porosz iskolák általában legkitünőbbeknek tekintettek. Harnisch, Türek, Dinter és Diestenweg, e nagy nevű paedagogok vezetése alatt egész új, a tanügyért lelkesülő nemzedék alakult, a tanmódszer minden egyes ága tudományosan vizsgáltatott, kitünő tankönyvek, folyóiratok létesültek, az iskolák bel-szervezete lehető tökéletessé lett. Ujabb időben azonban ez ítélet lényegesen megváltozott. Nemcsak a régi versenytársak, Szászország és Helvétia egyes részei emelkedtek az iskolák tekintetében Poroszország felé, de még a kis Gotha is messze tulszárnyalja azt, s a közvélemény Nassaut, Würtemberget stb. legalább is egyrangúnak tartja vele. Alig néhány éve, hogy Diestenweg, a legnagyobb paedagog Pestalozzi óta, Berlinben elhalt s ma már alig akad tanító és iskolabarát, ki Poroszország iskolái folytonos süllyedését be nem vallaná.

Felületes vizsgálat tulszásnak tekintheti e nézetet. Berlinben p. 1861 végén még csak 21 nyilvános népiskola volt, 1864 végén 31 jelenleg 42 mintegy 1130 tanítóval. A tanítók fizetése középszámítással 1864-ben 420 tallér volt, most 500 s ujabban még ennek javításáról is beszélnek. Így a vidéken is. Az egy keleti (részben lengyel lakosságból álló) provinciát kivéve az oktatást nem nyertek száma alig meggy átlagosan 2—3%-re s ha tagadhatlanul nem mindenütt képzett tanítók vezetik is ezen iskolákat, e hiány csaknem oly arányban elébb is megvolt. Ujabban azonkívül a tornázás ügye egész új lendületet nyert, a kisdédóvók rövid idő alatt megkétszerezettettek s magok a legnagyobb pessimisták is bevallják, hogy a gymnasiumok és egyetemek érdemlett híreket fenntartották, a real iskolák, habár nem is haladtak, a külföldiekkel versenyezhetnek, a nőnevelés pedig, habár lassu, de folytonos reform alatt áll.

E tények dacára, mert ezeket az elfogult közitélet ellenében is elkell ismernünk, lehetetlen tagadnuuk, hogy a fentebb említett panasz teljesen igaz. E látszólagos előhaladás leginkább nem az államtól, hanem Diestenweg és Fröbel lelkes tanítványaitól s a Schulze-Delitzsch által megindított nagy socialisticai mozgalom következtében létesült: maga a nép ellenben az egész ügy iránt alig viseltetik valami érdekeltséggel, az állam által erősen nyomott tanítóikar azon tekintélyt sem élvezi, mit előbb. S mi legfőbb, maga az oktatás a paedagogia elébb uralkodott szabályai ellenében merev gépiessé vál-

tozott; a tanítók szabad működési köre a lehető legjobban korlátoztatik, a gyermekek értelmi és jellem kifejtése csaknem erőszakkal gátoltatik s habár már az 1817-ki alkotmány 26-ik pontja az oktatási törvény újlag alkotását rendeli, félszázad alatt e követelménynek elég soha sem tétetett, sőt 1854 óta a Mühler-Stiehl féle ministerium egy oly octroyált rendeletet igyekszik makacsul végletekig keresztül vinni, melyet minden józan paedagogia s magok a rendelet végrehajtói, a tanítók is, csaknem egyhangulag nyíltan kárhoztatnak.

E rendkívüli hiányok okát a közvélemény abban találja, hogy az iskolák a közönségesen „orthodox“-nak ismert egyház hatalma alatt állanak jelenleg is.

Bármily egyoldalú is ez ítélet, Poroszország viszonyai mutatják hogy a baj fő, ha szinte nem is egyedüli oka csakugyan itt van. A legutóbbi királyok bigott confessionalis hite a papságnak itt oly elfajzását idézte elő, különösen a hirhedt Hengstenberg uralma alatt, melynél kirívóbbat a történelem alig mutathat fel s másrészt az udvari papság által szolgálai alattvalói érzelemben nevelt theologok a legvakabb absolutismusnak is hű követői lettek. A szabadabb elv itt a vak confessionalismus s merev absolutismus ellen egyiránt küzd s valóban az elfogulatlan szemlélőnek be kell vallania, hogy míg e sötét uralom alatt állanak az iskolák, a legjózanabb javítási kísérletek is a tanügy terén hasztalanok, annyival kevésbé a kor által követelt gyökeres átalakítás. Nem kell végre felednünk azt sem, hogy a mult évtizedek által szellemileg nagyra nevelt nép, az „intelligentia állama“ polgárai még mélyebben érzik ezen ürt, midőn ujabban az orthodoxia tapsai közt egy K n a k megtagadja a föld forgását; egy Lasson a háboruban találja a műveltség ideálját stb. s ez által nemcsak pártjoknak, de egyszersmind a nép műveltségének hírét is veszélyeztetik.

A Diestenweg követői ellenhatása, az iskolák emancipatioja kivívásában, ezen okok következtében az egész szabadelvű párt osztatlan részvételének örül.

A közhangulat, a sajtó, színpad és közélet minden terét megragadja nyilatkozásra a kormány ellensúlyozása dacára. sőt a mult év november 6-ikán egy nagy egylet is alakult, mely nemcsak az elméleti küzdést tűzte ki célul, de confessionélküli iskolák s azzal kapcsolatban szabadirányu seminarium felállításával is törekszik eszméjét létesíteni.

Eunyi a külviszonyok általános jellemzéseül. Jövő tudositásomban áttérek a tanügynek inkább tudományos szempontból való ismertetésére.

Róma-ban a legközelebb összejövendő „egyetemes zsinat“-ra az előkészületek nagyban folynak. Az előmunkálatokkal 6 commissio vagy congregatio van megbizva, melyek közül 5 már szereztve van s a hatodik is maholnap működni fog. Mindenik commissionak elnöke egy-egy bibornok, ki egyszersmind a zsinatot vezető commissionak tagja. A hat elnök, tulajdonképen a vezér commissionak tagjai: Caterini, Bizzarri, Barnabo, Panebianco, Reisach és Bilio bibornokok. Titkár: Gianelli érsek in partibus. Tanácsnokok: Tizzani nisibai érsek, Angelini, Talbot de Malahide, Galeotti és Sanguinetti. Mind az mi a dogmákat illeti, a dogmatika-theológiára kinevezett commissio elé tartozik, melynek élén Bilio bibornok áll s mely 18 tagot számlál. Tagjai közül nevezetesebbek: Cardori edesexi érsek, Schwetz Németországból, Jaquement abbé Rheimsből, Gay abbé Poitiersből és Hettinger abbé Belgiumból. A politikai-vallásos commissio elnöke Reisach bibornok s van 13 tagja. Az egyházi fegyelem ügye szintén 13 tagu commissiora van bizva s elnöke Caterini bibornok. A szerzetes papok ügyével megbízott 9 tagu commissionak elnöke Bizzarri bibornok. Az 5-ik commissio a római és görög egyház közötti kiegyezkedés kérdésével foglalkozik s ennek elnöke Barnabo bibornok. Az egyházi szokások és szertartások a 6-ik commissiora vannak bizva, elnöke Patrici bibornok. Valamennyi commissio munkálata nagy titokban tartatik. Azon idegen lelkészek között, kik a commissiokhoz meghívat-tak, a németek száma tuluyomó.

A zsinatra a külső előkészületek is megkezdettek. Az ülések a Szt. Péter basilikában lesznek. Ugy látszik, hogy a zsinat első és legjelentékenyebb tárgyát a missziói tevékenység fogja képezni. A föld 1200 millio lakosának csak egyharmada vallja a keresztyén tant s ebből is a római egyház, mely uralkodónak szereti magát nevezni, 180 millió katholicussal kisebbségben van. A protestáns egyház 100 milliónál több, más keresztyén vallástételt követők 16 s a görög egyház 96 milliónál több lelket számlál, Ezen „elidegenült gyermekeknek“ az „igazi anyához“ való visszavezetése e zsinatnak van feltartva. Azonban a mint a körülmények mutatkoznak, e feladat tul fogja élni a zsinatot.

Angliában a szabadelvű párt Gladstone elnöklete alatt kormányra jutván, ugy látszik, hogy az ir államegyház eltörlése gyökerén találja az angol államegyház kérdését is. Az uj miniszterium, a radikál Bright-nek kivételével egészen főnemesi jellemű; épen ilyen az uj

parlament is, melyben a szabadelvű pártnak 115 szavazattöbbsége van. Említésre méltó eset, hogy Bright az első quäker, kinek a miniszteriumban helye és szavazata van. A vindsori kihallgatás alkalmával, midőn az új miniszterium a hivatalos pecsétet átvette s midőn a titkos tanácsnak több tagja feleskettetett; tudtára esett a királynénak, miszerint Brightnek vallásos meggyőződése tiltja, hogy kézsók végett térdet hajtson. „Tegyen úgy, miként lelkiismerete parancsolja“, felelt a királyné s az új cabinet miniszter iránt kiváló kegyet tanusított. Bright mint quäker az alattvalói hűség-eskü helyett csak egyszerű ígéretet tett.

Említésre méltó az is, hogy O' Haghan az első katolikus, ki Irland lord kancellárjává neveztetett ki. Az „English Independent“ az új alsó házról következő confessionalis-statisztikai adatot közli: van ugyanis abban 5 baptista, 5 quäker, 2 wesley-féle, 1 kalvin-féle methodista, 17 unitarius, 15 independens, 10 presbyterianus, 6 zsidó, 26 katolikus ezek közül csak egy, Sir John Simern olyan, kit angol választók küldöttek) A többiek mind az angol egyházhoz tartoznak. Anglia és Skóciában csak egyetlen egy katolikus választatott be a parlamentbe.

Franciaországban Lavalette miniszteriuma alatt szabadelvű mozgalmak mutatkoznak. A Notre-Dame egyházban Hyacinth atyát sok kegyes nő hallgatja, ki a „nők neveléséről“ beszél. A jezsuita atyák egy hitelökre nézve igen kellemetlen pört vesztettek el. A császár kormánya alatt e férfiak mindent mertek tenni. Legközelebb a bordeauxi fenyítőtörvényszék oly pörben mondott ítéletet melyet Ségéral a Bordeaux melletti Tiroli-iskolában tanító jezsuiták ellen indított meg. E pörre a jezsuitáknak Ségéral 13 éves fia ellen elkövetett bántalmait adtak alkalmat. De la Judie és Commire atya 10 napi fogságra és az intézet rektora Roux atya a két előbbivel együtt Ségéralnak fizetendő 300 frankra ítéltetett. Ezen ítélet meglehetősen szelíd ugyan; de közbeszéd tárgya lett, mivel régóta ez az első eset, hogy Franciaországban a jezsuiták ellen valamit tenni merjenek.

A pápa igen fél attól, hogy Franciaországban a nők nagyon képzetek találnak lenni. Ugyanis azon középiskolák ellen, melyeket Duruy miniszter a leányok számára alapított, a pápa a montpellier-i érsekhez egy brevét bocsátott ki, melyben az érsekhez így szól: „tisztelendő testvérem! minden erejével álljon ellen az oly nagy rosznak, mely egyidejűleg a vallást, a családot és a hazát fenyegeti, s ezen ügyben bátorítsa önt azon meggyőződés, hogy a kegyes emberek, s mindenek

kik a jó erkölcsöt, a női erényeket, s a társadalom valódi érdekeit sértetlenül fel akarják tartani, önnel vannak. Érseki gondoskodásának szerencsés sikert kívánunk. Ezen siker zálogául s kölcsönös jóakaratunk bizonyítékául önre s egész diócesisére szíves apostoli áldásunkat küldjük.

A gallikanizmus nagy harcosa Maret, suratei érsek s a Sorbonne tiszteletbeli elnöke a francia ultramontanok ellen „Concil“ címen egy szemlét fog kiadni, melyhez 17 érseknek s az alsó papság közül igen soknak közreműködését nyeré meg. Ugyancsak a nevezett érsek egy nagy négy kötetes művet készít előre a conciliumról, mely Rómában nagy nyugtalanságot idézett elő. Minden módot megkísértettek, hogy a nyomtatás alatt levő könyv korrekturái-levonatát hatalmukba ejtsék; de mind hasztalan. Lyonban Valin abbé, egy igen tisztelt és kegyes pap rövid idő előtt oly nyilatkozatokat tett közzé, melyek határozottan a pápa csallhatlansága ellen vannak intézve. Így a többek közt állítja, hogy a pápa egyedül magában nem csallhatlan, még a pápai széken sem, ha az egyház az ő tanaihoz nem adja beleegyezését; továbbá, hogy a pápának nincs sem direkt sem indirekt hatalma a királyok világi hatalma felett. Mindez nem egyéb, mint a Rómában most uralkodó nézetek és szándékok ellen való határozott protestatio, mely jelentékenyebbé lesz az által, hogy az csak megújítása a lyoni diócesis 1400 papjától három év előtt aláírt protestationak.

Zürichben az alkotmány tanács az egyházi és iskolai viszonyokat illetőleg következő törvénycikkelyt fogadta el: 69. cikk: „a kultus és tanszabadság biztosittatik. A polgárjogok és kötelességek függetlenek a vallástételektől. Az egyháztársulatok egyházi viszonyait az állam főfelügyelete alatt önállólag rendezik. Az egyházak, egyháztársulatok s egyesek iránt való minden kényszer megszűnik. Az állam eddigi segélyezését az egyházi szükségekre nézve magára vállalja. Az egyházközségek tisztán egyházi szükségaineinek fedezésére csak azok kötelezhetők, kik az illető egyháztársulathoz tartoznak.“ A 70-ik cikk a tanítók választása és fizetéséről szól: „Az állam a tanítókat lehetőleg egyenlő és időnként emelkedő fizetéssel látja el. Azon tanítók és lelkészek, kik az államtól segélyezett egyháztársulathoz tartoznak, minden 6 évben megújuló választás alá esnek. Ezen újonválasztás akkor történik meg, ha azt a szavazatra jogosultak egyharmada írásban kívánja. A törvényhozás megfogja határozni, hogy az ismét meg nem választott lelkészek és tanítók, mily esetekben és mily mértékben támaszthatnak igényt a kárpótlásra

(PKZ. és AKZ. után.)

Fegyverneki Izsák sárospataki főiskolai tanár emlékezete.

Fegyverneki L. Izsák irodalmunknak azon emberei közé tartozik, kik már századok előtt megösmertették a külfölddel a magyar nevet, a kik hatáskörük korlátolt volta dacára is megtettek annyit, a mennyit egy haza és tudományszerető embertől megkívánt minden kor, a kik ott künn sem tudtak világpolgárok lenni, egyszóval: a kik helyöket betöltötték. Már csak ezeknél fogva is megadhatjuk Fegyvernekinek az előismerést, de kétszeresen fog érdekelni bennünket, ha őt úgy is ismerjük, mint sárospataki tanárt. Eddig csupán egy általános érdekű latin munka kiadója gyanánt volt ösmerve, most azonban benne Sárospataknak egy új tanárát is bemutatathatjuk.

Született hozzávetőleg a XVI-dik század közepe táján, születési évét s helyét nem tudjuk, de utóbbit sejtelmileg megállapíthatjuk azon tudat alapján, hogy az ő korában még szokásban volt, habár nem általánosan is, a születési helyről nevezni el magukat a tudomány embereinek, illetőleg a születéshely nevét venni föl családi névül; mely esetben aztán eredetét Fegyvernekre tehetnők*), annyival is inkább, mert Bartholomaeides László szerint**) vezetékneve Cserny volt; de ha ezen — egyébiránt kétes — adatunk nem volna, ő magát mindig Fegyverneki L. Izsáknak írta; az ily betűk pedig a legtöbb esetben az elhallgatott családinév jelzőjeként tekinthetők. Azonban ha a helyet elfogadjuk is, a születési évet egyáltalában nem mondhatjuk meg másképp, hanem ha felvesszük, hogy egyetemekrő 24—30 éves korában ment, a mikor aztán 1551—1557-re kell helyeznünk amaz évet, miután külföldre 1581-ben indult ki.

Elemi iskolázásáról semmi adatunk. Felsőbb tanulmányait a sárospataki tanodában kezdette Kassai Császár György (Georgius Caesar Cassovius) és Thoraconymus Mátyás tanárok alatt, mint ezt maga tanúsítja, egy alább egész címmel idézendő művében. Ha csupán e két tanár idejében tanult Patakon, pedig csak e kettőről emléke-

*) Vályi András Magyarországnak leírása (Budán 1796. I: 639. 640. l.) és Fényes Elek geográfiai szótára (Pest, 1851. II: 8. l.) szerint Magyarországon négy Fegyvernek van, Heves-, Bihar- és Hont megyében. Melyiket vehetnők fel e négy közül? azt csak akkor lehetne eldönteni, ha mind-egyiknek ösmernők XVI-dik századi protestáns állását.

**) Memoriae ungarorum, qui in . . . univ. vitebergensi . . . studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pesthini, 1817. 76. l. Bartholomaeides itt Laskói Csókás Péterre hivatkozik, mint forrásra, de én nála ez adatot nem találtam.

zik, akkor 1578-tól 1581-ig tanulhatott ott, miután Császár 1578-ban, Thoraconymus pedig 1580-ban lett pataki tanárrá*).

Patakról egyenesen Wittenbergbe ment, hol 1581. október 25-én írta be nevét az egyetem anyakönyvébe. Wittenbergből a heidelbergi és baseli akademiákba költözött, költséget adván ezen utakhoz neki és Koeski Lukácsnak (L. Kotskius) Báthori István, Szathmár- és Szabolcs-megye főispánja, Varanna, Ecsed, Füzér (Fuzeer) és Onod várak ura. E bőkezűség nem is veszett kárba, mert Fegyverneki dicsérettel futotta meg a hit- és bölcsészettani pályát**).

Ha Bâselben csakugyan megfordult, mely adatot Bod Péternél látom legkorábról, akkor ott 1582—1585. között kellett lennie, mivel 1585. elején már újra Wittenbergben volt, irván ott és akkor egy üdvözlő verset L. Csókás Péterhez, később azonban még ugyanez évben Heidelbergbe ment¹⁾ s ott tartózkodot 1586. március elsőjén is, miután „Enchiridion“-ának ajánló levele ott és e napon (Dat. prima die Martii, Anno aerae Christianae 1586. Heydelbergae) kél.

1586-ban valószínűen visszajött Magyarországra, sőt ugy látszik már 1585-ben is haza látott egyszer, mert L. Csókás Péter világosan írja²⁾, hogy: „A. 1585. in patriam redijt,“ pedig Csókás munkája 1585-ben jelent meg, minélfogva későbbre vonatkozó adat avagy sajtóhiba nem lehet. Vagy azt kell hát felvennünk, hogy Csókás tévedésből írta azt, s Fegyverneki 1581-től 1586-ig folyvást künn volt, vagy hogy 1585-ben egy időre hazajött, de év végén ismét kiement külföldre s ekkor már Heidelbergbe.

Hazai életéről igen keveset tudunk. Ember Pál említi s utána Bartholomaeides is felhozza³⁾, hogy 1592. körül (circa Ann. 1592.) esperese volt a borsodi (Miskolc táji) egyházmegyének s ösmeretlen helyen (Pastor Ecclesiae N. N.) lelkész, de ez adat oly anyira bizonytalan, hogy reá mit sem lehet alapítani. Hisz maga Ember Pál is megvallja, hogy az idők viszontagságai miatt csak igen kevés adat juthatott el

*) Önvallomására nézve lásd Enchiridionának ajánlólevelét, a tanárok működésére nézve pedig a Sáros pataki Füzeteket 1864. 407. 415. l.

**) De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus, lib. II. Authore Petro Mon. Lascovio. Witebergae, 1585. 8r. 21. lap, az ajánlólevélben. — Az iskoláztatására vonatkozó adatokat l. saját művében és Bod Péternél M. Athenás. S. l. 1766. 8r. 82. l.

1) Weszprémi Steph. Succincta Medicorum Hung. et Trans. Biographia. Viennae, 1787. 8r. IV: 465. l.

2) Id. helyen.

3) Historia Ecclesiae ref. in Hung. et Transylv. Ed Frid. Ad. Lampe. Traiecti ad Rhenum, 1728, 4r. 578. l. és Barthol. i. hely 76. l.

ez egyházmegyéről koráig, de azért mégis feljegyzé, a mint azokat innen onnan összeszedte; aztán a bizonytalanság, mely szerint sem az esperesség idejét, sem a paposkodás helyét nem képes megmondani, bizony nem szól Ember Pál mellett!

Sokkal hitelesebbnek, jobban mondva teljes hitelűnek tartom én azon feljegyzést, melyet a kolozsvári református főtanoda könyvtárában találtam, mely Fegyvernekinek halála évét és napját megmondja, hivatalaskodásáról számot ad s egyszersmind a sárospataki iskolának egy oly tanáráról emlékezik, kiről mint ilyenről még a nagy szorgalmu és széles ösmeretű Szombathi János sem tudott semmit.

E hármasság fontosságnál fogva betűhiven közlöm ama kis jegyzetet, melyet Fegyverneki munkájának első tiszta levelén, egykorunkétől feljegyezve találtam, mely is így hangzik:

„Clarissimus eximiae orthodoxae veritatis et sanae Theologiae cognitionae vir, parique inculpatae vitae laude praestantissimus Isaacus Feg'uernekinus (cujus nomen sit in benedictione), Rector Scholae Patachiensis diligentissimus, praeceptorque meus alterius parentis loco semper habitus, post sanctissimos suos labores exanthlatis morbo colico correptus, ex hac miseriarum valle in coelestem illam Academiam placide migravit, die 7. Decembris sub vesperum, hora circiter 6. Anno salutis 1589.“

Ebből teljesen bizonyos, hogy Fegyverneki pataki tanár és a névtelen feljegyzőnek tanítója volt s hogy 1589. december 7-ikén estve 6 óra táján halt meg.

Pataki tanárkodását bátran felvehetjük, dacára annak, hogy eddigelé egyetlen írott emlék sem szólt róla, miután épen ekkorra nézve pataki tanárainkról nagyon keveset tudunk, mint ezt a „Sárospataki Füzetek“ 1864. évi folyama erősen bizonyítja.

Hátra van még, hogy műveit soroljam elő. Ezen könnyen átesem, mert tudtomra csak kettő van. Egyik a már több ízben említett Enchiridion, melynek teljes címe az általam legutoljára használt második kiadásból ez: „Enchiridii Locorum Communium Theologorum, Rerum, Exemplorum, atq; Phrasium sacrarum ex Aug. Marlorati Thesauro, et Christ. Obenhenii Promptuario, ab Isaaco L. Feg'uernekino, Ungaro. collecti. Editio secunda priore melior. Accessit Gemmula Partitionum Theologicarum, auctore Amando Polano à Polansdorf. Basilieae.“ S. a. 8r. 655. lap. A címlevéllel, Gryndus János Jakab bási tanár és Fegyverneki ajánlólevelével (mindkettő Báthori István részére), Laskói Csókás Péternek (Petrus Menedulatus Lascovius) Báthori Istvánhoz intézett üdvözlő versével, Fegyvernekinek az olvasóhoz írt előszavával, Károlyi András (Andr. Carolinus

és Gönci István (St. Goentsius) latin üdvözlő verseivel, végül a könyv utoljára függesztett kétrendbeli tárgymutatóval, melyek összesen 53. számozatlan lapra terjednek 708. lap.

Az említett függelék címe: Amandi Polani a Polansdorf Partitio-
num Theologicarum Logica Methodo institutarum, Libelli duo. Basileae
Per Conr. Valdkirch. CID IO XXCIX (1589.) 8r. 2 + 28 = 30. lap. Ki-
irtam ezt is, noha ez nem Fegyverneki munkája, de szükséges, mivel a
kiadás évéről ez tesz bizonyossá bennünket.

Hogy az Enchiridionnak megvolt a maga hatása a külföldre, azt
ellenmondhatatlanul bizonyítja idegenek által való sokszori kiadatása*).

Másik munkája, mely előttem ismeretes, egy 20 soros latin dis-
tichon, melylyel barátját Laskói Csókás Pétert üdvözölte azon művében,
melyet 1585-ben Wittenbergben „De homine magno“ etc. cím alatt ki-
adott, aláírván magát eként: Isaac Fegvernekinus Ungarus*).

Pest, januar 11. 1869.

EÖTVÖS LAJOS.

*) Mostanig tudomásom van 1586-diki első, 1589-diki második kiadá-
sáról; utóbbiból való az is, melyet a kolozsvári ref. főtanoda gyűjteményéből
használtam, de meg van ez még, ha jól sejttem, a sárospataki collegium könyv-
tárában is. A pápai ref. főtanoda könyvtárában láttam hatodik bővített és
javított kiadását 1610-ből, mely összesen 778. lapra terjed. Ugyanott van még
egy csonka példány is, de azt nem sikerült meghatározhatnom, mert sem cimle-
vele, sem Polanus függeléki munkája nem volt meg benne. A pesti nemzeti mu-
zeum s az erdélyi muzeumegylet könyvtára mutat még fel tudtomra egyegy pél-
dányt 1628-ból, de ezekben csak Tossanus által javított új kiadás (nova editio)
van a címlapon s így ebből nem tudható meg, hogy hányadik kiadás. — Cles-
sius János „Elenchus librorum“ (Francofurti, 1602. 4r. 65 l.) című
nagybecsű munkájában felhozza 1586-diki és 1595-diki bási kiadásait, mely
közlemény az utóbbi évnél fogva fontos, miután ez évi kiadásról nem tudtam
semmit, sőt maga Bod Péter sem használta fel ez adatot, pedig Kless művének
azon példánya, melyet én láttam, már 1753-ban az ő birtokában volt. — Hazai
könyvészeti munkáink között sem a Pray által kiadott s a pesti egyetem ritka
könyveit tartalmazó mult századi munka, sem a Széchenyi- és Teleki könyvtárak
catalogusai nem említik, de azért Pesten s a vidéki nagyobb könyvtárakban még
sok példánya lappanghat, csak keresni kell.

*) A már idézett Csókás, Ember Pál, Weszprémi és Bartholomaeidesféle
munkákon kívül néhány sorban említve van még Fegyverneki Cz wittinger-
nél (Specimen hung-literatae, Francof. et Lips. 1711. 4r. 143 l.), bővebben Bod
Péternél (Magy. Athénás. 1766. 8r. 82 l.), Horányinál (Memoria Hung.
Wiennae, 1775. 8r. Pars I. 663. l.). Szombathi Jánosnál (a Sárospataki
collegium historiájában), Kemény Józsefnél (új magy. muzeum 1859. I:
31—33. l. és Történelmi s irod. kalászatok. Pest, 1861. 8r. 164—166. l.) végre a
Sárospataki Füzetek 1864. évi folyamában, de e helyeken az író életé-
hez semmit sem találunk azon kívül, a mit munkája előszavában maga fenn-
hagyott.

Eö. L.

Egy folyamodvány vallási ügyben 1770 év.

Felséges Császár a könyörületességre természeti szerint hajlandó kegyelmes urunk!

Mi Gönc mezővárosában a helvetica confessiot tartó reformátusok, többen vagiunk hétszáz lelkeknel felségednek igaz hivei és alázatos jobbagyai, mégis nálunk e mostani időben a mi vallásunk szerint való istenitisztelet egészen félben szakadott és megszűnt, mely ennekelőtte közöttünk gyakoroltatott. Folyamodunk annakokáért kegielmes urunkhoz alázatosan kérvén az Istennek nevében, méltóztassék Felséged, vallásunk szerint való, ez előtt is ez helységben gyakoroltatott istenitiszteletünknek és ahoz megkivántató hajléknak, harangnak felállítására és a predicatornak béhozására engedelmet adni és kegies anyai szárnyai alatt minket igaz hűségű jobbagyait abban megtartani s megvigasztalni, mely kegyelmességeert örökösen maradunk

Felséges kegielmes urunknak:

alázatos igazhűségű

jobbágiai Abaujvármegyében Gönc mezővárosában lakozó, a helvetica confessiot tartó reformátusok közönségesen.

Az eredeti után

közli: SZINYEI GERZSON.

Beküldetett: „Iskola és egyház. Tanító és pap levelei, kiadja Gonda László. I. füzet, Békés, 1868.“

E füzetet az iskola és egyház ügyeiről, a kettő egymáshoz viszonyáról komolyan gondolkodni szeretőknek becses figyelmébe pártfogásába ajánljuk. Kivánatos, hogy az 1-ső füzet után a több is fenakadás nélkül következze.

Jövő füzetben a miniszteri, lyceumi és gymnáziumi tanterv javaslatról szólni fogunk.

TARTALOM:

	Lap.
Választási, vagy örökösödési volt-e a magyar királyság? Ladányi Gedeon	69
Classicismus és romanticismus a magyar költészetben. Szinyei Gerzson	99
Tárca. Az új francia bölcsészet áttekintése. B. I.	109
— Válasz Gergely Lajos urnak. Árvai József	115
— Kivonat a gömöri h. h. tanítói közértekezlet jegyzőkönyvéből. Kovács Ede	124
— Tudósítások a berlini iskolákról. Gy. A.	125
— Fegyverneki Izsák, sárospataki főiskolai tanár emlékezete. Eötvös Lajos	130
— Egy folyamodvány vallási ügyben 1770. év. Szinyei G.	134

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XIII. évi folyama

ára, negyven íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	4 frt. — kr.
Félévre „	2 „ — „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTANS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A REF. FŐISKOLAI TANÁRI KAR.

SZERKESZTI

BIHARI IMRE.

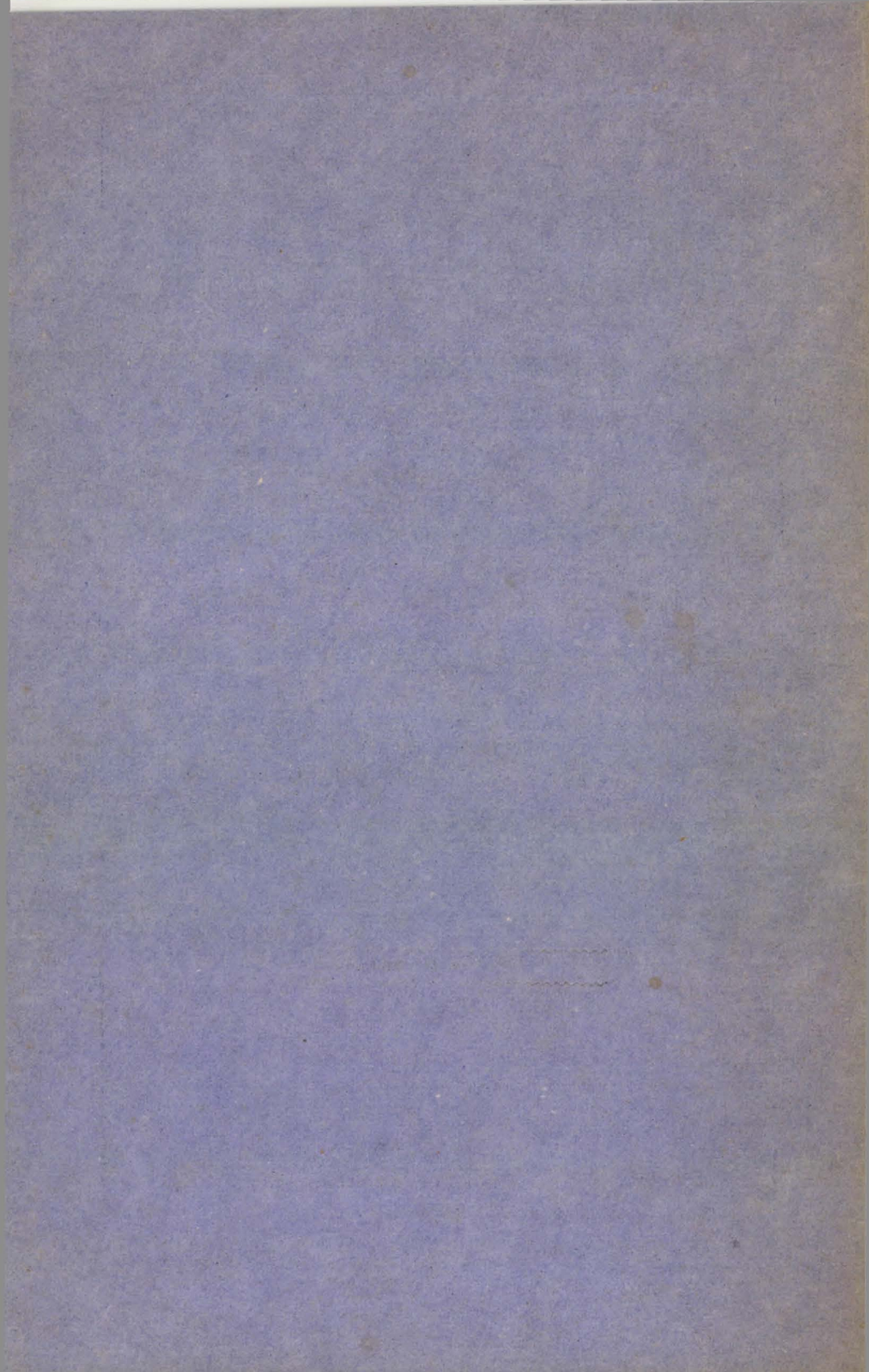
~~~~~  
XIII. Évfolyam, III. Szállitmány.  
~~~~~

SÁROSPATAK.

Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

1869.

Lessing mint theológus.

(Theológia irodalomtörténeti emlékezés.)

Az idő, mely a megindult események hordozásának szolgálatában áll, egy végetlen dialecticus erő; először végletekre taszítja magába fölvelt tárgyait, ellentéteket keres és hoz elő, s azokból épít s azokból állít elő új dolgokat a nap alatt.

A világtörténet szakadatlan folytonossága, a jelennek összefüggése a multtal, új dolog a régi alapján, mind csak dialecticai tevékenysége az időnek s nem más, mint az ellentétek küzdése, e küzdelemnek valami közös eredményben való lecsendesülése.

A fogalomban meg lehet van valami, mi nem egészen világos, de maga a tény mégis úgy van. A példa itt is igazol és világosít. A reformációnak mint világtörténelmi eseménynek és műveltségi lépcsőzetnek egyik, ha bár negatív tényezője, a vallásra borított sötét fátyol és a hamis érdekek által elősegített értelmi sötétség, éppen úgy, mint a szabadságra törekvésnek is többnyire az elnyomatás adja a taszító erőt, hasonlólag az órához, melyre terhet akasztunk, hogy előbbre haladhasson.

Az események emez egészen sajátos összefüggése talán sehol sem ismerhető fel oly világosan mint a protestantismus és általában a keresztyénség életének fejlődésében. Ezért szokták kérdésbe tenni: ha a keresztyénség krisztusi és evangéliomi tisztaságában menten maradt volna az emberi gyarló érzéklőség nyomaitól, miben állana jelenleg a keresztyén életmunkásság és fejlődés? E kérdésre Krisztus szavaiban van a felelet: Nem azért jöttem, hogy békeséget szerezsek, hanem, hogy hadat készítsek tinéktek.

A keresztyénség éppen eme küzdésében emelkedik oly nagyságra, melyre az emberiség egyetlen ügye sem fog soha eljuthatni.

A embernek gyöngesége az, hogy kevésbé van érdekelve kisebb dolgok iránt, henye nézője lesz a nyugalmas idők folyásának s rendesen észre sem veszi a jeleket, melyeket az elsuhanása közben futólag mutat, kell tehát, hogy az események megrázó, rendítő lefolyással zugjanak le előtte, s a keresztyénség iránt más egyéb okok mellett, épen azért vagyunk mindnyájan a legmélyebben érdekelve; mert úgy magában, mint tanának kifejlésében oly kiemelkedő korszakokat képes felmutatni, melyek iránt csak az maradhat közönyös, ki enmaga és saját sorsa iránt sincs érdekelve. Épen ezért bir egyszersmind tanirodalmának története is mindenkire nézve nemcsak vonzó, hanem jellemképző erővel is.

A paganizmusnak a keresztyénséggel való küzdésében maga az összes emberiség érdeke állott ki csatára, s a győzelem az összes emberi érdekek győzelme volt. A rationalismus, supranaturalismus, pietismus, orthodoxia, liberalismus és minden más nézetek küzdelme az összes emberi lélek tevékenysége volt s habár jelenleg a csatátér teljes birtokában lennénk is, az értelmes és vigyázó győztes ovatosságával kell látnunk a győzelem poharának élvezéséhez és méltó, hogy megemlékezzünk azokról, kik az ügyet többé kevésbé diadalra juttaták. —

Ily szempontokat véve már fel alapul, jelen czikkecskémnek kettős érdeke van. Az egyik az, hogy oly forduló pontot jelöl meg a keresztyénség tanának kifejlésében, mely épen a tulvitt ellentét után állott be mint megfelelő ellentét; a másik az, hogy Lessing, kiről akarok itt némelyeket röviden elmondani, különösen theológiai szempontból, hazai irodalmunkban, legalább tudtommal, eléggé méltányolva nem igen volt. Egy nagy kép megérdemli, hogy minden oldalról megvilágosíttassék. S ki Lessingben csak a nagy német költőt és bölcsészt ismeri, oly oldala marad ismeretlen, mely őt korának legmagasabb alakjai közé emelte föl. Mint Guhrauer megjegyzi róla: benne az ő szövetség szent lantosa jelent meg mély theológiai alapon.

A mély és solid theológiai alap még mai napság sem oly gyakori valami, hogy figyelmet nem érdemelne, mennyivel inkább feltűnő jelenség azon korban, midőn Németország theológiai munkás-

sága teljes egy századig — 1650—1750 — végveszélylyel fenyegette a csak nem rég megmentett józan felvilágosodást és szabad vallásos gondolkozást, az által, hogy henye orthodox mysticismussá tette a vallást mint tudományt és magát az egyháztant, mint ennek eredményét.

Nagy szerencse az, hogy az istenigének örök küldetése van a világon; rövid szünetekkel ugyan, de feltartóztathatlanul halad az kifejlési örök célja felé s isteni erővel suhan át a gátakon, melyek elé gördültenek s az örök igazság befolyása alatt mindig képződnek egyéniségek, kik mint eszközök a gondviselés kezében, erőlyesen működnek a hosszú ut egyengetése körül.

Lessing már épen ezen egyéniségek egyike.

Említettük, mily veszély fenyegette a lábra kapott, roszakaratu merev orthodoxyában Németország vallásos életének kifejlését s mi itt első tekintetre szembetűnik, az, hogy e tulhajtott ferde irány ellenében épen egy ellentétes elem lépett föl: a költészet. A mondhatni érzéketlen s érték nélküli prózává sülyedt élet fölött a költészet meleg, elevenítő sugarának kelle fölemelkednie, hogy világot vessen a régóta megfeküdt éj sötétébe. Így érte el egyszerűsmind Németország irodalma is egyik legvirágzóbb korszakát, így nyert másrésről a theológiai világnézet is Klopstock, Hamann, Lavater, Stolberg s különösen Lessing közreműködése által egészen új irányt s áldásosabb lendületet. Jól jegyzi meg róla Dorner: Lessing szelleme éles és tiszta, mint csiszolt gyémánt; benne központosulva vannak mindazon érdekek, melyek e kort mozgaták.

Álláspontjának megítélése különben, a körülte csoportosult s egymástól egészen elütő nézetekkel szemközt, nehézségekkel van egybekötve. Dacára a kérlelhetlen igazságszeretetnek s különösen éles logikai következetességének, melylyel bölcsészeti eszméi kitűnnek, bírálói közül egyik azon bűnt fogja rá, hogy nézeteiben semmi határozottság sincs, hanem most egyik, majd másik irányban csapong, rendszer helyett eszme kalászatot ad; míg egy másik párt Lessinghen semmi mást nem talál, mint egy makacs, a vallás szentélyébe erőszakkal betörő heterodoxiát.

Egyébiránt az első vád alapja az, hogy Lessing szellemet akarván önteni a megcsontosult dogmatismus testébe, egy magasabb ideális világba kelle fölemelkednie, hogy menten maradhasson a föld vonzó erejétől. Ez az oka aztán annak, hogy nézete, eszméinek összefüggése nehezen s csak alapos gondolkodás után fogható fel. A vallásos nézleteknek pedig eleitől óta sorsuk az, hogy mihelyest abban valami magasabb van, az érthetlenség és következtetlenség bélyegét nyomja rá a közvélemény, mely mint Lessing megjegyzi: vallás dolgában az imádságos könyvnel nem igen szeret magasbra szállani; elég az, ha imádkozunk, hogy minő szellemben vagy minő szellemet imádunk, előtte teljesen közönyös.

Lessingre heterodoxiája már valamivel következetesebben van ráfogva. Minden nézet ellentéte heterodoxia tulajdonképi értelemben; minden attól függ, a valóban annak keresztelt orthodoxia valóban igaz, valóban egyenes uton jár-e? Mindkettőnek csak egymásra való vonatkozásában van értelme s Lessing heterodoxiája az, hogy ő egészen másképen gondolkozott s másvilág-nézetet állított fel, mint az, melytől már előtte is annyi sok felvilágosult fő igyekezett megszabadulni.

Annyi mindenesetre igaz, hogy mióta az újítóknak sorsuk az, hogy félreértetnek s megköveztetnek, talán senki sem volt vádolva annyi eretnekséggel, mint épen Lessing. Mi legjellemzetesebb az egészben: ő az eddigi kritika szemében egy Mephisto, ki minden percben változik, dacára annak, hogy a valódi Lessing alapjában változhatlan egység és vaskövetkezetesség.

Most úgy tűnik fel mint deista s természeti vallásalapító, majd mint pantheista s hozzá a másik tulság atheista. Pedig mind ebből csak annyi az igaz, hogy Lessing egy örök, mindeneket átható istenséget keres, élő, munkás viszonyban a földdel és emberiséggel. S úgy látszó pantheismusának alapja abban rejlik, hogy nem tud képzelni e földön egyetlen kicsi pontot, mely ez örök szellem befolyása és hatalma alatt nem állana; nem egy szivdobbanást, mely nem eme lény örök céljai szerint történnék. Oda állítja Istent a világi dolgok és események élére, mint mindeneket átható erőt, mely erő hacsak egy percig is megszűnnék befolyását

gyakorolni a mindenségre, élettelen, holt tömeg lenne, mely nem érdemlené meg, hogy benne emberek éljenek.

Ezért mondá egykor ő maga, nézetei miatt ismerősei által hevesen megítámadtatván: „Ha van isten, — és pedig van, mert van világ, van benne és rajta ember, az ember előtt magasabb cél, minek vége tul ér e földön, — csak így és nem másképen létezhetik és vagy minden Istenben van, vagy ha ily Isten nincs, akkor semmi sincs.“

Mély értelmű s nagy horderejű szavak, de atheista vagy pantheisticus irányt csak a roszakarat és félreértés kereshet és találhat azokban.

Örök, szakithatlan viszonyba hozni a földet a rajta levő teremtettséggel együtt istennel, istent tenni a világesemények forrásává és az emberiség életfejlődésének vezetőjévé, mintegy nevelőjévé, ez az, mit Lessing be akar bizonyítani, valamint ez az oka aztán annak is, ha ő egy Campe, Saltzmann, Nikolai, nemkülönben Eberhard vagy Semler és iskolája előtt egészen idegen, egészen gyűlöletes leszen s kitagadva ezektől, Jakobi is követ doband reá mint Spinoza tanítványára. Pedig nála egy vonás, egy árnyék sincs a nagy mester lelkéből, s ha talán Spinózától méltó borzalommal fordult el s riadt vissza a vallásos érzelem, Lessing megérdemli, hogy barátságos kézszeritással üdvözlötsessék.

Nála Spinoza substantiajának élettelen örökléte, végetlen unalmas, henye létezésnek tűnik fel s azért előtte isten oly egység, mely a többséget ki nem zárja, minthogy istennek, mint minden dolgok teremtetőjének és alapjának, az alapok többségét is magában kell hordoznia. Isten gondolatának szükségkép részekre oszthatónak kell lennie, különben a több fogalma nem volna képzelhető s ennek folytán nem létezhetnék sem világ, sem ember, szóval nem a teremtettség. Az ilyen istenfogalom mellett lehetséges az egyedül, hogy egyfelől az anyag jelöli a végeslények korlátait, a másik oldalon a legfelsőbb lépcsőzetet az isteni képmás, a lélek, foglalja el. Hanem az utóbbi, a gondolatok zavartsága és különösen az érzéki ösztönök hatalma alá esván, erkölcsileg nem szabad, nem mindenre alkalmas s lényegében

tekintve a dolgot, a léleknek épen eme korlátoltsága az eredendő bűn. A világteremtés élére állított első emberpár bünesete, a theológusok által még ma is oly szent borzalommal emlegetett naiv alma evés Ádám és Éva között, egyszerű példázat csupán s a paradicsomból való kiűzése az embernek, átok és büntetés helyett kiszámíthatlan áldás, mert e lépéssel kezdette meg az ember életkifejlését és pedig e perctől fogva folyvást az isteni vezetés befolyása alatt. Mint-hogy ugyanis úgy az összes emberiség, mint egyesek is az érzéki ösztönök hatalma alatt állanak, csupán ember az embert nem nevelheti, hanem isten az emberiség nevelője.

Az emberiség életfejlődésének eme gondolata, melyet Lessing biztos célra és sikerre akarván azt alapítani, egyenesen Isten kezébe tőn le, oly keresztyéni, és mégis hosszú időn keresztül ismeretlen maradt a keresztyén theológia előtt. Emez alaptétel vonul nála keresztül a theológia összes anyagán, a kijelentés, vallás, christologia és szentháromsági tanokon, melyeket ő ugyan rendszeresen, tüzetesebben soha sem tárgyalt, hanem ide vonatkozó egyes nézetei érdekes adatok a theológia irodalmának történetéhez.

Kijelentésről való nézetének irányadó alapeszméje az, hogy maga a kijelentés nem egyéb, mint istennek folytonos önközlési munkássága az emberiség nevelésének előmozdítása tekintetéből. Egy már világtörténelmileg lejárt, csupán az ótestamentomi időkre szorítkozott, az emberiség egy kis töredékének kedvéért rendezett kijelentés nála fogalmi képtelenség, mely a mellett, hogy az istenség fogalmával össze nem illő gondolat-, az isteni tulajdonok két legnagyobbikát, a bölcseséget és igazságot sérti meg, sőt veszélyezteteti különöbben. A kijelentés ilyeszerű fogalmazása nem más, mint istennek henye nyugalomba tétele a világ eseményei és az emberiség kifejlésével szemközt, kinek ez esetben alig ha marad fel más teendője, mint békés nyugalommal bevárni, minő eredménynyel menend keresztül az isteneszme a világon. Ki nem látja itt, hogy az ily föltevés végeredményében oda megyen ki, hogy isten aztán azon esetben, ha munkássága a föld porával való érintkezésében, eredmény nélkül maradna, újra kezdené azt, egy

ujabb kijelentés megindítása által? Aztán hogyan fér össze a bölcsesség s az igazság tökélyével az, hogy isten céljainak keresztülvitelét esetékkessé, kéteskimenetelűvé tenné az által, hogy lemondván azon eszközök felhasználásáról, melyek hatalmánál fogva rendelkezése alatt állanak, a dolgok kifejlését az egyszer munkásságba helyezett erő hatalmára bízna csupán? És miért épen a zsidó nép érdemes arra, hogy vele közvetlen kijelentési viszonyba lép az Isten, kiről rendithetlenül azt kell hinnünk, hogy ő benne mindnyájan testvérek vagyunk, mint urunkban? Korunk orthodoxiája semmi által sem követ el oly súlyos bűnt, mint épen az által, hogy a kijelentés közönséges fogalmazásában, magától Istentől, a vele való élőviszony érzetétől fosztja meg hiveit, a mely érzésre pedig oly nagy szükségünk van mindnyájunknak.

Ki talán Lessing eme nézetének a kijelentés felől mindenben igazat adna s azt teljesen aláírná, épen oly tulságba esnék mint ő. Minden eszme tartalmát és horderejét a körülményekkel szemközt kell megítélnünk és méltányolnunk. Már maga a kifejezés komorsága, a bizonyos könnyelműség, melylyel Lessing mint dogmaticus a vallás igazságairól nyilatkozik, mutatja, hogy a különben mély érzelmű és kedélydus költő erre kényszerítve volt. A merev orthodoxia, mely a vallást s igazságait egyszer mindenkorra megírott formulák csontvázává tévé, s melylyel szemközt a vallásos élet terén a hívőnek semmi más teendője sem volt felhagyva, mint a gondtalan és egyuttal gondolkodás nélküli hit kényelmes megnyugvása, csak erőszakos lökés által volt megmozdítható azon helyből, mely körül minden új tenyészetet végkép elölt, vagy képtelenné, satnyává törpített. „Méreg kell annak, szokta mondani, ki akár saját kapzsisága, akár a szakácsok ügyetlensége vagy rossz szándéka miatt; gyomrát oly eledellel terhelte meg, mely a helyett, hogy táplálna, gyilkoló“ s Lessing gondolat menetében, a kifejezések ily hidegségében csak korának visszatetszése fejezte ki magát egy oly hatalom ellen, melynek nyomása az észet és szívet egyaránt zibbasztó szorítás alatt tartotta. Mert különben egy dogmaticus sem közelített a vallás tárgyaihoz nagyobb tisztelettel, mint épen maga Lessing. Szerinte a régi álláspont áldástalan

következményei miatt, tarthatlannak bizonyult be. Tenni kellett tehát valamit okvetlen e téren is. Munkásságában tiszteletteljes ki-mélettel járt el a múlt maradványai és alapja iránt. Neki egy régi világ szétduzt romjaira emelt új építmény soha sem volt gon-dolatában. Maga mondá egykor: ha érzésem, hogy nincs bennem elég pietas a történelmi vallásos és erkölcsélet iránt, verseimnél maradnék csupán, hol a kedély kedvére csáponghat; de mert ér-zem ezt és minden újítást oly próbául kívánok tekinteni, melynek éltrevalóságát a jövő mutatja meg, azt hiszem, senki sem fogja munkásságomat erőszakos reformátorságnak tekinteni és ily oldalról megítélni, dacára annak, hogy vallásos nézeteimért már tulbuzgó édes- atyám is kitagadott, mely csapás talán vissza is riasztana, ha a legfőbb jót, istent, mindenek felett nem szeretném.

Lessing korában az orthodoxia tanrendszere által a vallás örévé tolván fel magát, folyóvá tett tanai által az ő testa-mentomi vallás egyoldalúságával volt az fenyegetve; legelső teendőnek látszott tehát előtte: kizárni abból a tulsulyra emel-kedett emberiest. Ezért mondott ellen a kijelentés közön-séges tanfogalmának; ezért állított egy folyvást élő és munkás kijelentést, melyben az ő testamentomi kijelentések csak lépcső-zetek, melyeket az isteni bölcsesség az emberiség kifejlési foko-zata szerint intézett el. Ezért volt szükség, hogy eme bölce-ség kezdetben jelképiesen szóljon teremtményeihez s ismertesse meg magát azokkal. Az ő testamentomi kijelentés ezért volt elemikönyv a gyermekkori nép kezében, erre valók voltak az érzéki büntetések és jutalmak, a halhatatlanság legnagyobb jutalmának elhallgatása mellett. A Krisztusban lett kijelentés már sokkal magasabb lépcsőzet; hol az érzéki mindinkább el-tűnik, hol a vallás az emberi szellemélet tisztaságában tükrözi vissza önmagát, hol a vallás élettényeit és cselekvényeit már erkölcsi indokok mozgatják. A jutalmak és büntetések, kivétet-vén a földi élet mulandósága alól, egy magasabb világba helyez-tetnek át, öröktartósággal, örökélettel, halhatatlansággal.

Bár mennyire mélyen, egész szellemi oldaláról igyekezett is azonban Lessing felfogni a kijelentés fogalmát és jelentőségét

az emberiség kifejlésére való vonatkozásában, nem lehet állítani, hogy nézete teljesen tartalmaz. A különben éles logikájú dogmaticus e pontnál oly tévedésbe esett, melyet ő soha sem vett észre. Okoskodásának nevezetesen azon hibája van, hogy bármennyire helyes felfogással bír is az ő testamentomi kijelentésről akkor, midőn abban egy magasabb világ kifejlésre vezérlő előkészületet lát, nézete az ujszövetségi kijelentésről valóban kicsinyes. Eme kijelentés lépcsőzet ugyan annyiban, mert előkészítő bevezetése az ő szövetség volt, melylyel történelmi összefüggésben állt, hanem valódi jelentősége abban helyezendő, hogy benne a Lessingtől jelképiesnek nevezett kijelentés és élet teljes, tökéletes kifejlését találta meg. Zárkövévé lett az ő életnek, mely ebben beváltását érte el. Lessing felfogásával a kijelentéstől, Krisztustól, mint az új lelki élet teremtményéről, nem lehet hozzá illő tisztelettel és őt megillető méltósággal beszélni. Ime itt van erre példa maga Lessing, ki Clemens Alexandrinus után indulva el (l. Paedag I: 7.) Krisztusban az ő szövetséggel szemközt csak jobb pedagogust, első biztosabb irányu tanítót lát. Holott világtörténetileg igazolva van, hogy a keresztyénségnél, melynek élén mint alapító maga Krisztus áll, magasabb célt még senki sem tűzött, sőt nem fog tűzhetni az emberiség elé. Ezért porlik el minden emberi igyekezet, mely a keresztyénségtől eltérő vallás alakítására irányul. Ezért lesz maga a keresztyénség, ha talán eddigelé még nem az, az emberiség világvallása s minden mozzanat, mi korunkban s a jövőben annak életében fellüktet, nem magasabb lépcsőzet, hanem ugyszólván visszatérés oda, honnan az kiindult, Krisztus személyes életéhez, mint központhoz.

Igy fogva fel az ujszövetségi kijelentést, Krisztus nem csupán tanító, ő e részben rég megtette magáét, hanem új élet teremtmény, nem elsőrangú pedagóg, hanem életcél, melynek eléréseért kell a keresztyén ember vallásos életében mindennek történnie. Köznapiasan fejezve ki magamat: Krisztus nélkül ugyszólván mozdulni sem lehet helyesen az életben, vagy legalább annyi mindenesetre áll, hogy ama lépés, mely nem az ő vezetése

mellett történik, nem bizonyos, ha férre nem vezet-e? És mert Krisztus, s általa az ujszövetségi kijelentés ily nélkülözhetlen sinórmérték egy magasabb kifejlésre, csak emez eszmével összefüggésben fogadható el Lessingnek nézete a vallás fogalmának meghatározásánál, mely szerint az nem annyira az értelem, mint a szív dolga. Más esetben Lessing eme meghatározása mindenestre egyoldalú marad. Igen! a szív, a lélek elutasíthatlanul érzi, hogy ő önmagában igen kevés, életszüksége ama sovárgás, melynél fogva szüntelen istenhez vágyik, ki egyedül képes betölteni azon ürt, melyet a világ üresen hagy s valódiilag soha sem tölthet be. És mert a szív eme szükségét érezi s tudja, hogy azt kielégíteni módjában vannak az eszközök, öntudatosan munkálkodik lelke szükségeinek kielégítése körül. Ez a vallás megállható fogalma, mely Lessing meghatározásából is lehozható, de csak akkor, ha kijelentésről való nézetét ilyen eszmék módosítják némileg.

Mi a szentháromságot illeti, arról Lessing csak igen röviden, de mondhatjuk, teljes határozottsággal nyilatkozott. A közönséges értelemben vett s az orthodoxia által még napjainkban is oly nagy fejtöréssel tárgyalt triastant a vallásbölcselet legfelségesebb speculációjának tekinté, nyíltan ki-mondván másrésről, hogy e történelmi ereklýének nagyban csökkenti értékét és használhatóságát az, hogy az életre, a keresztyén vallás ténylegességére vajhmi kevés eredménye van. Természetesen, őt e tan megfejtésének nehézségeitől fölmentette kijelentésről való nézete, melynél fogva a háromegység külön személyisége az egy és ugyanazon isteni személyiség életnyilatkozata és pedig fokozatos alkalmazkodással az emberiség kifejléséhez képest: úgy hogy ennélfogva a szentlélek mint harmadik személy a triasban, szintén csak jelképe az emberiséget folyvást nevelő, folyvást tökéletesítő atyának, tehát oly kijelentés, mely ma is él és jövőben is vezetendi az emberiséget. Hogy e tan mai confessionalis theológiánk ítélőszéke előtt merő eretnkség, azt tagadni nem lehet; hanem Lessingnek végleges elítélésével eme nézeteért, várunk kell legalább addig, míg végre talán

sükerülni fog az, hogy a szentháromsági tant teljesen érthetővé, a positiv vallásosságra termékenynyé teendi a theológia. Felállított nézetének méltánylásánál nem szabad elfelejtenünk, hogy ő szinte elismerte azt, hogy az isteni lényeg teljes ismerete egyedül a szentlélek segélyével lehetséges, mikép ezt confessionalis theológiánk is állítja, s ezzel egyértelműleg azt is hangsúlyozta, hogy a szentlélek munkássága épen abban áll, hogy folyvást tökéletesíti az emberiség felfogását istenről, tehát végzi azt, mit róla a tanítványok előtt Krisztus is megjövendölt: mindenekre megtanít bennünket.

Ime ezek lényegben Lessingnek, mint theológusnak eszméi. Hanem mielőtt bezárnám a „wolfenbütteli töredékek“ kiadójának ismertetését, félreértés kikerülése tekintetéből meg kell jegyeznem, hogy midőn e sorokat a S. P. F. olvasói elé bocsátottam, nem volt céлом Lessingről irodalom történeti értekezést adni, már csak azért sem, mert ez esetben a theológiai irodalom egészéből egy nagy időszakot kellett volna kiemelnem. Közleményem, mint címe is mutatja, egyszerű emlékezés akart lenni Lessingről általánosságban, saját felfogásommal a különféle nézetek mellett, melyek körülte csoportosulnak. Róla még minden olvasó különféleképen gondolkozott, nekem sem lesz talán nagy vétkem, ha tanulmányaim között elmélkedni merészeltem idevágó töredék műveinek olvasásakor. Két dolgot mindenesetre tanultam tőle: az egyik az, hogy kevesebb mysticismussal, több nyíltsággal és különösen több tekintettel a tényleges vallás- erkölcsiélet szükségére, talán mai theológiánk is többet végezhetne s több oldalú ellenszenvtől menekülne meg, a másik pedig az, hogy megtanultam Lessing vallásos nézeteinek felvilágosultságát és jóakarátát csodálni akkor, midőn például a berlini theológia, mint ezt a legközelebbi m. frankfurti mozgalmak mutatják, még ma is uralkodó vallásról és vallástürelmetlenségről szóló eszméket hintget és igyekszik érlelni a XIX-ik század protestans theológiájának s a mivel t porosz kormánynak nagy botrányára.

A villamosság történeti fejlődése az újabb korig.

A villamosság tudománya az ujkor szülötte. A régiek mindössze is annyit tudtak, hogy a borostyánkő dörzsölés után azon sajátságot nyeri, miszerint a könnyű testeket, névszerint apró forgácsot, szalmadarabokat, papirszeletkéket sat. magához vonzza, s nagyon hihető, hogy a borostyánkő épen ezen vonzási tulajdonságától nyerte elektron görög nevezetét, míg a tűnemeny maga electricitasnak neveztetett.

Ezen csekély ismeret a XVI-ik századig, ugyszólván mit sem gyarapodott. Mert, hogy Teofrast említi, miszerint a *hyacinth* is bir a borostyánkő tulajdonságával s dörzsölés után nemcsak szalma- és faszálacskákat, hanem érclevelkéket is magához vonz, haladásnak épen nem nevezhető.

A XVI-ik században Gilbert William († 1603.) angol orvos volt az, ki a villamosságróli csekély ismeretet szélesbitette az által, hogy kísérletek által bebizonyította, miszerint nagyszámu testek, mint az üveg, a legtöbb nemes kövek, a kén, a gyanta, pecsétviasz mind birnak a borostyánkő tulajdonságával s dörzsölés után villamossá lesznek.

De ezen felfedezések csak az addigi állapottal összehasonlítva birnak jelentőséggel a villamosság terén, s majd nem egészen elenyésznek a későbbi haladással szemben. De azért Gilbertnek örökre megmarad érdeme, amennyiben a villamosság általa nyert legelsőbbben némi gyarapodást s azzal együtt különösebb jelentőséget. Ő hívta fel arra kortársainak és az utókornak figyelmét. Neki nagyobb felfedezéseket tenni azért nem sikerült, mert anyagi helyzete visszatartotta az akkorban még több költséggel járó nagyobb kísérletektől.

A nagyobb kísérletek terén az első koszoru Guerike Ottó, magdeburgi polgárnak nyujtandó 1670-ben készített villamgépeért. Ezen egyszerű gép állott fatengely körül forgatható kengolyóból, melynél a dörzsölő anyagot a forgató keze pótolta. De bármily tökéletlen volt is ezen készülék, elég tökéletes volt arra, hogy eszközül szolgáljon nagyobb mérvű felfedezésekhez, s az általa létre

hozott eredmény serkentse a gondolkodó főket még tökéletesebbnek készítésére.

A XVII-ik században és a következőnek elején Guericke Ottón kívül foglalkoztak még a villamossággal Boyle, Newton és Wall; de a mit felfedezhettek, alig említésre méltó. Egyedül azt emeljük ki, hogy Wall csalt ki legelsőbbben 1708-ban a dörzsölt borostyánkőből szikrákat, melyekről az azokat kísérő percegéssel együtt állította, hogy hasonlitanak végetlen kicsiben a villám és menydörgéshez.

Epen ily gyümölcstelen volt a villamosság tanulmányozása a mult század első negyedében. Newton más téren tett felfedezései annyira elfoglalták a természettudósokat, hogy nem csoda, ha a villamosság parányi kezdete csak kis mértékben ébresztette fel figyelmeket. De csak meg kellett kezdeni a felfedezéseket, hogy a XVIII. század fontos felfedezések százada legyen a villamosság terén is, s megkezdette Gray István a jó és rossz villámvezetők megkülönböztetésével.

Ezen fontos felfedezésnél, miként emberi cselekvényeknél igen gyakran, egy szerencsés véletlen nagy szerepet játszik. De azért nem kevésbé méltánylandó a kísérlettevő, ki abból általános következtetést vonni elég bátor és szerencsés volt.

Gray nevezetesen egykor azon gondolatra jött, hogy a villamosságot vízszintes irányban előre vezeti. E célra egy üvegcsőt vett elő, melynek dörzsölés által kelle villamosságot nyerni. Az üvegcsőről kendersinórok függöttek le, melyeknek megerősítésére vagyis inkább vízszintes irányban tartására selyemzsinórokat alkalmazott. Így aztán sikerült több kísérletek után 1729. jul. 2-án a villamosságot 80 és fél lábnyira elvezetnie. A mint még tovább akarta vezetni, a selyemzsinór véletlenül elszakadt. Helyette elsőben lenzsinórt később sodronyt használt, de a már tapasztalt eredmény mindkét esetben kimaradt. Ebből nagy helyesen következtette, hogy ezen két anyagnak a lenzsinórnak és sodronynak sajátos egyforma természete a villamosság előhaldását gátolja és kényszeríti azt más utat választani.

Ugyancsak Gray tette az első kísérletet, vizet, állatokat, em-

bereket közlés által villamozni. Az elszigetelés az utóbbiaknál erős selyemzsinórok által történt.

Eddig az ideig Anglia volt a villamos kísérletek színhelye. Gray közlései azonban a csatornán túl is érdeket gerjesztettek, különösen nagy figyelmet a féltékeny franciáknál. Itt kiváltképp Dufay volt az, ki kísérletekre serkentetvén, még Graynál hamarabb esalt ki szikrákat a villamozott emberi testből, Nollet, ki ezen kísérletnél jelen volt, nem tudja eléggé rajzolni a félelmet, mely őt, valamint Dufayt is elfogta az első villamos szikra láttára. Ugyan- csak Dufay fedezte fel azt is 1773-ban, hogy az üvegből kifejtett villamosság egészen más természetű, mint a gyantáé. Később aztán e két különnemű villamosságot alapul vevén, a más testekből kifejtett villamosságot azokhoz hasonlítá.

A német tudósok csak most kezdtettek villamos kísérletekkel foglalkozni s nekik köszönhetjük a villamgép tökélyesbitését, mely által a kísérletek nemcsak könnyebbekké lettek, hanem sikerült igen erős villamosságot kifejtteni és így új meg új felfedezésekhez jutni, melyek amennyire érdeket és figyelmet ébresztettek mindenfelé: éppannyira megsziporították a kísérletekkel foglalkozóknak már is tetemes számát.

Ezen közfigyelemnek, ezen általános érdekeltségnek gyümölcse lett a „leydeni palack“ név alatt ismeretes villámerősítő üveg, a legfontosabb találmány e téren a múlt század második negyedében. Elsőben Kleist György, egy hátsó pommerni nemes, tapasztalta 1745-ben, s vele majdnem egy időben Domdechan Wollin szigetén, hogy a villamos vízzel telt palack jelentékeny ütést éreztet, ha kezünkkel körülkaroljuk.

De e fontos felfedezés talán hosszú ideig a kísérlettevők titka marad a közlekedés lassu volta miatt, ha a véletlen másokat is ugyanazon tapasztalatra nem vezet. Berlinben egy Cunäus nevű dilettans volt az a szerencsés, ki ezen felfedezéshez eljutott 1746-ban.

De a találmány nem örökölhette sem egyik sem másik felfedező nevét. Leydeni palacknak nevezzük azt, mivel két leydeni tanár Muschenbroek és Alleman ismertette meg a világgal bámulatos hatását, melynek olvasása majdnem csodálkozásra ragad bennünket

(habar mai nap általánosan ismert ezen tünetény), kivált ha meg-gondoljuk, hogy azon korban nem tudták a palackot oly erősen megtölteni, miként ma lehetséges.

Igy ir nevezetesen Muschenbroek Reaumurhoz: „az első ütés következtében lélekzetem elállott és csak két nap mulva jöttem magamhoz ezen hatás és az általa okozott ijedtségből, s ha Franciaországot nekem engednék, még akkor sem merészném ismétlni ezen kísérletet.“

Hasonlóan ir Alleman is, ki ezen kísérletet egyszerű ivópo-hárral vitte véghez. Az ijedtségtől, ugy mond ő, lélekzetem elállott s karomban oly heves fájdalmat éreztem, hogy méltán rossz követ-kezésektől kelle remegnem. Winkler Lipcsében még tovább megy. Ő irja, hogy egész teste heves rángatózásba esett, s vérének nagyfoku ingerültsége miatt forró láztól remegett, s kénytelen vala csillapító szerekhez folyamodni. Feje oly nehéz lón, mintha súlyos terhet helyeztek volna reá. Később ezen kísérlet következtében kétszer orrvérzése volt, melyben különben sohasem szenvedett. Nejét, kiben a kíváncsiság erősebb volt félénkségénél, az ütés annyira elerőtleníté, hogy alig tarthatta magát egyenesen.

Ezen tulzott leírásokat könnyen költötteknek tarthatnók, ha nem volna módunkban saját magunkon tapasztalhatni a leydeni palack valóban erőteljes hatását. S ha hozzá gondoljuk a méltó ijedtséget, mely az első kísérloket elfogta: nem találjuk annyira tulzottnak ezen leírásokat és csodálkozni fogunk Bozé természet-tudós bátorságán, ki egész hősiességgel állítja, hogy egy ilyen kísérletnél örömmel meghalna, ha halálát méltónak tartaná a pá-risi tudóstársaság évkönyveiben közölni.

De nézzük közelebbről, micsoda fontos következményei lettek e valóban nevezetes felfedezésnek? Azt nem is említjük, hogy ez által a villamosság közkedvtöltés tárgya lón, s a kísérlettevők a mindenféle kora, rangu és állapotu egyénektől ostromoltattak, amennyiben mindenki akarta látni a kísérletet és saját magán tapasztalni a hatást, dacára az elrettentő hireknek, melyek a felől egész Európában körutat tettek. Azt sem említjük, hogy a villa-mosságot e felfedezés után mint hatalmas erőt kezdik vala tekin-

teni, mely egykor hathatós szolgálatokat tehet a tudománynak épenugy: miként a közéletnek. Mind ezeknél sokkal fontosabb azon mozgalom, melyet a természettudósok között előidézett, kik siettek közelebből meghatározni a körülményeket, melyek között ezen hatás létre jött, s mig ekként újabb és újabb felfedezésekhez jutottak: másfelől élénk eszmecsere kezdődött közöttök, mely által a villamosságróli nézetek sokban tisztultak, általában előrehaladtak.

De azon kor természettudósai közül senki sem foglalkodott a villamos tűnemények fürkészésével annyi meleg buzgósággal, s oly mély belátásu éles elmével, mint az ismeretes amerikai, a halhatatlan Franklin Benjámín. S ha a villamosságról irt tudósítások általános érdeket gerjesztenek, Franklin Collinson Péter, londoni kereskedőhöz, a királyi tudós társaság tagjához irt levelei a legkedvesebb olvasmány tárgyaul szolgáltak, s nem volt nyelv (a miveltebbeket értve) melyre le nem fordítottak. Nehéz meghatározni, az egyszerűség teszi-e ezen leveleket oly rendkívül kedvesekké vagy a világosság, vagy mind a kettő egyesülve a szerénységgel, melylyel Franklin tételeit felállítja, s tévedéseit beismeri, ha új kísérletek arról meggyőzték. Egész Európa sitetett kísérleteit utánozni s bámulatát és elismerését kifejezte az által, hogy Newtonnak nevezte őt a villamosság terén.

Franklin munkássága 1747 és 1754. év közé esik. A körülményeket, melyek között és által felfedezéseihez jutott, nem idézhetjük, mert messze vezetne bennünket. Csak az eredményt vonjuk ki azokból. Neki sikerült a villamosság több, már ismeretes hatását, különösen a fellépése előtt még meg nem fejtett leydeni kísérletet, elméletre visszavinni. Ő felvette nevezetesen, hogy minden test közönséges állapotban meghatározott mennyiségű villamos folyósággal bir, mely a test tömegétől és természetétől épen nem függ. Ha most egy test egy másik által dörzsöltetik, akkor a dörzsölt testekben létező villamos folyóság vagy nagyobbá vagy kisebbé lesz. Az első esetben a test tevőleges, az utóbbiban pedig nemleges villamosságot nyer. Ma ugyan ezen elmélet meg van döntve; de azért mindig emlékjele marad azon ritka lelki tehetségnek, mely levezetőjében élt és hatott.

De Franklin leginkább azért érdemli meg s vivta ki magának a halhatatlan nevet, hogy a villamos tűnemények általa nyertek legelsőbben jelentőséget a gyakorlati életben. Kimondották ugyan már előtte is némely természettudósok azon nézetet, hogy a természetben nyilvánuló villám és menydörgés, dacára az óriási mennyiségi különségnek, hasonlít a villamos kísérletek által létrehozott tűneményekhez. De ezen nézetöket, bár önként kínálkozott az alkalom, nem törekedtek egyenes kísérlet által bebizonyítani. E nagy feladat megoldása, mely az emberiségre oly jótékony következtetés lett, Franklin számára vala fentartva. Az ő lelkében szülemlett meg a nagy gondolat, a villámot a felhők magasságából veszély és zaj nélkül a föld kebelebe elvezetni és ott lekötöni. Ezen nagy gondolatra azen tapasztalat vezette, hogy a hegyben végződő jövezető a villamosságot igen erősen vonzza és azt megoszlatja.

Miután Franklin a villamos szikrák segítségével kicsiben minden hatást utánczolt, melyek a villamról ismeretesekek voltak: hozzáfogott merész gondolatának kiviteléhez. Elsőben azt hitte, hogy e célra egy magas torony szükséges; de csakhamar belátta, hogy a gyermekek játszó sárkányával méginkább eljuthat a felhők tartományába. A sárkány csakhamar készen volt s vihart sohasem vártak oly epedve mint Franklin várta azt, hogy alkalmá legyen tételét megpróbálni. Az első vihar alkalmával reményteljesen indult a szabadba, s minthogy polgártársainak gunyjától rettegett, egyedül fiával közlé tervét s csak őt használá segéd társul.

De eredményhez jutni nem volt oly könnyű. Jóllehet a sárkány ott lebegett egy sokat ígérő barna felleg alatt: mégis hosszú ideig a villamosságnak legkisebb jele sem mutatkozott. Már-már közel volt hozzá, hogy a hasztalan várakozás lelki kinjával, merész gondolatáról lemondva haza térjen, amint kémlő szemei észrevették, hogy a zsinórnak egyes száalai mintegy megelevenednek és egymást eltaszítják épenugy, miként villamos kísérleteinél tapasztalta volt. Örömteljesen lepetve meg a nem várt jelenségtől közelíté ujját a zsinórhoz s látja, hogy abból szikrák ugranak ki, mégpedig percről percre sürűbben, minthogy a fonal mind nedvesebbé lett és így

vezetési képessége nagyobbodott. Többé nem lehetett kételkednie, hogy a villamosság a fellegből lebocsátkozott a fonalra.

Ezen hősie kísérlet 1752. juniushan történt. Hősiesnek nevezhetjük azt méltán, mert mi könnyen áldozatja lehetett volna apa és fiu a tudományszomjnak, miként áldozatja lett a következő 1753. évben Richmann sz. pétervári fizikatanár, kit egy ilyen kísérletnél agyon csapott a villám.

Nem sokkal ezen kísérlet után az első villamfogót készíté Franklin saját házában s a levegői villamosság kényelmesebb tanulmányozhatása végett, a hegyben végződő vasruddal összekötött jövezetöt saját szobájába vezette és hogy egyetlen alkalmat se mulasztson el: két csengőt alkalmazott készülétére, melyek tiszta hangjok által éjjel és nappal egyaránt figyelmeztették, valahányszor a villamosság a rudra ereszkedett le.

A villamfogó feltalálása általában véve is fontos, Északamerikára nézve pedig annival fontosabb, mert ott a zivatarok gyakoribbak és a levegőnek nagy szárazsága miatt hevesebbek is.

De térjünk vissza Európába s tekintsük meg, mit tett e vén földrész, míg Franklin ott tul a tengeren az imént említett felfedezés lehozásával foglalkozott. Itt sem uralkodott tétlenség s a munkásság nem szorítkozott csupán arra, hogy Franklin kísérleteit utánozza. Különösen Canton, Londonban egy magániskola igazgatója és Beccaria turini fizikatanár említendők meg. A villamos hatáskör felfedezése ezen korra esik. Alapjában véve ugyan itt olyan elméletről van szó, mely már régen fel volt fedezve, de csekély figyelemben részesült.

Ha például egy test nagy mértékben villamossá lesz: akkor a hatáskörébe eső test villamosságát visszahajtja a legvégső pontig. Vagy más szavakkal kifejezve: a test, mely egy más villamos test hatáskörébe esik, ettől mindig ellenkező természetű villamosságot nyer. Azaz: ha például az első test tényleges villamossággal bir, a hatáskörébe eső testben mindig nemleges villamosságot fog ébreszteni, ellenben tevőlegest akkor, ha villamossága nemleges természetű.

Érdekeseek még e korból egy angol nemes Symmer Róbertnek

a dörzsölt selyem szalagok és harisnyákkal tett kísérletei. Ő nevezetesen egy izben selyem harisnyáinak lehúzásánál tapasztalta, hogy ezek percegnek és setétben szikrákat látott kipattanni azokból. Különösen meglepő volt a tünet, ha fehér és fekete harisnyát együtt viselt lábán. Azon idő alatt, míg a lábon voltak, a villamosságnak legkisebb jelét sem mutatták, épenugy igen kis mértékben látszótiak villamosaknak, ha együtt huzattak le: de azon szempillantásban, midőn egymástól elválasztattak, nagy mértékben villamosak lettek, mégpedig a fehér tényleges (positiv), a fekete nemleges (negativ) természetű. Ha mindkét harisnya fekete vagy fehér volt, eltaszíták egymást, ellenben vonzották, ha különböző színnel bírtak. Különösen mulatságos volt a tünet: ha két fekete harisnyát az egyik, két fehéret a másik kezében tartott. Az egyszínűek egymást eltaszíták, mialatt a különbözőek vonzák. Mindenik harisnya kereste ellenkezőjét és azt meglehetősen távolból magához vonzá.

Ezen egyszerű tünetek nagyon fontosakká lettek a villamosság tudományára nézve. Symmer következtette azokból, hogy két különféle villamfolyam van, mialatt Franklin, miként említők, csak egy villámfolyóságot vett fel a testekben. A vitélkedés az egység és kettőség elvét vallók, vagyis Franklin és Symmer követői között, minthogy mindenik fél a másikon győzelmet akart venni: számtalan felfedezéshez vezetett, melyek lényegesen gazdagíták a villamosság tudományát.

De ezen sebes haladás mellett is nagy kérdés: eljutott volna-e az mai fejlettségére, ha e század, e nagy emberek teremtésében kifáradni nem tudó század, nem szül még egy férfit, kit méltó joggal második Franklinnak nevezhetünk. Ezen nagy férfi Volta Sándor. Született Comoban 1745-ben, tehát egy évvel a leydeni palack felfedezése előtt. A szorgalmas tanuló már 18 éves korában levelezésben állott a legérdekesebb természettani kérdések felől a felebb említettem Nollet apáttal, a villamos tünetek szorgalmas kutatójával. Hat évvel később fellépett első tudományos értekezésével, melyben azon nehéz kérdést vitatta: mikép erősödik meg a villamosság a leydeni palackban, melynek erőteljes hatása, miként lát

tuk, egyész Európát bámulatra ragadta. 1771-ben megjelent második értekezése, melyben számtalan kísérletet tesz közzé a különböző borítókkal fedett testek villamossága és a behatás felől, melyet szín, mérséklet, rugékonyság sat. arra gyakorolnak. Továbbá a dörzsölés, reszelés, taszítás, nyomás, simítás által kifejtett villamosságról.

E két jeles értekezés az Alpon tul alig olvastatott, de Olaszországban oly nagy figyelmet ébresztettek azok, hogy a kormány a fiatal természettudóst a comói iskolában fizikatanárrá nevezte ki. Mily szerencsés volt e választás, megmutatta a következés, mert Volta felfedezései által csakhamar az első rendű természettudósok sorába lépett.

1775-ben megjavította a Wilke által feltalált villamtartót (electrophor), mely igen kis térben kiapadhatlan forrásaul szolgál a villamosságnak s ennek segélyével a fizikus bármely időjárás mellett mindig egyenlő erejű megtöltéseket eszközölhet és sokszor magát a villamgépet is nélkülözheti.

1783-ban ismét egy fontos készülékkel az ugynevezett sűrítővel (condensator) gazdagítja a tudományt. Ez nevét onnan vette, hogy a testekben kis mértékben létező villamosságot észrevehetővé teszi. Mondhatnók, hogy ez egy sajátoságos készülétű „mikroskop“, mely a villamosság jelenlétét még olyan testekben is kimutatja, hol minden más eszköz alkalmazása annak jelenlétét még csak nem is sejteti.

Ezen készülék segélyével Volta mindenütt villamosságot fedezett fel, még az égés és párolgásnál is s ezzel meg volt fejtve a nagy talány; honnan a származik levegői villamosság. Szerinte a víz, midőn cseppfolyós állapotból gőzzé változik, a közelébe eső testektől nemcsak meleget, hanem egyszersmind villamosságot is von el. A tengereknek, tavaknak, folyóknak párolgása a természet legnagyobb szerű jelenetei közé tartozik; de egyszersmind kiapadhatlan forrásaul szolgál a levegői villamosságnak. A párák lassanként mind felebb emelkednek a gőzkörben, hol hidegebb rétegekre találván, ismét megsűrűdnek, fellegekké lesznek, s a nagyon megoszolva lévő villamosság természeténél fogva a felületen gyűl össze. A le-

vegőnek rossz vezetési képessége azonban megakadályozza, hogy eredeti helyére a földre visszatérhessen. Így származnak aztán azon borzasztóan főséges jelenetek, melyeket közönségesen „égi háboru“ névvel nevezünk.

1776-ban felfedezte tisztán vegytani uton a villamos pisztolyt. 1777-ben a villamos lámpát, egy gyújtógépet, mely a Döbereiner fele gyújtókészülék feltalálása előtt sok helyt, kivált Németországban, nagyon használtatott.

Mindezeknél sokkal fontosabb Voltának légkémlője (eudiometer), melynél a villamos szikra szintén alkalmaztatik. Ezen egyszerű készülék a vegytanra nagy hatást gyakorolt. Cavendisch használta azt, hogy vizet állítson elő légnemű alkotó részeiből; de lehet azt alkalmazni és épen ez ad annak nagy jelentőséget, a gőzköri levegő össze tételének vizsgálására is.

Már a Krisztus előtt 550 évvel élt Xenophanes, Pithagorás kortársa mondá, hogy a levegőnek szükségkép olyas „valamit“ kell tartalmaznia, mi az életet és tüzet táplálni képes. De ez a „valami“ az éleny, több mint két ezer év multával fedeztetett fel Lavoisier által, ki bebizonyítá azt is, hogy a lélegzés és égésnél elhasznált éleny ismét visszatér a levegőbe, de annyira átváltozva, hogy többé nem képes az életet és égést fentartani. Ha most felgondoljuk, hogy az emberek, állatok szüntelen élenyt emésztnek és mérges szézenyt lehelnek ki, hogy a tűz, mely mezeinken, házainkban, konyháinkon gyárainkban ég, nemcsak rablója a nekünk nélkülözhetlen életlevegőnek, hanem megrontója magának a gőzkörnek is: méltán megfordulhat agyunkban a gondolat, nem jön-e el az idő, mikor a levegő az egész földön a belehellésre alkalmatlanná leend és minden, mi él, bizonyos halálnak néz elé. Ezen aggodalmunkat oszlatja el Volta légkémlője, mely által kimutathatjuk, hogy a gőzköri levegő minden időben és körülmények között megtartja természetes vegyületét.

De Volta leginkább örökitette nevét azon villamos oszlop feltalálása által, mely nevérol neveztetik. Kezdetleges egyszerűsége mellett is ezen készülék új korszakot alkot a villamosság tudomá-

nyában. Ezen parányi forrás az, melyből buzgott ki mind az, mit ma nagyot tud teljesíteni a villamosság.

A mult század két utolsó tizede nemcsak a politikai téren idézett elő forradalmat, hanem a tudományok terén is, nemcsak a népeket, hanem a tudományokat is új életre ébreszté. Mintha e századnak lett volna hivatása a mult századok mulasztásait helyrehozni: a természettudományok is óriási lépésekkel haladtak a tökéletesedés felé. Egymást érték a felfedezések, a találmányok.

De ezek között alig ha volt egy is, mely parányi kezdetből oly nagygyá nőtte volna ki magát, mint a Galvani Alajos, mindenki előtt ismeretes békacombon tett tapasztalata. Ő a bolognai egyetemen volt anatomia-tanár. Egykor ugyanazon szobában boncolt egy békát, melyben többen az egyetem tanulói közül villamos kísérletekkel foglalkoztak. A tanítványok egyike csekély távolságban, épen azon pillanatban csalt ki egy villamozott láncból szikrákat, midőn scalpeljával a békának idegeit érinté. Erre a béka teste rángatódzva összehuzódott, habár az idegek a szikráktól nem táltattak.

Ezen tűnemény igen egyszerű, s ha egy természettudós szemléli, ki a villamosság törvényeiv el mélyen ismeretes: egészen természetesnek tűnik fel s alig ha nyújt alkalmat további figyelemre. Másként volt ez Galváninál, ki noha ügyes bonctanár volt, de a villamosság tudományába nem volt teljesen beavatva. Előtte ezen idegrángatódzás megfeythetlennék tűnt fel s úgy hitte, hogy egész új világot fedezett fel. Sokszoros kísérleteket tesz vala most más állatokkal is és az eredményt mindig hasonlóan tapasztalta akár mesterséges, akár természeti villamosságot alkalmazott.

De ezen tűnemény mindemellett sem emelkedik nagyobb jelentőségre, ha a véletlen újból fel nem eleveníti azt. Beszéli, hogy Galvaninak neje katharusba esett és az orvos békacomblevest rendelt számára. A szakácsné a combokat vassal érintkező rézkapocsra akasztotta s a konyhán keresztül menő Galvini nagy csodálkozással látta azokat mindannyiszor heves rángatódzásba esni, valameny nyiszor a vassal érintkeztek. Ezen tűnemény emlékeztette az elébbire, s új kísérletekre ösztönözte őt.

És most sikerült neki, már hosszabb időtől fogva élet nélkül való békacombjait is heves rángatózásba hozni pusztán érintés által, villamosság alkalmazása nélkül, ha érclapot vagy még inkább, ha különböző ércékből két lapot az izmok és idegek közé helyezett.

E tünemény, hogy t. i. holt állatok mintegy az életre visszatérni látszanak, valóban meglepő volt, s a tudós bonctanárt annyival inkább bámulatra ragadta, mert kedvenc eszméjének bebizonyítására, úgy hitte, felhasználhatja azt. Midőn ugyanis általános felvétel szerint egy senki által ki nem mutatható idegfolyóságnak lehet tulajdonítani az életjelenségeket, Galvani szerint a villamosság ősforrása életünknek. Nézete szerint az állatok egy leydeni palackkal hasonlítandók össze, hol a tényleges villamosság székhelye az idegek, a nemlegesé pedig az izmok. Ha most ezen szervek közé érclapot helyezünk, az vezetőt képez. Szerinte a villamosság fogadja el a külső benyomásokat, a mozgást is az eszközli akaratumk parancsolatára.

Jóllehet ezen nézet homlokegyenest ellenkezett¹ az addigi nézettel, mégis nagy tetszésben részesült az mindenfelé. Hitték, hogy végre fel van találva, mit addig hasztalan kerestek, életünk titokteljes forrása. A felfedezés sebes szárnyakon bejárta nem csak Olasz, hanem Francia, Angol és Németországot is. Mindenütt siettek a természettudósok ezen figyelemre méltó kísérletet megtenni s majdnem mindnyájan átadták magokat a tévhitnek, midőn Volta, Galvani honfitársa, ezen álokoskodások és hasztalan kísérletek ellenében józan nézeteivel s azokra alapított kísérleteivel fellépett.

Szerinte az egész tünemény nagyon természetes uton kimagyarázható. Mert ha egy vezető, mondja ő, szikra által kiürítetik, a gözkörnek villamossága a közel lévő tárgyakban is villamosságot ébreszt. S mi természetesebb, minthogy az asztalon két különemű érclaphoz közel levő kis állat, péld. a béka, a szikra által egészen megrázkódtatik. E tünemény nem mutat mást, mint az állati test nagy fogékonyságát a villamosság iránt.

E tüneménynél, így folytatja tovább, az izmok és idegek tel.

jesen szenvedőleges szerepet játszanak és csak mint vezetők tekintendők. A rángatódzást előidéző villamosság nem ezek, hanem a két érelap érintkezése által gerjesztetik.

Ellenfelei azonban nem akartak a győzelemről oly könnyedén lemondani, sehogysem fért fejökbe, hogy ezen csodálatosnak látszó jelenet oly természetes uton származik. Ez okból felkutattak mindent Volta világos nézetének megdöntésére, s valóban oly dolgokra bukkantak, melyek pillanatra kétségessé tették a győzelmet; de az éleseszü tudós ezen tényeknek legkisebb jelentőséget sem tulajdonított és nézetét nagy következetesen ráalkalmazta ezekre is.

Galvaninak ugyanis sikerült két egynemű érelap érintkezése által is előidézni ezen rángatódzást. Volta e tényt nem tekinté cáfolhatlan ellenvetésnek. Mert monda, ha ezen érczek egyenlőknek látszanak is, teljességgel nem lehet mondani, hogy azok. Nevök egy csak s nem egyszersmind anyagjok is. Nem különbözhetnek-e keménység, simaság, fény, melegségre sat. nézve, melyeknek oly nagy befolyásuk van a villamosság előidőzésére. S egyszersmind bebizonyítá, hogy két egyenlő anyagu test egymással dörzsöltetvén, a durvább vagyis melegebb, amely t. i. erősebb dörzsölést szenved, ébreszti mindig a villamosságot, s a másik csak elfogadja azt.

E cáfolat után ellenei ismét más oldalra kerültek s most az egyszer teljesen bíztak győzedelmökben. Valli nevű pisai orvos ugyanis, Galvaninak nagy harcosa, azon felfedezéshez jutott, hogy a többször említett rángatódzást, a béka két részének merő érintése által, érelapok alkalmazása nélkül is elő lehet idézni. Már hitték, hogy Volta nem lesz képes e támadást leverni, és így el kell hallgatnia. De győzelmi örömük kevés ideig tartott, s az újabb támadás csak Volta dicsőségét öregbíté. Az ő nézete nemcsak meg nem lett ingatva ezen tény által, sőt ellenkezőleg szélesebb és biztosabb alapot nyert az.

Ő nevezetesen Valli kísérletének alapos vizsgálásánál csakhamar felismerte, hogy itt az egész tünetmenny az összeköttetésbe hozott részek különféleségén, névszerint az állat szerveinek és az azokban levő folyós anyagnak lehetőleg nagy különbségén alapszik, s

hogyan nem csak az ércek, hanem minden egyenlőtlen anyagok képek érintkezés által villamosságot ébreszteni.

Jóllehet Volta ezen nézet által, az egészen dogmává lett állati villamosságnak halálos dőfést adott, mégis ellenfeleinek számos tábora nem kevesbedett; sőt még mindig nagy nevű tudósokkal találkozunk ott. Ezek közé tartozott a később világ hírnévű lett Humboldt Sándor is, ki 1795-ben tette az első kísérletet, s legelsőben is magán. Ő nevezetesen hólyagtapaszt (visikátor) által sebet huzatott hátán, s azt galvanizáltatván, a fájdalmat egészen másneműnek tapasztalta, mint midőn villamoztatta azt. S minthogy kucsragombák és kiszárazott sonkák hasonlóképpen vezetőkül szolgálhatnak, állítja, hogy semmikép sem lehet ezen kísérletnél a vezetést a különböző folyóságoknak tulajdonítani, mivel az imént említett anyagokban úgy szólván folyóság sincs. De éppen itt tévedt Humboldt, mert bármily szárazaknak látszanak is az említett anyagok, annyi mennyi nedvességet még is tartalmaznak. Még Párizsban is megtette kísérleteit 1797-ben egy e végre kinevezett bizottság előtt, hogy végét szakítsa a Volta és Galvani közötti hosszas vitának.

Később e tárgyban egy füzetet is adott ki, mely több művelt nyelvre lefordítottatott. Ebben állítja, hogy a galvan-folyam az állati szervekben el van különítve és pedig vegytani műtét által s ugyanazért nem lehet azonos a villamos anyaggal. Idegfolyóságnak sem lehet azt nevezni, minthogy az izmoknak éppen úgy sajátossága, miként az idegeknek, azzal a különbséggel, hogy az izmokban nem olyan mennyiségben van elkülönítve, mint az idegekben. Hivatkozik továbbá a pártfeleiktől felhozott érvek és tényekre, de a melyek, miként láttuk, Voltától teljesen megdöntettek. De mintha éreznék, hogy nem biztos alapon áll, kimondja, hogy a szerves testek ismeretében, a villamosság és delejesség tudományában, továbbá a gőzölgés és más ilyen műtűnemények valódi megfejtésében sokkal hátrább vagyunk, hogy sem a galvanizmust tökéletesen meghatározhatnók. Gyenge ellenvetés Volta következetes okoskodása ellenében, ki mint látni fogjuk, nem maradt a puszta elmélet terén,

hanem szemmel latható, kézzel fogható kísérletek által bizonyítá be állításainak igaz voltát.

Ellenfelei ugyanis leginkább azért nem fogadták el nézetét, mivel nem tudták megfogni: miként lehet azonos két érclap érintkezése által előidézett rángatódzás a villamosság ugyanolyanmű hatásaival. Volta ezen azonosság kimutatására is talált módot. Nevezetesen különböző anyagú érceket bizonyos rendben nyelvére rakott, az érintkezés pillanatában sós ízt érzett, ellenben égvényest (alcalis) akkor, ha a rendezést megfordítá. Egészen ezen tapasztalatot tehetjük, mondá ő, ha nyelvünket a közönséges villamgép vezetőjéhez értetjük. Ha ez tevőleges villamossággal van terhelve sós, ha nemlegessel, égvényes ízt tapasztalunk. Nem természetesen lehet-e, veti föl a kérdést, a hatás egyenlőségéből, az ok egyenlőségére is következtetnünk? s az első kísérletet a másodikkal összehasonlítván, belátnunk azt, hogy itt a különbség csak a hatást előidéző anyagokban van; de maga a hatást előidéző erő egy és ugyanaz.

Volta ezen kérdést mindenesetre jogosan tehetette, de azért nagy szerencse, hogy ellenfelei képeseknek érezték magokat arra megfelelni, mivel így a tovább folytatott harc végre oly felfedezéshez vezette az éles eszű tudóst, mely teljes győzelmet szerzett és biztosított számára. Sűrítője által ugyanis nemcsak azt mutatta ki, hogy két különmű érc érintkezése által villamosság támasztatik, hanem azt is, hogy az ilynemű, megsűrített villamosságból heves szikrákat lehet kicsalni, miként egy közönséges villamgépből.

E felfedezés után senki sem merte többé kétségbe vonni a dörzsölés és érintkezés által kifejtett villamosság ugyanazonosságát, s most egy olyan készülék feltalálása volt még hátra, mely csupán csak különböző anyagok érintkezése által hathatós erejű villamosságot legyen képes indítani. És ezen fontos készülék felfedezése is Volta számára vala fentartva, ki a mostani század első évében március 20-án egész váratlanul lepte meg a tudós világot oszlopának egyszerű leírásával, melyet ha nem mondunk is a legnagyobb emberi találmánynak, bátran a legnagyobbak és legfontosabbak mellé merjük állítani, annyival inkább, mert nem a véletlen,

hanem hosszas tanulmány és kutatás eredménye. Némileg a leydeni palackkal lehetne összehasonlítani, mely a maga idejében, miként említők, óriási figyelmet ébresztett. De mennyire felülmúlja azt a hatás nagyobbszerűsége és különfélesége által. A leydeni palackot csak egyszer lehet alkalmazni, mivel a villamosság minden kisütés alkalmával, ha nem egészen is, de igen nagy mértékben kiürítették; ellenben a Volta-oszlopa, egyszer felállítatván, ha nem örökös, bizonyosan tartós forrásaul szolgál a villamosságnak, s legkevesebb ezerszer megrázkodtatásokat lehet általa előidézni. A leydeni palack is nagy hatással volt, de csak a villamosság tudományára: míg a Volta oszlopának hatását megérezte majd minden tudomány. Némelyiket pedig, mint a vegytant, ugyszólván, újból teremtette. Sőt azzal sem mondunk nagyot, hogy az újabb idő, iparcsodáinak egy részét, a Volta-oszlopnak köszönheti. Elég legyen itt megemlítenünk a galvanoplastikát, melynek az ipar terén oly sokoldalu alkalmazása van.

De kezdjük legelől:

Alig állította fel Volta oszlopát, már is felfedezte annak szétbontó,- vegytani hatását, s ekként eszközt nyújtott a villamos és vegytani erő összefüggésének alapos vizsgálására. Alapos vizsgálására, mondjuk, mert a villamosság vegytani hatását már korábban észrevették többen, valamint azt is, hogy a vegytani műtét alkalmával villamos tűnemények származnak.

Először Pristley tapasztalta 1772-ben, hogy a villamos szikra többszörös ütésének kitett ammoniak-gáz nagyobb tért foglal el, de csak Berthollet mondá ki 1783-ban, hogy ezen tér-nagyobbodás az által származik, hogy a villamosság az ammoniak gázt alkotó részeire bontja szét. Cavendisch pedig 1784-ben megmutatta, hogy a villamosság az élenyt és logenyt légsavvá egyesíti. A németalföldi vegyészek Deimann és Troostwyk mégtovább mentek, s 1789-ben a Teyler-muzeum óriási villamgépével Harlemben (Amsterdamtól nem messze keletre esik), a vizet alkotó részeire szétbontották.

Hogy megfordítva a vegytani műtét alkalmával sokszor villamos tűnemények szemlélhetők, Lavoisier és Laplace tapasztalták legelsőben 1781-ben, midőn salétromsavban vasat oldottak

fel. De akkor még távolról sem gondoltak arra, hogy e villamos tünetények és a vegytani hatás szoros összefüggésben állanak egymással. Mindezen tapasztalatok a Volta-oszlop feltalálása által nyertek különösebb érdeket, minthogy a természettudósok ezen készülék által, kényelmes uton, nagymennyiségű villamosságot állíthattak elő. A hatás fényes eredményben mutatkozott. A vegytan lerázva magáról az egyoldaluság, a gyermeki elfogultság és tapasztalatlanság bilincseit, ifjai erővel és tüzzel sietett helyre pótolni, mit hosszú századokon át elmulasztott. Ezen sebes haladásnál a villamos és vegytani kölcsönös hatás vonták különösen magokra a tudósok egész figyelmét.

Volta kísérleteit legelsőben is a Brit-szigeten ismételték. Mihelyest a világhírű vegyész Davy, ezen oszloppal megkezdé kísérleteit: azonnal a legnagyobb reménnyel tett el az iránt, s teljesen hitte, hogy a tudomány e felfedezésből igen fényes eredményeket nyerend. Prófétai sejtelve csakugyan beteljesedett. Mert a Volta-oszlop segítségével az égvényeket (alkali) és égvényes földeket szétbontván, a vegytant új földbe ültette át, s megteremté az ug ynevezett villamvegyészetet (elektrochemia), melyet később Berzélius és Schweiger méginkább kifejtének.

Németországban Voigt és Ritter, ez utóbbi jenai tanár, valának az elsők, kik Volta oszlopával sokszoros kísérleteket tettek, továbbá Gilbert Halleban és Pfaff Kielben (Holsteinben az Eider folyó torkolatánál). Oly nagy volt az ezen kísérletek által felébresztett figyelem, hogy a gothai herceg egy izben Rittert magához hivatá, hogy előtte óriás telepével kísérleteket tenne.

Ezen kísérleteknek meg volt az a nagy hasznok, hogy általános figyelmet ébresztettek a Volta-oszlopban keringő gálván-folyam iránt, s többeket ösztönöztek arra, hogy a Volta-oszlop hiányain segítsenek. Legelső helyen említendő ezek közül Dániel, ki a róla nevezett galvan-elemet szerkeszté. De a kísérlettevők közül csak kevesen gondoltak arra, hogy a galvan-folyam hatása által létesített eredményeket a gyakorlati életre is lehet alkalmazni. Ezen kevesek közt volt a bajor tudós tarsaság egyik kitűnő tagja Sömmering, kinek már 1809-ben felvillant agyában, hogy a gal-

van-folyam által eszközölt vízbontást távirdai célokra fel lehet használni. Azonnal hozzáfogott ezen gondolat kiviteléhez s már ugyanazon év augusztus 9-én örömmel írta naplójába: „a telegraph sikerül.“ S hogy mégis az ily szerkezetű távirda át nem ment a gyakorlati életbe, annak leginkább az volt oka, hogy Franciaország el levén látva optikai távirdával, a francia akadémia, melynek Sëmmering találmányát bemutatta, nem találta szükségesnek, hogy e tekintetben sok költséggel járó változás tétessék. A villamos távirda létesítésének eszméje csak akkor lépett kedvezőbb stadiumba, midőn a koppenhágai Oersted 1819-ben felfedezte, hogy a galvan-folyam a delejtűt helyéből elmozdítja s midőn 1820. Schweigger és Poggendorf a sokszorozót (multiplicator) feltalálták.

Hamel (a sz.-pétervári akadémia tagja) ugyan legujabban (1860) beh bizonyította, hogy a galvan-folyam delejtűre való hatását Oersted felfedezése előtt 17 évvel; és így már 1802-ben ismerte Romagnosi, olasz fizikus és hogy az Oersted előtt is ismeretes lehetett, mivel több folyóiratban megjelent. Ha megengedjük is azonban, hogy Romagnosit illeti az első felfedezés dicsősége: annyi áll, hogy Oersted volt az, ki ezen felfedezést a Genfben tartózkodó Aragoval közölte. Arago a mint Párisba érkezett: azonnal jelentést tett az akadémianak a Genfben tanultakról, s nemsokára azt is megmutatá, hogy a galvan-folyam a nem delejezett vasat és acélt delejjé változtatja.

Ezen felfedezés által a csaknem 6 század óta veszteglő delejesség ismét haladásnak indult. Mert Oersted közlése, még ugyanazon évben egy másik, nem kevésbé fontos felfedezésre nyújtott alkalmat. A mint ugyanis Arago ezen felfedezést a tudóstársaságnak bemutatta: tüstént felébredt Ampérebán azon gondolat, hogy két villamfolyamnak kitett zársodrony úgy fog hatni egymásra, mint két delej, azaz: egymást vonzani és eltaszítani fogja. Nyolc nap mulva már a megmutatáshoz szükséges készüléket is megteremté, s annak segélyével csakugyan igazolta gondolatának helyességét.

A villamos folyam kölcsönös hatásának felfedezése az újabb természettan legszebb vívmánya közé tartozik, melynek emlegeté-

sénél elismerésünket kell nyilvánítanunk Ampérenak annyival inkább, mert ő a már akkor is számos és sokszerű villamoztani tüneményeket, szigoru mathematicai elmélet segítségével, közös kötelék által összekötni törekedett.

A vizsgálódásoknál, melyek Romagnosi nagy felfedezését megelőzték, többször tapasztalták a természettudósok a föld delejes hatását, s csaknem általánosan el vala közöttök ama vélemény terjedve, hogy földünk, miként Gilbert mondá, egy nagy delej. Az ennek bebizonyítására tett kísérletek azonban még eddig nem igazolták ezen vélekedés igazságát, míg most Ampére villamoztani elméletének és az általa feltalált készüléknek segítségével, ezen megfejthetlenné látszó talány is megoldást nyert. Ő nevezetesen egy csavarhengert készített, melynél, az összeköttetések által keletkezett egyenes irányu roham hatását, a visszafelé vezetett rohamág egyensúlyban tartja. Ezen henger, ha szabadon foroghat, a föld delejes erejének hatása következtében tengelyével a delejes déllőbe helyezkedik, azaz a delejtű állását veszi fel. Mit mondtak volna, mondja Arago, Newton, Halley, Dufay, Aepinus, Franklin és Coulomb, ha valaki előttök állítja vala, hogy jönni fog egy nap, midőn a hajók delejtű nélkül is, villamfolyamok, villamos sodronyok megfigyelése által fellelhetik a biztos irányt.

Sokan állítják, hogy Ampere-nak szép felfedezéseit a tudós világ hidegen fogadta, pedig nem úgy áll. Kezdetben az igaz sokféle ellenvetést és ócsárlást kelle hallania, de míg amazokat győzelmesen megtudta cáfolni, emezeket fenkölt lélekkel figyelembe sem vette. De nem sokára a hideg tartózkodás, fel sem vevés helyére általános csodálkozás lépett. Hetekig siettek bel- és külföldi természettudósok Párizsba a Saint-Victor utcán egy szerény dolgozó szobába, hogy csodálkozással szemléljék a platinból készült zársodronyt a föld hatása által az égtájakra nézve eligazodni, mintha közönséges delejtű volna.

A német tudósok közül Schweigger és Seebeck szereztek magoknak nagy érdemet a villamosság tudománya körül, az elsőbbi különösen sokszorozója (multiplier), az utóbbi a hővillamosság felfedezése által (1822). Ohm sem mellőzendő el, ki egyszerű

számtanítóból, a müncheni egyetem természettan- tanárává, s az ottani tudóstársaság tagjává emelkedett. A róla nevezett törvényt ismeri mindenki, ki a villamosság tudományában csak valameny-nyire is jártas.

Angolország az újabb időben épenugy, miként régen, dics- teljes részt vesz a villamosság tudományának fejlesztésében. Ha Gilberté e téren az első koszoru : Faradaytól, kire méltán büszke lehet Anglia, nem lehet elvitatni a legnagyobb melléknevet. Már 1820-ban fontos felfedezéseket tett a villamdelejesség terén, melyekhez járult 1831-ben a villam-roham indítás felfedezése. Ha t. i. a galvan készüléket bezáró sodronyhoz zárt vezetőt vi- szünk közel, abban pillanatig tartó roham támasztatik, melynek iránya épen ellenkező azzal, mely a sarkakat összekötő sodronyban kering. A zársodrony helyén a delej ugyanazon hatást mutatja, még pedig oly mértékben, hogy az így indított villamosságból heves szikrákat csalhatunk ki. Ezen felfedezés által Faraday kétségte- lenné tette az Oersted és Ampére által a villamosság és delejesség belső összefüggésének kimutatására felállított nézeteket és kísér- leteket. Most világossá lön, hogy nemcsak az érintés és dörzsölés által kifejtett villamosság egy és ugyanaz, hanem hogy a delejes- ség által szintén olynemű villamosságot lehet ébreszteni. Midőn ezen vizsgálódások egy részről, az ugynevezett természeti erők belső összefüggésének felvilágosítására szolgáltak : másrésről a fizikából, az ugynevezett súlytalan vagy megmérhetlen anyagokat kitörteni segítették.

A következő év ismét új és fontos tényeket hozott napfényre. Miután Faraday, a villamosság különböző hatásaira fényt derített, a vegytani hatás tanulmányozására fordítá figyelmét, melynek miként láttuk, tanítómestere Davy, adta az első lökést. Ezen vizs- gálódások teljes érvényre emelték a villamos és vegytani hatás közötti szoros összefüggést.

De nemcsak a tudományra, hanem a gyakorlati életre is a legnagyobb mértékben fontosakká lettek Faraday vizsgálódásai. Neki köszönhetjük, hogy az idegek életét közelebről ismerjük és idegbetegségeket villamosság segítségével gyógyíthatunk. Az ő

elméleti vizsgálódásainak eredményei, valóban a mindennapi életbe mentek át, s annak ezerféle szükségein segíteni, terheit könnyebbé tenni törekcszenek.

Kivüle megemliténdők még az angolok közül Grove és Weatstone, kik az újabb időben nagy érdemet szereztek magoknak a villamosság tudományának fejlesztése által. A franciák között a két Bécquerel, apa és fiu, vonják magokra figyelmünket. Hasonló viszony van a két genfi természettudós az idősbbe de la Rive és fia között.

Németország a természettudósok egész sorát mutathatja fel, kik szerencsésen fáradoztak a villamosság tudományának fejlesztése körül. A legjelesebbek: Weber Göttingában, egyike a két ismeretes göttingainak, kik különösen a föld delejesség tanulmányával foglalkoznak, továbbá Hankel Lipcsében, Poggendorf, Riesz és Dub Berlinben. Ez utolsó nem rég két jeles munkát adott ki, a villamdelejesség és annak alkalmazása felől.

Magyar hazánkban, minthogy a természettudományok általában csak nem rég kezdtek mivelteni, fájdalom, hogy nem tudunk olyanokat nevezni, kik a villamosság és delejesség fejlesztésében részt vettek volna.

De erős hitünk, hogy naponként mind többen megértik a kor parancsszavát és szegődnek azon zászló alá, melynek jelszava: megismerni a természetet és annak hatalmas erőit.

SZIVOS MIHÁLY.

TÁRCA.

Néhány szó a miniszteri, gimnáziumi és liceumi tantervről.

Valamint az a legjobb alkotmány, mely nem octroyalva van, hanem a nemzet sok oldalú életéből, hajlamaiból, igényeiből fejlődött: épenugy kétségkívül az a legjobb tanterv, mely minden mutatkozó jogosult váagnak és szükségnek lehetőleg eleget tévén, ez uton törekszik a nemzet szellemi hatalma fejlesztése, mint legfőbb célja elérésére jutni.

Hogy a miniszteri javaslat elvét és lényegét tekintve, ily módon és ez irányban igyekszik hatni, nem tagadható. E szempontból, alapját és lényegét illetőleg tehát habozás nélkül helyeslem.

De itt az a fontos kérdés, mit tartok én a miniszteri tanterv alapjának, lényegének.

Lényegének tartom azt, hogy a gimnázium négy alsó osztályában, kis gimnázium, a human és real tantárgyakat oly módon igyekszik összehangzásba hozni, hogy ez által nemcsak a szakirányu, hanem az egyetemes művelődés érdekének is elég lesz téve oly fokig, hogy a növendék a népiskola felett álló e kis emeletből, ha az életbe lép, a népiskolai alapon bővített, kikerekített ismeret egésszel távozik.

Ez nagy előny. Gimnáziumaink eddig az első osztálytól kezdve a tudós szakirányt tartották kizárólag folyton szem előtt. A közélet, az egyetemes művelődés igényei mint profan dolgok, mint olyanok melyek a classicismus szent szüzességét talán megszeplősítették volna, a számítás jó formán kívül megmaradtak. Nem lehet tagadni, hogy e felfogás nálunk a 48-at megelőzőt arisztokratikus időszakban természetes és jogosult volt. Miért a nép érdekét akkor a művelődés terén figyelembe venni, mikor az a jogi, a politikai téren nem volt figyelembe véve, levén a nemzet csupán a nemesség, a kivétel a szabály.

A 48-iki nagy emlékü alkotmány-reformmal nemcsak a jogi,

hanem általában a jogi élettel összefüggésben levő összes művelődési téren rendkívüli változás következett be. A nemzet a honfiak egyetemévé lett s a 48-iki törvényhozás által a jog terén előre siettetett népnek most az állam köteles a képzést, a műveltséget gyorsan utána vinni. Erre egyik hatalmas eszköz a kis gimnáziumnak a miniszteri javaslat értelmében való rendezése.

De ugyan miért ez a beszéd, miért e nagy fenék kerítés, mondja talán egyik avagy másik olvasóm. Hiszen ott lesznek a felsőbb népiskolák, ott lesznek a polgári, ott lesznek a real iskolák. Hogy tehát chaoticus állapotba ne keveredjünk, ki kell mondani: legyen elkülönözve már kezdetben intézetileg a human s real irány. Lesznek felsőbb iskolák, polgári iskolák, legyen külön real iskola, külön tiszta gimnázium.

Ez valóban mind igen szép dolog, s ha a szónak s épen a „légyen“ szónak oly hatása volna ma is és épen minálunk mint volt kezdetben a teremő szájában; „légyen világosság és lőn világosság“, akkor én magam is az amolyan tanácsokra szívesen ráállnék. De ily hatást én még az 1868, XXXVIII. t. c. „légyen“ szavának sem tudok helyzetünkben ugyan jó ideig igérni.

„Oly falvak és városok községei, melyek kebelökben legalább 5000 lakost számlálnak, kötelesek felsőbb népiskolákat, vagy ha anyagi erejük engedi, polgári iskolákat állítani s tartani fenn.“ Amazokban a tanév a fiuk számára három, ezt megelőzővén a hat éves elemi pálya, összesen kilenc. Ezekben a tanév a fiuk számára hat, a megelőző elemi négy éves-sel tiz.

Most már kérdelem, hány öt vagy több ezer népességű község lesz olyan Magyarországon, mely a törvényes kötelezettségnek eleget tenni akar is, tud is. Önkénytelenül a magyar alföldre gondolok, mely jó formán el van árasztva, a népnevelés rovására, gimnáziumokkal. Itt, talán még másutt is sok ideig e gimnáziumok lesznek, ezeknek kell lenniök, épen a miniszteri javaslat értelmében is az elemi színvonalat haladó felsőbb népműveltség műhelyeinek.

De már maga a népiskolai közoktatás tárgyában alkotott t. c. a gimnázium négy alsó osztályát az egyetemes művelődés érdekében nyíltan lefoglalta, midőn a 76-ik §-ban így szól: „A 74. szakaszban elsorolt tantárgyakra nézve a fiú gyermekek számára alkotott polgári iskolákban a tanterv úgy állapítandó meg, hogy a polgári iskola első négy évi folyama alatt, habár kimerítőbben, ugyanazon tantárgyak taníttassanak, a melyek a középtanoda (real-gimnázium) négy alsó osztályában taníttatnak, a latin nyelv kivételével.“ Az idézett szavakból ugyan az tűnik ki, hogy a polgári iskola

alkalmazkodik a gimnázium négy alsó osztályához; igen de amaz saját jelleme megtagadása nélkül nem alkalmazkodhatik, ha ez viszont azt nem teszi, amannak alkalmazkodása ezét fölteszi s így leköti. Ez szerintem jól van így.

A miniszteri tanterv lényegének tartom azt, hogy a nagy gimnáziumban (5-dik, 6-dik osztály) a fősulyt a classicai műveltség alapjának megvetésére fekteti. Az itt előforduló tantárgyak is mind kötelezők.

De szükségesnek tartanám, hogy a nagy gimnázium időköre nem két, hanem három évben határozódna, így a kis gimnáziumi évszámmal hét évre terjedne. Az utolsó évbe bejönne a görög nyelv mindenkire egyenlő mértékben kötelezőleg. Szükségesnek vélném ezt egyfelől azért, mert a gimnázium hagyományos jelleme, mely a két classicai nyelvben, görög és latinban találja kifejezését, így meg lenne óva, másfelől azért, mert a természet és jogtudományi irányban az I. (VII) osztályban a görög nyelvvel való azon édeskés, nagyon is csemegezés eljárás el lenne kerülve.

A miniszteri tanterv lényegének tartom azt, hogy a lycealis osztályokban minden tanulóra minden tantárgyat nem tesz egyenlően kötelezővé. A *fürctio* rendszere szerintem nem lényeges, sőt egy magában helyes elvnek az alkalmazásban tulhajtása s ez által veszélyeztetése, ezt látom a miniszteri javaslat trifurkációjában is.

A kérdés ez, a gimnázium vagy lyceum két felső osztályában köteles-e minden tanuló minden tantárgyat kivétel nélkül egyenlő mennyiségben hallgatni? Én azt mondom: nem. Ebből következik, hogy miután ez engedélylyel a tanulónak vakációt adni nem akarok, az általa nem vállalt valamely tantárgy helyett, más legalább is ugyanannyi óra számú tantárgyat vállaljon.

Ha például a görög nyelvet nem hallgatja, helyette vagy újabb nyelveket, vagy bővített körű matematikai és természettudományi cursust fog hallgatni. A választás mindenkor a tanuló atyja vagy gondnoka beleegyezésével történék. A legfelsőbb osztályokban a kényszerítő egyformaságtól való ez eltérést nálunk is az élet már erőiesen követeli. Egyik első rendű ref. főiskolánkban az egyházi főfelügyelő a felsőbb osztályokban a görög nyelv hallgatása alól felmentéseket ad, oly módon, hogy a tanulók azon tantárgy helyett másokat, péld. újabb nyelveket hallgassanak. E jelenség az életnek komoly intése. Nem mondom, hogy az iskola, már csak a kapzsi élet kényekedvét lesse, minden tekintetben szolgájává alázza magát, de azt sem javaslom, hogy az élet felett zsarnokoskodjék, hanem

azt mondom, hogy a jogosult igényeket figyelembe véven, az életet okosan vezesse.

Ez igényekre való tekintet Franciaországban a furkáció eltörlése s az egységes human irányú lycealis rendszer visszaállítása után sem enyészett el. „Némely tanuló ifjak sürgősen kifejezett kérésére történt, hogy a rendes liceumi tanfolyam mellett egy előkészítő külön elemi mennyiségtani tanfolyam lőn állítva, oly célból, hogy az illetők az állami szakiskolákba valamivel előbb belépjenek, mint ez a teljes tíz évi lyceumi tanfolyam rendes bevégezése után eshetnék.“ E tanfolyamból a görög, valamint a latin stil- és versgyakorlatok ki vannak zárva.“ (*Die Vorschritte des Unterrichtswesens in den Culturstaaten Europas. Von Ad. Beer u. Fr. Hohegger. I. B. 154, 155 l.*)

A rendes tanfolyam nagy medrétől való ezen kis eltérés nem is kerül sokba, fennálló gimnáziumaink vagy lyceumainknál alig egy vagy legfeljebb két tanszék felállításába.

Hogy nyolc vagy kilenc osztályu legyen a gimnázium, vagy bárhogy nevezzük, elvontan lényegesnek nem tartom. Hanem mig az elemi iskolák rendezetlensége, hanyagsága és hiánya miatt oly gyenge ujoncokat kénytelen a gimnázium magába fogadni, a kilenc osztályt célszerűnek tartom.

A miniszteri javaslat részleteinek boncolásába nem ereszkedem. Sőt úgy vélem, célszerű lett volna, ha a részletek teljes elsorolásába maga a miniszteri javaslat sem bocsátkozik s csupán alapelveket mond ki, irányt jelöl, célt tűz ki, melyeket a szóban forgó iskoláknak követniök, okvetlen el kell érniök.

Mert a kormány vagy bármi hatalom által minden ízében meghatározott és életbe léptetett tanterv egyes részletei ellen a gyakorlat, a tapasztalat folytán mindig merülhetnek fel észrevételek, kifogások, már most mindannyiszor a kormányhoz kell folyamodni, hogy ez meg ez, itt meg itt, nem jól van. E körülmény az iskolákat bizonyos bürokraticus hatalom gyámkodása alá juttatná, mit pedig azt hiszem, senki sem ohajt. De az igenis ohajtandó, hogy az általános elvek, egyetemes szabályok körén belől minden intézet a maga egyéniségét, mondhatnám eredetiségét kifejtő szabad mozgással birjon.

Hollandban úgy tudom a tanterv egyetemessége mellett a népiskolák számára is enged a kormány bizonyos mértékű egymástól eltérő szabad mozgást.

Természetesen még kívánatosabb ez az iskola felsőbb és legfelsőbb fokain. De meg a kormányra nézve is, úgy gondolom, kedve-

zőbb a helyzet, ha mint felügyelő inkább ő bírál, mint sem tantervének apróságaiért minden lépten nyomon őt bírálgatják.

Azt mondtam, hogy a miniszteri javaslat részleteinek boncolását mellőzöm. Mégis nem állhatom meg, hogy a lyceum egyik legfeltűnőbb tervezett tantárgyáról a bölcsészetről röviden ne szóljak.

Következő bölcsészeti tanok vannak kiszabva:

tapasztalati lélektan, alkalmazott észtan,
magában foglalván a módszer- és ismerettant,
bölcsészeti encyclopaedia, szépirodalom, erkölcsstan,
észjogtan alapvonalai, bölcsészeti története.

E tudományok két irányra, a nyelvészeti-természettudományi és jogtudományi irányra vannak számítva. Az utóbbi irányban előadatanának a nevezett tudományok, mind a bölcsészeti encyclopaedia kivételével, hetenként a három osztályban tizenöt órán. Az előbbi irányban hasonlóan mind, az erkölcsstan és észjogtan kivételével, hetenként a három osztályban kilenc órán.

Az észtanon a szervezet bizonyosan logikát ért; már most alkalmazott logika szerinte a módszertan és ismerettan.

Módszeren a bölcsészetben azon különböző szempontok, elvek által vezetett eljárást értik, melyekből a bölcsészeti vizsgálódás kiindul. Ily különböző szempontok vagy elvek: a dogmatismus, skepticismus, kriticismus stb. Már ezt, mint külön tudományt adni teljesen fölösleges és célszerűtlen; mert midőn a tanár a bölcsészet történetét adja, azon különböző elvekre, kiinduló pontokra a különböző rendszerű bölcsészekenél egyenesen rámutathat s az egyetemes bölcsészet fejlődésében jobban megismertetheti, mint külön szakítva.

Az ismerettant illetőleg úgy vélem, hogy ez a metafizika lenne, mely nem más, mint valamely bölcsészeti rendszernek a spekuláció legmagasabb világába nyúló tetőzete. Ez így lévén, nem tartom célszerűnek, hogy a bölcsészeti tanulmány a legmagasb foka a lyceumi első osztály (jogtudományi irány) foglalkozási tárgyául legyen kitűzve. Majd olyan, mintha a felsőbb mennyiségtant a kis gimnáziumban adnák elő.

Hogy pedig a metafizika vagy ismerettan az alkalmazott logika része legyen, ezt nem értem. A logika metafizikává lehet mint Hegelnél, de ezt mint részt magában nem foglalhatja.

A bölcsészeti encyclopaediára vonatkozólag megjegyzem: a bölcsészet nem oly merev, meghatározott, pozitív jellemű tudomány mint a jogtan. A bölcsészet tisztán észbeli természetű lévén, egy egy bölcsészeti lángész észvilága törvényei szerint más más lesz, így különböző rendszerek állanak elő.

Már miután a bölcsészeti encyclopaedia nem egyéb, mint valamely bölcsészeti rendszer főbb vonásaiban való előterjesztése: a. hány a bölcsészeti rendszer, annyi lesz az encyclopaedia. Ha a lyceumban valamely bölcsészeti encyclopaédiát előadnak, az ifju, ki talán egyetemen folytatja bölcsészeti tanulmányait, ott a legtöbb esetben egészen más rendszert hall előadatni, mint a mely az ő encyclopaediájának megfelel. Így ugyan mit nyert a lyceumi encyclopaedia tanulásával.

Nem azt mondom, hogy a bölcsészeti encyclopaédiát sehol, hanem azt, hogy ne a lyceumban, hanem az egyetem bölcsészeti szakában adják elő; adja elő ott az illető bölcsészettanár, ki egyszersmind a bölcsészeti rendszert is adja, adja elő bevezetésül, tájékozásul, így teszik ezt, ha jól tudom, a külföldi német egyetemeken is.

A bölcsészet történelme is a lyceum feletti cursusba lenne helyezendő. Szükségből lehet a lyceumban is valamit e részben adni; de a tudomány a maga teljében és erejében csak fensőbb fokon, nagyobb terjedelemben adható.

A lyceum felett eső tanfolyamban ohajtom még inkább a metafizikát mint legmagasabb rendű, erősebb, érettebb felfogást igénylő tudomány előadatni.

És így a lyceum számára bölcsészeti maradék lenne: tapasztalati lélektan, physiologiai ismeretek után előadva. A physiologia kötné össze a külvilágot a szellem belvilágával. Sajnos, hogy az élettan a miniszteri javaslatból kimaradt. De talán nem maradt ki, csak késik, de majd el fog jönni.

Továbbá: bölcsészeti erkölestan. A logikát úgy, mint ez a gymn. vagy lyceumban adható, nem tartom e tankörben előadandónak. E részben teljesen egy értelemben vagyok Deinhardtal, ki ezt mondja: „az egész gimnázumnak (lyceumnak), a legalsó foktól a legfelsőig, igazi és hozzá való logikája a mennyiségtan és nyelvtanban rejlik.“ Hozzá tehető még, minden tanórán a helyes és következetes gondolkodáshoz való szigorú szoktatásban.

Egyébiránt minden tanterv, tehát a legjőbbre nézve is kimondom, hogy a tanterv nem minden, a tanterv nem az iskola, az iskola a tanár. Ember kell a gátra. A tanárt pedig helyzete erkölcsi és anyagi helyzete teremti. Tegyétek e helyzetet jóvá, nemessé, keresetté és lesz jó iskola. De bárminő remek hadi terv mellett diadalmat kevésbé méltányolt vezérekkel nem fogtok aratni.

BIHARI IMRE.

Az új francia bölcsezet áttekintése.

Zeitschrift für Philosophie und philosophische
Kritik, etc. 1867. Bruch.

(Vége.)*

A francia új hegelianismus főképviselői Taine, Renan és Vacherot. Messzé vinne, ha e férfiak rendszereinek körülményes előadásába bocsátkoznánk. Elég lesz, ha a két első rendszerét csak röviden jellemezzük, hogy az utóbbiánál, mely minden tekintetben legkitünőbb, valamivel tovább időzhessünk.

Taine a spiritualisticus iskola növendéke, azzal kezdte, hogy ennek, mint nyílt ellensége lépett fel. Metsző éllel, keserű gunynyal, néha az érzést sértő módon beszél ez iskola legkitünőbb s joggal nagyra becsült gondolkodóiról, Royer Collard, Maine de Biran, Jouffroy, Cousinról s ezek működése eredményeiről. Tehát nehéz feladata jutott, jelesen az, hogy e férfiak tanának helyére valami jobbat állítson. De mily végetlenül hátra maradt ezen feladattól! Valóban nem lehet szárazabbat, üresebbet, szellemtelenebbet gondolni, mint az ő rendszerét, ha ugyan az ő rendszeréről lehet szó. Megkisértjük, elméletének lényeges elemeit tömött rövidségben előterjeszteni.

Taine előlegesen nyilvánítja, hogy ő világról, erőről és okról semmit sem akar tudni. Tehát természetesen valami legfőbb absolut világokról a végetlenről, mint minden véges végalapjáról sem akar semmit tudni. A végetlen neki csak negatív fogalom, azaz valami olyan, minek semmi real lét nem felel meg. De még is fölvesz bizonyos világot, s az a kérdés, mi hát neki a világ? Nézete szerint ez semmi másból nem áll, mint tényekből, melyek csoportonként összegyülve a különböző lényeket alkotják. De e tények nem lazán hevernek egymás mellett; egymással nincsenek is valódi okság által összekötve, mert okok a szó tulajdonképi értelmében nincsenek. Az őket összefogó kötelék nem más, mint kölcsönös viszonyuk. E viszony már általában mindig és mindenütt egyáltalán szükségképen is ez értelemben törvény. Mit ismerünk tehát a világból? Csak kettőt, jelesen a csoportonként összegyülő tényeket s az őket összefűző viszonyt vagy törvényt. Az első ismeretére vizsgálás által jutunk, a másikéra elvonás — abstractio — által. Taine lelkesedéssel beszél az elvonás tehetségéről; azt a nyelv forrásának,

*) L. S. P. F. XIII. évf. II. szállitm.

a természet magyarázójának, vallás és bölcsészet anyjának nevezi, az egyetlen elválasztó jellem ember és állat, nagy és kis emberek között. Nem bámulatos-e, hallani egy bölcsésztől, hogy minden bölcsészet, sőt minden vallás csak az elvonás eredménye!

A szükségképeni világviszonyok vagy világtörvények pedig nem elkülönzött állapotban vannak, sőt inkább egymással a szükségesség viszonyában állanak s egy legfelsőbb törvényben egyesülnek. Ezért jelzi Taine a világot, mint a szükségességek hierarchiáját. A legfőbb világtörvényt, melybe minden világtörvény mint egységébe összefut, nevezi Taine örök axiomának, teremtő formulának. Ebből következteti, hogy a világ létének s egységének oka nem kívül, hanem benne van.

Mi hát Taine előtt a világ? Semmi más, mint a szükségesség törvénye által összekapcsolt minden tényeknek egysége s foglalatja. S e törvény legyen már egyszersmind a világ oka, ennek teremtő formulája? Egy szót sem szükség vesztegetni a világról való e felgás szellemtelensége és alaptalansága kimutatására.

Mit általában a világról mond, annak épen úgy kell a szellemi mint a természeti világra alkalmazhatónak lennie. Azt is, mit az ember szellemének nevezünk, mint a tények foglalatát magyarázza, melyek a szükségesség törvénye által vannak egymással összekötve. Annál fogva előtte minden ember, mint a szükségesség szüleménye tűnik fel. A szükségesség törvénye alatt állanak minden gondolatai, érzeményei, akaratelhatározásai, cselekményei. Hasonló törvény alatt áll a népek minden mozgalma és sorsa. Természetesen nála az emberi személyiségről, akaratszabadságról, kötelesség-, erény- és bűnről szó sem lehet; épen úgy nem az egyes ember s az egész emberiség valami magasabb s tökélyesebb felé való haladásáról. Minden a szükségesség vas törvénye alatt áll. Ennél fogva minden örök mozdulatlanságra van kárhoztatva. Hogy e világot isten teremtette, hogy ezt végetlen bölcsességgel rendezte s végetlen szeretete kebelén hordozza, hogy az emberiség sorsát isten igazgatja s ezt mindig magasabb fejlődésre segíti, mindez Taine előtt merő nyomoruság, a mely már régóta elavult, valamint mind az, mit a halhatlanságról s megfizetésről mondtak. Taine magát Hegel tanítványának adja ki, de vajon elismerhető-e ilyennek? Mit ő a nagy német gondolkodó bölcsészetétől kölcsönzött, az legfelebb is az örök levés fogalma. De mi Hegel bölcsészetében a valóban legfőbb, az isteneszmét, az örök önkifejtésben mozgó abszolút fogalmat, isten világteremtő dialectikáját mellőzi. Nem felülről construálja a világot, nem is alulról, valósággal épen nem construálja. Ez neki a szükségesség munkája. Ennek

fensége, a benne nyilatkozó összhang, nála egyáltalán magyarázatlanul maradnak. Jogtalanság volna Taine-t pantheistának nevezni; de ha naturálistikus atheistának nyilvánítjuk, nem esik rajta jogtalanság.

Renan bizonyosan felette szelleműs és tudós férfiú; de inkább történész és bíráló, mint bölcseész. Bölcseészeti nézeteit szerves összefüggésben sehol sem is adta elő; ezt különböző irataiból kell kiolvasnunk. Ezt téve néha úgy látszik, mintha Hegel hü tanítványa volna. Így midőn mondja: „Isten nincs, ő lesz. Az igazi theologia, eza világ és emberiség tudománya, az egyetemes levés tudománya, mely mint művelődés költészet- és művészetbe át megy. Isten személyiséget nem lehet gondolni mint egyénit, hanem mint egyetemest, mint öszszemélyiséget. A helyett, hogy az abszolút személyesítőket, sokkal inkább úgy kell azt felfogni, mint olyat, mely magát végtelenül személyesíti.“ De mi már neki isten? Tekinti-e benne az abszolút, önkülítése által a világot szülő fogalmat? Nem, isten neki valami tisztán subjectív, érzékfeletti szükségünk foglalata, az eszmény kategóriája. Mint idő, természet a testek kategoriai azaz oly formák, melyek alatt mi a testvilágot felfogjuk; úgy ez eszmény oly forma, mely alatt mi az érzékfelettit megfogjuk. Következéleg isten sem több, sem kevesebb mint az eszményi, a mint azt szellemünk megfogja. A helyett, hogy a mi szellemünk isten teremtménye volna, sokkal inkább a mi szellemünk teremtménye isten. Ő énnélfogva nem a tárgyi, hanem a tisztán alanyi, nem az állagi, hanem a gondolt eszményi. Isten nem teremtette a világot, csak feltűnik benne, mennyiben mi a világban az eszményit megtaláljuk. E szerint isten nem lény, nem állag, nem real lét, hanem pusztá abstractum, emberiség és természet isten megtestesülései, mivel és mennyiben bennök az eszményi tükröződik.

Renannak figyelmét nem kerülhette ki, hogy egy pusztán gondolt isten nem elég a világ léte kimagyarázására; tehát más magyarázatról gondoskodott s ezt következőleg adja: „Mindinkább úgy látom, hogy az idő az egyetemes tényező, az örök lény coefficiente. Két elem az idő és haladás ösztöne magyarázzák a világegyetemet. Mens agit molem, spiritus intus alit. A haladás e termékeny magva nélkül, az idő örökre terméketlen marad. Bizonyos belső rugó, mely mindent életre s hova tovább fejlődöttebb életre vezet, ez a szükségképeni hypothesis.

• E nyilatkozatok messze esnek a hegelianismustól. Mi már val-

lási tekintetben Renan, pantheista? Ezt nem lehet mondani. Atheista? Ez ellen tüzesen protestálna. Mégis oly isten, mely tiszta abstractio, annyi mint nem isten. Így a materializmus vádjá ellen is forma szerint protestál. De hát mi neki a lélek? Semmi egyéb, mint a szerves fejlődés végeredménye (la résultante de l'organisme). S ez mégis nyilván nem más, mint materializmus, ha szinte ez előterjesztésben a lélekről valami finomabb materializmusra ismerünk. E lélektani alapnézettel különös ellenmondásban állanak Renannak az erkölcsiség s az ember szent kötelezettségét illető ékes nyilatkozatai, hogy az eszményi felé törekedjék s e tekintetben minden még a leg-súlyosabb áldozatot is hozni kész legyen. Nyilatkozatával jobban összhangzik, mit a halhatlanságról mond, mely szerinte is oda megy ki, hogy az ember csupán munkáiban folytatja életét.

A jelenkori minden francia bölcsesek között, ha a közelebb elhalt Cousint kivesszük, kétségkívül Vacherot áll legmagasabban. Ő komoly, szigorú gondolkodó, az igazság szerelmétől áthatott férfiú, ki tényleg bebizonyította, hogy meggyőződésének nagy áldozatot képes hozni. A munka, melyben speculációjának eredményét rendszeres összefüggésben lerakta, (*La Metaphysique et la Science etc.* 2 r. 1858) nagyon érdekes. A költői színezettől s a lyrai ömlengéstől, mely a többieknél uralkodik, ment: de annál több benne a módszeres gondolkodás a fogalmak szabatossága s a nyelv tisztaságára való dicséretes törekvés. Mindemellett az e munkában előterjesztett rendszertől is kedvetlenül válunk el. Mert a vallásos szükségét, a szellemnek önkénytelen istenhez való törekvését a legtávolabbról sem elégítheti ki. Nem képes hitet ébresztetni, sőt inkább a hitétlenséget készséggel táplálja, még az erkölcsi meggyőződés alul is elvonja a valódi alapot, melyen annak nyugodni kellene.

Vacherot ugyan fő feladatul tűzi ki maga elé alapos speculáció útján istenhez emelkedni; de minő utra tér e végett s micsoda fogalmakat állít fel istenről? Abból indul ki, hogy a különböző okokat, melyekkel hajdan isten létét bebizonyíthatni vélték, Kant szétzúzó bírálata által teljesen tönkre tette. Azonban arra sem tudja magát elhatározni, hogy föltétlenül Schelling abszolút közönyéhez vagy Hegel abszolút fogalmához emelkedjék s innen induljon ki. Elődeiként ő is a concret létből indul ki s következőleg okoskodik: minden concret, véges, föltételezett lét felteszi a független önlétet, a végetlen, szükségképeni, abszolút létet. Ez nem valami real, mit észrevehetnénk, mert ez esetben nem volna független önlét. Sem időben, sem térben nincs, különben nem volna többé a végetlen lét. Sem lélek, sem test, mert ez esetben is nem volna concret lény, nem volna egyetemes

lét. Egyáltalán semmi egyedi nincs benne: „E lét így gondolva nem az észrevett lények egyszerű tagadása, e tulajdonképen a positiv lét. Az egyedi és véges lények belőle meritik a kicsinyke létet, mely sajátjuk s a kicsinyke tartamot, melylyel birnak. Az egyetemes lét nincs az egyedben; sőt inkább az egyedek vannak ő benne. Az egyedi lényekre nézve nem collectiv egység, mely elemeire bomlik szét, nem oly egész, mely részeinek összegéből áll; ez a független önlét, mely által van és áll fenn minden.“ Ez önlét időben és térben tertető nyilatkozásainak végetlenségében: a világ. Ez végetlen, szükségképeni, független, egyetemes, szóval mindazon metafizikai tulajdonokkal bir, melyeket a theológok kizárólag istenre szoktak ruházni. Ebből világos, hogy a világ, mi létét mozgását, szervezetét s fennállását illeti, önmagának elég és semmi világfeletti elvre nincs szüksége. A világnak ennél fogva nincs teremője: létének oka önmagában van. A világot rajta kívül eső októl függőnek, teremtettnak gondolni, képtelenség.

Dé ha ez így van, mi hát isten? Vacherot ezt feleli: nem a világ állaga, nem ennek oka, hanem egyedül a világ eszméje, az egyetemes élet legfőbb eredménye. Isten és világ valósággal nem esnek külön, ezek bizonyos tekintetben azonosak. De abban különböznek egymástól, hogy a világ a realnak foglalata, isten az abszolút eszményi. A világ végetlen, isten pedig tökéletes; végetlenség és tökéletesség két egészen különböző fogalom. „A metafizika két nagy tárgya: isten és a világ. E két szó nézetem szerint a gondolt és észrevehető, az eszményi és real közti örök és mély különbséget fejezi ki, azon különbséget, melyet a végetlen és véges, az abszolút és a relativ, az egyetemes és egyéni közti különbséggel nem kell fölcserélni. Nekem isten a szó valódi értelmében a tökélyes lét, tökélyében változhatlan, túl van az időn, téren, mozgáson s az egyetemes életen. Ő a legmagasabb eszmény, a tiszta, minden tökélytelenségtől ment gondolat. Tehát világ és isten alapilag egy és ugyanaz, azon nagy különbséggel azonban, hogy a világ a realnak foglalata, isten ennek eszméje. Azért mondhatjuk, hogy isten a realitas oldaláról tekintve a világ, s hogy a világ, eszméje oldaláról tekintve, isten.“

De e rendszer feletti rövid gondolkodás után ennek alaptévedései könnyen szembetűnnek. Az egyetemes, magában álló és független lét, melynek fogalmához Vacherot a concret léttől emelkedik, valami egyéb-e, mint pusztá abstrakció? Egy ily abstraktum, hogy lehet minden konkret lét alapja, hogy valósulhat meg abban, nyilatkozatainak végetlenségében, hogy lehet világgá? Nem változik-e Vacherotnál, a

nélkül, hogy róla tudna, ez egyetemes lét egyetemes állaggá? De állag még sem lehet, tehát tisztán absztraktum marad, pusztá fogalom, melyből soha semmiféle konkrét ki nem kerülhet. A világra ruház már Vacherot minden metafizikai attributumot, melyek különben istent illetik. A világ szerinte végtelen, szükségképeni, független, tehát egy szóval abszolút. De ha az önálló független lét nyilatkozatai végtelen sorában realizálódik, nem kell-e azok jellemében osztoznia? De hol van már oly konkrét lény, mely nem véges, föltételezett és esetékes; ennél fogva nem nyílt ellenmondás-e a világot mint végtelent, föltétlent, szükségképenit jelezni? Nem akarunk azon nehézségre vagyis inkább lehetlenségre utalni, hogy lehet oly világból, mely létének okát magában hordozza, a végtelen bölcseséget, szépséget és rendet, mely abban mindenütt uralkodik, kimagyarázni, ez mindenki előtt önként feltűnik. De azt már nem lehet, hogy kérdésbe ne tegyük, mit csináljunk Vacherot istenével? az sem több sem kevesebb, mint a világ eszméje vagy más szóval, a tökéletes lét eszméje. Hogy istent semmi realitás nem illeti, ezt határozottan sürgeti Vacherot. Tehát tisztán subjektív természetű, csupán gondolt, oly isten, mely az emberi szellemen kívül nem létezik, melyet csupán eszményi lét illet. De mire való már az oly isten, a mely nem real, e bölcsész rendszerében is az istenség nem valami egészen lényegtelen és szükségtelen-e? Vacherot istene semmit sem magyaráz, semmit sem alapít, semmit sem teremt; mivel épen csupán gondolati. Csodálunk kell, hogy róla oly lelkesedéssel beszélhetett.

A bölcsésznek complicált rendszerét természetesen itt csak néhány tételbe szoritottuk, öt lépésről lépésre követni s rendszerét minden részében szoros bírálat alá venni, igen messze vinne. De ez összevont előterjesztés is vajon nem elég-e annak kimutatására, hogy Vacherotnak nincs joga a pantheizmus sőt még az atheizmus vádját is magától elutasítani. Mindenesetre megkülönbözteti istent és világot, mert az előbbi neki az eszményi, az utóbbi a real. Hanem isten és világ nem ismét együvé esnek-e, mennyiben az első a világ eszméje, a második isten a realitás oldaláról tekintve? De Vacherot még a pantheizmusnál sem marad, hanem rendszere atheizmusra megy ki. Ez ellen ugyan minden erejéből tiltakozik. Hogy lehet mond ő, rendszeremnek pantheizmust vetni szemére, mely azt tanítja, hogy isten minden konkrét lényben jelen van? De hogy van isten e lényekben jelen? Nem mint létez ő, azon lényeket föltételez ő, hordozó, kormányzó, hanem csak annyiban, mennyiben minden dologban a tökéletes eszméje tükröződik; ez eszme az ő rendszerében, mindig csak gondolt, csak az emberi szellemben mu-

tatkozó. A real nem isten, ez gondolkodónk elméletének alaptétele. S most már bátran állithatjuk, hogy oly isten, kit csak eszmei lét illet, annyi mint nem isten s egy oly rendszer, mely csupán ilyen istenről tud, az atheizmus vádja alól nem menthető fel.

A moralt, mely Vacherot rendszeréből következetesen foly, nem nehéz belátni. Bár igen komolyan s méltóan beszél az ember kötelességeiről: de ha az ember, mi egész elméletéből kitűnik, nem egyéb, mint egy a számtalan concret lények közül, melyekben az egyetemes lét nyilvánul s ez szükségképeni, változhatlan, akkor az embernek nincs valódi személyisége, erkölcsi szabadsága, s végrendeltetése más nem lehet, minthogy ez egyetemes létbe ismét besülyedjen.

Ezek a rendszerek, melyeket az újabb időkben a francia bölcsészet mutat. Nem mondtunk sokat, midőn állítottuk, hogy e bölcsészet nagy tévedésbe esett; a helyett, hogy a szellemek világosítására, a vallási és erkölcsi érzék szilárdítása és fejlesztése s a nemzet üdvös művelésére hatott volna, csak arra szolgálhat, hogy a kegyes hitet teljesen aláássa s az anyagi érdekek s élvezekhez vonzó különben is erős hajlamnak új táplálékot adjon. De vajon e veszélyes bölcsészeti rendszereknek nem támadt-e ellenfelök, a vallás és erkölcs örök alap- eszméi nem találtak-e lelkes és ékesen szóló védőkre? Franciaországban kitűnő gondolkodókon semmi esetre nem mult, kik a vallásos és erkölcsi meggyőződést fenyegető veszélyt fölismerték, s minden erejükkel oda hatottak, hogy azt elfordítsák. De bármily komolyak voltak is fáradozásaik, irataik bármily becsesek, bizonyítékaik bármily alaposak, nem vehető észre, hogy a miveltek s különösen az ifjuság egyetemes gondolkodásmódjára állandó benyomást gyakoroltak volna. Ez új francia pantheizmus és atheizmus ellenei két oldalról támadtak a katholika egyházból s a spiritualista iskolából. Legesekélyebb befolyásuk azoknak volt, kik a katholika egyházhoz tartoztak, mivel az alapelvek, melyekből kiindultak, Franciaországban már régen rosz hirbe jöttek. Például az ismeretes Páter. Ventura állítja, hogy az ész felszállhat ugyan némely igazságok ismeretére, de csak azért, mivel primitiv kijelentés van benne, melynek a keresztyén kijelentésben van megteljesülése. Épen így Maret és Gratry állítják, hogy ha az ész épen gyökeresen nem tehetetlen is, mégis azon igazságokat, melyek bennünket az isten mélységeibe vezetnek, fölfedezni nem képes, ezeket azért a hittől kell kölcsönöznie.

A spiritualizmusnak Franciaországban a legújabb időkben is néhány igen tiszteletreméltó képviselői voltak, mint Cousin, de Remusat, Jules Simon, Saisset, Frank, Janet, Waddington és Caro.

Örömmel soroljuk fel azon iratokat, melyekben közülök némelyek a vallás és erkölcs alapigazságait épen oly tehetséggel, mint ékesszólással védelmezték. Ide tartozik Cousin munkája: „Du vrai, du beau et du bien“ Paris 1853; (az 1815—21 tartott felolvasások után); e mű az újabb francia bölcsezet legkitünőbb termékei közé tartozik. Jeles munkája van a természeti vallásról Jules Simonnak: *La religion naturelle* 1856. Saisset-nek: *Essai de philosophie religieuse*. 1859; alaposan, éleselmjűleg cáfolta az új francia hegelianismust Caro: *L'idée de Dieu et ses nouveaux Critiques*. 1864.

A két első egyezik Cousinnal, mennyiben mint az abszolútban való vallásos hit legmélyebb alapiját az emberben immanens öntudatot elismeri. Simon igyekszik különösen megmutatni, hogy a theizmus ellen a közvetlen teremtés fogalmából emelt vádak nem megcélolhatlanok, s hogy mindenesetre a véges és végtelen együttlétének kérdése, mely a theizmusból következik nem nehezebb, mint a tökélytelen és tökélyes együttlétének a pantheizmusban fekvő kérdése. Saisset munkájának nagy részét a Kanttól Hegelig élt legnagyobb gondolkodók vallási elmélete bírálatos előterjesztésének szenteli, s műve második részében különösen azon okok cáfolásával foglalkozik, melyeket a pantheizmus részéről isten személyisége ellen emeltek. E munkák, valamint a Caroéi, nagy érdeműek. De nem volt azon hatásuk, melyet tőlök várni kellett volna. Ez részben onnan volt, hogy a természettudományok iránt jelenben uralkodó előszeretét befolyása alatt a műveltek szelleme Franciaországban igen mélyen sülyedt a materializmusba, részben pedig onnan, hogy e munkák nem teljes, az egész bölcsezetet minden oldalról beölelő és átképző rendszernek szüleményei. Megragadó és állandó hatást csak egy oly kitünő gondolkodótól lehet várni, ki a bölcsezetet egész terjedelmében teremtő szellemmel, a spiritualizmus és theizmus értelmében átképi, megifjítja, lekötő ékesszólással előadni képes s iskolát alapít, melynek emberéi ő melléje lépnek s mindenik a maga módja és egyénisége szerint a bölcsezetet újjáteremtése nagy munkájában közreműködik. Ha az alkalmas pillanat elérkezett, ily szellem nem fog kimaradni.

A bölcsezet ez újból képzésénél fontosabb volna, ha a katolika egyház merevségéből fölébredve, átható reformra határozná magát s ennek folytán a jelenkor műveltségével s tudományos törekvéseivel öszhangzásba jönne. E reformáció sem fog kimaradni. Hanem mikor fog bekövetkezni, ez annak titka, ki sorsunkat végtelen bölcseséggel vezeti s az emberiséget titokteljes utakon viszi azon cél felé, melyet ő maga tűzött elébe.

Tudósítások a berlini iskolákról.

II.

Azon tér, hol Poroszország paedagogiai tekintetben még most is méltán legelső helyen emlittetik, a fensőbb tanintézetek köre.

E sorok határán kívül esik a kitünő egyetemek szerkezetét tárgyalni, habár ezek közt is mindenesetre Berlin foglalja el az első helyet, több mint másfél száz nagyrészt hirneves egyénekből álló tanárkarával, s habár a filozófiai facultas s különösen a vele összekötött szemináriumok s a nagy gonddal üztött philologia lényeges befolyással vannak is a középtanodák jelességére. Elmellőzőm azt is, hogy a polytechnicum, itt „Bauacademie“ névvel, s művészeti, gazdasági akadémiák a fensőbb tanügy nagy virágzását mutatják. Végül csak felemlíteni akarom még, hogy mint Poroszország más nagy városaiban, itt Berlinben is külön magasb szemináriumok vannak az egyetemi pályát bevégzett gymnázialis s reáltanodai tanárjelöltek számára, melyekben az egyes nagy állami stipendiumokban részesülő candidatusok különösen a városi gimnáziumokban oktatás, paedagogiai vitatkozás és működés által gyakorlatilag képeztetnek pályájokra elő.

Magok a gimnáziumok e század elején Altenstein miniszter által kijelölt irányban működnek lényegileg jelenleg is. Ez irány csaknem tisztán formalis humanistikai képzésben áll. Az újabb törekvések dacára a heti 34—40 tanórából az összes természettudományokra és történelemre összesen 2—2 óra jut s nem is mind a 9 osztályon keresztül; míg az évenként 10—10 órában tanított latin nyelvben egész a szabad fogalmazásig s beszédig haladnak elő, s latinból görögre s megfordítva rögtönözve is fordítanak; — a héber nyelv is legnagyobbrészt kötelezett tantárgy s épen a berlini gimnáziumokban 3—4 éven át taníttatik. Az idegen nyelvek közül ugyan csak a francia kötelezett, s ez is inkább formalis oldaláról tárgyaltatik, de magán tantárgyként az angol rendszeren, az olasz ritkábban előfordulnak.

A classica nyelvek szerfelett kiemelése igen természetesen egyoldalú értelmi fejlődést hoz létre, a minnek a német éleseszűség, alaposág és részben a szorgalom is kifolyásai, míg másrészt e nép újabb scholastica tudományos irodalma s a gyakorlati életben járatlansága, főképp e nevelési módszer kifolyása. Már 13—15 éves tanu-

lók aestheticai, critikai feladatokat nyerne tanodáikban, a catechetikai oktatásmódszer megkülönböztető s ítélő erő növelésére céloz, s maga a realis tudományok előadása is csak ezen erő kifejtése anyagául szolgál. Így történik, hogy a legfensőbb osztályban hetenként 2 órán előadott bölcsészeti előtan is a matematikával és német nyelvvél összeköttetésben, mintegy azokból levezetve adatik elő, a helyett, hogy a lélektanra, mint természetes alapra mutatnának vissza. Általában a valóban tisztán felismert célra törekedve kicsinylik, vagy teljesen félreismerik a természetes alapokat s mesterséges eszközökkel erőltetve építenek fel egy művészeti alkotmányt. 1856 óta lényeges változás csakugyan nem történt ez intézetekben, kivévn, hogy a tornatanító képezde megalakulása után e tantárgyra a berlini gimnáziumokban különös gond fordítatik, — de a tanítók szigorú philológiai képzettsége s a benső szervezetben uralkodó nagy burocratismus nem is engedik reményleni, hogy e szükséges átalakulás mielőbb megtörténjék.

Ez alaptévedés dacára, a porosz gimnáziumok teljesen megérdemlik jó hírnevöket. Nem egyedül a kitűnőleg képzett tanítók módora csal ki itt csodákat az ifjú növendékekből káros megerőltetés nélkül: magok a kormány rendeletei is alapos paedagogiai képzettséget mutatnak, habár tulszigorú pedantsággal terjeszkednek ki a legkisebb részletekre, p. az egyes feladatok körére s sokban neveltségessé is válnak, p. a tanárok címe és rangja feletti hosszas értekezések. Különösen figyelemre méltó e gimnáziumokban a nyelvek tanításmódszere, összeköttetésben az aestheticai és dialectikai kifejtéssel, melyre még a latin nyelven írt gyakorlatokban is igen figyelmeznak, míg maga a beszéd gyakorlat egy különheti órán történik rögtönzött fordításokkal. A mathematica és geometria, s itt-ott a rajz tan módszere kitűnő még. A berlini jelenlegi gimnáziumok közt a szürke-klosteri, joachimsthalai és Friedrich-Wilhelmi a legkitűnőbbek; mindhárom a kormány felügyelete alatt ugyan, de a directorok csaknem absolut belkormányzási hatalma mellett.

Mind a gimnáziumok, mind az alább említendő más berlini fensőbb tanintézetekről csaknem teljesen kimerítő képet ad Wiese két paedagogiailag is nagybecsű műve: *Das höhere Schulwesen in Preussen* Berlin 1864 és *Verordnungen und Gesetze für die höheren Schulen in Preussen*. 2 kötet. Berlin 1868.

A realtanodák is e formalis irány nagy befolyását mutatják az ujabban Mager által érvényre hozott elvek alkalmazása dacára. A régi „real gimnáziumok”ból ugyan csak még a híres Hecker által alapított, jelenleg Ranke igazgatása alatt álló királyi iskola maradt fenn, s ha a többi realtanodák fensőbb osztályaiban néhány óra a

classicaí nyelvekre fordittatik is, ez még magában nem tenné az iskolák irányát formálissá. Valóban azonban nem is a tantárgyakban s azok számában, hanem a vezetési s oktatási módszerben rejlik az iskola lényege, s ki a practicus realis irány jogosult kifejtését az idealismus ellenében a régi nézettel még egyezőleg az egyes tudományok köre meghatározása által fenntarthatni véli, a porosz iskolák tanulmányozása által könnyen felismerheti tévedését. Én nem tartozom ugyan azok közé, kik a humanismus és realismus merev ellentétét fenntartani akarják: de oly egyeztetést, minőt a berlini realtanodákban tapasztalni alkalmam volt, helyesnek egyáltalában nem tarthatok. Nem a realis elem van itt ugyanis classicaí irányzattal áthatva, hanem valóban csak eszközül használatnak fel az empiriai tényleges adatok tiszta formalis kiképzésre, a mi által a növendéknél igen gyakran veszélyes raisonirozó felületesség képezetik.

Nagy előnyök azonban ez intézeteknek különösen a mi tisztán emlékezetet terhelő realtanodáink ellenében ama biztosság és önállóság, melyet a növendék az általános áttekintése s az oklancolat felismerése által nyer. Mint a gimnáziumokban, itt is a nyelvtanítás képezi a tetőpontot, mely oktatással gyakran a realis és aestheticaí képzés jelentékeny része is egyesül s különösen a classicus művek, bár nem mindig kellő alappal, taglalása valóban igen jótékony befolyásu. A mathematica és rajz is igen nagy tökélyre vitetnek itt, az angol és francia nyelvek nem ritkán már előadási nyelvül is használatnak. Egyes tanodákban azonban, így a „Friedrichs-Werdersche Gewerbeschuleban“ a természettudományi órák csekély száma mellett is különösen a fizikai ismeretre nagy gondot fordítanak, sőt a növendékeket chemiai laboratoriumban is foglalkodtatják.

Mint a gimnáziumok, e tanodák is bürocraticus berendezéssel bírnak. Az egyes osztályokban, még legalól is, a szakrendszer uralkodik az ordinariusok=osztálytanárok közvetítése által. A társadalommal egyedül összekötő kapocs, a nyilvános vizsga is kezd néhány év óta mindinkább megszűnni, miután már régibb idő óta az összes porosz iskolákban üres formalitássá változott.

A berlini fensőbb leány növendék nagy része magán intézet ugyan, de tantervökben, sőt részben a tankönyvek megválasztásában is lényegesen függenek a hatóságtól. Jellemző az itteni intézetekre nézve, hogy az ugynevezett aestheticaí képzésre kevésbé ügyelnek, mint a nyelvismeret, s általános tudományos műveltségre. Több intézetben a zene egészen hiányzik, az irodalom-történelmi és aestheticaí előadások csaknem mindenütt s egyedül a nagyrészt minták után perspective készített rajzok képviselik azt, míg a nyelvok-

tatásban is a formalis grammatikai irány tulnyomó, a realis tantárgyakban pedig az érdek felköltése egyes csoportosítások és példák által. Különben ezen jellem igen különbözik a pensionátok már a mi nőnevelőink berendezéséhez közelednek. A kézi munkákra nézve leginkább Schallenfeld kitűnő módszere alkalmaztatik.

E nőnevelőkben nagyrészt nők tanítanak; a realis tantárgyak sőt vallás is bizatik itt reájok. Kiképzettetésök ily nőnevelőkkel van összekötve, valódi paedagogiai és lélektani oktatást azonban igen ritkán nyernek, csak az ugynevezett „Schnlkunde“ legtöbbnyire felületes tantárgyából kell az egyes tudományos tárgyakon kívül vizsgát tenniök. Csekély képzettségök dacára azonban, különösen a magán intézetekben s elemi iskolákban, fizetésök kisebbsége folytán naponként szaporodik számuk.

III.

Míg a fensőbb tanintézetek elvileg egyoldalu nevelés módszere s bürocraticus szerkezete lényeges javítást igényel, hogy jövőben is fenntarthassa kitűnő hírét: az újabb időkben épen itt, az intelligencia fővárosában, különös erővel tör előre egy paedagogiai ág, mely az egész nevelés rendszert gyökerestől reformálni igyekszik.

Fröbel gyermekkertjeit értem.

Igen sajnós, hogy nálunk Fröbel neve s iránya alig ismeretes. Pestalozzi számos nagyhirű tanítványai közül, csak Fröbel és Diesterweg bírnak valódi névvel a paedagogia történelmében, melynek újabb irányát az ő törekvésök ismerete nélkül megérteni lehetetlen; s míg Diesterweg inkább kitűnő jelleme s buzgósága által tört utat a még mindig elnem ismert eszméknek az érdekek sokágu gátjain át: a nagymesterrel sokkal rokonabb lelkű Fröbel az új alapeszmét szilárdította meg s fejtette tovább. Hasonlóan, mint Pestalozzi, alapos tudomány nélkül, mintegy ösztönszerűleg vezetettve gyermekek iránt lángoló szeretetétől, hatolt be ez egyszerű férfiú a lélek titkaiba s mutatott ki az eddigi mesterséges utak ellenében természetes módszert a nevelésre. Pestalozzi az ismeretek és külső cél helyébe magát az embert tette a nevelés céljává; de míg ő az ember fejlődése törvényeit csak általánosságban, mintegy sejdítve körvonalozta: Fröbel határozott nyíltsággal kiemelte az organicus fejlődés elvét s kimutatta az utat is, melyen ezen fejlődést vezetnünk kell a gyermek öntevékenysége igénybevételével. Csak Fröbel óta létezik valódi tudományos gyermeknevelés, s azon eszmék, melyeket ő 1826-ban az „emberne-

veléséről" irt művében ügyetlen, sőt nevetséges alakban, de magasztos lélekkel kifejtett, ezen eszmék a paedagogia történelmében az első s épen ezért, minden hiányaik mellett is, nagyfontosságu kísérletek az összes oktatásügy öntudatos organicus kezelésére.

Fröbel ez utóbbi érdeme Németországon is kevésbé méltányoltatik s alkalmazása, avagy csak elvileg tovafejtése sem kísértetett meg. Annál melegebben és nagyobb érdekeltséggel karoltattak fel azonban sokkal tökéletesbben kifejtett eszméi a kisdetek nevelésére nézve gyermekkertjeiben. E gyermekkertek 2—7 éves gyermekek számára alakított intézetek, hol különösen a játék és szabad munkáság módszeres vezetése által a gyermek szükségéi s vágyainak megfelelő tanítás és nevelés gyakoroltatik. A gyermek főjellege a kiható ösztön, melynek törekvését helyes irányban vezetni s ez által a lehető tévedéseket előre meggátolni s a valódi jellemet szilárdan kifejteni a nevelő feladata: e tétel felállítása s gyakorlatilag alkalmazása Fröbel nagy érdeme. Egyéni fejlődésének megfelelőleg ő e munkásági ösztön módszeres vezetésére leginkább a matematikát használta fel. Az egész s részek viszonya, a hely és számfogalmak szemlélhetőleg előállítása és pedig a gyermek önmunkássága által, ez az első lépés, melyre különösen a kocka és gömbalakokkal játszás vezet. Másik lépés kockák s később papírszeletekből különböző csoportozatok készítése, melyek az ismeret fejtésére, az élet s a szépségi alakok felismerésére vezetnek. Végre kimetszés, papírtűrés és agyaggyúrás által önálló világ készítése s mintegy a plasticai életbe, rajz és szobrászatba bevezetés kíséreltetik meg. A testgyakorlatok, ének s társas játék módszeres kifejtését sem hanyagolta el azonban Fröbel, sőt módszere kiterjed a csecsemő első napjaira s meglepően mély lélektani igazságu utasításokat ad az anyáknak kisdeteik természetes hajlamai kifejtésére. Komoly nevelés és tanulás ez tisztán játékból állva, de azért sokkal szilárdabb, mint bármely más eddigi oktatás, mert organicus kifejlésben áll s mindent a gyermek önmunkássága által létesít, mely önmunkásság ad csak valóságot és ismeretet, mely önmunkásság fejthet ki csak jellemet és önálló törekvést.

A törpe, ki az óriás vállán áll, tovább lát, mint az óriás. Mi, egy később kor ivadéakai, jogosan róvhatjuk meg Fröbelnél, hogy a tér és helyismeret mellett az idő érzék kifejtésére kevés gondot fordított, hogy az értelem gondos fejlesztése mellett az érzelem tisztítását elmellőzte módszeresen vezetni s a gyermek egyik éltető elemét a mesét, a történelmi és társadalmi érdek kifejtésével együtt kissé háttérbe szorította stb.: a kezdet nehézségei óriási erővel legyőzése előtt mindenkor meg kell hajolnunk s bámulnunk kell az egyszerű

„paraszt“ot, mint ellenei gunyolják, kit lelkesedése s meleg érzelme oly mély lélektani igazságok kikutatására tudott vezetni, ki mélyebb tudományosság nélkül átható új irányt volt képes alkotni.

A fröbéli gyermekkertek berlini felvirágoztatója Marenholtz-Bülow bárónő volt. Már a múlt század végén alakultak itt egyesek s később a város pártolása folytán kisdédóvók, melyekben a szegényebb néposztály gyermekei egész napon át őriztettek s dalokra s némi alapismeretekre vezettettek. E rendkívül hiányos berendezésű intézetek még most is nagy számmal léteznek, leginkább az egyes parochiális lelkészek felügyelete alatt: de a lelkiismeretlen eljárás, a nagyrészt igen műveletlen tanítók, szűk hely és segédeszközök hiánya valóban több kárt okoznak a gyermekeknek, mint hasznot s általában véve még a mi csaknem teljesen módszer nélkül vezetett kisdédóvóinknál is alantabb állanak.

E viszonyok közt valódi jótékony hatást gyakorolt a főváros gyermekei elerkölestelenedése ellenében Bülow lelkes és áldozatkész fellépte. Jelenleg több mint harminc ily gyermekkert létezik Berlinben s magában e városban két seminarium van ily intézetek vezetőnői kiképzésére, kik azonban a practicai ismeretek megszerzésén kívül az egész éven át csak matematikai s némi anthropologiai ismeretben részesülnek. Ezenkívül Fröbel két személyes tanítványa vezetése alatt mintaiskolák állanak fenn, a nép számára olesó gyermekkertek rendeztettek be s egyes gazdagabb családok saját körökben is gyermekkert vezetőnőket tartanak. Bármily orthodox is az itteni fröbéli irány, a fővárosi viszonyok s különösen a szűk helyiség miatt sok tekintetben eltér a mester működésétől. A kizárólagos női vezetés, mi különben egész Németországon alkalmaztatik, nagy előnyei mellett sok tekintetben ártalmas is s különösen az által, hogy a gyermekek zeneoktatásban nem részesülnek s még maga a különben egyszerű tornagyakorlatokban sem nyerik meg a kellő élénkséget és szilárdságot. Sokkal nagyobb baj azonban, hogy a hely szűk volta miatt a Fröbel által helyesen igen kiemelt kerti és szabadban munkálkodás csaknem teljesen hiányzik, sőt magok a társas játékok is szerfelett korlátozva vannak s a mi legfőbb, a valódi szemléleti oktatás lassanként csaknem egészen elhagyatik.

E téren két nagy fontosságu reform igyekszik magát vizsgálódásaim szerint kiküzdeni. Egyik a fröbéli elvek alkalmazása a többi tanodákban s legközelebb a népiskolákban. Sajnos, hogy magok a néptanítók seminariumi hiányos képzettségök folytán Fröbel elveivel teljesen ismeretlenek s így nemcsak nem törekednek az iskolát az étellel ez uton egyesíteni, de e törekvésnek nagyrészt szándékos gát-

lói is. A kisedővők ez irányban átalakítása által azonban lassanként bizonyosan lényeges befolyással leendenek ez elvek a népiskolákban uralkodó szellem és tan módszerre nézve is. Másik nem kevésbé fontos törekvés a Wiseneder k. a. által Braunschweigban Fröbel módszere után alakult zeneképző tanodák létesítésére irányzott munkásság, mely tanodákban a gyermekek önmunkásság — kótarakás — által bámulatos gyorsan és alaposan minden megerőltetés nélkül vezetettnek egész a componálás s legnehezebb darabok játszásáig is, a mint arról e sorok írójának alkalmá volt meggyőződni.

E tárgygyal összefüggésben szabad legyen még figyelmeztetnem a tisztelt olvasókat a gyermekkert legjobb kézi könyvére, mely „Der Kindergarten. Handbuch von H. Goldhammer Berlin Habel 1869.“ cím alatt jelent meg legújabbán s tömérdek rajzai által az egész oktatási s nevelési eljárásnál tiszta képet ad, sőt Bülow bárónő jegyzetei által theoreticus értékkel is bír. Sajnos azonban, hogy e különben kitűnő kézikönyv a fröbeli nevelés sok oldalára p. a társas játék, énekek, kerti munkálkodás, tornázás stb. egyáltalában ki nem tér.

IV.

Berlin népiskolái, dacára az 1854 óta uralkodó regulációnak, tényleg még ma is nagyrészt Diesterweg szellemében vezetettnek. A bámulatra méltó férfiú, mint a városi seminárium 15 éves igazgatója s 1847-ben letétele után is, mint a szabadelvű paedagogiai párt országsszerte elismert és tisztelt vezetője, egy a népnevelés eszméjeért lelkesülő s emelkedett világnézetű nemzedéket nevelt. Alkalmam volt e nagy férfiú több jelesb tanítványával közelebbről megismerkedni s bátran állithatom, hogy azok nemcsak tan módszer és lelkesedés, de ismeretre nézve is méltán versenyezhetnek a legjelesebb gimnáziumi tanárokkal. E nemzedék s e nem rég elhunyt mester személyes tisztelői kezében vannak még a főváros legkitűnőbb népiskolái s egy Bolim, Koch, Schmidt Ferdinánd s több mások a reguláció szoros korlátai dacára bámulatos eredményt képesek felmutatni.

De mindemellett maga a főváros népiskolái is, dacára aránylag jobb helyzetöknek, kénytelenek a reguláció, ész és paedagogia ellenes befolyása alatti gyorsan hanyatlani. A városi tanítók semináriuma, az új rendelet szellemében vezetve, mechanikai szűkkörre mért ismeretet terjeszt a növendékek elő az önálló gondolkodás és jellem szándékos elfolytásával; Diesterweg tagadhatlanul messzevitt formalismusa ellenében látszólag realis, de valóban csak tiszta materialis képzés-

nyújt s ennek is központja, sőt csaknem egyedüli tartalma egy katholizáló s „korlátolt alattvalói értelmet“ felébresztő Hengstenberg féle nyomorult orthodoxia; maga a paedagogia, lélektan, sőt a pestalozzi-féle alapelvek is, mint „túlhaladott üres formalizmus“ kiküszöbölve vannak, mert „a szentírásban tartalmazott paedagogiai elvek összeállítása elegendő a nevelésre; a bűn, emberi gyarlóság, törvény, isteni megváltás és megigazulás tanai oly nagyszerű paedagogia, hogy annak alkalmazása végett az elemi tanítónak csak néhány anthropologiai és pszichologiai tételre van szüksége.“ Miként Knak a bibliát csillagászati kézi könyvnek tekintve hirdeti a föld szilárd állását, úgy igyekeznek a reguláció emberei is minden felállított tételt kenetteljesen bibliai szavakkal igazolni. A jelenlegi helybeli szeminárium, mely különben minden más vidéki szeminárium felett oly sok előnyben van, már csak az által is, hogy a helyi körülmények folytán a zene, kertészet s más tárgyakra fordítandott idővel szabadon rendelkezhetik s más oldalról a növendékek kiképzésére páratlan alkalmat nyerhet, csaknem megfoghatatlanul csak mechanikai ügyességet akar növendékeinek adni, a legkisebbre kiterjedő gondoskodással már itt bevezetvén őt az előre kijelölt határon belől mindenre, sőt, mint gyakori hospitálásom alatt alkalmam is volt elegendőleg meggyőződni, szándékosan elvonja őket az önálló gondolkozástól, egyenesen eltiltja a szakművek és német klasszikusok olvasását, a mik a reguláció által a népiskolákból ki is záratnak s a helyett minden szabad idejüket katechismusok, bibliai történetek stb. tanulásával s tulságos iratással foglalja el.

Nem csoda, ha az így önállótlaná tett ifju nemzedék közt igen kevés akad, kit a szabadabb sajtó és társalgás később önálló gondolkozásra avagy épen helyes elfogulatlan ítéletre volna képes vezetni, különösen a reguláció pontos megtartására szigoruan felügyelő iskolai hatóság mellett. A mechanikai modor így is sok eredményt hoz létre a szorgalommal vezetett 8 kötelezett év alatt s különösen itt a fővárosban, hol, a vidékkel óriási ellentétben, tisztán képzett tanítók működnek: de e fényes eredmény a gyermek megerőltetésével s önálló gondolkozása rovására jön létre, a mint Humbolt mondja: „ludakhoz hasonlóan mechanicaileg tömetvén meg ismeretekkel.“ A tanító, ki szemináriumában igen felületes gyakorlati ügyességet, s csaknem semmi elméleti ismeretet sem nyert, a rendeletekhez kénytelen ragaszkodni s alig képes a gyermekek kíváncságra, a paedagogia feladatáról magának csak általános fogalmat szerezni is. A szemléleti oktatás csaknem teljesen üres névvé vált már most is az ily iskolákban, a fokozatos fejlődés sokszorosan gátoltatik, a tanítástárgyak ért-

hetősége emlegetése valóban gúny; de a mi ellen leginkább vétkeznek, az a nevelő oktatás nagy elve, melyet e regulatio áldozatai megérteni teljesen képtelenek.

A tanítás külső eredménye általában meglepő. A 14 éves gyermek egy agg ismeretével hagyja el az iskolát. Egész Németországon talán Berlin az egyedüli hely, hol a népiskolákba is behozatott a perspectiv rajz, hol a gyermek egy mű aestheticai boncolására, elvont fogalmak szoros definiálására képes. Geografiai ismeretek igen tág s sok helyütt a francia nyelvben is messze haladnak, ha szinte a gyermek rovására is. Nem tagadhatni továbbá, hogy e regulatio kora, haszinte nem maga a rendelet, sok kitűnő tankönyvet hozott létre, még a körétől messze álló szakokban is, mint p. Costa mély paedagogiai érzékkel szerkesztett Berlin leírása, s a testgyakorlat, ének rendszerebb oktatásában e kornak sok érdeme van. A szeminárium mintaiskolája haszinte nem menthető is a közönséges vád alól, hogy a gyermekeket tisztán gyakorlatra használja fel, különösen az abstract ítélő erő kifejtésénél példányszerű eredményt mutat fel. Az uralkodó mintaszervezet, az ajánlott olvasó könyvek paedagogiai beccsel bírnak, haszinte a realis és szemléleti elem, különösen a történelem és természettudományok nagyon háttérbe szoríttatnak is s az emlékezet csaknem tisztán lélekölő kegyes frazisokkal tömetik meg. A Diesterweg idejéből fennmaradt heuristikai tan módszer itt is igen sok hiányt pótol s a tapasztalt tanító kezelése alatt bámulatosan képes a különben oly nehéz fegyelmet is fenntartani a mi alvást okozó acroamaticus előadásaink ellenében.

Magok a fővárosi iskolák nagyrészt saját diszes lakkkal bírnak, legalább 16—16 osztályra osztva a nemek szerint elkülönített részekben, külön igazgatók alatt. Ez iskolák a város felügyelete s pártfogása alatt állanak s a lelkészek csak a külön testületek által alapított és fenntartott intézetek s az árvaiskolákra bírnak befolyással. A belszerkezet mindenütt igen szigorú, legtöbbnyire katonás, az élénk változatosságot elfojtó is. A priváttanodák is a város felügyelete alatt állanak, s bizonyos feltételek teljesítésére köteleztetnek; általában azonban még alsóbb fokon állanak ezek s egész törekvésök nem ritkán fényes produkciók által a közönség tetszését megnyerni, a mire természetesen a mechanikai s memorizáló módor legalkalmasabb.

Lesz-e a porosz népiskoláknak, s mert kétségtelenül ezen iskolák a paedagogiai élet középpontjai, lesz-e a porosz paedagogiának mielőbb szebb korszaka? eléri-e ismét azon szép helyet, melyet Altenstein korában, mint a világ legműveltebb népe birt? Igen kétséges. Épen a legfőbb, a jellem, az önálló gondolkodás képzése ragadtatott el a néptől a regulatio által; a tetterő mindinkább hanyatlik a porosz

népnél. Az iskolák és kaszárnnyák országában ujabban az elsők is csak a kaszárnnyák előkészítői s mintegy kised példányai lesznek s az adófizetésre és fegyverfogásra nevelt nép önmagában bizonyynyal képtelen volna a szebb sors kivivására, ha kívülről nem nyerne mások példája által ösztönt. De e példa eljön s eljön vele a szabadabb mozgalom. Ausztria mult évi tanodai reformjai az itteni országgyűlésen is vizsgálgra találtak. Az iskolák emancipációja követelői száma folytonosan szaporodik. S el is fog jönni az emancipáció kora, el kell jönnie, mert hiszen a jövő a nép felvilágosodásán alapulandó szabadság korszaka.

Gy.

Werner Gusztáv.

(Utazási naplóból 1860.)

Szeptember 16-án Tübingából Reutlingenbe, Würtembergnek egyik legiparüzőbb városába mentem.

Vasárnap levén az idő, elmentem az ev. templomba, hol a lelkész ezen tárgy felett: „legyetek olyanok, mint a gyermekek“ világos és igen épületes beszédet tartott, de az itteni szokás szerint jobbra csak papírosról olvasva.

A templomból kijöve, Werner Gusztáv urhoz siettem, hogy őt, kinek apostoli buzgalmáról és teremő lelkéről utazásomban oly sokat hallottam, és reutlingeni telepét, az ugynevezett testvéregyletet (Bruderverein) közelebből megismerhessem.

Werner Gusztáv ur, több felnőtteknek mint hallgatóknak jelenlétében épen gyermekek oktatásával foglalkozott. Az oktatás végeztével szobájába vezetett s az egylet szervezetéről és szelleméről adott felvilágosítás után az intézet helyiségeit személyesen megmuto-gatta, sőt az egylet történetére vonatkozó több beces nyomtatványokkal is megajándékozott. Ezekből, valamint nemcsak Wernernek, de másoknak s köztük még Werner elleneinek is előadásaiból, ugy szinte saját tapasztalásomból következőkben állitom össze Werner Gusztávnak és intézetének rövid ismertetését.

Werner Gusztáv ur egy szegény község vagyontalan káplánja volt. Azon községben néhány gyermek kora árvaságra jutott. A szegény szüléket épen Werner maga temette el. Senki sem akadván, a ki ezen árvák sorsát felkarolta volna, ő azokat magához szobájába fogadta, azon erős elhatározással, hogy azokat táplálni, felnevelni s ez által az emberiségnek megmenteni fogja. Ez volt az ő apostoli működésének kezdőpontja s mostani virágzó intézetének csirája.

Táplálni és felnevelni?! de miből?! ezen az ő Istenben bizó lelke nem aggródott, nem kétségeskedett. Mivel ő sokkal szegényebb vala, minthogy jövedelme elég lett volna a magához vett árvák eltartására: legelsőben a gyülekezet, majd a vidék kegyesebbjeinek könyörületességéhez folyamodott. És nem hiába. Kevés idő alatt, körülte, mint éltető központ körül egy közadakozáson alapuló árvaintézet képződött, a midőn, hogy idejét annál inkább szentelhesse ezen intézetnek, a káplánságról lemondott; de az evangyeliomi igehirdetésről lemondani nem kívánt.

Neve, főleg a nép között, melynek anyagi és erkölcsi nyomorán segíteni volt sajátképeni vezető, habár még ekkor tisztán nem körvonalozott gondolata, szélesebb körben is ismertté és tiszteltté lett. A ragaszkodás iránta nőttön nőtt. Ha valamely faluban látogatást tett s egyik vagy másik szegény emberrel beszélgetésbe bocsátkozott: egy pillanat alatt egész sokaság verődött össze körülte, vágyva hallani mesterkéletlen, de szívből jött és szívhez szóló baráti tanácsait, keresztyéni vigasztalásait és oktatásait, melyekből aztán észrevétlenül és minden célzatosság nélkül, sokszor egész rögtönzött predikáció, majd imádsággal is egybekötött kis isteni tisztelét kerekedett ki.

A nép távolabb vidéken is kívánta őt látni és hallani, annyi- val inkább, mivel sok helyen a közistenitisztelet lágymelegsége és a lelkészek tanítási szakmányszerűsége nem elégítette ki a vallásosb kedélyek buzgóságigényeit s meghívások intéztettek hozzá messzebb helyekről is, hogy jöjjön el oda is beszédet tartani.

Igy lett Werner Gusztáv minden előre kiesínált terv nélkül utazó vagy vándor-igehirdető.

Mint vándor-igehirdető, hivatlanul sehol sem lépett fel; de a kik hallani ohajtották, azoknak mindig készen állott igehirdetésével. És ezen ő vándor igehirdetése míg egy részről még inkább nevelte a népnek hozzá való ragaszkodását, másrészről árvaintézetének is gazdag jövedelmi forrást nyitott a nép között.

Midőn kis intézete már jól megerősödött s meg is népesedett, áttette azt Reutlingenbe azon szándékkal, hogy ha Isten segíti, abból egy oly nagyobb szerű intézetet fog támasztani, mely igazi keresztyéni elvekre fektetett szorgalmas munkásság által képes lesz nemcsak árvagyermekeket nevelni, de bármely koru, állapotu és nemű embereket, és így egész családokat is, mint ugyanazon egy nagy család tagjait szeretetben össze, és jólétben fenn- tartani. S most már vándor-igehirdetését ezen cél elérésére irányozta.

Azonban lehet képzelni, mily akadályokkal, mennyi gyanúsítással és rágalommal kellett megküzdenie.

Bár ő hivatlanul sehol sem jelent meg, sehova sem tolakodott s gondosan kerülte a lelkes és gyülekezet között bármely idegenség vagy szakadás előidézését: mégis a legtöbb lelkesek úgy tekintették őt, mint konkolyhintegetőt s nem engedték át neki a templomi szószerket. S éppen ezért Werner a maga vándor predikációit többnyire magánházaknál, udvarokban s csűrökben tartotta, de mindig figyelmes és többnyire számos közönség előtt.

Majd mivel ő tanításaiban csak a bibliára s nem egyszersmind az ágostai hitvallásra hivatkozott; sőt az utóbbtól némely pontokban eltérni is mert: megtámadták őt tekintélyes tudósok az irodalom terén; a dioecesan zsinatok (esperesi gyűlések) pedig panaszt emeltek ellene az egyházi főhatóság előtt. Gúnyolták őt kicsapott káplánnak s vádolták az ág. hitvallástól elszakadással, szeparatizmussal s általában a nép gondolkodásának félrevezetésével.

Az eszlingeni esperesség 1849-ben a főconsistoriumhoz kérvényt nyújtott be ellene, hogy mindaddig, míg ágostai hitvallásu igazhitűségét be nem vallja s magát az ezen hitvallás lelkeszeivel közös kötelező feltételeknek alá nem veti, tiltassék el az ey. gyülekezetek templomi szószerkeitől. Mert meg kell jegyeznem, akadtak lelkesek, kik felismervén Werner tiszta evangyeliomi törekvését, annak koronként át is engedték szószerkeiket s azt tapasztalták, hogy e vándorpredikátor az ő gyülekezeteikben nem visszavonást és tévelygést, hanem testvéri szeretetet s vallásos buzgóságot élesztett. A legkevésbé buzgó lelkesek voltak Wernernek legdühösebb ellenei.

Az eszlingeni beadvány következtében a főconsistorium Wernert nyilatkozásra szólította fel. Werner 1850-ben adott nyilatkozatában, melyből úgy az evangyeliomi szelidség, mint a theologusi mélyelműség kitűnik, kijelenti, hogy:

„neki szakadást előidézni, új vallásfelekezetet alkotni teljességgel nem szándéka: de úgy van meggyőződve, hogy a jö v e n d ő e g y h á z előkészítésén inkább, mint valaha munkálkodni kell. A rom. kath. vallás a péteri, a protestáns pedig a páli tanfogalmaknak felel meg; pedig a j á n o s i tanfogalmakban találhatja az egyház a maga jö v e n d ő j é t s a két apostoli ellenzék kibékítését. Ő a jánosi tanfogalmak szellemében kíván működni. — A r. kath. egyház a tekintélynek, a protestáns a hitnek, a jö v e n d ő e g y h á z a szeretetnek egyháza. Ennek útját kívánja ő egyengetni, de az ág. hitv. egyháztól való különszakadás nélkül. Azonban bevallja, hogy ő magát a symbolicus könyvek tekintélye alá nem rendeli; mert azok csak gyarló emberek művei, melyek a biblia mélyebb tanulmányozása folytán sok pontokban már tulszárnyaltattak. Az ő telepe különben

nem egyház, nem is egyházi gyülekezet; hanem egy minden tekintetben jól berendezett keresztyén család kíván lenni, s mint ilyen, nemcsak az ev. egyháznak, de a reutlingeni ev. gyülekezetnek is egyik tevő része gyanánt tekinti magát.

Ez rövid kivonata azon terjedelmes nyilatkozatnak, melyet Werner az eszlingeni beadványra magaigazolása végett tett.

Még több nyilatkozatváltások is történtek e közfigyelmet gerjesztett ügyben, míg végre 1851-ben a főconsistorium végzésileg kimondta, hogy:

„Werner Gusztáv az ev. templomokban predikálástól eltiltatik ugyan; de az ev. államegyházból ki nem záratik s az ellen, hogy telepe mint társulati egyesület létezhesse, azonban az illető törvényes egyházi és világi hatóságoknak alárendeltetve, kifogás nem tétetik. Werner a maga telepén taníthat, predikálhat; de az illető gyülekezeti lelkész lesz telepének is liturgusa, következőleg ez kereszttel, adja az urvacsorát és temet sat. ha ilyen lelkészi szolgáltatátelekre az egyesület tagjainak szükségök leend. Az egyesület fennállhat a készítendő szabályok szerint, ha azok a kormány által megerősítettnek.

A szabályok elkészültek s meg is erősítetttek, és az egyesület, mint ker. iparüzleti társulat (Erwerbsgesellschaft) ma is létezik s évről évre nagyobb virágzásra emelkedik. A „Bruderverein“ címét hivatalosan azért nem használja, hogy vallási társulatnak ne tekintessék, s így az ev. államegyházzal ellentétbe ne keveredjék; mert ezen esetben létezhetése nagyon kétséssé válnék.

Ezen egyesület különben alapjában vallási társulat; mert annak éltető és fenntartó szelleme a tagok között gyakorlatban levő s mondhatni testté vált evangyeliomi hitbuzgóság és keresztyéni szeretet, egybekötve iparüzleti irányval. Ezen egyesületben egyesítve van a szeretet kötele által a hit a munkássággal s az anyagi jólét lelki megelégedéssel. Minden esetre némi socialisticus intézmény ez, tulnyomólag vallási alapelvekre fektetve, nehézkedéssel a schwedenborgianismus és még inkább a herrnhutismus felé.

Az egyesület alapszabályai alig tesznek fél nyomtatott ívet s hogy ily kevés szabályok mellett is az egyesület fennáll, sőt virágzik, ennek okát egyenesen a tagok keresztyénileg kiképzett közszellemében s főleg testvéri szeretetében kell keresni.

A szabályok közül a nevezetesebbek, a következők:

1. Az egyesület olyanoknak egymással közösségbe hozatala, kik az Isten és felebarátaink iránti szeretet nagy parancsát komolyan kívánják teljesíteni s ehhez képest az egyesület célja e nagy parancs teljesítésének lehetővé tétele.

2. Az egylet, hogy tagjainak ezen cél elérésére a szükséges szellemi és anyagi eszközöket megadhassa, magát oly ipar- és gazdaságüzleti társulatnak nyilvánítja, melyben a tagok magukat ker. háztartók vagy gazdák gyanánt kötelesek viselni.

3. Az egylet a tagoknak anyagi és szellemi jólétét közös ipar- és gazdaságüzleti foglalkoztatás által biztosítja s ez által teszi magát képessé egyebeknek is segélyére, felállítván a gyermekek nevelésére, ifjak képzésére, szegények foglalkoztatására, betegek, nyomorékok, öregek és elhagyatottak ápolására szolgáló különféle intézeteket.

4. Az anyaház a vidéki fiókházakkal együtt képezi a testvérházat v. testvéregyletet s minden ingó és ingatlan vagyonnak tulajdonosa maga az egylet.

5. Minden teljeskoru a vének tanácsa által tagul felvétethetik.

6. Minthogy az egylet szervezete a családélet alapelvének kíván megfelelni: tehát mind a hozzátartozó családok, mind az általa alapított intézetek a családközösség jellemével bírnak.

7. A tagok rendesek, kik az egylet minden vállalataiért közös felelősséget vállalnak magukra és rendkívüliek, kik az egylet gyámolításához évenként 5 frttal járulnak. A rendes tagok ismét vagy laktársak, kik minden idejüket az egyletnek szentelik s annak intézetében együtt laknak; vagy polgárok, kik külön házi körökben és foglalkozásukban megmaradnak, de azért az egylet céljait tőlök kitelhetőleg elősegítik.

8. Az egylet tagjainak képviselőjét képezi az elnökből és a 12 vénekből álló tanács, mely hét évre választatik. A közvetlen igazgatással foglalkozik a vének tanácsa által választott négy tag és az elnök, (ki akkor épen Werner Gusztáv vala). Mind a vének tanácsa, mind az igazgató választmány az évenként Pünkösztör Reutlingenben tartandó közgyűlésnek felelős.

9. A tagok jogai. A laktársak s azok hozzátartozói mind egészséges mind beteg állapotukban teljes lelki és testi ellátásban részesülnek. A polgárok kölcsönrel és szerencsétlenségök idején az intézetbe való fölvétellel vagy másnemű gyámolítással segítettnek. A rendkívüli tagok két két polgár ajánlatára kölcsönt kapnak. Kilépés esetén kiki visszakapja, de minden kamat nélkül azon értéket, melylyel az egylethez járult.

10. Az egylet körén belől támadt minden vitályos kérdéseket véglegesen a vének tanácsa dönt el.

11. Az egylet a rendes tagok $\frac{3}{4}$ -ének kívánatára feloszlik s ekkor a tiszta jövedelem fordittatik az egyleti intézetek (p. o. iskola, kórház stb.) további fenntartásának biztosítására, az öreg és beteges

laktársak ápolására, a fiókegyletek (mert ilyenek Reutlingen vidékén több falvakban vannak) intézeteinek gyámolítására s a mi ezéken felül még megmaradna, az a stuttgarti központi jótékony egyletnek adandó át, különösen nevelő intézetek számára szolgáló alapítvány gyanánt.

Az anyaház v. főtelep Reutlingenben, az Ecház patak partján, mondhatni egy külön városrészt képez, melyben 4—500 laktárs van együtt. Vannak itt mindenféle gazdasági épületek, különféle műhelyek, gyárak (különösen a papirgyár jövedelmez sokat), boltok, melyekben az egylet terményei, készítményei és gyártmányai árulhatnak, iskola, imahely, kóroda, nyomda, könyvkereskedés sat. Mind-egyik tagnak megvan saját foglalkozása. Egyik tanít, másik gazdálkodik, harmadik főz, negyedik mesterséget űz, kiki hajlama és hasznavehetősége szerint. A családok külön lakosztályokkal bírnak, de közösen együtt étkeznek, kivéven a betegeket és kis gyermekeket. Az egyletnek már jelentékeny földbirtoka is van s a mi gazdasági cikkek p. o. fa, deszka, az anyaház birtokából ki nem kerülnek, azokat a fiókegyletek szolgáltatják, melyekért azok aztán cserébe gyártmányokat és iparcikkeket kapnak.

Az egylet létrejöttékor szegény volt; de a célszerű munkafelosztás, a takarékos-sággal egybekötött munkásság s a közös háztartás mellett az egylet annyira emelkedett, hogy vagyona most már egy millió forintnál többre becsülteik.

A tagok közt valódi testvérszeretettel uralkodik. Kicsi és nagy testvér-nek szólítja, nyájas arccal üdvözlí egymást s bizalmasan nyújt egymásnak kezét. Minden arcon derült vidámság, meglegegedés, szelidség, becsületesség és ártatlanság tükröződik. S e nagy mesterséges gépezetnek összetartó kapcsa s éltető lelke Werner Gusztáv ur.

Ő családós ember, 50—52 éves, magas és egyenes termetű, komolysága mellett is igen megnyerő, szelíd, nyájas és okos tekintetű férfi. Arcára tekinteni elég, hogy lelke tisztaságát szíve fenekéig beláthassa az idegen is. Hozzá nagy és kicsiny feltűnő tisztelettel, szeretettel és bizalommal viseltetik. Mindenki hozzá fordul bármely ügyben tanácskérés végett s ő mindenkinek a legnagyobb készséggel szolgálatára van. Ő intézetében olyan uralkodást állított fel százak felett, a minőt nagy érdem gyakorolni csak egy kis család körében is. Ez a szeretet uralkodása. Nem ismertem s nem ismerek lelkészt, kihez gyülekezetének tagjai oly szeretettel s bizalommal viseltetnének. Ő több ez egyletben: lelkipásztornál, ő valóságos apostol. Mig nem láttam, azt véltem, hogy ő tán exaltált, rajongó fő; s miután nemcsak láttam, de társaságában több órát is töltöttem, azt mond-

hatom, tisztább ítélő tehetséget nemesebb evangéliomi buzgalommal párosulva kevés emberben láttam.

Werner Gusztáv ur a hét köznapjaiban a folyó ügyeken kívül azzal is foglalkozik, hogy a fiókegyleteket koronként meglátogatja. Az egylet „Friedensbote“ című közlönyét szerkeszti s az apostolok módjára időnként leveleket is intéz az egylethez, melyeket az „Send-briefe“ cím alatt ki szokott nyomtatni. Vasárnap tán még több a dolga Werner urnak, mint hétköznap. Ekkor reggel 8 órakor predikál, 10 órakor a gyermekeket vallásra oktatja, 12 órakor ismét predikál s aztán újra tanít.

Beszélgetés közben kértem tőle: reményli-e az egylet állandó fennmaradását s különösen, hogy az egylet, az ő holtá után hozzá méltó utódot nyerhessen az egész intézet kormányzására? Némi gondolkodás után így felelt: „nem tudom; de ha a szentlélek továbbra is az egylettel lesz, azt hiszem, fog akadni annak mindenkor alkalmas vezetője.“

Az ebéd ideje közeledvén, felkért lennék vendégök. Ezt annál szívesebben elfogadtam, mivel ohajtottam látni közös együttétkezésöket is. Ekkor elvezetett a közkonyhára, hol 20—30 asszony foglalkozott a főzés körül; majd a közmosó s egyéb intézeteket mutogatta meg.

A telep órája 11-et ütött s mentünk ebédelni. Egy nagy étkező teremben 250—300 egyén, férfi, nő, gyermek, ifju, leány és öreg foglalt helyet a terített asztalok mellett. Mindnyájan egy adott jelre felálltunk s egy közösen tartott imádság és éneklés után újra leülve, az étkezés megkezdődött. Én Werner ur és neje mellett ültem s mellettünk ült még egy uri nő is, mint vendég. Roppant cinűstökből párolgott az asztalokra feltett étel. Fejem alig bírta ki az étel párolgást. Nekünk, mint vendégeknek, valamint Werner urnak és nejének külön volt feltálalva jó és sok marhahus leves és nagy adag főtt hus jó darab kenyérrel. Werner ur kínált, hogy egyem, de a marhahús után még más tálételt várya és remélve, nem kívántam abból jóllakásig enni. A többiek csak az üstökből szedtek 2—3 ízben is egymás után. Miként kivehettem, az üstök mind egyenlő, de csudálatos keverékű ételt tartalmaztak, melyben volt leves is, zöldség is, tészta is, hus is. Mig várom a következő tálételt: Werner ur feláll, vele a többiek s ezzel vége volt az ebédnek. Itt mint aztán megtudtam, egy tál ételnél többet nem esznek ezt egészségi és takarékosági szempontból teszik. Ebéd végztével ismét imádság, éneklés, sőt bibliaolvasás is volt.

Ebéd után az udvarban és kertben rövid sétát téve 12 órakor

az imaházban gyűltünk össze. Werner ur predikált. Ugy öt óranegyedig beszélhetett, mint látszott rögtönözve, de értelmesen s figyelmet érdemlően a világ végéről. Beszédében megemlíté az akkori politikai világorrongásokat is, mint egy ujkornak előjeleit s bűnbánattartásra hívta fel hallgatóit.

A beszéd végeztével távoztam, hogy még az nap Metzingenbe s onnan Urachba mehessek: azonban utazási naplómnak itt közlött lapjain Werner Gusztáv urnak és intézetének emlékét megőrizni kívántam:

FILO LAJOS.

Rövid emlékezés a középtanodai tanár-egylet buda-pesti rendkívüli gyűléséről.

A gyűlés március 23-án délelőtt 9 órakor vette kezdetét Bartl Antal alelnök elnöklete alatt, a ki, miután a tagokat szívélyesen üdvözölte, előadta, hogy e rendkívüli közgyűlés tárgyait mindenek felett a miniszteri gimnáziumi és liceumi tervezet, továbbá a középtanodai tanárok fizetésének kérdése és az alapszabályok egy pontjának megváltoztatása képezendik. De miután épen az alapszabályok értelmében, az alapszabály valamely pontját megváltoztatni, a tagok számának legalább is egy harmadrésze illetékes, így mennyiség pedig nem volt jelen: ennél fogva a közgyűlés csak a két első tárgy megvitatásával foglalkozott.

Előadta továbbá az elnök, hogy a központi tagok egy bizottmányt neveztek ki kebelökből oly utasítással, hogy tájékozási pontokat állítsanak fel, oly célból, hogy a tervezet megvitatása bizonyos mederbe szoríttassék, s a tagoknak ne legyen tág ajtó nyitva véleményeikkel per longum et latum áradozni.

E kérdések kitűzését mi vidéki tagok is helyeseltük, s egyedül csak azt fájlaltuk, hogy azok ideje-korán velünk nem közöltettek, hogy azok felett gondolkodhattunk s így a tervezet feletti véleményünket ezen kérdések körül csoportosíthattuk volna.

A kérdések felolvasatván, az első kérdés ez volt:

„Szükségesnek tartja-e a közgyűlés, hogy hazai középtanodáink mind egyöntetűek legyenek?“ Több felszólalás eredménye ez lön: igen.

Ezzel el volt a gimnáziumi és liceumi tervezetről való vélemény sorsa döntve, s a többi kérdésekre nézve is t. i. „célszerű-e szétágasztatni akár a human, akár a realirányt; helyes-e a liceumi terv és annak felosztása, helyes-e a trifurkáció; szükséges-e a kilenc év; helyeselhető-e a tananyag, mely a tervben fel van véve,“ befoglaltatott a felelet s hangsúlyoztatott, hogy a gyűlés 8 éves gimnáziumot

akar egységes tanfolyammal, azaz: az al- és fel gimnázium belső megkülönböztetése nélkül. Miután a miniszteri tervezetről való vélemény sorsa el volt döntve, a gyűlés egy bizottmányt nevezett ki kebeléből, s megbízta azt egy gimnáziumi tanterv formulázásával, hogy másnap azt a gyűlés megvitatván, annak nyomán egy nagyobb bizottmány részletes, minden tekintetben indokolt gimnáziumi tantervet készítsen a miniszterhez való felterjesztés végett.

A bizottmány másnap 9 órára csakugyan kész volt dolgozatával s előterjesztette azt. Ezen dolgozat előterjesztésénél nagyon feltűnt, hogy bár mult napon az egységes gimnázium fogadtatott el, mégis most a bizottmány, a jelen viszonyokra hivatkozva, szükségesnek tartotta az al- és felgimnázium megkülönböztetését, s a tantárgyaknak oly módon való beosztását, hogy azok az algimnáziumban egészet képezzenek; így az algimnáziumra nézve elfogadta a miniszteri tantervet azon módosítással, hogy az első osztályban a latinnyelv mellett németnyelv is taníttassék, minden oly iskolában, hol a magyarnyelven kívül más élő nyelvet nem kell tanítani.

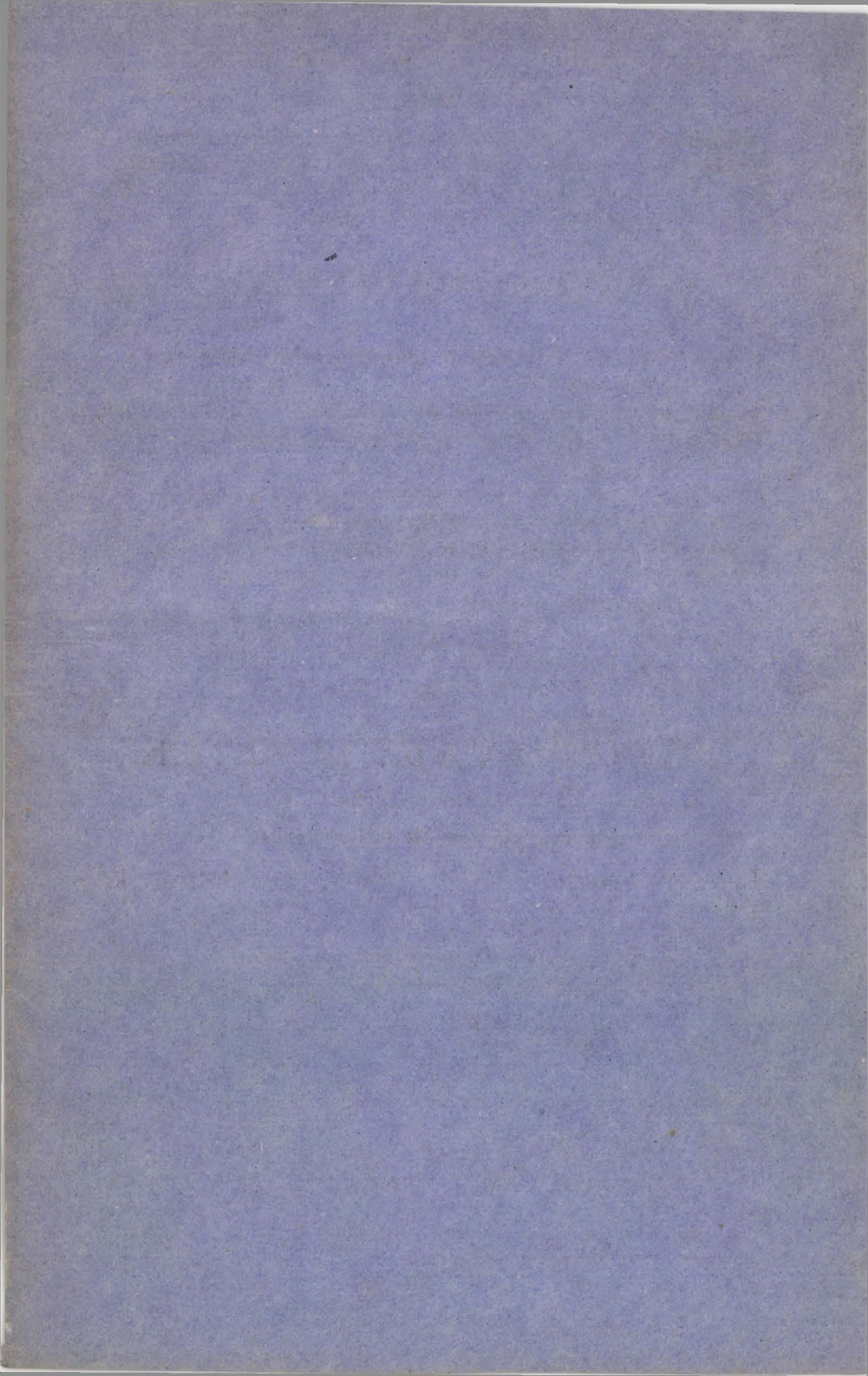
Továbbá a III. osztályban, a tantervben említett latin írók olvastatása helyett, szemelvények olvastatását javasolja; ezen szemelvények az összes klasszikusokból válogattatnának a gyermekek fejlettségéhez mérten.

A IV. osztályban latin olvasó könyvül Julius Caesart és verses gyűjteményt (tyrocinium poëticum) ajánl.

A felgimnáziumban a magyar irodalom előadását úgy akarja keresztül vinni, hogy az V. VI. VII. osztályban ismertetné a műfajokat, s a műfajokkal együtt azon írókat is, műveikkel együtt, kik valamely műfajban kitűntek; s ezeknek megismertetése után az egészet a VIII. osztályban betetőzné az irodalomtörténet vázлата. A közép-tanodai tanárok fizetése fölemelése tárgyában Riedl Szende bizott meg egy az országgyűlés elé terjesztendő memorandum készítésével.

Végül figyelemre méltó a gyűlés folyamán felmerült azon ohajtás, vajha az iskolaügyekre nézve egy egyetemes iskolai tanács állíttatnék fel. Mészáros Ferenc jelen volt miniszteri osztálytanácsos b. Eötvös nevében kinyilatkoztatta, hogy a legközelebbi jövőben szándéka a miniszter urnak egy ilyen iskolai tanácsot felállítani, melyben a tanügynek minden férfiai elkezdve a népiskolától, fel az egyetemig képviselve lennének, mert tagadhatatlan, hogy a legsalsóbb és legfelsőbb tanintézetek közt is létezik bizonyos szellemi kapocs. Ezen tanács retortáján menne aztán keresztül minden javaslat, mely akár egyik, akár másik tanintézet reformálását célozná. Mondanom sem kell, hogy a tanácsos ur ezen nyilatkozata nagy örömmel fogadtatott.

TARTALOM:

	Lap.
Lessing mint theológus (Theológia irodalomtörténeti emlékezés).	
Mitrovics Gyula	135
A villamosság történeti fejlődése az újabb korig	146
Tárca. Nehány szó a miniszteri, gimnáziumi és liceumi tantervről	167
— Az új francia bölcsezet áttekintése. B. I.	173
— Tudósítások a berlini iskolákról. Gy. A.	181
— Werner Gusztáv (Utazási naplomból). Filó Lajos	190
— Rövid emlékezés a középtanodai tanáregylet buda-pesti rendkívüli gyűléséről Sz. M.	191

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK”

XIII. évi folyama

ára, negyven íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	4 frt. — kr.
Félévre "	2 " — "

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTANS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

——
KIADJA

A REF. FŐISKOLAI TANÁRI KAR.

SZERKESZTI

BIHARI IMRE.

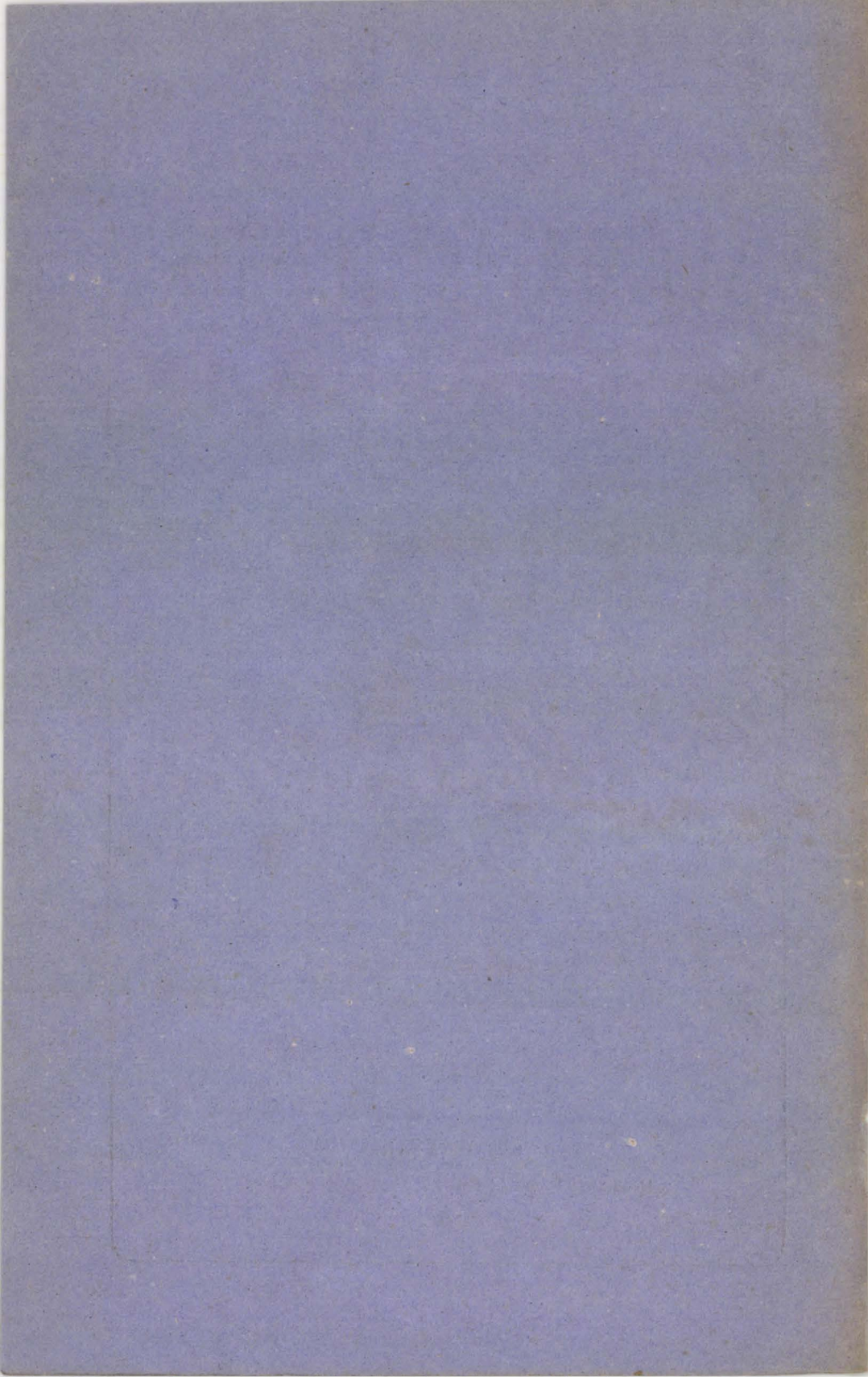
~~~~~  
XIII. Évfolyam, IV. Szállitmány.  
~~~~~

SÁROSPATAK.

Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

1869.

Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez.

A közelebbi letűnt évek folyamán, részt vevén néha-néha a magyar reformált egyház felsőbb hatóságainak azon tanácskozásaiban, melyek egyházi és iskolai szabadságunk ügye körül forogtak; e mellett már 1849. óta, amidőn egyházunkra és iskoláinkra nézve a szorongattatásnak és üldöztetésnek egy új korszaka kezdődött, irodalmi téren, s ha szabad úgy szólni, a tudomány érdekében is figyelemmel kísérvén, s munkálkodással is előmozdítani igyekezvén autonómiáinknak előttem mindenkor szent ügyét: gyakorta a legnagyobb meglepetéssel s a legmélyebb fájdalommal tapasztaltam, hogy több, általam különben igen tisztelt, nagyrabecsült férfiak, nem igazi, nem őszinte barátjai a mi iskolai autonómiáinknak. Egyik azt mondá: jó és hasznos lehetett az az autonómia hajdan, a midőn szükség is volt rá; de most már tulszárnyalta az idő, s arra támaszkodni, annak elveitől nem tágitani: jelenleg legalább is együgyűség, bornirtság. A másik úgy vélte, hogy az autonómia hurjait csak akkor kell pengetni, midőn azt politikai vagy nemzetiségi érdekek kívánják; egyébkör legjobban azzal.... hallgatni. Voltak, kik magasra felvont szemöldökkel s különös hangsúlyozással enunciólták, hogy a nevelés, az iskolatartásjoga az államé; felekezeti iskolákhoz s azok autonómiájához ragaszkodni: ultramontanizmus, s a haza egysége és a művelődés magasabb érdekei elleni reakció. — Voltak, kik csak azért tekintettek rosszul palástolt kicsinylő gunymosollyal az autonómiára s annak harcossaira, mert szerették a kényelmet és nyugalmat, s mert tündöklő címet vagy zsiros fizetést vártak a „magas kormánytól.“

Ezen s más eféle nézetekkel találkozhattunk a legújabb időkben is, midőn az oktatásügyi miniszter ur által tervezett népiskolai törvényjavaslat vala különböző körökben szőnyegen. Most már a csakugyan megalkotott törvény végrehajtása következnek; majd a gymnasiumok s más felsőbb tanintézetek ügyében fog megkezdődni a törvényhozási működés. Mind oly dolgok, a melyek a protestáns iskolák autonomiájának kérdését lényegesen fogják érinteni.

Azon erős meggyőződésben vagyok, hogy oly ügyben, s különösen közügyben, a melynek multja, és pedig nyilvánosan s küzdelmek közt lefolyt multja van: elmulthatatlan kötelességük minden illetőknek, ezen multat legalább főbb vonásaiban, s lényegében igazán megösmerni; mert különben zsarnokságot követünk el az eszmék s az igazságok ellen, a mi előbb vagy később, de bizonyosan kegyetlenül megboszulja magát. Egyébiránt, ha soha a félreértések s talán súlyos küzdelmek lehetősége fenn nem forogna is: ösmerni a multat, s tanulságot meritni abból, mindenkor igen szép, igen hasznos dolog.

Ne várj tehát már tőlem hosszabb indokolást arra nézve nyájás olvasó, hogy miért hivlak fel egész tisztelettel és bizodalommal, a következő sorok olvasására, a melyekben adalékokat találsz a magyar protestáns iskolák autonomiájának történetéhez. Magyar protestáns őseid emlékezte megvárja és megérdemli tőled, hogy igyekezzél közelebbről megismerni azon magasztos érdekek egyikét, a melyekért ők vagyonukat, szabadságukat és életüket is feláldozni mindenkor készek valának.

Adalékoknak, nem pedig történelemnek nevezem e közleményeket, mert ahoz, a mi „történelem“ akar lenni, oly magas és szigorú mértéket szeretek felállítani, a melyet ezen sorok tartalma meg nem üthetne. Igyekszem azonban minden főbb mozzanatot közelebbről megösmertetni; igyekszem különösen feltüntetni azt, hogy miként fogták fel magyar protestáns őseink az ő iskoláik autonomiájának ügyét s mi okokon ragaszkodtak ahoz.

A legbizonyosabb s minden kétségen felülálló történeti tények egyike az, hogy a reformáció igen hatalmas, sőt világtörténeti értékűnek mondható lendületet adott a népnevelés ügyének.

A reformátorok nemcsak lelkipásztorok vagy prédikátorok, hanem egyszersmind a tudomány, az irodalom s az iskolaügy kitűnő harcosai valának.

Luthernek, a többek között 1524-iki, majd 1530-dik évi szózatai az iskolaügyben: *An die Radherrn aller stedte deutsches lands: das sie christliche schulen auf richten und halten sollen*; és: *Eine Predigt, das man kinder zur schulen halten solle*; — oly magasztos emlékei az ő iskolaügy iránti lángoló szerelmének, miszerint bátran állithatjuk, hogy a népnevelés ügyében, Luthernél lelkesebben sem előtte sem utána senki szavát fel nem emelte. Melancthon, a ki *Praeceptor Germaniae* címmel tiszteltetett meg, oly cím, mely dicsőbb a fejedelmi vagy hadvezéri címnél, — Zwingli és Calvin, iskolák szervezői, kormányzói, iskolai kézi könyvek írói valának. Az utóbbira nézve különösen jellemző az, hogy amint bujdosásban, Genfben megállapodott s Farel által a nagy Isten nevében letartóztatva lőn, amint szétnézett s kezébe vette a reformátori pálcát: egyik első ténye az vala, miszerint városi, illetőleg állami alaptörvényül kimondatá, hogy amely genfi lakos gyermekét iskolába nem járatja, az polgári jogaitól megfosztatik, azaz számkivettetik. És hogy a törvény, míg Calvin élt, a legszigorubban végrehajtatott: arról bizonyosok lehetünk.

Lapozva a XVI-ik századi protestáns konfessziókat, s különösen azon egyházi alaptörvényeket, amelyekben az egyházak szervezete és kormányzata állapittatik meg: mindenütt ott találjuk az iskolákat, és pedig mint olyanokat, a melyekre mint kiegészítő tagokra, az egyháznak saját élete fentartása érdekében elmulthatatlan szüksége van. És ez másként nem is lehetett. Micsoda ugyanis az a lelkiismeretszabadság, mely a protestantismusnak éltető levegője, gyökere, alapja, mindene? Semmi egyéb, mint egyéni szabadság a hit, a vallás dolgában. Az egyéni szabadságnak elmulthatlan, elengedhetlen társa az

egyéni felelősség. Mindkettőnek ismét nélkülözhetetlen feltétele az egyéni képesség. Vegyük ehhez még, hogy a keresztyénség objektív alapjai: tények, a kijelentés történeti tényei; ezekről pedig írott emlékek szólnak; s így a valódi keresztyénnek ezen írott emlékekkel való foglalkozásra kell képesítve lennie; ami oktatás, illetőleg iskolák nélkül merőben lehetetlen.

Nem állítjuk, hogy az egyéni szabadságnak, bármerre tekintve is, mindenesetre roppant horderejű elvét a reformáció találta volna fel, vagy állapította volna meg legelőször. A reformáció érdeme e tekintetben is csak az, hogy a közvetlen s tiszta forráshoz, t. i. az evangyeliomhoz ment. Igenis, mert bárhol tűnjék fell Mill Stuart vagy mások előtt az egyéni szabadság elvének kezdete: túl van minden kétségen, hogy Krisztus volt annak az ezredéves romok alóli kiszabadítója; ő tette azt tényleg az emberi nemzet fejlődésének egyik főfő mozgató erejévé. A ki Krisztus életét és tanait egy kissé közelebből tanulmányozta, egy percig sem fog kételkedni a mondottak igazsága felett.

Bármily nélkülözhetetlen szükségeseeknek tartotta is a reformáció saját önfentartása érdekében a népnevelést, a tudományok virágoztatását s a felsőbb és alsóbb iskolákat: e tekintetben mégis, sohasem helyezte magát az egyedárusági vagy kizárólagossági igényeknek azon álláspontjára, a melyet a római katholicismus néhol és néha e tekintetben is elfoglalt és elfoglal. A protestáns egyház sohasem mondotta azt, hogy a nevelés ügyének vezérletére, iskolák alapítására és kormányzására általában és egyedül ő van hivatva és képesítve. Hitvallásokban, egyházi alaptörvényekben valami efélének nyomait, én legalább mindez ideig fel nem fedezhettem. Azt ellenben igen számos példák igazolják, hogy az iskolaügy előmozdítása végett, a protestáns egyház s éppen magok a reformátorok is szívesen léptek szövetségre minden oly elemmel vagy hatalommal, mely az evangyeliomnak nem volt ellensége. Ime Luther a városok tanácsnokaihoz fordul, iskolák állítása végett; Melancthon és társai fejedelmi intézkedés és védelem gyámolítása mellett végzik azon refor-

mátori egyházlátogatást, melynek egyik főcélja iskolák alapítása vagy ujraszervezése volt. Zwingli a zürichi nagy tanácstól veszi a megbízást iskolák szervezésére s Kalvin is egyenesen az államhatósággal kezét fogva intézkedik az iskolaügyben. Fejedelmek, országos államhatóságok, tekintélyes földes urak, városi vagy községi tanácsok mind oly tényezők voltak, melyekkel a protestáns egyház az iskolaügyben mindenkor szívesen kezét fogott, ha azt saját léte veszélyeztetése nélkül tehetette. Innen vannak csaknem megszámlálhatatlan módosulatai azon tényleges és jogi viszonyoknak, a melyben az iskolaügy, a különböző országokban és egyes községekben, az egyházhoz s ama többi tényezőkhöz áll. Innen van, hogy az iskolai törvényhozás és kormányzás jogát szívesen megosztá a protestáns egyház az evangélikus állami vagy községi hatóságokkal, sőt néhol csaknem teljes mértékben átruházta azt azokra. Mártonfalvi György, a maga idejében méltán nagy tekintélyű tudós debreceni tanár, nem kételkedik határozottan felállítani azon tételt, hogy a politikai hatóságoknak tisztók, iskolákat állítani, fentartani, javadalmakkal ellátni. Iskolák állítását kívánja mind a vallás és egyház, mind a társadalom java. Iskolák nélkül nincsen boldog ország. Iskolák az országok fényes napjai és csillagai. Nagyon bűnösök tehát azon hatóságok, amelyek iskolákat sem maguk nem állítanak, sem mások által állíttatni nem engednek, s a mások által szép javadalmakkal ellátott iskolákat javaiktól megfosztják, amint ami nyomorult hazánkban igen gyakran történni szokott, — írja Mártonfalvi, oly időben, amidőn hazánk egy nagy részében a protestáns iskolák pusztítása már széltere elkezdett és folytatott.

De ne feledjük el egy percre sem azon kiváló figyelemre méltó történeti tény, hogy mindenütt ott, ahol a protestáns konfessziók és egyházi alaptörvények a fejedelmeknek s általában a politikai hatóságoknak bizonyos cselekvő vagy tényező befolyást engednek: mindenütt evangélikus vallást követő fejedelmeket s hatóságokat kell értenünk. Ezt a külföldi legtekintélyesebb egyházi jogtudósok régóta így hirdették, s így is

kellett hirdetniök, ha csak a dolog természetét egyenesen megtagadni nem akarták. Nálunk azonban, különösen a pátensés időkben, némely urak egészen más nótát merészkedtek fujni. Szerencse, hogy a közönség nem táncolt utánnok.

Oly helyeken, ahol az országos vagy községi politikai hatóságok, fejedelmek, kormányzók stb. az evangyeliomi protestantismusnak s általában a szabadság és művelődés érdekeinek nemcsak követői és barátai nem, hanem talán épen elnyomói és üldözői valának: a protestáns egyház is a legföltékenyebben őrizte a mag saját egyházi és iskolai autonómiáját, s épen ez által tett sokszor kitünő szolgálatot a szabadság és művelődés érdekeinek; mert oáz volt a sivatag kietlenben, s kösziklagát a sokszor mindent elborítással fenyegető rettenetes hullámcsapkodások között. Mindezt a francia reformált és a puritán egyházak, de különösen a magyar protestáns egyház iskolaügyi története döntőleg igazolja.

Magyar hazánkban a reformáció néhány évtized alatt s rendkívüli sikerrel és gyorsasággal teljesen elterjedt. A XVI-ik század végén már alig volt néhány római katolikus templom a magyar hazában. Még első Leopold színe előtt is merték azt állítani több a magyar hazát jól ismerő külföldi és hazai férfiak, hogy itt a protestánsok száma hétszerte is nagyobb, mint a római katolikusoké; a min Leopold felette igen csudálkozott, mert neki a klerus azt mondogatá, hogy csak néhány aljas rongyos ember az, aki Magyarországbán a protestantismus hive. Még Mária Terézia uralkodása kezdete táján is a legünnepélyesebb pontokon, pl. fejedelemhez való folyamodás alkalmával, bátran állithaták és tényleg állították is azt kitünő protestáns férfiak, hogy az ő hitők sorsosai a magyar hazának fele részét alkotják.

A mint terjedt a reformáció, úgy terjedt a népnevelés s általában a műveltség is. Dévaynak és Erdősinek s a többi dicső emlékü első reformátoroknak nyilván bevallott s tényleg követett programmjok vala ez: a népet olvasni kell tanítani;

evégre iskolákat állítani, hogy így a biblia az egész népnek kezébe adathassék. Ez volt a reformátori működés vége célja. Emlékezzünk csak Dévay magyar ABC-jére, illetőleg elemi olvasó könyvére s az Erdősi lelkes szózatára, mely magyar új testamentuma előtt áll: „Az magyar népnek, ki ezt olvassa“:

„Próféták által szolt rígen néked az Isten,
Az kit ígirt íme, vígre megadta fiát . . .

— — — — —
A ki zsidóul és görögül és végre diákul
Szól vala rígen, szolt néked az itt magyarul sat.“

Adatok mutatják, hogy 1530 után már, csakhamar kitünő számmal voltak a magyar földön a protestáns iskolák, és pedig a kicsiny népességű csekély helyeken is.

A debreceni egyházmegye esperese, egy Ábrámfalva (ma Ábrány) nevű csekély pusztulékony falucskában, 1619-ben hivatalos nyomozást tart az ottani iskolai fundusra vonatkozólag; amelyet amugy titokban, valaki el akart volna foglalni. Az első tanu „Mester Lukács, hiti után azt vallja: Tudom azt, hogy abban a házban mester lakott én tudásomra; mert az én atyám itt való mester volt, mi laktunk benne. Ezt tudom mondani, hogy itt e faluban nálamnál sönki nagyobb időt emliteni nem tud; mert Thömsvár veszésekor oly ember voltam, hogy az apámmal cséplettem s a sáska járását is jól tudom.“ Tömsvár 1552-ik évben veszett el, a mint tudva van; s az egyszerű kiszámításból kijő, hogy 1540 előtt már iskola volt abban a szegény kisdéd faluban.

1540-ben, egy német császári követ Scepper Kornél járt Erdélyben s Magyarországon, s hivatalos jelentésében azt írja a többek közt, hogy utjában a nép s a nemesség méginkább, majdnem mindenütt a reformáció híve volt; és hogy a lelkészek és iskolatánitók, kikkel a latin nyelv végett érintkezésbe jött, csaknem mindnyájan Melancthon Filep iskolájából kerültek ki... Nemde nem jellemző adat oly időből, a melyet megelőzőt korból, még Németországban is, ezer római katolikus pap

között, alig volt néhány olyan, aki egyetemi tanuló lett volna, vagyis egyikéssé magasabb tudományos képzettséggel bírt volna.

Melanchton, hogy mellékesen megjegyezzem, kiválólag szerette őseinket; talán azért is, mert gyermekkori, általa különösen szeretett és tisztelt tanítója magyar ember volt. Viszont őseink is különösen szerették s tisztelték Melanchton. Van valami nemes és jellemzően szép abban, midőn a nagy műveltségű Erdősi kegyelettel írja nyelvtanának egyik pontján: „Philippus Melanchton, praeceptor noster.“

A reformáció nyomain, Erdélyben s az ahhoz kapcsolt részeken, s általában is a magyar vidékeken gyönyörűen fejlődött és szilárdult a népműveltség. Az igennagy terjedelmű debreceni egyházmegyében, amint az egykorú jegyzések mutatják, már a XVII. század elején, a legcsekélyebb faluban is, a lelkész mellett határozott fizetéssel ellátott iskolatanítót találunk. Így volt ez a többi magyar vidékeken is. Mintha csak az angol puritánok egyik főelvét követték volna: „Statuunt etiam, ex instituto divino, in qualibet ecclesia justa, Doctorem pastori adjungendum esse“ etc.

A református erdélyi fejedelmek Bocskaytól kezdve mindvégiglen, s mellettök és velök együtt a magyar protestáns birtokos nemesek kitűnő áldozatkészséggel gyámolították a felsőbb és alsóbb iskolákat; de rendszeres és az egyházitól különleges befolyást nem vettek s nem követeltek maguknak azok sorsára.

Több ízben nyilván és határozottan kifejezve találjuk, épen fejedelmi alapító levelekben is, hogy az iskolák nemcsak az egyháznak, hanem a polgári társaságnak is veteményes kertjei. De azért valami államkormány által kiadandó szervezetről, politische Schulverfassungról, fejedelmi Schulinspektorkról s más efélékről szó sem volt. A reformációtól kezdve egészen a budai zsinatig létrejött mindenféle kánonaink nyilván mutatják, hogy az iskolaügy, s különösen a szoros értelemben vett tanügy egészen az egyházi hatóságok intézkedése tárgyának tekintetű. E mellett is azonban a legnagyobb tévedés lenne azt mondani, hogy a magyar protestáns iskolák merőben klerikális, vagy kizárólagosan egyházi

intézetek valának. Hiszen klerus nálunk nincs és nem is volt; sőt nincs külön egyházi és külön világi elem sem, s a mi különösen az iskolaügyet illeti: arra a kisebb nagyobb helységek községi tanácsainak, a rendszerint ezek protestáns tagjaiból alakult presbyteriumoknak, a nemességnek, a pátrónusoknak, a protestáns vallásu vármegyei tisztviselőknek egyházi utoni befolyása meggátolva nem volt sohasem.

Azon valami tehát, a mit mi a magyar protestáns iskolák autonómiájának, államkormánytói függetlenségének stb. nevezünk, voltaképen mintegy ösmerve sem volt még, miként nem ösméri az egészséges ember az orvosi szereket s a harci fegyverforgatást az, akinek sem önvédelemre, sem mások megtámadására szüksége nincs.

Mindamellett is azonban, hogy a magyar protestáns iskolákra nézve a tantervek és §§-ok rakásra nem ontattak, sem az erdélyi fejedelmeket és azok tanácsosait a zuviel regieren német nyavalyája meg nem lepte: a XVII-ik század folyamán, sokrendbeli vészek között is, közelebb állott a magyar protestánsság kulturája a legműveltebb európai népek kulturájához, mint jelenleg áll. Ezt bizvást elhihetjük.

Hogy miért fordult a magyar protestáns iskolák sorsa nem sokára gyászra, hogy miért jutottak azon pontra, a melyen már nemesak szabadságukat, de lételöket is csak egyedül az egyház szárnyai alá huzódás s az egyházzal még szorosabb azonosulás mentheté meg: azt mindjárt meglátjuk.

Amint a bécsi kormány embertelen és zsarnoki politikája, jezsuiták sötét árnyától s idegen zsoldosoktól kísértetve és gyámolittatva a magyar hazába beljebb-beljebb nyomult; amint az erdélyi nemzeti fejedelemség végórája közelgett: akként hanyatlott a magyar protestáns iskolák nyugalmanak és szabadságának, sőt életének napja is. Amit a szegény magyar haza sorsára nézve vezéri hatalomra emelkedett klerus megsemmisíteni s végképen kiirtani különösen akart: az, a magyar protestáns iskoláknak nem

szabadsága, nem autonómiája, hanem élete volt. Ha egy tekintélyes földesur a protestáns egyházból kilépven, római-katholikussá lett: annak birtokain, s általában mindenütt a hova behatolhattak: tüstént a protestáns templomok és iskolák elvétele, a hite mellett megmaradt protestáns nép s lelkészek, tanítók elűzése volt a klerusnak s az ő uszályhordozóinak fődolguk. Csak néhány évtized alatt is százakra ment a protestánsoktól elvett templomok és iskolák száma. Pápa, Patak, Szathmár református tanuló ifjai fészkekből kiűzetek. A bujdosó magyar református prédikátorok, tanítók és deákok, sőt még egyházfiak és harangozók is, egyesülve néhol a többi bujdosók táborával, fegyverrel kezökben harcoltak és hullottak el ama csaták tüzeiben, melyeknek zászlóin eme jelszó állott: „Pro Deo et pro libertate!”

Amint az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnt s a XVII-ik század enyészetre sietett, közelgetni látszott a magyar protestantismus végórája is; s mint a bárányok a kiéhezett farkasok körmei között mindjárt olyanok lettek volna most a magyar protestáns egyházak és iskolák, a dühöngő klérus hatalma alatt, ha II. Rákóczi Ferenc támadása közbe nem jő vala. Tudva van, hogy a II. Rákóczi Ferenc harcosainak nagy többsége, mintegy kilenc tized-része magyar kálvinista volt; tehát azok, a kiknek ősei a bécsi és linci békekötéseket kivívták. Hajh, de ez uttal gyászos végsors várt a hét évig tartott nemes küzdelemre!

„Oh árva szabadság!

Haldokló kezedből,

Undok árulás a

Fegyvert kiesavarta.”

Ez volt a magyar nemzetnek legutolsó, tisztán nemzeti szabadságharca. Most már új korszak állott be a magyar házára s abban a protestáns egyházra és iskolákra nézve. A nemzeti fegyveres felkelés, amely oly sokszor megmentője volt az elnyomott politikai és vallási szabadságnak, ezentúlra már lehetlenné lőn. A magyar nemzet, s különösen az ennek színét s magvát alkotó magyar reformátusok s ezek egyháza és iskolái mint megkötözött rabok voltak oda vettetve az ő ellenségeik lábaihoz.

Az 1715. 30. törvénycikk a protestáns vallás ügyet már merőben a királyi önkény tárgyává teszi, a milyenné egy szabad hazában a legutolsó egyes lakos ügyét sem teszik. A protestánsoknak egyházuk közös neve alatt folyamodni a sérelmek orvoslásáért megtiltatott; hanem csak egyes embernek engedtetett meg a folyamodás; ki lőn tehát mondva, hogy a protestáns egyház nem tekintetik testületnek, s azon békekötések, melyek a protestáns egyháznak és iskoláknak mint ilyeneknek örök időkre sérthetlen közjogi alapot szerzettek; azon békekötések, a melyeknek kivívói előtt a protestántizmus ellenségei nyomorultul reszkettek, most már szóba sem jöttek, figyelembe sem vétettek.

A magyar protestáns egyházra és iskolákra nézve a gyászos korszak kezdetét, kiválólág a magyar királyi helytartó tanács felállítása jelöli. Ez volt a fegyvertelen üldözés rendszeres műhelye; ez volt azon kinpad, melyen a protestáns egyháznak és iskoláknak a klérus gunyakacaja között lassu halállal kellett volna kivégeztetniök.

A magyar királyi helytartó tanács az 1723-ik évi országgyűlésen állíttatott fel.

Oly országban, amely saját földén, századokon keresztül alig láthatta királyát, oly országban, amely a nemzetre nézve idegen földről s ellenséges kezek által kormányoztatott, egy ily főkormányhatóságnak a haza kebelében s honfiakbóli felállítása egyelőre minden tekintetben igen üdvösnek mutatkozott. Ezért különösen három kitűnő protestáns férfit: Rádai Pál, Prileszki Pál és Jeszenák Pál a legnagyobb elszántsággal harcolt a helytartó tanács felállításáért. Gondolták, hogy a haza önállóságának, célszerű kormányoztatásának s minden szenvedők s ezek között saját hitfeleik érdekeinek tesznek szolgálatot. Reményökben csakhamar keserűen megcsalatozának. A magyar királyi helytartó tanács a klérus karjai közé süjjejt, tehát oly pontra, miszerint létele legfőbb céljának ne tartson mást, mint a protestantizmus halálos üldözését. Mily lényegesen jellemző azon eset, hogy midőn 1740-ben egy hollandus társaság a Duna szabályozására ajánlkozott: a magyar királyi hely-

tartó tanács azon véleményt mondá, hogy a cél nagyon üdvös, a terv nagyon jó, de elfogadni még sem kell, mivelhogy a vállalkozók eretnekek! Valóban, e főkörmányhatóság rendeleteiben is ismételve nevezte az evangyeliomi vallást eretnekségnek és eretnekségi méregnek.

Csakhamar halomra gyűltek a velőkgig ható sérelmek. A protestáns iskolák eredete, szervezete s fentartása ügyében ismételve vizsgálatok rendeltettek. A melyek az 1681-dik évi, a protestánsokra nézve már sérelmes vallásügyi törvény után keletkeztek, vagy azon kevés számú helységeken kívül valahol valának, a melyekre az ország tetemes részében a protestáns vallás nyilvános szabad gyakorlata szorítva vala, azokat egyszerűen megszüntették. A több osztályokkal bíró protestáns iskolákra a legkönnyebben rámondák, hogy azok fentartása a nép terheltetésével jár: annál fogva olyan iskolák, a melyekben bölcsészeti és theologiai tudományok is tanítottak, lenyomattak, leszorítottak egészen a grammatikáig. A protestáns papot s különösen tanítót, ha nem nemes ember volt, megfogták, s még néha vasra is verték és a jobbágyi szolgálatra visszakényszerítették stb. stb.

Ily s több eféle sérelmek történtek és pedig nem csekély számmal már 1736 előtt.

Az 1736-ik évben május 15-én, délután hat órakor a magyar protestáns egyháznak négy küldötte állott a laxenburgi palotában VI. Károly császár előtt; az evangélikusok részéről Ottlik András s báró Hellenbach; a reformátusok részéről: Szathmári Király Ádám és Dobozi Mihály. Ottlik András egy rövid de szívreható beszédben rajzolja a szenvedést és elnyomtatást, mely napról-napra nő s melynek sulya alatt a protestánsok már lélegzeni is alig képesek; a zsidóknak szabad a magyar hazában, bárhol zsinagógát tartani, melyben a szentháromságot káromolják stb. s im az apostoli hitet valló magyar protestánsok meg vannak fosztva az igehirdetés és igehallgatás szabad jogától saját hazájokban; az Istennek irgalmára, a Megváltó sebeire s oly sok ezerek lelki idvességére kéri tehát a császárt, hogy könyörüljön a magyar protestánsok

sorsán, s orvosolja azon sérelmeket, a melyek az im benyújtott emlékiratban előadva vannak.

Ezen emlékiratnak egyik pontja, az iskolákról ily értelemmel szól: Nem kimélik már iskoláinkat sem; némelyek, mint pl. a selmeci, leszorittatnak egészen a grammatikáig, mások ellen a helytartó tanács részletes nyomozást rendelt, hogy t. i. micsoda tudományok micsoda osztályokban, hány tanár által s hány tanulóval s kinek költségén taníttatnak azokban. Ezek a mi iskoláink pedig, mint a szabad vallásgyakorlatnak attól elválaszthatlan járuléka, az ország köztörvényei által is megengedetteknek s megszilárdítottatnak tartandók, s céljuk nem is más, mint az ország műveltségének, közérkölciségének, jólétének stb. előmozdítása. Méltóztassék tehát Felsőged a közjó érdekében a mi fennállhatásunk szempontjából is úgy intézkedni, hogy a mi iskoláink az igen régi, törvényes gyakorlat szerinti állapotban tartassanak meg, s a melyek leszorítottak, azok is teljes épségökben állíttassanak vissza.

Ime tehát, mindkét protestáns hitfelekezet teljes tökéletes szabadságot s feltétlen autonomiát kíván iskolái számára. Sérelemnek tekinti nemcsak az osztályok leszállítását, hanem a kormány által elrendelt „investigatiót” és „informatio” kívánását is; — hivatkozik a törvényekre s az „antiquissimus legalis ususra”, mint a melyek a kormánynak semmi eféle beavatkozást nem engednek. Nyíltan, határozottan ki van mondva az is, hogy a protestáns iskolák a haza közjávára célzó intézetek.

A helytartó tanács tagjainak s a roppant befolyással bíró klerusnak a protestantizmus elleni gyűlöletéből önként következett nemcsak az, hogy ama jogos kérelemnek semmi legkisebb sikere nem lett, hanem az is, hogy újabb meg újabb sérelmes rendeletek bocsáttattak ki a magyar protestáns iskolák és nevelésügy ellen; nevezetesen, a többek között:

1748. nov. 12. A felsőbb tudományokra nézve a magánoktatás megtiltatott;

1749. márc. 14. A győri reformátusok temploma és iskolája elfoglaltatott, s nekik későbbben még a fejedelemhez való folyamodás is megtiltatott;

1750. január 30. A protestáns iskolák, ha felsőbb tudományokat ezentul is akarnak előadni: mutassák fel az erre őket felhatalmazó privilegiumot. Mintha eféle privilegiumok nyérése, kérése, a mult századok korlátlan oktatási szabadsága mellett, divatozott volna;

1752. máj. 8. A pápai reformátusok temploma, iskolája, paplaka foglaltassanak el. El is foglaltattak s a római katholikuskoknak átadattak.

1753. márc. 13. Eperjesen a belvárosi elemi iskolák töröltessenek el s a vallásgyakorlat szorittassék meg.

1754. jul. 8. Szathmáron egyik ref. papi állomás szüntettesék meg, s a togátus deákok töröltessenek el.

1755. márc. 13. Nagy-Bányáról a második református pap küldessék el, az iskola pedig ottan grammatikára szállittassék le.

1759. okt. 16. 25. a debreceni és pataki főiskolai deákoknak a legációba való menetel megtiltatik. Azután is ismételve.

A klérus és az annak eszközévé aljasult helytartó tanács üldözése iszonyu erőt vesz, s leplezetlenül és hallatlan merészséggel lép elő. A Helytartótanács 1762. január 20-ikáról tudtul adja, hogy minden magyarországi felsőbb és alsóbb iskolák felügyelőjévé gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsek és primás nevezetett ki. Ezen urat felszólította Mária Thérézia, hogy adjon véleményt, miképen kelljen bánni ezentul a magyar protestánsokkal. Ő a handbillétre, melyet „nagy tisztelettel csókolgatott és forró könyvekkel öntözött,” 1763. april 20-ikáról Posonyból ad véleményt.

Ebben azt mondja a többek közt, hogy a sanctum propositum elérése végett, a mi nem egyéb, mint a magyar protestantizmus teljes kiirtása, mert hiszen szerinte, az igaz katolikus előtt ez a protestantismus épen olyan gonoszság, mint az istenkáromlás, lopás, utonálló rablás és más efélék, a szelid eszközöket kell először megpróbálni. Ilyen lenne már a külföldi eretneki könyvek behozatalának szigoru megtiltása, a hazaiaknak az ő terve szerinti

cenzurája. Továbbá az, hogy a protestánsoknak a grammatikainál felsőbb iskola ne engedessék sehol, s a protestánsok gyermekei csak 14 éves korukig tanulhassanak saját iskoláikban, azontul pedig római katolikus iskolába menjenek; azonban csak olyan helyeken lévőkhöz, a hol a protestánsoknak nyilvános vallásgyakorlat engedve nincs. Reményli, hogy ennek következtében, igen nagy számmal fognának a protestánsok az orthodoxa vallásra térni, s emellett nem is panaszkodhatnak, hogy a tanulásra való alkalmat elvétetett tőlök. . . . . Gyakorta hallanak a katolika vallás ajánltatását, bizonyosságait; és ez rendén lenne, mert hiszen javallani és tanítani valamit, nem annyit tesz mint kényszeríteni. Protestáns papokká is bátran lehetnek azok, a kik katolikus iskolákban tanultak; mert hiszen maguk a protestánsok vallják, hogy az ő vallásuk fundamentuma egyedül a szentírás, hogy az világos, nincs szüksége valami felsőbb tekintély magyarázására. A szentírást tehát vagy legfellebb a postillákat elolvashatják azok is, a kik katolikus iskolákban tanultak; szintugy elmondhatják az agendát s oszthatják a kenyeret stb. mert hiszen náluk különben sincs papi rend. Ha azonban ez nehéznek látszanék: ám engedessék meg az ágostai hitvallásuak számára egy, a helv. hitvallásuak számára egy oly iskola, a melyben csak egyedül a leendő papok nyernének oktatást; ezen iskolákba is azonban csupán csak olyanok vétetnének be, a kik a syntaxistól kezdve bezárólag a bölcsészetig katolikus iskolákban tanultak. Így aztán meg fogna kevesedni a protestáns papok száma, mert ezek igen veszedelmes akadályai az orthodoxa vallás terjesztésének. Meg kell határozni azt is, hogy protestáns papokká semmi szín alatt nem lehetnek azok, a kik külföldi iskolákban tanultak; így aztán meg fogna szünni a protestáns tanulók külföldre járása is.

Elég már ennyi. Ex ungue leonem!

Ugy látszik, hogy az országos iskolai felügyelő ő eminenciájának krisztusi szelidségű s igen humánus terve, kedvesen fogadtatott az illető helyeken, s a protestáns iskolák elleni irtó harc, ujult erővel folytatott. Alig telt el néhány hét Barkóczy tervének kelte után, s immár a debreceni főiskola fellett is kezdének tornyosulni a sötét felhők.

Tudva van, hogy Debrecen városát mind természeti, mind társadalmi és történeti viszonyok kiváló mértékben alkalmassá tesszik arra, hogy egy magyar református főiskolának, kebelében védője, fentartója és ápolója legyen. Szélén a nagy magyar alföldnek és a nyirnek, a természet minden szükséges áldásaival gazdagon el van látva; századok óta legnagyobb tiszta magyar városa a magyar hazának; legnépesebb kálvinista gyülekezet nemcsak hazánkra, de több országokra tekintve. Kebelében a szigorú puritán kalvinizmus már a XVI-ik század közepén erőt vett és sok ideig egyedül uralkodott, annyira, hogy azon korban, midőn a párciummal együtt Erdélyhez tartozott, törvény tiltotta azt, hogy az ő utcájára katolikus pap lábát betehesse. Nagy reformátorok ajkairól hangzott egykor az ige Debrecen népéhez, s az ő temetőjében több reformátori férfiak csontjai nyugosznak. Vára nincs, s így a hadi vész pusztításainak nagy mértékben nem volt kitétetve. Im ezen s több eféle körülmények okozták azt, hogy midőn a váradi főiskola romokba dőlt, Pápát és Patakot elpusztították az üldözők; a debreceni főiskola teljes erőben fenállott, már mint egyedüli végvára Magyarországon, a tiszta magyar református nép fensőbb műveltségének. Különösen ez időkben, az erdélyi fejedelmek s más jóltevők által, oly gazdagon láttatott el javadalmakkal, hogyha azoktól később az üldözés igazságtalanul meg nem fosztja vala, a mostaninál sokkal nagyobb erőben és díszben állhatna fenn.

Im e főiskolát, e drága kincset, mit annyi vész megkimélt, most meg akarja fojtani, el akarja tapodni a klerikális üldözők sötét serege.

Pozsonyból, 1763. augusztus 16-ról azon királyi parancs jő a helytartó tanácstól, a Debrecen városi tanácshoz, miszerint a Debrecenben lévő iskolák állapotját, a váradi róm. katolikus püspök által kinevezendő egyházi férfiú — homo dioecesanus, magistratualis személyekkel együtt vegye investigatio alá s az eredményről tegyen jelentést. S im épen egy hónap múlva, azaz szeptember 16-ik napján, Riel Ferenc Xavér váradi kanonok, Orosz Zsigmond piarista rektor, Turzó János biharmegyei

vicispány, Szentiványi József szolgabíró stb. mint a főispán váradi püspök által kinevezett investigáló deputáció tagjai, Debrecenben, a piaristák épületéből azt írják a városi tanácshoz, hogy ő Felsége, a tudományok iránti különös szereteténél fogva, a debreceni ref. iskolára is kegyelmesen reáfordítá szemeit, *clementer convertit oculos!!* Annálfogva úgy intézkedjék a tanács, hogy a debreceni főiskolai rektor és professzorok, s általában azok, kik a nevezett iskola állapota felől kimerítő jelentést adhatnak, a küldöttség színe előtt, annak holnap reggeli 9 órakor tartandó ülésére a piaristák épületében jelenjenek meg.

Nem szükség rajzolni előtted tisztelt olvasó, kivált ha igaz magyar református vagy, hogy milyen iszonyu mértékben bosszantó és lealázó lehetett ez, a debreceni főiskolai tanárookra nézve, kik a külföld legjelesebb tanintézteiben képzett s az európai műveltség színvonalán álló tudós férfiak valának. Azt említni sem kell, hogy bizonynyal nem ő Felségének kegyelmes tekintete, hanem a Barkóczy féle emberek pokoli tüztől szikrázó szemei voltak azok, a melyeknek pillantása a debreceni főiskola felett felvillant

„mint zordon éjjben,
villám tűzénél
a hóhérpallos.“

A ki tudja azt, hogy a királyi városok érdekei, mily sok tekintetben alá voltak rendelve a kormány önkényének, a mely rajtok, ha akarta, iszonyu mértékben bosszút állhatott; az egy percig sem csudálkozik azon, hogy a debreceni tanács elfojtva haragját és fájdalmát, a helyett, hogy keményen ellentállott volna az üldözőknek, vigyázó okossággal háritá el a fenyegető vést és megaláztatást. Mindjárt más nap ugyanis azt válaszolja a debreceni bíró és tanács a főiskolát investigálni akaró küldöttség tegnapi felszólítására, hogy nagy félreértés van a dologban; mert az ő hozzájuk jött királyi parancsolatban az van, hogy a *homo dioecesis* nussal együtt ő k, debreceni tanácsbeliek, ne pedig vármegyei tisztviselők investigáljanak. Addig tehát egy lépést sem lehet tenni, míg ez tisztába nem hozatik. A kanonok erre szeptember 19-ről

azt válaszolja, hogy ő rögtön megkérdezte a váradi püspök ő excellenciáját, és az úgy utasítá őt, hogy a magistrátualis személyeken valóban vármegyei tisztviselőket kell érteni, mint a kik t. i. a püspöktől mint főispántól függésben vannak; egyébiránt nem bánja ő excellentiája, ha az invesztigáción némely debreceni tanácsbeliek is jelen fognak lenni. De a tanács meg sem mozdult, hanem ragaszkodott előbbi nézetéhez s egyszersmind rögtön, azaz szeptember 20-ról felirt az ügyben a Felséghez. Az investigáló urak pedig eltávoznak.

A városi tanács rövid felterjesztéséhez van csatolva a debreceni tanárok egy a felséghez intézett emlékirata, a mely feladatunkhoz képest azért kiváló mértékben érdekes, mert nyilván mutatja, hogy mi értelemben voltak a debreceni tanárok ekkor az iskolai autonomia felől.

Az ő értelmök röviden ide megy ki:

Azon engedelmességnél fogva, melylyel a Felség iránt lelkiismeretöknél s vallásos elveiknél fogva tartoznak, szívesen adnak bármikor tudósítást az iskola állapotáról; annyivalinkább mert azon nyomoron, a melylyel a protestáns iskolák már régóta sújtoltatnak, tudják, hogy ő Felsége segíthet. — Jegyezzük meg jól tisztelt olvasó, hogy a debreceni tanárok az iskoláról tudósítást adni ígéreknek, nem ez vagy amaz rendeletnél fogva, nem is azért mintha a Felségnek a protestáns iskolák ügyébeni tudakozódásra nézve, valami különleges kiváló jogosultságát elősmernék, hanem egészen vallásos indokból, s a nyomor könnyíthetésének céljából.

De azt, hogy homo dioecesanusnak, sőt

Bármiféle polgári tisztviselőnek adjanak számot iskoláik állapotáról, teljességgel nem tehetik, mert ekkor saját törvényes jogaik ellen cselekednének. Ugyanis

Miként a tanárok, kik egyházi férfiak: úgy az általok tanított tudományok is a helvét hitvallásu egyház szervezetéhez tartoznak;

Az, hogy az iskolákban kik által és miképen taníttassanak a tudományok: a szuperintendensek és inspektorok rendelkezési jogkörébe tartozik.

A protestáns iskolai oktatás, lényeges részét alkotja a szabad vallásgyakorlatnak s igen szoros egybeköttetésben van a hitvallással magával is.

Az 1608-ik évi első cikk pedig a protestánsok egyházi ügyeit saját felsőségeik hatósága alá utasítja. Ennélfogva

Az iskola állapotáróli tudósítást csak a szuperintendens és a többi felügyelők adhatják s az ily tudósítás, a városi tanács és helytartó tanács útján küldessék fel a Felsőséghez magához.

Ezen emlékiratnak annyiban meg lett óhajtott sikere, a meny-nyiben a debreceni főiskolai tanárok nyakára római katolikus pap invesztigálás végett többé nem küldetett. A jelentést azonban mégis meg kellett tenni s meg is tették azt a tanárok 1763 november 9-ről, tehát csakhamar, de a szuperintendes és a főkurátor aláírása mellett, és egyenesen magához a Felsőséghez intézve.

Ezen jelentésben nyilván mondják, hogy a debreceni főiskola, nemcsak magáé a debreceni ekkleziáé, hanem az összes magyar reformált egyházé lévén: a jelentés ügyét mindenesetre közölni kellett legalább a szuperintendenssel és a világi főkurátorral. Most tehát már, a városi tanács s a helytartóság útján, fel is küldik azt a Felsőséghez.

Maga a jelentés igen rövid, csak egy lapnyi ívréten. Tartalma röviden ez: Taníttatnak a következő tudományok: theologia, kateketika, filozofia, mathezis, historia, geográfia, latin, görög, zsidó nyelv és régiség. Ezeket tanítja 4 tanár, 354 felsőbb tanulónak, kik közül 347 helvét, hét pedig ágostai hitvallású; ez utóbbiak főként a magyar nyelv tanulása végett vannak itt. Tanfolyam hat év. A tanárok kevés száma miatt a tudományok csak rövidletekben taníttathatnak. Magán tanulmányozással sem igen pótolható a hiány; részint a hazai nyomdák kevés volta s nagy megszoríttatása miatt, részint mert a külföldi könyvek behozatala keményen tiltva és akadályozva van. Elmulhatlan szükséges tehát a külföldi akadémiák látogatása. Oh de fájdalom! most már ez is nagyon keveseknek engedtetik meg. Kéri tehát a Felsőget, hogy a tudományos művelődés ezen akadályait hárítsa el; a külföldre menetelt engedje meg, a könyvek behozása elenni rideg tilalmat szüntesse

meg, s általában védelmezze az ő iskolájakat is, mert hiszen ennek célja is az, hogy az egyháznak jó keresztyéneket, a hazának hű polgárokat, ő Felségének hív, alkalmas és hasznos alattvalókat neveljen.

Lehetetlen őszinte tiszteletünket ki nem fejeznünk a debreceni tanárok azon igen helyes és emelkedett felfogása és álláspontja felett, miszerint ők, a protestáns iskolák szabadságának ügyét, nemcsak önmagában elkülönözve, hanem a hazai és nemzeti művelődés ügyével szoros kapcsolatban is tekintik. Mindkettőnek ügyét bátran és nemesen védik, s hangjoktól és modoruktól a későbbi idők szolgái félelmének és megalázódásának színezete még folyvást távol van.

Alig telt el néhány hónap ezután s im az 1766. március 11-dikéről, egy oly rendelete jő a helytartó tanácsnak Debrecen városához is, a melyben tudtul adatik, hogy ő Felsége Magyarország tudományos műveltségét az 1723. 70 t. c. értelmében is azon pont-ra akarván felemelni, melyen az, a jeles külföldi nemzeteknél tündöklék: ennél fogva az ország összes iskolaügyének szabályozását a helytartó tanácsra bizta, s ennek kebelében e végre egy külön bizottság ki is neveztetett. Ezek folytán a debreceni tanácsnak is öt pont tűzetik ki, hogy azok szerint a debreceni főiskola állapotáról, rövid idő alatt részletes tudósítást adjon.

Ime tehát első nyilvános jelensége egy nagy fontosságú mozzanatnak, mely szerint t. i. az államkormány nyilván kifejezi az összes hazai iskolák rendezéséhez jogigényét s e tekintetbeni szándékát!

Nem is késik a tiszántúli egyházkerület közgyűlése, mindjárt a következő ápril. hó 22-ikéről, e nagyfontosságú ügyben magához a Felséghez egy felterjesztést intézni, a melynek tartalma röviden ide megyen ki: Üdvözljük felséged magasztos és valóban királyi szándékát, miszerint a tudományokat a mi iskoláinkban is emelni, iskoláinkat fentartani és védelmezni akarja. Mi is, nemcsak az egyház, hanem az állam veteményes kertjének is tartván iskoláinkat, igyekeztünk azokat jókarban tartani, a mennyire tőlünk telt. Most előadjuk, hogy Felséged magasztos szándéka, miért hiusul meg a mi iskoláinkra vonatkozólag:

Mi a helytartó tanácstól iskoláinkra nézve semmi jót, hanem csak rosztat várhatunk; mert annak tagjai római katolikusok, sőt épen papok is, a miénkkel ellenkező elveket követnek; irántunk ellenséges indulattal viseltetnek, törvényes szabadságunkat megszorították; stb.

az 1715. 30. t. cikkben az ígértetett nekünk, hogy törvényszerénti állapotra helyezettünk vissza; mégis folyvást sérelmeket szenvedünk, iskoláink is nagyon megszorítottak, sőt azok közül, fájdalom! már többeket elvesztettünk;

a mi iskoláink lételének alapjai királyi diplomák, országos törvények és békekötések; miért nyomozzák tehát mégis iskoláink létezési alapját? felő, hogy maholnap iskolatartási jogunkat is kétségbe vonják;

az iskolák a szabad vallásgyakorlatnak lényeges részét alkotják; az illető vallás elvei szerént kell azokban rendezni és tárgyalni a tudományokat; más vallásu, ellenkező elvű bizottság általi rendeztetése a mi iskoláinknak, szabadságunkat semmivé tenné;

az 1608. I. t. c. szerint, a mi iskoláink szervezésének joga, nem valami különböző vallásu bizottságot, nem is a venerabilis klérust, hanem a mi saját egyházi felsőségeinket illeti;

az 1723. 70-ik törvénycikk, a melyben némely kegyes alapítványokra való felügyelés ő Felségének tartatik fen, bizonyosan nem törölte el azon országos törvényeket, a melyek szerint a mi tanügyünkre és iskoláinkra vonatkozó felügyelési és szervezési jog, egyedül saját felsőbbjeinket illeti.

Ezeknél fogva tartunk tőle, hogy a célbavett intézkedések iskoláinkra nem üdvöt, hanem csak vészt és pusztulást hoznának.

E mellett későbbben, azon évi augusztus 26-ikáról részletes tudósítást is küldött fel a városi tanács a főiskola állapotáról. E tudósító jeles munkálatot, a tanárok, illetőleg az egyházkerületi felsőség megbízásából Sinai Miklós készítette. Előadja az iskola keletkezésének történetét, tanügyi állapotát, jóltevőit, alapítványait, s miután elszámoltattak a Bocskay,- Bethlen,- Rhedey,- Apafi,- Zólyomiféle s más tekintélyes javadalmak, melyeknek legnagyobb részétől a főiskola igazságtalanul már megfosztva va-

egyenesen kéri a tanárok a Felséget, hogy oly intézkedéseket tegyen, melyek szerént a főiskola és annak tanárai, ama javadalmakba visszaállíttassanak; hogy így a tudományok hatályosabb eszközökkel nagyobb virágzásnak indíttathassanak. Sürgetik végül itt is, a külföldi főiskolák szabad látogathatását, könyvek behozhatását a hazai sajtó felszabadítását.

Természetes, hogy a debreceni főiskolai tanárok törvényes kérelme figyelembe sem vétetett, nemcsak, hanem néhány év múlva, előbb báró Vécsey József, majd gróf Forgács Miklós királyi biztosok küldettek nyomozás végett a főiskola nyakára. E mellett általában is, nőttön nőtt a magyar protestáns egyházak és iskolák gyászos szorongattatása, kegyetlen üldöztetése, annyira, hogy 1773. június 6-ikáról, így irt Belezna y Miklós tábornok, a református szuperintendensekhez: „Vallásunknak elnyomattatása alatt, eleitől fogva micsoda szenvedések között nyögünk: Kegyelmeteknek, mindnyájoknak tudtokra lehet. Templomaink elvétetnek, belső embereink sanyargattatnak; a nép pedig, ezek által lelkében s válásában verettetvén, velünk együtt sohajt. Szüntelen beljebb-beljebb furja magát köztünk az erőszak, és félő, hogy ha a segéllő módoknak keresésében mégis álmodozni fogunk: minden vallásunk szerint való isteni tiszteletünktől, végre meg ne fosztassunk“... „Szükség, hogy a felséges thrónusnak, igazságunkat, közelebb mint eddig, s hathatósabb módokkal mutogassuk; különben vallásunknak elfojtásával, istentisztelet nélkül, micsoda életet reménylhetünk.“ stb. Indítványozza tehát, hogy mind a négy ref. egyházkerületből jöjjenek össze néhány küldöttek minélelőbb, s intézkedjenek, hogy a Felséghez, a sérelmek orvoslásának eszközlése végett, egy küldöttség járuljon.

Ennek következése lön az, hogy az 1773-ik évi október havában, Belezna y Miklós, Vata y Pál, Vay István és Patay József felekezeti megbizottak által, csakugyan benyújtatott a Felséghez egy terjedelmes előterjesztés, a mely 18 pontban számlálja elő a protestánsok azon időbeli sérelmeit. A negyedik pont egyenesen az iskolaügyet tárgyalván, azon alaptételt állítja fel legelőször is, hogy miután a bécsi és linci békekötések, s az 1608 és 1647-ik évi

vallásügyi törvénycikkek szabad vallásgyakorlatot biztosítanak a protestánsok számára Magyarországon: ebből szükségesképen következik a protestánsok iskolaügyi teljes autonómiaja is, mert a protestáns iskolák mulhatlan feltételei s főeszközei a szabad vallásgyakorlatnak, s mint ilyeneket, mindenütt az egyházzal együtt említik azokat több törvénycikkek, mint pl. 1647. 8. 10. 13. 1649. 12. 1687. 26 stb.

Természetes, hogy ennek semmi sikere nem lett; sőt a kormány, nem sokára ezután tényleg elkezdé azon intézkedéseket, a melyek a magyar protestáns iskoláknak, már nem annyira lételét, mint szabadságát és jellemét fenyegették végveszedelemmel.

Az 1776-ik év augusztus havában, egy királyi rendelet tételt közzé, a mely szerint az egész ország tiz iskolai kerületre osztatik, mindenik élére egy-egy királyi iskolai direktor állittatik; köztük néhány gróf, s a többi is a legkitünőbb hivatalokat viselt egyéniség. Ezeknek hatósága alá mindenféle, tehát a protestáns iskolák is alávetettek. Protestáns közöttök nem volt egyetlen sem; különben is a legritkább esetek közé tartozott ezen időben, hogy protestáns ember neveztessek ki valami hivatalra.

A következő 1777-ik évi március havában, mindkét evangélikus felekezet nevében, már beadatott a Felsőséghez egy előterjesztés, melyet gróf Teleki József a magyar irodalom és tudományos műveltség európai hírű, kitűnő nagy embere fogalmazott, s mely a protestáns iskolák autonómiáját a királyi direktorok hatósága ellenében védi.

Tartalma röviden ide megy ki:

Törvényeink azt kívánják, hogy az iskoláink feletti gond és felügyelet, ne bizassék tőlünk különböző vallásu emberekre; mert a vallásszabadság és az iskolák kormányzata között a legszorosabb egybeköttetés van; egyiket a másiktól elválasztani mindkettő romlása nélkül nem lehet; ez az értelmök a békekötéseknek, alaptörvényeknek, a melyek védik az iskolákat is;

mellettünk szól a gyakorlat is; mert noha polgártársaink nem mulasztották el sehol, a hol módjokban volt, iskoláinkat elragadni

tőlünk: a nálunk megmaradt iskolák kormányzati joga, a reformációtól fogva mostanig sértetlen volt;

nálunk az iskolák igazgatásában változtatást tenni nem szükség; mert itt arról kellőleg gondoskodva van; vannak nekünk szuperintendenseink, főkurátoraink, vicekurátoraink, községi kurátoraink; a kiknek tisztök az iskolák feletti felügyelet; nem is mulasztottunk mi el semmi szükséges reformokat;

a mi reformra netalán ezentúl szükség leend, reméljük, hogy azt annál inkább megtehetjük már, mert úgy látszik, hogy Felséged ki akar már bennünket emelni azon megvettetett állapotból, a melyben eddig valánk;

félünk, hogy az idegen vallásu direktorok, igazgatás színe alatt iskoláink romlását fogják eszközölni; annál fogva kérjük Felségedet, hogy szorítsa meg ezen direktorok hatáskörét, hogy t. i. a tantárgyakon és tanrendszeren kívül egyébbre ne ügyeljenek, hogy vallásunkat legkevésbé is meg ne sértsék, és hogy mi iskolai direktorokat és rektorokat saját felekezetünk-ből válasszunk, s ezeket a királyi directoroknak csak egyedül oly célból jelentsük be, miszerént láthassa, hogy olyat nem választunk, a ki a szükséges kellékekkel egyáltalában nem bír;

egyebiránt Felséges Asszony! minthogy azt hiszszük, hogy a Fejedelem előtt inkább igazat, mint szépeket kell mondani; tehát megvalljuk nyíltan, hogy a római katolikus férfiak iskolai igazgatásától, még ama megszorítások mellett is félünk; mert nem enyészett még el keblökből az irántunk való felekezeti gyűlölet; számtalan szomorú példák igazolják ezt; végre

azért sem bocsáthatjuk iskoláinkat nagy sérelmünk és veszedelemünk nélkül római katolikus direktorok alá, mert bizonyosan tudjuk, hogy némelyik közülök lelkiismeretével ellenkezőnek tartaná azt, hogy velünk csak legkisebb jót is tegyen; ezt nem a katolika vallásból következtetjük, melynek eredeti tiszta elvei, szinte a felebaráti szeretetet lehellik, mint a mi vallásunk, hanem római katolikus hazánkfiai neveltetéséből, a mely a legtöbb esetben úgy szokott intéztetni, miszerint ők, mások boldogságával vagy igen keveset, vagy éppen semmit sem gondolnak;

mindezeknél fogva kérjük felségedet, hogy minket és iskoláinkat, a katolikus direktorok bárminemű felügyelésétől teljességgel szabadítsa meg és tartson meg bennünket saját iskolai igazgatásunkban, melyet több mint kétszázados törvényes gyakorlat s a természeti jog is erősít.

Ez tehát az első előterjesztés, a melyet tisztán és egyedül iskolaügyben, mindkét protestáns felekezet együttesen intézett a felséghez. Ezért voltam reá különös tekintettel. Egyébiránt már ezelőtt 12 évvel egész terjedelemben közöltem azt „Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány főbb pontjai felett“ című s Debrecenben megjelent munkámban.

Ezen előterjesztés által létre jött nagy fontosságú történeti mozzanatban, egyik jellemző vonás az, miszerint a királyi iskolai direktorok ellen, főként mint római katolikusok ellen küzd és így nem látszik idegennek attól, hogy protestáns királyi direktorok általi felügyelésének vettesenek alá iskoláink. Erre nézve, valamint az egész előterjesztés keletkezésére nézve igen érdekes az, a mit a nagyérdemű lángeszű Domokos Lajos, mint tisztántuli ref. küldött, Szilágyi Sámuel szuperintendenshez 1777. márc. 2-ról, Pestről ír:

„Amint még otthon reménylettem, hogy itt Pesten nem lesz lehetetlen az iskolák dolgában mind a mieinket, mind az augusztánus atyafiakat egy értelemre venni: az már meg lett, Istennek hála, kiváltképen M. B. Zay és Tihani, a mi részünkről pedig M. G. T. J. (méltóságos Gróf Teleki József) és Rádai urak bölcs munkálkodása által; mert azt el nem hallgathatom, hogy főképen ezeknek kell ezt a nagy jót köszönni. — Kevesen vagynak köztünk, akik egyenesen gondolkoznak és valásunk dolgaiban igaz hűséget és állhatatosságot mutatnának: akik azért így forgatják magokat, azokat nem elég valami sovány dicséretecskével említeni, hanem a dolognak valósága szerint kell tudatni azoknak meritumit és ha lehet még a maradékra is általkell bocsátani jó emlékezeteket.“ „Első dolog volt, hogy a rekursusnak szükséges voltát, az augusztánus atyafiak is megismerjék. Voltak közülök

némelyek itt is, akik azt örömet kerülték volna, másutt pedig annál többen, akik éppen ellenkezően gondolkoztak; azonban már submitálták is magukat mindenütt a direkciónak; — de B. Zay áttalálván, mi leszen abból: elsőben arra vette a dolgot, hogy felteszi papirosra, micsoda motivumok lehetnek az instálásra; minekutána pedig azt feltette és megolvasta, véghez vitte, hogy velünk közügyet csináljanak; és hogy a két konfesszió egy instanciát adhasson, annak feltétele Gróf Teleki urra bizattassék.“ . . . Ezek mellett nyilván írja Domokos Lajos, hogy Beleznaý-generális és ref. főkurátor, az ő meghitt embere Bessenyei György bécsi ágens által, a protestáns iskolaügyben már tárgyalásba bocsátkozott a bécsi kormánnyal, és pedig csak maga fejétől, minden megbízás nélkül, s e mellett oly célból, hogy Beleznaý neveztessék ki a magyar protestáns iskolák királyi direktorává. E miatt egyik értekezleti ülésben Gróf Teleki keményen megtámadta Beleznaý-t, a ki a rövid, de ingerült „csetépaté“ után felkelvén, ott hagyta az ülést. „A gróf pedig szépen asztalhoz ülén, a maga konceptusát olvasta, mely két vagy három szónak lágyítása után helyben is hagyatott.“ „A mi az instanciának konceptusát illeti — írja Domokos — azt mondhatom, hogy szép és derék munka, a dolgot úgy adja elő, mint vagyon. A petituma is jobb mint a másinak, ez t. i. hogy az eddig való uzusban hagyattassunk.“ — Volt egy másik, korábbi s a Beleznaý érdekével egyező előterjesztési fogalmazvány is; de a mely elesett.

Tehát már sem a két felekezet, sem éppen a református főemberek között nem volt meg azon tiszta és erőteljes egyetértés, mely szükséges lett volna ahhoz, hogy a bécsi kormány ellen határozottabb és szigorubb fellépés történjék. Nem csuda, ha a nagy szenvedések és hosszú küzdelmek alatt sokan kifáradának; és ha már az evangélikus atyafiak alá vetették magukat a királyi direktorok hatásának: akkor valóban megelégedhetünk a felterjesztés álláspontjával, melynek lényege csakugyan az eddigi törvényes gyakorlathoz való ragaszkodás; s a legnagyobb tisztelettel és hálaival kell emlegetnünk azon nagy férfiak emlékezetét, kik iskolai

autonomiánk ügyét, oly kitűnő bölcseséggel és szilárd elszántsággal védelmezték.

A bécsi kormány azonban nem hallgatott semmire, a mi a protestánsok javára célzott, s nem tágitott semmit. Az 1777-dik évi ősz elején már megjelent és kiadatott az ugynevezett *Ratio educationis*, a kormány által készített s egy vastag könyvet alkotó nevelési rendszer és pedig egyenesen és határozottan oly céllal, hogy az mindenféle, tehát a protestáns iskolákra is kiterjesztessék. Aminthogy Gróf Károlyi Antal a nagyváradi kerület királyi iskolai direktora, már 1777. oktob. 8-ról megküldi azt Debrecenbe az itteni „királyi akadémia” — értsd a reformátusok kollégiomát — inspectorainak, hogy ahoz minélelőbb alkalmazkodjanak. E mellett folyvást növekedtek az egyes helyeken feltűnő iskolaügyi sérelmek is.

Ismét jelen volt tehát az ok és alkalom, hogy a két protestáns felekezet, az iskolai autonómiát most már teljes mérvben fenyegető vész elhárítására nézve egyetértsen. Az egyetértés létrehozása igen néhezen ment. Domokos Lajos nagy aggodalommal és keserűen panaszkodik az evangélikus atyafiak közül többeknek s már épen B. Zaynak is véleményváltozása felett; jellemzően megjegyzi, hogy a mi Tiszántulról jő, az Pesten az evangélikus értekezlet kebelében nagyon vastagnak látszik. Elvégre sikerült mégis 1780-ban egy közös folyamodványban megállapodni, mely a felséghez be is nyújtott, s melynek fő tartalma röviden ide megyen ki:

Még 1777-ben esedeztünk iskolakormányzati korlátlan szabadságunk fenhagyásaért; aggódva vártuk a kegyelmes választ; de az nem érkezett, hanem jött helyette a *Ratio educationis* stb. Két dolog van ez ügyben a melyet különösen figyelembe kell vennünk; egyik a tanrendszertbeli egyformaság, a mely reánk is kiterjesztetni céloztatik; a másik iskoláinknak részint politikai hatóságok, részint római katholikusk direktorok általi igazgatása.

Az egyforma tanrendszert el nem fogadhatjuk; mert a mér-tanon kívül minden egyéb tudománynak erős vonatkozása van a theológiára, így nálunk különösen a bölcsészetnek is, a theológiát

pedig illetetlenül kívánja hagyni felséged : tehát nem vonhatjuk a római katolikusokkal egyező rendszer alá a többi tudományokat sem. A kihallgattatásunk nélkül behozandó, s meglehet nem sokára ismét újítandó rendszer, igen kártékonyan hatna nálunk mind a vallásosságra, mely egész rendszerünket áthatja, mind szabad vallásgyakorlatunkra; nem vehetjük be a katolikus kézikönyveket sem; s általában iskoláink fenntartásának módja és rendszere lehetlenné teszi ama Ratio elfogadását.

Nem fogadhatjuk el az említett direkciót sem; mert iskoláink a szabad vallásgyakorlatnak részint részét, részint alapját alkotják; annálfogva azok igazgatása törvényeink értelmében, egyházi belügy; iskoláinkat saját erőnkkel állítottuk és tartjuk fen; a dolog természete szerint is minket illet azok igazgatásának joga; szuperrintendenseiket, kurátorainkat; tanítóinkat szabadon választottuk eddig; mért foszthatnánk most meg ezen jogunktól; nem lehet az nagy romlásunk nélkül, hogy szabad vallásgyakorlatunk egyik alkatrészét tevő iskoláink igazgatása, az irántunk sokszor ellenséges indulatu római katolikus egyének kezébe adassék; nem állhat az meg a tanítókra nézve gyakorlandó egyházhatósági s kánonszerű fegyelemmel sem; maga felséged ígérte, hogy vallásos jogainkban nem zavartatunk; ámde mi lehetne már nagyobb zavartatás, mintha gyermekeink nevelésének természeti szent jogában szenvedünk sérelmet. . . . .

Hogy méltó okaink vannak a félelemre, újabb sérelmi esetek mutatják. Bihar megyében több réformátus iskolatanítók kényszerítették, hogy menjenek Váradra, s tanulják meg ott a kormány parancsa szerinti normalis tanítás módját. Ugy látszik, hogy maholnap csak azt bocsátaná a kormány nálunk is tanítóságra, a ki németül tud. Számos helyeken a protestáns gyermekek katolikus iskolába jární kényszerítettnek; több helyeken a protestánsok arra kényszerítettnek, hogy a katolikusok számára ők építsenek iskolákat, mint pl. Tokajban, Tarcalon, Veszprémben, Pápán, Kun-Hegyesen, Tur-Keviben, Szent-Miklóson, Kis-Ujszálláson; holott ez utóbbi helyeken nincsenek is katolikusok. Cegléden az ágostai hitvallásu gyermekeknek meg nem engedtetett, hogy a

reformátusok iskolájába járjanak ; hanem a katolikus iskolába járni kényszerítették stb. stb.

Ezeknélfogva kérjük felségedet, hogy minket a tanrendszerbeli egyformaságra és a kormányi direkció elfogadására ne kényszerítsen ; hanem hagyjon meg szabad vallásgyakorlatunkból önként következő s századok által megerősített törvényes gyakorlatunkban. Aláírva a magyarországi ágostai és helvéthitvallásu gyülekezetek és iskolák egyházi- és világi kurátorai és inspektoraival által.

Azon 1780-dik évnek, melyben ezen folyamodvány Mária Theresiához benyújtatott, Novembere 29-ikén eljött ezen királynő végörája is. Visszagondolva a leirhatatlan elnyomattatásra és nagy szenvedésekre, a melyekkel az ő uralkodása alatt a magyar protestánsok sújtoltattak, s elgondolva ezen üldöztetés hatását is : egész bátorsággal elfogadhatjuk egy külföldi jeles német író e tárgy feletti véleményét, mely szerint: „a mely mértékben irtatott a vallásszabadság, époly mértékben romboltatott a haza politikai alkotmánya is, s vesztette a magyar nemzet a maga független nagyszerű nemzeti jellemét.“ Valóban, aligha van valami, a mi szomorubb hanyatlását mutatná egy nemzet jellemének, vagy legalább életerejének, mint az, ha saját hazája földén, saját véreiben bárki által is eltapostatni engedi az édes szabadságot, és pedig épen a lelkiismeretnek drága szabadságát. Azonban nagy tévedés lenne be nem látnunk azt, mit azon korbéli protestáns férfiak is nyilván kijelentettek, hogy itt a felelősség sujja voltaképen nem másra, mint a klérusra nehezül.

II. József császár uralkodásának kezdetével, a magyar protestánsokra egy szebb jövőnek, vagy legalább egy eltűrhető helyzetnek hajnala látszott felderülni. Mindjárt az 1781. október 25-dikén kiadott türelmi rendelet, könnyebbülésre nyújtott kilátást az iskolaügyben, így szólván a 12-ik pontban : „miután a sokszor említett ágostai és helvéthitvallásuak, arról panaszkodnak hogy

a Magyarországra legközelebb behozott s ő reájok is kiterjesztett iskolai rendszer miatt, vallásuk szabadságában nyomattatást szenvednek: ennél fogva kegyelmesen megparancsoljuk, hogy egy két tudósabb embertől vétessék vélemény a felől, hogy azon iskolai rendszer, a vallásszabadság sérelme nélkül, miként lenne kiterjeszthető az ő iskoláikra, s e vélemény nyujtassék be hozzánk, kegyelmes rendelet kibocsáthatása végett.“

Ime tehát, megrendelése az evangélikusok kihallgattatásának, a melyre a mult évtizedek folyamán, példa sohasem volt. A kihallgatás egy bizottság kebelében történt, a melynek elnöke volt Skerletz Miklós helytartósági tanácsos, s horvát, dalmát és tót országokban kir. isk. direktor, tagjai: Felbiger prépost, Mandics, Erdei és Scholer kanonokok, Kiegler piarista; a protestánsok részéről pedig: Báró Prónay Gábor, Bencur József, Domokos Lajos és Hatvani István; ez utóbbiak azonban nem mindig, hanem csak néha néha. A reformátusok részéről Vay István is vett részt a tanácskozmányokban.

A bizottsági tanulmányok 1782-ben kezdettek meg Pozsonyban, majd később, a protestánsok által kért s nekik megadott egy évi haladék után, a mely alatt bizonyos Reflexiókat is készítettek a tanrendszerre, 1784-ben folytattattak Pozsonyban, végre Bécsben; itt már Báró van Swieten birodalmi iskolai direktor elnöke alatt. A fenmaradt s előttem levő adatok úgy mutatják, hogy a protestánsok kihallgatása, a vezérő kormányférfiak kezében pusztá formasággá sülyedt; engedni valamit a protestánsok kedvéért a rendszerből, a kormánynak szándékában sem volt; a mi egyébiránt már csak annál fogva is természetes vala, mert az evangélikusok nagy mértékben hajlandók voltak a kormány iránti engedékenységre; de Domokos Lajos debreceni főbíró és kurátor, állott az autonomia mellett most is szilárdul mint a kőszikla.

Hogy mellékesen megjegyezzem, egy percig se gondold azt tisztelt olvasó, hogy ez a Domokos Lajos, akinek oly kitűnő szerepe vala a protestáns iskolák szabadságaérti küzdelemben, csupán valami nyersnyakas debreceni kálvinista magyar lehetett. Oh épen nem! Domokos Lajos, külföldön képezte magát a

politikai tudományokban. Több művelt nyelvekben s irodalmakban jártas, s a szó valódi értelmében tudós ember volt. Franciául a legnagyobb könnyűséggel írt; magyarul és latinul pedig rendkívüli erőteljesen és hatályosan. Gyönyörű szép lángész, vallás-, haza és szabadság iránt lángoló szeretet, s törhetlen szilárd jellem alkották Domokos Lajos egyéniségének fő vonásait. Debrecen valóban büszke lehet e nehéz időkben megpróbált, rendkívüli nagy emberének emlékezetére!

II. József császár az általa szándékolt iskolaügyi reformok útján haladt előre bátran, nem sokat hallgatva a felekezeti érdekek ellenvetéseire. 1785. augusztus 31-dikén, a vegyes iskolák állítását elrendelő, ugyanazon évi október 4-dikén pedig az egyetemes tanrendszert s a királyi direktorok hatóságát a protestáns iskolákra is kiterjesztő kormányrendelet adatott ki. Mindkettő ellen két ízben is folyamodtak a magyar reformált egyházkerületek, u. m. 1787. január 16 és október 31-ik napjairól.

A vegyes iskolákra nézve bizonyos félreértés forgott fenn; mert noha az alaprendelet nyilván mondja, hogy a protestánsoknak mindazon iskolái, a melyeket régibb jognál vagy a türelmi rendeletnél fogva birnak, minden akadály nélkül sértetlenül fenthagyan-dók: mégis attól tartottak református atyáink, hogy ezek az ő létező iskoláikat végveszedelemmel fenyegetik, jövőre nézve pedig lehetetlen lesz reájok nézve tiszta felekezeti iskolákat állítani; általában pedig úgy vélték, hogy a vegyes iskolák egész intézménye nem egyéb, mint a protestánsokat a katholika vallásra térítő eszköz. És hogy ezen félelem nem volt alap nélküli, mutatja az, hogy 1787-ben, a nagyváradi királyi iskolai prodirektor Werner, ugyancsak sürgette a debreceni tanácsot, hogy a városban, vegyes iskolák számára utcánként helyet jelöljön. Természetes, hogy ezt Debrecen nem tette. E mellett a Magyar Merkur, 1787-ik évi egyik számában, nyilván az állott, hogy a klérus valóban úgy tekinti a vegyes iskolákat, mint igen alkalmas térítési eszközöket. Az aggodalomnak és félreértésnek, a vegyes iskolákra nézve leg-alább, a kancelláriának 1787. november 14-ikén kelt válaszoló rendelete vetett véget. Ebben ugyanis nyilván mondatik, hogy a

vegyes iskolákat, egyáltalában nem kényszerítő eszközökkel, hanem csupán az illetőknek azok hasznos volta felőli meggyőződése folytán akarja létrehozni a kormány, és pedig legnagyobb részben oly helyeken, a hol a protestánsoknak iskoláik nincsenek is.

Az 1788-ik év, a magyar reformált iskolák ügyére nézve igen nevezetes, erős próbákkal és vészszel teljes volt. A kormány nem tágitott semmit; de a tiszántuli egyházkerület és Debrecen előljárói sem engedtek törvényes autonómiájokból egy hajszálat sem; sőt harcoltak azért mint mindjárt meglátjuk, elszántan s fényesen mint valami erős angyalok.

A tiszántuli egyházkerület 1788. február 20-iki gyűlésében előadja a szuperintendens, hogy Werner iskolai prodirektor őt arra szólítja fel, hogy a felső parancs folytán készitendő iskolai relációkat egyenesen ő hozzá küldje. A szuperintendens ezt megtagadta. Werner tehát az illető megyei hatóságokhoz irt, hogy t. i. azok szedjék be az egyes helyekről az iskolai tudósításokat. Most mi hát a teendő? A gyűlés azt mondá, hogy a tudósítások ám készitessenek el, de egyenesen ő felségéhez küldessenek; és pedig egyáltalában nem Werner útján, mert ez a katolikus direkcio elismerése lenne, aminek pedig a szuperintendencia mindig ellene mondott.

1788. ápril 17-dikéről, majd junius 5-éről erélyesen rendeli a helytartó tanács, hogy a kormány tanrendszere, a norma, mind a debreceni, mind a többi református iskolákba haladék nélkül bevitessék; ezen iskolák is a királyi iskolafelügyelőknek vetessenek alája; maga a közvetlen felügyelet ezentul is a felekezeti kebelében maradván, ez által a vallásszabadság biztosítva van; az iskolai tudósításokat azonban egyenesen a királyi felügyelőkhez kell küldeni. 1788. július 3-ról pedig azt rendeli a helytartó tanács, hogy Debrecenbe egyenesen megyei küldöttség menjen, a kiszabott tanrendszer bevetetésének eszközzésére. Ez a küldöttség meg is jelent; de nem mehetett semmire sem, mert sem a szuperintendens Paksi Szathmári István, sem a református városi szenátorok semmit nem engedtek.

Ily körülmények közt a tiszántuli egyházkerület még áprilban

tartott közgyűléséből kezdette munkába venni azt, hogy a négy reformált egyházkerület nevében folya mód a s intéztessék az iskolai autonomia ügyében ő Felségéhez. A folyamodványt Domokos Lajos készítette el, s mintán a többi ref. egyházkerületek is elfogadták azt, 1788 augusztus 16-ról küldetett az fel Bécsbe.

Azt hiszem, hogy a magyar protestáns iskolák autonómiája mellett ennél nyomósabb és hatályosabb védő szózat sem előtte, sem utána ennek nem emeltetett. Épen azért, sem kivonattal, sem fordítással annak az olvasóra hatását meggyengíteni nem akarván: a Toldalékban egész terjedelemben közlöm azt.

A kormány azonban, minthacsak semmit nem tudna ezen folyamodványról: most már egy tekintélyes s külön királyi küldöttséget nevezett ki a végre, hogy az Debrecenben személyesen megjelenvén, ott az új rendszert vétesse be s tényleg léptesse életbe. E küldöttség, melynek tagjai Gróf Haller József, Pongrácz György és Sipos Sándor valának, az 1788-dik évi augusztus 31-én jelent meg Debrecenben, vagy legalább e napon hivatta magához, a város házához a szuperintendens, s szólította fel arra, hogy jelöljön ki oly tanítókat, kik Váradon az új tanrendszerrel megösmarkedjenek, s e mellett nevezzen ki a debreceni ref. iskolák számára helyi iskolafelügyelőket, olyanokat t. i. kik a királyi inspektornak lennének mintegy alárendeltjei. A szuperintendens nem tette sem egyiket, sem másikat, mondván, hogy neki arra hatalma nincs, hogy az ellenkeznék az egyházak szabadságával, a protestántizmus természetével, hierarchiára vezetne stb.

Ezen küldöttség, noha a debreceni ref. egyház iskoláiról volt szó: az egyházi előljárókhöz hozzájuk sem szólott, a mi ezeket s közöttök különösen Domokos Lajost különösen sértette. Mindjárt más nap tehát ezt a levelet kapta a Gróf Haller vezérlete alatti királyi küldöttség!

Tekintetes Deputáció!

„Jelentette ugyan nekünk T. Szuperintendens ur, hogy a T. Deputáció ide, a mi trivialis iskoláink dolgában küldetett, és hogy a T. Deputáció azt kívánta T. Szuperintendens urtól, hogy nevezzen tanítóknak és lokális direktornak való subjectumokat; azután

a T. Deputációnak azt a levelét is kommunikálta velünk, melyben azt írja a T. Deputáció, hogy mivel a f. királyi rendelésben semmi nyoma nincsen, hogy az, az ekklézsiával közöltessék, azért a T. Deputáció szükségesnek nem látja, hogy az, az ekklézsiának előljáróival is közöltessék; de mivel a T. Deputáció, nemcsak az, hogy velünk azt nem közölte, de minket ezen ekklézsiának előljáróit, másképen is teljességgel meg sem szölitott, annyivalinkább velünk a maga ide küldetésének célját nem közölte, olyba tartván, mintha ezen ekklézsiának nem is volnának előljárói, vagy mintha az iskolák nem is ennek az ekklézsiának iskolai és tulajdonai volnának; és mi már azt sem tudhatjuk, hogy a T. Deputáció, a mi fiui és leányi iskoláink iránt mit cselekedett és mit fog referálni: azért szükségesnek itéltük minden tisztelettel ezen levelünk által jelenteni, hogy a mit mi nem tudunk, a miről mi meg nem hallgattattunk, az minket nem obligálhat, sem a mi iskoláinkhoz való igaz és erős fundamentomokon álló jussunknak semmi részben nem prejudikálhat."

"A mennyiben pedig ezek, a mint gondolhatjuk, arra valók, hogy a mi iskoláink a normának vagy uniformitásnak és a regius scholarum directornak s nationalium scholarum inspectorok directionának alávettenessenek: minthogy az, vallásunknak s lelki esmeretünknek szabadságával meg nem állhat, amint ezt a mi szuperintendenciáink már sok izben megmutogatták, és azeránt most közelebb is F. Urunkhoz alázatos remonstrációjokat felküldötték: tehát hogy a T. Deputáció ide többször ne fáradjon, szükségesnek itéltük minden tisztelettel deklarálni, hogy mi, azon szuperintendenciák deklarációinak és instanciáinak mindenekben inhereálunk és vallásunknak s lelkiesmeretünknek az iskolákra tartozó szabadságától s iskoláinkhoz való igaz jussunktól semmi részben el nem állunk; következésképen lehetetlen, hogy a normának és directionnak behozásában megegyezzünk, mivelhogy az, magában is a vallásnak és lelkiismeret szabadságának romlása nélkül fel nem állhat; de azon kívül máris nyilván kitetszik, hogy ezáltal osko-

láinkhoz való minden jussunk oda lenne, midőn nemcsak az, hogy a tanítóknak s lokális direktoroknak nevezése nem tőlünk, hanem csak szuperintendens uramtól kéretik, hogy maga szuperintendens uram nevezzen, hanem még csak meg sem szólíttatik, meg sem hallgattatik az az ekklézsia, a melynek tulajdona az iskola és a melynek gyermekei abba járnak.

„Mely deklarációnkat, a kik itthon találtattunk, tulajdon kezünkkel subskribáltuk. Debrecen 1. sept. 1788. A debreceni helv. konfesszió levő ekklézsiának kurátori és külső előljárói: Domokos Lajos, Szombati István, Fráter Pál, Mihályházi János, Poroszlai Sámuel, Dekány Benedek, Szőke János, Dömsödi Sámuel, Tikos István, Mihályfalvi István, Laki Ádám, Barca János, Erdélyi Péter, Kapros János, Ványai Mihály, Szőke Ferenc, Váradi Sámuel, Micskei János, Lacka László, Vasas János, Csontos Sámuel, Törös István, Böszörményi István, Megyesi Mihály, Keresztesi István, Jóna Mihály, Balikó György, Szecsei István.”

Nyugodjatok békében, derék férfiak, ti méltó fiai valátok áldott emlékü atyáitoknak, s szemben a korlátlan hatalommal, nem kételkedtetek bátran és őszintén bizonytságot tenni az igazságról.

Maga, a mindjárt következett egyházkerületi közgyűlés is, szeptember 11-ik napjáról végzésileg kijelentette, hogy a kormány által behozatni célzott egyforma tanrendszernek és iskolai direkciónak magát semmi szín alatt alá nem veti.

Ezen 1788-ik évben összezsapván már a tiszántuli egyházkerület felett az iskolaügyi szorongattatás habjai: nem csuda, ha az egyház különös buzgalommal hozzányult az ő egyik fegyveréhez a könyörgéshez is. „Praeces et lacrymae sunt arma ecclesiae.”

A tiszántuli egyházkerületi közgyűlés, még június 25-ikéről elhatározta, hogy miként rendesen is szoktak imádkozni a gyűlésekben az iskolákért: úgy most különösen azoknak megmaradásáért minden ekklézsiában imádkozni kell.

A kiadott rövid formula ez volt: „Könyörgünk isteni szent Felségednek, az anyaszentegyháznak veteményes kertjéért, a mi alsóbb és felsőbb iskoláinkért, és azoknak békeségben való megma-

radásaért. Örizzed Uram azokat kegyelmesen, minden reájok jöhető szomoru változásoktól, és cselekedjed, hogy lelkiösmeretünknek teljes szabadságában meghagyattatván, azokban mind a tanítók munkálkodhassanak, mind a tanulók nevedhessenek amáz igaz és tiszta tudományban, mely vagyon a kegyesség szerént."

Ezen formulát, Hunyadi Sámuel, az érmelléki egyházmegye esperestje, következő körlevélben közölte lelkész társaival:

"Olyan szomoru időkre jutottunk most egyszer, melyben az anyaszentegyháznak szokott fegyveréhez, a siráshoz és könyörgéshez szükséges nyulnunk. Veszedelemben forognak kollégiumaink, veszedelemben kisebb és nagyobb iskoláink. Ugy tetszik, mintha szemünk láttára akarnának, vagy elébb vagy későbben öleinkből kiragadtatni saját kedves gyermekeink. Ha régen a néma fiu is megszólalt veszedelemben forgott édes atyjá életeért: hát mi némák lennénk-e kedves gyermekeinkért? Az tehát a Venerabilis szuperintendencia akarátja, vigyünk egy beszédeket (egyező könyörgést) a mi urunkhoz, istenünkhöz ezekért, iskoláink békességes megmaradásokért, aszerint amint ide akludálva látja Kegyelmetek Talán hozzánk tér az Ur." stb.

Alig fordult meg a körlevél néhány gyülekezetben, már feljelentette azt valaki Gróf Haller királyi biztosnak, aki is kemény nyomozást indított ez ügyben. A dolog vége az lett, hogy az egyházkerület is roszalását fejezte ki Hunyadi körlevele felett; őt a Gróf Haller illetőleg az államhatalom s a kormány megkövetésére utasította; a kormány pedig végre roszalását fejezte ki az egyházkerületi közgyűlés által kiadott könyörgési formula felett is.

A magyar reformált egyház 1788-dik évi erélyes fellépésének azonban meg lett kívánt hatása és sikere. A következő 1789. évi január 19-ről azt válaszolja a kancellária a mult augusztusban felküldött, de az ágens által be csak szeptember 22-én nyújtott folyamodványra, hogy a folyamodók vallásuk szabadsága felől nyugodtak lehetnek. Az iskolaügyre nézve pedig, a kormány által kiadandó kézikönyveket, mielőtt azok sajtó alá adatnának, megnézhetik, s vallásuk szempontjából megjegyzéseket tehetnek azokra; emellett készítsenek tantervet saját maguk, hogy t. i. mi-

képen fogják megközelíteni a kormány tanrendszerét s e tervet adják be. A kancellária ezen válaszát 1789. február 18-ról küldvén meg a Helytartó tanács, maga részéről is felhívja a ref. egyházkerületeket, hogy váltsák be azon ígéretöket, miszerint a mennyire a tudomány és a vallás sérelme nélkül lehetséges, alkalmazkodni fognak a kiszabott tanrendszerhez és módhoz. E végre pedig ne értekezéseket irjanak, mint már gyakran tettek, hanem határozott tervet készítsenek, és pedig a falusi, városi stb. különféle iskolákra való tekintettel.

A magyar reformált egyház csakhamar munkába vette ígéretének beváltását. 1789 ápril 20-án már egy oly egyházkerületi gyűlés tartatik Debreczenben, a melyen vannak jelen tiszáhnieniek is, mint péld. a főkurátor Patay, Professzor Szombati stb. E gyűlésben felolvastatnak az iskolaügyben jött válaszrendeletek; küldöttség neveztetik tanterv készítésére; de e mellett határozottan kimondják, miszerint azon parancsot, hogy a félvélenkénti iskolai tudósításokat a váradi studiorum direktorhoz küldjék, semmiképen nem tehetik; mert ez ellenkeznék a vallás és a lelkiösmeret szabadságával.

Alig telt el ezután egy év, s im 1790. január 28-dikán, a sok tekintetben nagy fejedelem II. József visszavonja mindazon rendeleteit és parancsait, melyek a közvélemény szerint az ország törvényeivel ellenkeznek s általában az alkotmányt teljesen visszaállítani igéri. De ezen ígéretét ő már nem teljesíthető; mert néhány nap mulva, az éppen következett februárnak 20-dik napján elhagyta a nagy lélek a földet, akire, ha akaratának tisztaságát s eszméinek magas röptét tekintjük: nem volt még méltó a világ. Az ő eszméi, tervei és építményei rövid éltök után romba dőltek, elenyésztek, mint a felébredőnek szép álmoképei.

II. Leopold trónraléptével, az alkotmány visszaállításával s az országgyűlés egybehívásával ugy látszott, hogy az oly régóta s oly nagy szenvedések alatt sohajtozó magyar protestáns egyházra és iskolákra nézve is „*novus ab integro saeculorum nascitur ordo.*“

(Vége köv.)

RÉVÉSZ IMRE.

Lyceumi tanfolyam és bölcsészet.

Hazánk földje nagy változásoknak néz elébe. Az alföldi csatornázás, s a felföldi vasúthálózat pár év múlva átváltoztatják hazai földünk mostani színét. Oly helyeken, hol a tengelyen való fuvarozásnak is minden évben még volt a maga néhány hónapi saisonja: gőzmozdonyok fogják hirdetni a közlekedés újjászületését; a homokbuckák talaját pedig csatornák fogják öntözni, s termékenyíteni az ujjonnan ültetett fasorokat.

Van azonban nekünk egy más közlekedési térünk is: iskolázásunk, melynek szintén meg van a maga homokbuckás alföldsé és elhagyatott felföldsé. Nemzetünk alföldének, a népnek szellemi csatornázásáról gondoskodik a szentesített népiskolai törvény; de a felföld, a közép és felső iskolázás nagyobb részét még mindig a régi tengelyeken szállítja a szellemi kincseket, évenként néhány rövidre szabott szorgidő alatt.

Ezen az idült bajon akar segíteni a kultuszminiszter ur által kiadott lyceumi tervezet.

Részemről e munkálatot alapul jó szívvel elfogadom, ha egyéb érdeme nem lenne már azért is, mert ha életbe léphet, hazai ifjúságunkat kiragadja az universalizmus karjai közül, s egyszer immár meghonosodik nálunk is a rendszeres szakképzés.

A tervezet nagy részét pro és contra szólók már is felforgatták. Csupán egy részhez szólottak röviden, s ez a bölcsészeti szak. A tervrajznak ezt a szárnyát kívánom szemügyre venni s kimutatni hiányait, következetlenségeit, és ha vannak: érdemeit.

Valamint az egész lyceumi tanfolyamnak, úgy e folyam bölcsészeti részének sem lehet más célja, mint előkészítés az egyetemre. Azonban itt mindenekelőtt figyelembe veendő a különböző tanirányok viszonya a bölcsészethez, mert igaz ugyan, hogy a lyceumi folyam végeztével a tanulók mindnyájan, vagy legnagyobb részben egyetemre mennek, de nézetünk szerint itt, t. i. az egyetembe lépéskor két csoportra oszolnak az egyetemi bölcsészeti szakra nézve.

Egyfelől olyanokra, kik a már megkezdett bölc. tanulmányokat az egyetemen kiegészítik, mintegy betetőzik; másfelől olyanokra, kik a lyceumi tanfolyammal együtt a bölc. tudományok hallgatását is befejezték. E szerint míg a lyceum bölc. szaka a tanulók egyik csoportjánál csak alapvetés, a bölcészeti tudományokba bevezetés; addig a másik félre nézve kell, hogy az alap és tetőzet legyen. Nézetem szerint a bölc. tudományokat e két célhoz képest kell berendezni a lyceumon, azaz úgy, hogy sokaknál kipótoljanak minden további bölcészeti iskolázást; másoknál szilárd alapul szolgáljanak az egyetemi bölc. szakhoz. Mindkét rész valami egészet kíván: amaz, hogy hasonlattal éljek, oly épületet, melynek födele is legyen; emez olyat, melynek födele körül, szabad és tágas kilátás végett, erkélyt is építhessen.

Ugy hiszem, hogy mindkét célt egy uton kell elérni, vagy legalább megközelíteni a lyceumnak, azon az uton, melyre utmutató egyfelől maga a bölcészet természeté, másfelől a tanulóknak bölcészeti tudományok hallgatására még gyöngye fejlettsége. Amaz azt kívánja, hogy a tanuló figyelmét önmagába tudja irányozni; ámde a tanulók legnagyobb része nem tudja, mi az az önmagára figyelés, még azt sem tudja, mi az önmaga? egyszóval belservületét annál kevésbé ismeri, mert saját testével, a külorganizmussal sincsen tisztában. A bölcészet azonban követelésétől el nem áll, el nem állhat; nála az önmagára figyelni tudás a bevezetés, mondhatnám a belépti-jegy. Igaz, hogy e mulhatlan kellek nélkül is helyet foglalhat a tanuló a bölcészethallgatók közt, mert nem tették e ezt előtte is ezersen meg ezersen; s aztán nem lehet-e a bölcészet csarnokaiba is olcsó pénzen bejutni, ép mint a legdiszebb színházba? Bizonyos, csak hogy az ilyen leszállított áron összekerült tömeg mindig a bámuló népséget és katonaságot s sohasem a gondolkodó és bíráló műértők számát képezi. Lehet egy tanrendszer magában a legügyesebben összeállítva; de ha a kiinduláspont nincs eltalálva: hiábavaló lesz a további építés. Ha áll az, hogy a lyceumi bölcészet csak bevezetés, a tanulók zömét e bevezetésre is elő kell készítenünk, a kezdet kezdetével is meg kell ismertetnünk.

A bevezetés bevezetése, hogy az ifju ismerje meg önmagát, fizikai szerkezetét. Az emberi organizmus, annak működései s e működések törvényei legyenek a kiinduláspont a későbbi böles. ismeretekre. A tanuló, saját szervületével való megismerkedés közben figyelmét az őt környező világról önmagára kezdi fordítani. És nála ez is haladás, mert az emberek legnagyobb része saját testszerkezetét sem ismeri. Valamint a szemsugár, úgy figyelmünk sugara is a külre irányul, s nem csuda, ha az ember legkésőbb azt veszi észre, a mi hozzá legközelebb van; ha szinte másfélszázaddal előbb fedeztetik fel Amerika, mint a vérkeringés: ha harmadfélszázaddal előbb felfedezi az ember a makrokozmosz törvényeit, mint a mikrokozmosz tanulmányozásába alaposan bele kezd. Ilyen nagy időközökhöz van kötve az emberiség fejlődésének minden mozzanata. Kolumbustól Harveyig másfélszázadnak, Copernikustól Kantig harmadfélszáz esztendőnek kell lefolyni, hogy az emberiség egy részének figyelme, elsőben a mi testi, aztán szellemi szerkezetünkre irányuljon.

Az emberiség egészének haladása mindig mutatója nagyban az egyes tagok fejlődési menetének. Ama nagy egész tudványa, csak a test működéseivel való tájékozó megismerkedés után fordult a szellemi törvények felé; ép így kell az egyes ember figyelem sugara megtörésére is egy közeg, a tudomány prizmjája. E közeget képezi nézetünk szerint, az emberi organizmusról, annak működése törvényeiről tanító tudomány az ember élettana (fiziológiája.)

Az élettan tanulása közben észlelni kezdi a tanuló, hogy a a kültermészeten kívül van még egy másik is: saját természete, a nagy világon kívül egy kis világ is: önbelseje. És a mint a szervületi működések lépcsőzetén fennebb fennebb halad, mindinkább figyelmes lesz kettős természetünkre, a kül és belérzék tünetényeire, azoknak egymáshoz való viszonyára. A lépcső legfelsőbb fokain pedig, az idegműködéseknel előtte áll egy léleknek nevezett sötét kamara, helyesebben a lelkitünetények és működések kompleksze. Csak egy kis lépés, s a külérzék teréről a belérzék körébe jutunk; a figyelmet az élettani tünetényekről a lélektaniakra fordíthatjuk.

Jam domi sumus! A figyelemsugár a belérzék terén van, s

most már bátran hozzáfoghatunk a tapasztalati lélektanhoz. A javaslat azonban itt egy ugrást tesz. Mellőzi a belérzék terére való eme fokozatos emelkedést, az A-t, s egyenesen a lélektanon, a B-n kezd. Igaz, hogy ez ugrás egy magasabb fejlettségi fokon kicsinynek tetszik; de a tanulók fejlettségi fokán annyira lényeges, hogy ha őket a kül-, mondhatnám fizikai világ teréről, az organologia mellőztével, egyenesen a belérzék terére kényszerítjük: ez ugrás sokakra nézve salto mortale lehet, mert kedvöket szegi az érthetlen, az elő nem készített studium, s nem csuda, ha korán elmegy kedvök a mindenkit egyiránt érdeklő bölcs. tudományoktól.

Nemcsak a helyes kezdetet kerestük hiában a javaslatban, hanem annak további folyamán sem találhattuk fel a bölcsészeti tudományoknak azon összefüggő organikus láncolatát, mely mintegy kézen fogva vezeti a kezdőt a könnyebbről nehezebbre, az alsóról a magasabbra. Pedig kezdőkre és nem-kezdőkre nézve nézve is csak akkor igazán érdeket keltő egy oly tudományrendszer, mint a bölcsészet, ha annak egyes részeit úgy adják elő, mint a jó szakács az ételeket, hogy az egyik a másiknak megemésztetését elősegítse. Meggyőződésem szerint a magyar iskolázás történetében azért visz másodrendű szerepet a bölcsészet, sőt az utóbbi évtizedek alatt azért súlyodt le annyira: mert a bölcs. tanok egymásutánjára, kivált az utóbbi tanrendszerekben semmi gond nem volt fordítva, hanem legtöbb helyütt előadták, úgy a mint jött, néha a mint a tanárnak tetszett, most észtanon, majd a bölcs. történeten, majd a lélektanon kezdve. Ezer meg ezer szájalomra méltó példa, sőt — mondhatnók — a magyar ifjuságnak általában bölcsészeti képzetlen volta szomorúan, s egyszersmind égrekiáltóan tanuskodik az előbbi tanrendszereknek fölötté hiányos, legtöbbször fonák voltáról; a legnagyobbszerű organizmusnak, a bölcsészetnek anorganikus kezeléséről. Ezt az idült bajt orvosolni, azon országosan segíteni egy, a bölcsészetbe alaposan bevezető, s egy felől a bölcs. tudományok, másfelől a tanulók kevésbé fejlett voltának megfelelő bölcsészeti folyamnak leendő feladata. Megkísértem legalább a főbb vonalakban egy ily folyam fokozatait vázolni, nyomon kísérvén egyszersmind a javaslat bölcsészeti részének hiányait, ellenmondásait.

A fent kijelölt kettős célt, a lyceum bölcészeti folyama úgy fogja elérni, ha természettudományi alapról indulva, az embert legfeltűnőbb vonásaiban teszi vizsgálódás tárgyává. Magunkról kell kiindulnunk, hogy aztán magunkba térvén, a külorganizmus megvizsgálása után, az ember lelki és szellemi legmagasabb működéseit tisztán felfoghassuk. Más szóval legyen a lyceumi bölcseleti tanfolyam egy, az embert legkiválóbb oldalairól feltüntető tudományciklus négy fokozattal. 1-ső fokozat: az ember mint szerves lény; 2. mint lelkes lény; 3. mint eszes lény; 4. mint erkölcsös lény. Az első fokozatnak megfelelne az élettan; másodiknak a lélektan; harmadiknak az érzéktan; negyediknek az erkölcsstan. Ezek körül csoportosulna még néhány alább megnevezendő tudomány.

Említettük fentebb az élettani viszonyát a lélektanhoz; megmutattuk pár vonásban, hogy az a lélektanba, s épen a tapasztalati lélektanba bevezető tudomány. A mint test és lélek, más szóval kül- és belérzék egy egészet képeznek bennünk, úgy egészíti ki egymást e két tudomány, t. i. lélek- és élettan. Nem mondom, hogy az élettant egész terjedelmében, azaz orvosi szakhoz illően adjuk elő. Nem szükséges, de alig is lenne idő, az emberi test histológiájával és histochemiájával tüzetesen foglalkozni. Teljesen elég lesz egy félévben hetenként 3 órán, az egyes testrészek szerkezetét, az emberi csont-, edény-, izom-, idegrendszert, azoknak működési törvényeit s végül a nemi funkciókat röviden megismertetni. De teljes lehetetlen, mondják talán sokan, mert hol vannak ahhoz való készülleteink, fiziológiai laboratoriumaink? Ha áll ez az ellenvetés, hát akkor szépszerűet sem lehet nálunk teljesen előadni, mert hát hol vannak hazánkban Pestet kivéve, képtárak, s Pestet sem véve ki, szobortárak? Csak erős akarat, igazi buzgóság kell, Ha egy csontváz és egy jó anatómiai és fiziológiai atlas segélyével előadjuk, azzal is nagy hiányt pótolunk; sőt ha egy valamire való göröcsöve is van az iskolának, még érdekesebbek lesznek az egyes előadások.

Az élettan annyira belevág a tapasztalati lélektanba, hogy

előttem megfoghatatlan, hogy a tanár péld. a lélektan történetét, sőt a pszichologia mai különböző irányu törekvéseit is miként adhatja elő, ha meg nem ismertette azelőtt hallgatóival az emberi test idegrendszerét. Mert csak úgy levegőből vett argumentumokkal beszélni az agy-, gerincevelőről, s általában az idegrendszer működéseiről, mint a közéletben szokás; tanteremben, tudományos képzettségre törekvő ifjak előtt, teljességgel nem járja. Sic non itur ad astra.

Végül életbölcsesség szempontjából is annyira fontos az élettan, hogy Angolország legjelesebb gondolkodói is, legújabb időkben a legmelegebben ajánlják tantárgyul az angol egyetemekre, melyek sajátképen a mi lyceumainknak felelnek meg. Gyakorlati szempontból ránk magyarokra nézve annyira becses e nálunk még kevésbé ismert tudomány, hogy a liceumba lépő, tehát serdülni kezdő ifjakknak egészségi és erkölcsi szempontból úgy is tanítani kellene azt, ha az nem volna épen a bölcsészetre bevezető tudomány. Csak egy példát hozunk fel. A test legfinomabb részeinek, a nemi szerveknek ismerete, azok bajainak, az azokkal való visszaéléseknek, a titkos bűnöknek és azoknak az egész életre kiható szomorú következményeinek élénk rajzolása, hány ifjút tartóztathatna el a nemi kicsapongásoktól és titkos bűnöktől. Valljuk be őszintén, hogy teljességgel nem ovatos hazai ifjuságunkra, e tekintetben nagyon is ráfér egy kis tanulás. Mert mi a következménye vigyázatlanságának? az, hogy minden évben sok szépreményű ifju esik áldozatául; aztán egész öntudatlanul sok leendő család egészségének, s egészségével együtt boldogságának ásatik meg sirja; s végre az, hogy a nemzet virágzó életerejét rongálja, gyengíti.

Teljes meggyőződésem, hogy az élettan nemcsak a, mondhatnám, elméleti, hanem a gyakorlati, az élet bölcsészetének is kezdete, kiinduláspontja. Az iskolának szent kötelessége a növendékeket nemcsak szellemi, hanem organikus épségének tennetartására is figyelmeztetni, annyival inkább, mert ez utóbbi rendszer megsértése mélyen belevág nemcsak a serdülő ifju, hanem a belőle válandó polgár erkölcsi és szellemi életébe is. A civilizáció mai hatalmas léptei mellett, a nyomában mindenütt felburjánzó

bűnökkel szemben, még ma is holmi erkölcsi intő predikációfélék gyógyerejéhez folyamodni annyi lenne, mintha a vihart az udvarra kidobott fejszével akarnók elhárítani. Villámhárítót, tudományos belátást Uraim! az ifjunak, ha nem a sorsra akarjuk bizni későbbi erkölcsi életét, mert bizonyos, hogy ma száz meg ezer cifra morális beszéd sem teszi őt oly óvatossá, mint egy negyedórai alapos élet-tani magyarázat és nézletetés...

Nem elég azonban az élet- és lélektanban a kül- és belérzők körével, s azoknak törvényeivel megismerkedni, hanem tudni kell a kikapott elveket alkalmazni is. Ez az alkalmazás megtörténik az által, ha a tanár vezetése alatt kikeresi a tanuló az embernek helyét a szerves lények világában; aztán az azokkal megegyező és azoktól eltérő vonások megállapítása után, alkalmazza az élettani elveket magára az embernemre, a különböző emberfajták (raceok) összehasonlítása által. Végre lélektani szempontból hasonlítja össze a különböző földrészek népeit, azoknak lelki és szellemi képességeit. Ez lenne az élet- és lélektanra egyformán visszapillantó tudomány: az anthropologia, mondhatnók összehasonlító embertan.

Midőn a két előbbi fokozat, s benne a három tudomány egymást kiegészíti, egyszersmind bevezetésül, vagy ha úgy tetszik, előkészítőül szolgál a harmadik és negyedik fokozatra, t. i. ész- és erkölestanra. Amaz magában foglalná a formai és alkalmazott észtant, melyekhez a bölcészeti encyclopaedia járulna; emez az erkölestant, melyet szintén két tagra osztunk: elméleti és gyakorlati erkölestanra. Ezen tudomány, mint szerintünk a lyceumi bölcészeti folyam befejezője kiszorítaná a javaslatból a szépszerűtet, bölcészettörténetet és az észjogtant. Kiszorítaná azért, mert azok a lyceum bölcészeti folyamában következő okokból nem foglalhatnak helyet.

Bölcészettörténetet kezdőknek előadni vagy igen könnyű, vagy fölötte nehéz munka. Igen könnyű úgy, ha a tanár az egyes bölcészek életrajzi adataira bőven kiterjeszkedik. Igaz, hogy az ilyesmi minden tanulónak könnyű emésztetű eledel, sőt néha mulatságos is; ámde életrajzi adatok terjedelmes felhordása más helyre,

mondhatnók inkább kandalló mellé, mint tanterembe való. Annál kevésbé értik meg hallgatói a mindenesetre légfontosabbat, a böles. történet metafizikai részét, az ismerettani fogalmak fejlődésének fokozatait. Ugy előadni már a tanárnak a bölcészeti rendszereket, hogy tanítványainak figyelme ki ne fáradjon, s hogy azok mindenütt nyomában legyenek, valóban csak akkor találnók lehetőnek, ha a tanulók mindnyájan a legnagyobb tudományszomjijal, a tanár pedig meggyerő előadás mellett, nehéz dolgokat kitűnően népszerűsítő tehetséggel bírna. Hogy azonban e három feltétel ezer közül egy esetben is előfordul-e: nagyon kétes. S ha még vázlatban kell előadni a bölcészettörténetet, amint a nyelvtud. irány utolsó fél-évében javaltatik: az ily beszédet úgy nem értjük, mintha azt mondanák a mennyiségtan tanárának, tanítsa a felsőbb mathezist kivonatban. Őszintén megvalljuk, ha e nehéz tudományt így kellene kezelni, nem tudjuk, melyik félt sajnálnók jobban: a tanár herkulesi munkáját-e, hogy kezdőknek bölcészettörténetet vázlatban előadhasson; vagy a tanítványt, kinek e nehéz emésztetű eledel essenciájának assimilálására herkulesi gyomorral kellene birnia.

Vázlatos böles. történeti előadásoknak, nézetünk szerint, még egyetemen is, csak nagy tanerőhiányban lehetne ideiglenesen helyök. Nagy tévedés azt hinni, hogy a böles. történetet, vázlatban s talán némi sikerrel is előadhatni, mint a hogy a történelmet néhol szükségből előadják. A tanuló betanulhat ilyenkor egy csomó évszámot; megtarthatja hadvezérek, uralkodók, csatahelyek stb. neveit; megengedem azt is, hogy sokan e csontdarabokat kész történelemnek veszik, tudománynak keresztelik: legyen nekik az ő hitök szerint. De aki azt hiszi, hogy a böles. történetet is átváltoztathatjuk holmi (sit venia verbo!) lomtárba való tantárggyá: annak bizonyosan vagy fogalma sincs a bölcészetről, vagy azt hiszi, mit a régi urak némelyikétől még ma is hallhatni, hogy csak az hallgatott bölcészetet, aki a filozófia historiáját tanulta.

Szomorú dolog lenne, ha ily kárhoztatandó indokok miatt okvetlenül beszoríttatnék a böles. történet is a lyceumba. A bölcészetnek akármelyik ágát lehet kivonatossan kezelni; de sikere-

sén-e? az igenlő feleletről való álmodozást azokra bízom, kiknek agyában legelsőben fogamzott meg e csudálatos projektum. Hiszen Kant és Hegel hazájában, a spekulációra kiváló hajlammal bíró nemzet gimn. ifjúságának sem merészelték idáig bölcsészeti tudományt vágtatva előadni: s mi vállalkozzunk olyasmit beadni ifjúságunknak, ami, ha bevenné, gondolkodását eltompítaná, s képzeleterejét gyökerében megtámadná? Ha a bölcsészetnek bármelyik részét Procrustes ágyára huzzuk, ha az egészséges organizmust megcsonkítjuk, lábait kezeit leszedjük: ne csudáljuk, ha az élettelen hullán tanulóink csak sajnálkozni, vagy attól megrettenni, de abból életet, tudvágyat színi soha nem fognak. Pedig, ha a só megízetlenül, mivel sózatik meg, ha az ifju ismereteinek tömegébe a bölcsészet sem szolgáltat kelesztő anyagot, melyik tudománytól várhatja azt? ha e téren is a mennyiséget vitatjuk, hol marad a minőség? Ha homoeopathikus adagokban adjuk a bölcs. egyes rendszereket, bizony-bizony ezután sem érzi meg a tanulók legnagyobb része a pilulák hatását, holott ama szereknek egy kis forrongásba kellene hozni szellemi szervületeknek még rendezetlen tartalmát. Meggyőződéseim szerint, e forrási processzus úgy érhető el, ha a tanulót megszoktatjuk, hogy minél kisebb figyelmi körben, minél tovább időzni, egy eszmét tisztán felfogni, élesen megkülönböztetni, lehetőleg mélyezni tudjon. A helyes felfogás és éles megkülönböztetés emez intenzitására van legnagyobb szüksége a lyceumi tanulóknak, mit semmi esetre sem a javasolt nagy terjedelmű mezőkön való átrohanással sajátít el, hanem úgy, ha a tanárral együtt lassanként behatol a lélek és szellemműködések műhelyébe, s megszokja abban a járást. Világos, hogy e megszokásra nem elég egy futólagos séta, sem egy-két éles pillantás; hanem minél gyakoribb és huzamosabb ottidőzés. S ha ez alapos és rendszeres szellemi kirándulások mellett a tanár tárgyáért lelkesül, azt nemcsak érti, de érzi is; lehetetlen, hogy közte és hallgatói közt folytonos szellemi közlekedés, mondhatnám hallgatólagos párbeszéd létre ne jöjjön. A szellemi érülködésnek eme percei tanárra és tanulóra egyiránt nagy becsűek, mond-

hatnám ünnepélyesek, mert azok a fogamzás pillanatai, mikor a tanár hallgatói nagy részének figyelmét magához vonzván, mint delej a körülte levő vasport, a lelkesedés hatására, megfogamzik bennök a tudományért való érdeklődés, mely szellemi csirából talán az iskolai év tizedik hónapja előtt, a valódi szeretet születik meg a bölcsészet iránt. S ez az igazság kutatásaért való lelkesedés fölér tízannyi ismeretanyaggal, mint a bölcsészet történet, mert ez gondolkodásra, kutatásra sarkalja a tanulót; ellenben nélküle birhat valaki ismereteknek egész tömegével, feje khaosz leend. Amannál a gondolkodás napfényére a csekély ismeretanyagból is gondolatok ezrei teremnek; emiennél világító elv hiányában caput mortuummá lesz minden ismeretanyag.

Továbbá a bölcsészet egyes részeivel szemben annak története oly magas és egyszersmind tág tér, hogy lehetetlen azt az egyetemre nem utasítanunk, hol annak korszakoként előadására bizonyosan kétszer- háromszor annyi időt kell és lehet fordítani, mint a lyceum fordithatott volna, s hol a hallgatók is más szemekkel nézik azt, miután a bölcsészetnek több ágával megismerkedtek a lyceumban. A külföldi iskolázásban a bölcsészet története szintén egyetemi tantárgy. A német egyetemeken fél-évenként annak csak egyes korszakait adják elő, s még így sem képes elég terjedelmesen tárgyalni a tanár. A tanár ekkor is inkább csak a tudományos bevezető, s ha a tanuló haszonnal akarja hallgatni, párhuzamosan tanulmányoznia kell az illető bölcsészek műveit.

Végül azért mellőzendő a lyceumban a bölcs. történet, mert az egyes bölcs. tudományok is pótolhatják azt, ha előadás alkalmával a tanár kellő súlyt fektet az illető tudomány multjára, s annak főképviselőire, sőt ha szükséges, az egyes fejezeteknél visszapillantásokat is tesz, hogy észleltesse hallgatóival a tudomány haladásának, vagy tisztulásának mozzanatait. Eme visszapillantások által megelevenül a tanuló előtt minden egyes tudomány multja, s ez élő alapra nem lesz nehéz az egyetemen kellő terjedelmű födelet építeni a papi, tanári sat. pályára készülőknek,

míg a többieknek saját szakjaikban ennyi is elég utravalóul a bölcsészet multjából.

A második mellőzendő tudomány a bölcsészeti szakkból a szé-pészet. Sokkal inkább érezzük a szé-pészet becsét és fontosságát, mintsem azt a lyceumból kiküszöbölni kívánnók. Nem ki-hag y á s á t akarjuk az eszthetikának, hanem csak a bölcs. tan-anyagból elhag y á s á t, hogy az a m. nyelv és irodalmi tan-anyagba soroztassék.

A magyar irodalmi órák egy részét gyakorlati szé-pészeti óráknak tekinthetjük. Ezeken a tanár mintegy hallgatói szemelát-tára hüvelyezi ki az egyes széptani elveket a klasszikus termékek-nek, megannyi élő testeknek éltető elveit. E mellett a tanárnak a műdarabokat megelevenítő szé-pészeti méltatásai az eszthetikának egyes fejezeteit fogják képezni.

Legyünk praktikusak! Az angol és skót egyetemek tanter-veiben, melyek mint említve volt, a tervezett lyceumi osztályoknak felelnek meg, sehol elő nem fordul a szé-pészet, qua szé-pészet, s hogy mégis szé-pészetiileg eléggé kiképeztetnek az ifjak, bizonyítja az, hogy nemcsak a költészet, hanem a festészet és szobrászat iránt is nagy érdekeltséggel viseltetnek. Hol veszik hát eszthetikai ismereteiket? felelet: az irodalmi előadásokon. Magam is élvezettel hallgattam pár év előtt, egyik kitűnő nyelv és irodalom tanár előadá-sait, kinek mindenik előadása alatt, az ügyesen kiválasztott klasz-szikus darabokból egy-egy eszthetikai elv domborult ki, mint szobrász vésője alalt a szobor egyes részei. S midőn előadás végén a magyarázattal kísért remek példákból, az illető széptani elvet le kellett vonni, a tanár nem egyedül végezte ez abstraháló műkö-dést, hanem hallgatóinak legalább is felével, úgy hogy ha talán szándékosan megállott vala a definíció közepén, hallgatói könnyü-séggel egészítették volna ki.

A szé-pészetnek az irodalmi tananyagba áttételét kívánja maga a javaslat is. A m. nyelv és irodalmi szak céljául a többek közt a műfajok széptani méltatása, elvont tárgyak fejtegetése, szé-pészeti értekezések tüzetnek ki. Már most a m. irodalomtanár vagy előadja a szé-pészetet vagy nem. Ha elő nem adja, mert hi-

vatkozhatik a bölcsészeti szakra, mi történik? az, hogy hallgatói az első évben nem készíthetnek semmi széptani munkát, mert még nem hallgatták a bölc. tanártól a szépészetet. Sőt a második év első felében sem, mert még akkor adatik elő; ez év második felében igenis; de csakis hallgatóinak egyharmada dolgozhatik, miután a nyelvészeti és természettudományi irányuak előtt a javaslat szerint csak az utolsó évben kezd a szépészet terra cognita lenni. Szóval a m. irodalom tanár hallgatóinak zömével csak az utolsó év utolsó felében irathatna pár széptani munkát. S addig? addig kétségkívül elő kell adnia a szépészetet, ha valamire menni akar hallgatóival. S ha előadta? akkor mire való a bölcsészeti szakban vesztegetni vele a drága, mert rövid időt.

Az elősorolt okoknál fogva a szépészetet a m. irodalmi tananyagba utasítjuk, még azon esetben is, ha a m. irodalom tanára csak gyakorlati órákon s nem rendszeresen fejtegetné a szépészetet, mert a szórványosan előadott szépészeti elvek a filoz. encyclopaedia előadatása alkalmával úgy is rendszerbe szedetnének, illetőleg kiegészíttetnének. És ha a fentebbi okok dacára is a bölc. tanárnak kellene eszthetikát előadni, igen sokszor irodalmi előadásokat tartana.

A bölc. történet és eszhetika mellőzése által, a nyelvészeti és természettud. iránynak utolsó évi tantárgyai kimaradnának. S a jogtudományi irányban? ott az észjogtan alapvonásai csudálkoznak, hogy e helyre kerültek. És mi okból? Kétségkívül a tananyag helytelen beosztása miatt, mi a nyelvt. és természett. irányban is elég rendszertelenül történt; de a b) irányban e mellett még szerencsétlenül is. Lássuk röviden:

A jogtudományi (b) irány elején a szó szoros értelmében rohan a javaslat, s e rohamuak már az első évben két igen fontos bölcsészeti ág esik áldozatául: lélektan és egész észtan. Nem indokolják a nagy sietséget a későbbi tudományok sem, mert a második évben meglassul a tervezet egy kis szépészetért, a mi hogy minő közeli összefüggésben van az előbbiekkal: kitalálni nem tudjuk. Ha legalább filoz. encyclopaedia előzte volna meg, mint a nyelvészeti irányban, úgy inkább értenők. Az is érthetetlen, hogy a jogi szak-

ban miért javasoltatik a széépészetre hetenként öt óra, mikor a másik irányban három is elég volt. A rohamos haladás eredménye az is, hogy míg a nyelvészeti irányban a széépészet az utolsó évre marad; a jogtudományi irányban a második évben és sokkal bővebben járja. Miért lenne egy ügyvédnek bővebb széépészeti ismeretekre szüksége, mint egy tanárnak, papnak? ezt a logikát fel nem foghatjuk.

Hogy az erkölcestan javasoltatik: igen helyes; csak az a baj, hogy ez is izoláltan áll a többi tudományok között. És itt lehetetlen észre nem venni, hogy az erkölcestannál a tervezőnek gondolata, tolla egyiránt megállott. Quid nunc? mert elfogytak immár az egyetemre előkészítő studiumok. Bele vág tehát az egyetemi szakba, és kihuzza belőle az észjogtant, s hogy a befejezés az előbbi irányéval találjon: bölcsészet történetet kíván, és pedig nem vázlatban, mint amott, hanem teljesen.

Miért részesül egyedül a jogtudományi irány azon szerencsében, hogy erkölcestant hallgathasson, ezt a kérdést is a fentebbi talányszerűek közé soroljuk. Ugy hisszük, hogy erre a tudományra a nyelvészeti irányuaknak is csak oly szükségök van. Szükségök van nem pusztá erkölcestani vázlatra, hanem a mire eléggé érettek, a különböző erkölcebölcsészeti rendszerek ismerésére. Hadd ismerjék meg, hogy az erkölcestan alapelvei minő helyet foglalnak el azon bölcsészeti rendszerekben, melyek az emberi művelődés történetében nagy szerepet vittek. Tanulják összehasonlítani az ó-, közép- és ujkori legnevezetesebb moralisták rendszereit, ez egyszersmind a filozófia történet egyik nevezetes részének megelevenítése leend. Ismerkedjenek meg azon alapvető szellemekkel, kik Platótól Mill Stuartig, vagy ha úgy tetszik Cousinig az erkölcebölcsészet és természeti jog nagyszerű épületének építőmeszterei voltak. Ezen mondhatnók összehasonlító erkölcestan adassék elő az utolsó év három első negyedében, hetenként négy-öt órán. Az utolsó negyedre maradjon az erkölcestani elvek gyakorlati alkalmazásával való megismerkedés, az u. n. gyakorlati bölcsészet, melyben a tanuló az emberrel, mint társas lénnyel ismerkednék meg. Más szóval megtanulná, hogy az erkölcestani elvek

család, egyház és államban mennyire valósultak meg a különböző népek multjában, jelenében. Ezen tudomány a jogtud. irányúakat leginkább előkészítené a jogbölcészeti elvek sikeres hallgatására, a többiek pedig legmértőbben és leghasznosabban fejezhetnék be ezzel a lyceumi tanfolyamot.

Ha eme négy tagból (= fokozat) álló organikus egészszel felcseréljük az összefüggés nélkül összeállított javaslati bölc. folyamat, azzal is tisztába jövünk, hogy a filoz. tudományokból a jog- és vallásbölcészet; eszhetika (a képző művészetekre kiterjeszkedve) és bölc. történet az egyetemre maradnak.

A javaslati órabeosztás is célszerűtlen egyfelől azért, mert semmikép sem okadatolhatólag más-más mértékkel méri azon tudományokat, melyek minden irányuaknak egyformán szükségesek; célszerűtlen másfelől azért, mert két tanárt tesz szükségessé azon tudományok eltanítására, melyeket egy is elvégezhet; ha t. i. a bölcészeti tudományokat minden irányu tanulók egy időben és egy helyen hallgatják.

A javasolt tudományokat tehát következőleg lehetne célszerűbben beosztani, feltéven, hogy minden lyceumi tanuló egy időben hallgat bölcészetet:

I. év, egész éven át hetenkint 3 órán, 1. félév: az ember élettana; 2. félév: tapasztalati lélektan.

II. év, 1. félév, hetenkint 4 órán: anthropologia; 2. félév, hetenkint 5 órán: egész észtan és bölc. encyclopaedia.

III. év, hetenkint 5 órán: 1—3 negyed erkölcsstan, különös tekintettel a különböző bölc. rendszerekre; utolsó negyedben gyakorlati bölcészet.

Azt a két órát, mennyivel a második év utó felében és a harmadik évben több lenne a javaslati a) irányu óráknál, következőleg pótolnók. A természeti irány két latin óráját sokkal helyesebb lenne bölcészetre fordítani a II. éven kezdve, mert míg amott heti két óra nagyon keveset adna az előbbi nyelvészeti ismeretekhez, a bölc. órákhoz csatolva, igen gazdagon kamatozhatnának. A nyelvtudományi irány mennyiség- és természettani órájából ket-

tőt szintén erre vélénk fordíthatni, s a III. évi természettani négy órából hasonlóan kettőt. Ezzel a csekély és nem sérelmes változtatással a tanárokon sokat segítünk, s a tudomány beosztását rendszerezitjük.

Miután a javaslattal végeztünk, még csak pár szót a fentebbiek kísérvőjéül, ha úgy tetszik igazolásául. Sikerült-e a fentebbiekben a bölcs. tudományoknak oly egymásutánját felállítani, mely a lyceum mindhárom irányu tanuló csoportja szükségéit kielégítse? e kérdésre az igenlő, vagy tagadó feleletet a szíves olvasóra bizzuk. Minket megnyugtat az a tudat, hogy igyekeztünk a tanulók szükségéit és a tudományt egymással lehető összhangba hozni. Ugy kell lenni, hogy az eddigi tanrendszerek nem figyeltek e két tényező kellő harmoniájára, innen az a nagy disharmonia a tanulók zöme és a bölcsészet közt; innen az az anomalia, hogy legtöbb tanulónak eszébe sem jutott, hogy a bölcsészeti tudományok rá nézve a szellemi szemek, s azok nélkül, a legtöbb ismeretanyag mellett is vakon vagy félszeműen hagyja el az iskolát.

Valóban az a „something rotten“ ami közép és felső iskolázásunkban mindig meg volt, legtöbbször és legtöbb helyt a bölcsészeti tudományok közt talált kényelmes menedéket. Ne csudáljuk, ha anorganikus kezelés mellett, ezredik tanulónknak is alig volt világos képze a bölcsészetről, mint organikus egészről. Némelyek ösztönszerűen sejtették, hogy mégis jó volna a dologhoz jól hozzá látni, de a mikéntet (és ez igen természetes) ki nem találhatták. Végül a nagyobbrész mitsem törődve hallgatta, illetőleg tanulta azt, mit bölcsészet képeben elébe adtak. Aztán, hogyan is lelkesült volna bölcsészetért a tanuló? ha némely tudományt, iskola-változtatás miatt, kétszer is hallgatott, míg oly tudományból, mint a logika, a nevénél többet nem tudott; de „érettségire“ pár hét alatt, úgy a hogy valamit olvasgatott belőle, s elég szerencsés szerencsétlen volt, hogy azzal is átuszhatott. Sok helyen pedig, a hol rubrikához és tankönyvhöz egyenlő hűséggel ragaszkodtak, a tanulók amugy izzadtak a péle-méle előadott bölcsészet magolásában, hogy a vizsgálaton jól fujni tudják. Pedig a böl-

csészet tanulása ott kezdődik, hol a magolás végződik, mert hiában forog a nyelv, ha a gondolat egyet sem mozdul! Ez átkozott kővágói munka miatt nem csudálhatni, ha ma is találkozunk egyénnel, kik komolyan állítják, hogy mikor legborzasztóbb álmaik vannak, erkölcsant tanulnak. Valóban megáll az emberben a gondolat, ha ilyeneket hall. Ilyenkor nekem mindig a ponyvairódműi termékek jutnak eszembe. Betanulhat ezekből valaki egy egész könyvtárra valót, a nélkül, hogy okosabb lenne; sőt mentől többet tanul, annál nagyobb lesz tudatlansága, mert annál több babonát és előítéletet szí be. A végletek találkoznak! A bölcészetben a mentől többet tanulatás, az annál kevesebb tudást okozza.

Bölcészetben nem az a fő dolog, hogy a kezdő sokfélét összeszetanuljon, hanem az, hogy a hallottakkal sokat foglalkozzék. E végre főfeltétel, hogy ne rohanjunk. Mindent alaposan, semmit vázlatosan. A multból tanuljuk meg, hogy non multa! a jövőre ez legyen jelszavunk: fokozatosan és alaposan!

Csak tudóssá ne akarjon a közép iskola senkit képezni. Tanítsa meg a tanulót tanulni, az előadottakon gondolkodni, hogy a mit majd az egyetem és hivatal elébe szabnak, a fölött is gondolkodni tudjon. De e cél elérése végett nem az szükséges, hogy mentől több és emészthetetlen szellemi tápszerrel megterheljük, hanem úgy adni elő a tudományokat, mintegy nagy szervületnek életet lehelő tagjait, melyekben ismét és ismét egy nagy elvet lásson megtestesülni, az: ismerd meg magadat! elvét. Ezt bizonyosan inkább megköszöni később a tanuló, mintna észjogi, s bölcészet-történeti vázlatokkal tömjük meg fejét.

A javasoltuk bölc. folyam egy nagy anthropologiai egész, s különböző fokozatai arra valók, hogy a tanuló az emberi természet többoldalu vizsgálása által szokja meg figyelmét önmagába irányozni, saját belsejét, annak legfélreesebb részeit fürkészni, hogy emberismerete legelsőben önismeret legyen, s hogy ez önismeret által jó előre szokja meg az önmagából kiindulást, az önlában járást. E mellett az is igaz, hogy nincs foglalkozási kör, minek az emberismeret vagy alapja, vagy hatalmas segédeszköze ne volna.

Az önismeret- és (elméleti) emberismerettel ellátott tanulóknak bizonyosan kilenctizedéből független gondolkodásu polgár válik, míg az eddig iskolázottaknak kétharmada sántikált a tudományban, s később az életben.

Valóban közép és felsőbb iskolázásunk reformjától igen sokat várhatunk, ha a bölcsezzetre kellő súly lesz fektetve, ha nem engedi, hogy a tanuló ezután is csak passiv elfogadója legyen a tudománynak, kire a bölcsezzeti tanokat, mint valamely corpus vilet felaggatták, hogy néhány hónap mulva ismét lehulljanak. Ha pedig mindenek megújulnának, de a bölcsezzet berendezése a „régi“ maradna, a bölcsezzeti tanszékek lennének ezután is azok, melyek az ifjúság szellem fejlesztésére aránylag legkevesebb százalékkal járulnak, holott megfordítva kell lenni. Ugy inkább maradjon el az egész bölcsezzet, legalább senki sem fogja megutálni azt, a mit leginkább kellene szeretnie, s senkinek sem lesznek tőle borzasztó álmái.

Az alapos kezelésre s ne a halmazatos előadásra legyen a főszűly fektetve. A bölcsezzetet nem szabad futólag szűrcsölni, hanem annak kutfejébe mélyen be kell állani. Csak ekkor látszik meg a forráson, hogy belőle meritettünk; csak úgy lesz észrevehető a tanulókon, hogy ittak a legszükségesebb tudománynak, az emberismeretnek forrásából.

FELMÉRI LAJOS.

TÁRCA.

Péczely József debreceni tanár élete és irodalmi hatása.

Egyházunk s iskoláink nevezetes férfiai közül igen sok van. kiket a protestáns ifjuság és közönség, vagy épen nem, vagy csak igen kevésbé ismer. Különösen főiskoláink ifjusága az, mely e tekintetben nagyon hátramaradt. Ha e néhány lap nem lesz is elég — de ne is legyen — eme férfiú kellő méltánylása és megismertetésére, legalább ösztönt, alkalmat nyújt kinek-kinek arra, hogy vele bővebben megismerkedni törekedjék.

Az 1849—50-iki évek végzetesek voltak Péczely emlékezetére nézve. Az óriás küzdelmek lezajlása után beállott lethargia érzetlenség s figyelmetlenné tévé az embereket veszteségeik iránt. De ha nem kerül is el Péczelynek 1849-ben történt halála által szenvedett veszteség irodalomnak és az irodalom történéseinek figyelmét, nem voltak képesek rá, hogy ennek kellő kifejezést adjanak. Az akadémia ez években meglassudott működése közepett beérte egy rövid jelentéssel a titkár részéről, ki az időközben elhalt tagok közt Péczelyt is felemlíté. Emlékbeszéd tartása, — felette, az akadémiának olyannyira és oly sokszor méltányolt tagja felett — csodálatosan kikerülte az akadémia figyelmét.

Sok ember van, ki tizedrésznyi érdemmel sem bir mint Péczely s kinek neve tiszerte több dicsőítésben részesül. E férfiú emlékét bár kis mérvben feleleveníteni szükségessé vált, iskola és egyház iránti kötelesség.

Péczely József született Révkomáromban, az 1790-ik évben, Atyja idősb Péczely József — az egész honban rang és felekezet-különbség nélkül nagy becsülésben részesült hazafias költő, Voltaire és Joung szép lelkű fordítója, kinek bár hely és idő volna itt érdemeit méltányolni, református lelkész volt ugyanott, s kora egyik legtiszteltebb férfja, legjelesb tudósa.

Iskoláit Debrecenben végezte. Tanulótársainak és tanárainak egyiránt kedvence volt a jeles ifju, kit 1813-ban az iskola mint tanárjelöltet külhoni egyetemekre küldött ki. Hogy az itt töltött időt miként használta fel, mutatja a pálya, mit megfutott.

Hazatérve külföldről, 1815-ben a debreceni kollégiumba latin és görög irodalmak és történelem tanárává választatott el.

„9a Nov. 1815, Professori hivatalomba a közhistória, Görög és Deák Literatura tanítására főtiszteltetű Benedek Mihály ur, Méltóságos fő kurátor és Vice Palatinus Péch-Ujfalusi Péchy Imre ur és az egész helybeli T. Curatoratus jelenlétében inauguráltattam“ mondja önmaga a jegyzőkönyvben. melynek vezetését e naptól fogva mint legifjabb tanár Dobrossy Jánostól átvette és kezelte.

Alig 25 éves korban a haza egyik legnagyobbhirű és tekintélyű prot. főiskolájába eme nagy hivatásu tanszék betöltésére választatni el sokkal nagyobb, fontosabb dolog, sokkal kitüntetőbb szerenese mint talán gondolnók. Ha tekintjük amaz érdemekben, tudományban kitűnt férfiakat, kik ekkor ama főiskola szellemi ügyeit vezették, meg kell hajolnunk a kitűnőség előtt, ki oly fiatalon veterán tanférfiak közé, akadémiai tanulók oktatására szólíttatott fel. Hogy tanártársai is valódi elismeréssel viseltettek tudománya s jelességei iránt, sok dolog bizonyítja, többek közt azon iskola-ügyi megbízatások, melyeket oly gyakran kapott és teljesített.

Azonkívül, hogy három oly nagy fontosságu és terjedelmű tantárgyat adott elő, volt ő alsóbb iskolák praefectusa és bibliothecae praefectus is.

Lássuk tehát — körvonalaiban — előbb a tanárt, azután az író.

Mint tanár olyan volt, minőt minél kevesebbet találunk az életben. Előadása szabatos, tiszta s mindig komolyan tudományos, e mellett lelkes és lelkesítő, s mindig művészien szép volt. Előadásai-ban nem csupán tudós, de a szó legvalódibb értelmében vett tanár is volt. A mellett, hogy tudományosan, s mély alapossággal beszélt, tudta a tárgyat könnyen érthetővé és vonzóvá tenni. Könnyen meggyőződhetünk erről, hogyha a magyarok történeteibe tekintünk. Ki így ír, annak előadása sem lehetett sem érdektelen, sem érthetetlen. S valóban előadásai messze földön híresek voltak s a láng, mit tanítványai szívében felgyújtott, lassanként elterjedt a közönség közé is, mely a tanulók által Péczelyt a legnagyobb mértékben tanulá tiszteelni, szeretni, mint szép lelkű embert és kitűnő tudóst, mint szabadelvű tanárt s mélyelmű történészt. Nemcsak előadásának külseje, nemcsak a lelkesítő szavak s a művészi szónoklat, de a részrehajlatlan történész igaz szavai s a klasszikusok szellemének

ragyogóan hű felmutatása is eszközölték azon hatást, azon elragadtatást, melynek oly számtalan jelét adta a tanuló fiatalság. Nem egyszer lehetett hallani, midőn valamely jeles szónoklatát végzé; készek volnánk vele a csatába menni! Pedig e ragaszkodást ő nem igyekezett minden áron megszerezni, legkevésbé sem járt az után.

Mint heves vérmérsékletű ember néha erősen szólott, s kitöréseiben megközelíté azt, mit kiméletlennék nevezünk. De az ifjuság itt bebizonyítá, hogy — ha néha téved is — van tapintata, ítélő tehetsége. Péczelyt félték talán, nemesb értelmében véve a szót, de kétségtelen bizonyos, hogy nagyon tisztelték.

Mondánk, hogy néha talán tulkemény is volt; de midőn az ifjuság ezt neki fel nem róva, legigazabb tisztelete és becsülésével ajándékozta meg, igen helyesen cselekedett. Ő nem elvből, hanem csak természeti sajátságainál fogva volt olykor kitörő vagy kemény. Bizonyítja ezt azon állás, melyet az ifjúsággal szemben elfoglalt.

Ez a szigorú, de jóindulatu pártfogó vezető állása volt. Jó indulatnál s szeretetnél egyéb az ifjuság iránt mi vezette volna őt a Pallas Debreczina és a Lant füzeteinek szerkesztése és kiadásában, az ifjuság szellemének illetén ápolása és vezetésében? Mi okozta volna azt, hogy a magához vont ifjuság — mert azokat voná magához s nem ő ereszkedett le azokhoz — műveivel eszméivel összevegyítve a magáéit, segítse az előre törő szellemet első szárnyemelgetése közben — hanem ha azon atyai indulat, melylyel tanítványai iránt viselteték. Ezt nem csak az említett két kiadvány által, de máskor is több ízben kimutató.

Nem mondunk sokat azt állítva, hogy az ifjuság szíve hatalmában volt, azt teljesen megnyeré. Beszédei, melyeket a mindig reá bízott dijkiosztások és más ünnepélyes alkalmakkor mondott, mint már említünk, elragadták az ifjakat, kik a legnagyobb lelkesüléssel élteték a szeretett tisztelt tanárt. Ily alkalmakkor mindig kimutató fenkölt szellemét, nemes gondolkodását s az ifjuság iránt való szeretetét.*)

Ily viszonyban állott a különben szigorú ember és tanár a tanulókhöz és azok ő hozzá.

Ő a főiskolában mint felvilágosodott ember a szabadelvűség és haladás eszméjét képviselte. Megtetszik ez abból is, hogy az ifjuságot

*) Így például 1840. Március 1. midőn — mint a Kisfaludy társaságnak ebben megbízott tagja — átadta az elhalt Nagy Imre testvérének Jánosnak és Szilágyi Istvánnak a megnyert billikom jutalmát. Igen szép buzdító beszédet tartott, (lásd Athaeneum 1840.) s ezután az előljárókat, a nyerteseket és a tanuló ifjuság egy részét megvendégelé.

magához felemelve, annak lelkét, szívét nemesen gondolkodásra, érzésre megtanítani igyekezett. Hogy hatása mily nagy volt, bizonyítják volt tanítványai, kik Péczelyről elismerőleg nyilatkozni soha meg nem zűnnek. S e hatás nemcsak egyesek buzditásában s talán a tanuló i kedv felélesztésében határozódott; e hatás nemcsak azon egy iskola növendékeire, hanem általok az egész irodalomra kiterjedt. Mert midőn egyrészt a haladási szellemet, nemes gondolkodást, irodalom-kedvelést meghonosítá növendékei között, másrészt ezek közt nem egy tehetséges, s egy pár, kiváló jelességű küzdőt nyert az új korszak törekvései számára. Nem egy ember volt, kiben az ő hatása nyitá meg az addig rejtve volt költői forrást. És ő igyekezett, hogy e források ki ne apadjanak, a lassanként mindig nagyobb számmal növő csemeték ki ne száradjanak. E végre szolgáltak a Pallas Debreczina és a Lant is. Végül azt hisszük jogosan tarthatjuk még az ifjak önmivelési vágyának első nyilatkozatát, az olvasó egylet megalkotását egy részről az ő működése, az ő vezetése eredményének.

Péczelynek ily viszonya a tanulókhöz rohanva haladásnak tettett abban az időben. Debreczenben a haladási szellem, a nyelvmvelési irány sok ellenségre talált s Péczely, mint ezek hive és előharcosa, kemény ellenzéssel találkozott a tanulók vezetését illető elvek tekintetéből is. A minden áron conserválni akarók előtt nem volt kedves Péczely magaviselete. Nem egyszer okozott ez neki kellemetlenséget s hogy ezek nem mindig a legcsekélyebbek voltak, az elmondandókból megítélhetni.

1835-ben épen harminc éve volt, hogy Csokonay Debreczen költője elhalt. Már sokkal előbb, nemcsak Debreczenben, de az egész országban megpendült az eszme: neki emléket állítani. Mi volt természetesebb, minthogy ennek megvalósítására Debreczen s különösen annak iskolája igyekezzék leginkább, mint a melyek bölcsőjét képezték a később országosan kedvelt lángelmének. Csokonay sirja rossz állapotban volt, fejfája kirothadt. Egyelőre nem akartak többet, mint ezt helyettesíteni maradandóbb kőoszloppal. A városban már megkezdék az adakozást ez emlékre. Péczely tudatni akarván az országgal, hogy a debreceni iskola növendékei a költőt méltányolni, tisztelni tudják s egyszersmind a szép célt is elősegíteni akarván, az ifjuság közé egy ívet bocsátott ki, melyben azt adakozásra szólítja fel, ő maga e célra 25 frtot ajánlván. Ez íven néhány szóban előadván, hogy már a városban az adakozások régen megkezdettek, s hogy ő nem kételkedik, miszerint az eszme az ifjak keblében is viszhangra talált, — egyszersmind figyelmezteti őket, hogy adományaik egy váltóforinton felül ne terjedjenek, nehogy valakinek a dolog vissza-

tessék. — Azonban az ügy váratlan fordulatot vett. A tanárkar — nem látva ebben mást mint az ő félénk conservatismusa megsértését s Csokonay iránt nem a legkedvezőbb érzellemmel viseltetvén még el nem feledett személyes ügyek miatt — minden adakozást szigoruan betiltott, a pénzt elfogadó seniort és a poéták praeceptorát, ki tanítványai közt gyűjtött, szigoruan megfeddette, s minden pénzt visszaadatni rendelt. Ekkor a „Rajzolatok“ 48-ik s a „Jelenkor Társalkodója“ 101-ik számában két cikk jelent meg, az egyik egészen tárgyilagosan, a másik egy kissé csipősen szólva ez ügyben, mindkét esetben a tanárkar eljárása ellen nyilatkozva. A tanárkar tudva e cikkek eredetét s magát teljesen igazolhatni vélve, egy hosszú feleletet adott ki Péczely ellen a d . . . . i ref. collegium professorai egyen kívül aláírással, mely által igyekszik ama két cikk íróját minél sötétebb színben tüntetni fel. Mennyiben sikerült magát igazolni s mennyiben nem, azt hiszszük, nem szükség elinünk. Csak bizonyítékul hoztuk fel ezen esetet arra, hogy e korban Péczely helyzete, magaviselete a tanulók irányában egészen új és szokatlan volt.

Péczelyt tehát kedvelték tanítványai s kedvelte a közönség. Hogy miért? — elmondánk, de csak félig. Péczely közbecsültetését míg egyrészt tanári működésének, addig másfelől és még nagyobb részben irodalmi fáradozásainak köszönheté.

Láttuk Péczelynek, mint tanárnak jelességeit. Mint író, a ritkaságok közzé tartozik. Már maga az, hogy ő legelső fellépte által azon fokot érte el, melyen fölül emelkedni csak igen kevéssel lehetett, egyikévé teszik őt a legfigyelemreméltóbb alakoknak. Ő soha sem volt újonc, s midőn először a küzdőterre lépett, a legérdemesebb bajnokok tüzték fejére a babért. Lássuk tehát az első fellépéstől mindvégig követve az ő irodalmi működését.

Péczely, kit jelességei annyira szeretett és tiszteltté tettek, hogy csakhamar tanárrá létele után több megye választá meg táblabírájának, igen korán jutott irodalmi összeköttetésekbe. Már ipa, dr. Szentgyörgyi debreceni orvos, közelebbi ösmeretségbe hozzá Kazinczyval, ki neki benső barátja volt. Kazinczy „tisztelni, szeretni tanul“ a jeles fiatal férfit, mint maga mondja egy Szentgyörgyihez irt levelében. S az mi benne Kazinczyt megnyeré, első fellépétekor a hazai irodalom legjelesbjeit megnyeré számára.

Ez első fellépés 1827-ben történt, latin nyelvű munkával. E mű nem csak a hazai ítések áradozó dicséretét, de a külföld figyelmét is magára voná.*) Egyik bírálója (Tudományos Gyűjtemény

*) Lásd Athenaeum. 1838. 6. szám.

1827—30) oly nagy mérvű magasztalásokkal halmozza el, hogy ilyenre példát alig találhatunk. E mű vetette meg alapját Péczely írói híre s azon köz tiszteltetésnek, melyben ő később általán az egész közönség előtt részesült.

A munka címe ez: „*Summarium Historiae recentioris Europaeae, a detectione Americae ad revolutionem gallicam, per temporum intervalla digestum a Josepho Péczely. Tomus I. Debrecini. 1827. Tomus II. Debrecini. 1830.*“ 436 és 440 lap.

„Sisto tibi l. b. totam quasi Europae imaginem in brevi tabella expressam.“ Ezen kezdi Péczely e mű előszavát. E rövidlet azonban két vastag kötetre terjedt. Mondanunk sem kell talán, hogy nem száraz compendium ez, mely a tárgyakat szárazan, minél kevesebb lélekkel adja elő. A legközelebb mult három századnak történeteit foglalja be s körülményesen rajzolja azokat.

Az egész mű három periodusra, ezek ismét aetasokra vannak felosztva. A tárgynak természetéből vett eme felosztás természetesen nagyon könnyíti a megértést olvasójára nézve. Általán véve e mű, mint Péczelynek más történelmi műve is sem nem iskolai kivonatos kézikönyvül, sem nem oknyomozó buvárlatok eredményeként van írva. A miveltebbek, s a történettudományt alaposabban ismerni akarók számára iratott, s mint ilyen helyét kitűnően tölti be. Valóban itt minden arra van szánva, hogy a megértés könnyűségét minél inkább elősegítse.

Éles érzékkel, finom tapintattal vannak kiválasztva az egyes események, egyes alakok, melyek megemlítést inkább érdemelnek s ezek aztán kellőleg megvilágítva rakvák le a könyv lapjain. Főfigyelem mindenütt a történelem forduló pontjaira van irányozva. Hogy olvasót minél jobban érdekelje és felvilágosítsa, sok szellemmel s éles tapintattal tesz összehasonlítást a történelem nevezeteseb alakjai, megfelelő jellemei között. Így szembe vannak például állítva I. Ferenc és V. Károly, II. Filep és Erzsébet, Richelieu és Mazarini stb. Így minden nevezeteseb egyén iránt már első felléptekor figyelemet ébreszt, néhány oda vetett szóval, méltányolva vagy hasonlítva, jellemzi őket s mintegy előkészít további működésökre. Ítéletet mondva gondolkodásra ébreszt s az olvasót is ítélni segíti, tanítja.

Az előadás mindenütt mesteri s rakva gondolattal. „Péczely szólásban és alkotásban egyiránt nagy mester“ mondja a Tudom. Gyűjtemény recensense. Pedig e mű latinul van írva. Mennyire kellett annak a latin nyelvet birnia, ki azon időben annyi dicséretet nyerhetett, mint Péczely az említett folyóiratban. „Mintha Livius vagy

Tacitus századába tétetett volna át, úgy képzei magát a R., azzal a különbséggel, hogy itt a tárgy még érdekesebb."

A sok helyen közbe szurt idézetek s jegyzetek, a szép berekesztés, a toldalékok egyfelől roppant olvasottságot és készséget, másfelől, mély elmét, józan gondolkodást s éles ítélő tehetséget, e mellett a klasszikusokban, historiai és politikai tudományokban nagy jártasságot mutatnak.

E korban még alig ismerte a külföld hazánkat, irodalmunkat. E mű azoknak egyike, melyeknek hivatása volt bebizonyítani lenézőink vagy rágalmazóink előtt, hogy mi is birunk oly férfiakkal, kik a külföld jelesei közzé méltán beillenének.

A francia forradalomtól koráig történt eseményeket „*Conspetus brevis historiae Europaeae recentissimae*” cím alatt csatolja az előbbiekhöz, azonban már ez maga valódi historia. Végül bő statistikai adatokat közöl mind az öt világrész politikai és közmiveltségi állapotáról hozzá csatolva azoknak esinos rézmetszetű földabroszát s a fejedelmek időrendes teljes sorozatát.

E munka volt az, mely az említett s részben idézett kitüntetésekert nyerve, megalapítá írója hírnevét, s mely azt eszközöl, hogy ugyanaz a magyar tudós társaság tagjául csak hamar megválasztatott.

Nem sokkal ez első felépte után, három egészen más nemű kiadvány látott általa napvilágot.

Mindhárom kiadás azon indokból történt, melyet már fentebb említünk: hogy munkára serkentse a szunnyadó erőket s megnyissa az ifjúságban talán rejtve levő ereket. Legrégibb a „*Pallas Debrecina, seu carmina metrica latina et hungarica etc. Accedunt antiquiora quaedam Pauli Némethi et Samuelis Szilágyi juvenilia. Curante Josepho Péczely. Debrecini 1828.*” „*Duplex mihi in edendis carminibus hisce consilium; unum ut memoria eorum partim conservetur partim jam coepta obliterari renovetur, alterum ut legendis iis ad scribendum juvenus provocetur*” mondja az előszóban.

E kötetre nézve nem sok mondani valónk van. Az iskola muzsája még ennek idejében nem emelkedett azon fokig, hogy saját birodalmát birtokba vehette volna. Nem önművelés kedvéért, nem azért, mert jól esett feltörő gondolatainknak kifejezést adni, művelték még akkor tanulóink a költészet mezejének azon keskeny részét is, melyről működésök termékeit e kötetben közönség elé adá Péczely. Legnagyobb részt üdvözlő versek s alkalmi költemények ezek, talán jószántokból talán megbizásból iratva szerzőik által. Bár mi lett legyen is azonban e művek eredete s bár milyenek magok; kétségtelen igaz,

hogy ezeknek kiadása s ezek tevék lehetővé, készítik elő a későbbi Lant létesülését is.

A technikai oldal az, mire egyrészt a működők is különös, mondhatnánk egyedüli gondot fordítottak, s mire másrészt az olvasó tekintettel lehet az egyesek megítélésében. A tartalom csaknem mindenütt egyforma. Csak annyiban különböző, mennyiben az alkalom különfélesége kívánja. (Temetés vagy menyegző, barát vagy főlebb való, főherceg vagy fejedelem volt-e az, a mit vagy kit megénekeltek.) Azonban igen természetes, hogy ott, hol a minél illendőbb, készseges kifejezést s nem a szép gondolatot kell válogatni, bár e kettő ki nem zárja egymást egészen, nem sok különbözős, nem sok eredetiség található.

Azonban van itt mégis néhány mű, melyeknek szerzőitől az elismerést megtagadni lehetetlen. Megtetszik bennök a törekvés: művészt adni, s a jó latinság szabályainak szemmeltartása nem gátolta őket abban, hogy gondot fordítsanak a tartalomra. Mindenesetre pedig legértékesebb az egészben a Péczely Epicedion című verse, (melyet egy Bányay József nevű debreceni tanuló halálára írt), melynek klasszikus latin nyelve mellett gyönyörű elegiai menete, s szépsége ismét szerzőjének magas klasszikai miveltségéről tesz tanubizonyságot. A magyar nyelven írt költemények szerzői közt Szél Sámuel érdemel leginkább megemlítést, ki később a Lantnak is egyik legbuzgóbb munkatársa volt. (A Pallas Debrecina Péch-Ujfalusy Péchy Imrénnek a tiszántuli egyházkerület és a debreceni főiskola főgondnokának volt ajánlva, ki oly sok buzgóság és jóakarattal vezeté az iskola ügyeit, s kinek az iskola és egyházkerület oly sokat köszönhet).

Kezdetnek több mint elég, hogy e művek, melyek kétségen kívül az ifjuság nemesb, szellemi életének tanubizonyságai, méltányolatnak s a közönség szemei elé bocsáttatva általok ösztön adatik a munkára s alkalom az új irány, a haladási szellem, a nyelvmvelés eszméjének meghonosítására. Az efféle másik kiadvány füzeteiben már nagy mérvben észlelhető a hatás, melyet ez első eszközölt.

E 176 lapra terjedő füzet nemcsak a debreceni főiskola növendékeitől, hanem végül két elhalt Debrecenhez tartozott egyéntől is közöl műveket. Az egyik Némethy Pál a másik Szilágyi Sámuel (szül. 1719, † 1785) ez utóbbi debreceni tanár, majd pap és szuperintendens. Mindkettőnek életrajzát is közli a kiadó. (Az utóbbinak görög versei is voltak, melyek azonban nem közölthettek.)

Világos ezekből, hogy egyik célja volt e kiadásoknál Debrecen

muzsáját az országnak Debrecennel sem anyagilag, sem szellemileg nem érintkező vidékein is ismertté és becsültté tenni.

E cél vezérlé akkor, midőn két év múlva 1830-ban Némethy Pál verseit közrebocsátá. (*Carmina Pauli Némethy. Edit Jos. Péczely. Debrecini 1830.*)

Némethy Pál született Debrecenben 1758 febr. 6. Atyja Sámuel férfi szabó mester volt s fiát is erre szánta. Azonban anyjának sikerült kivinni, hogy öt éves korában iskolába adatott. Csakhamar kitűnt itt társai közül s általános figyelmet vont magára. Szilágyi Sámuel szuperintendensnek is feltűnt a fiu s annyira megtetszett neki, hogy a maga házához járatá, egyrészt, hogy gyönyörködjek annak szép fejlettségében, másrészt, hogy intései, tanácsai által képezze a jeles tehetséget. Különösen a latin és görög nyelv voltak azon tárgyak, melyekben az ifju leginkább kitűnt. A theológiát végezve Némethy, kit nem csak az iskolában, hanem kivált Pálfihoz irt verséről annak falain kívül is ösmertek, gróf Teleky Józseftől fiai István és László vezetésére hivatott meg. 1780-ban hagyta el a kollégiumot s ment uj állását elfoglalni, melynek betöltésében nemcsak meg nem csalta, de felülmulta a gróf várakozását. 1783-ban, midőn növendékeivel s ezek atyjával Álmosdon keresztül utaznék, itt hirtelen betegség lepte meg s e betegségben meg is halt. Benső barátja Bátor Gábor (volt dunáninneni szuperintendens) készített neki igen szép siriratot. Ő minden idejét a költészetnek szentelé. Különösen a latin és görög verselésben szerzett nagy gyakorlottságot és könnyűséget olyannyira, hogy e tekintetben minden elődét nemcsak elérte, de felül is haladta. S a valódi romlatlan latin stylus az erélyes, élénk kifejezések, a szépen folyó beszéd valóban feltűnő jelenséggé teszik Némethyt.

Nagyszámu költeményeket hagyott hátra latin és görög nyelven. Van köztök néhány még franciául is. Péczely mindezeknek t. i. a görög és francia nyelvű verseknek közzétételét is igeri e füzet elején, de ígérétét be nem válthatá.

Az egész füzet nem nagy (136 kis 8° lap) s a költő életrajzának elég terjedelmes előre bocsátása mellett annak műveit három részre osztva foglalja magában: I. Heroica; üdvözlő és alkalmi költemények. II. Lyrica. III. Elegiaca. Mind latinul irvák, mint a Pallas D. legnagyobb része, cime, előszava sat.

Harmadik ilynemű kiadványa Péczelynek: a *Lant*, vagy a debreceni r. kollégium nevendékei által irt némely versek gyűjteménye. Összeszedte és kiadta Péczely József Debrecenben, 1832. Második esztendő 1833. Harmadik eszt. 1834. Negyedik eszt. 1835.

Ez egészen magyar nyelvű és szellemű füzetekből tisztán lehet azon hatást olvasni, melyet az ekkor már élénkebb irodalmi élet s a kiadó tanár Péczely, mint vezető gyakorolt az ifjuságra. Az, hogy a magán szorgalom, vagy a mindenki keblében létező, de sokszor fel nem ismert ihlet szüleményei egy tanár s olyan, mint Péczely által méltányoltatnak, s a mi több a közönség, a városi és vidéki miveltebbeknél kedvességre találnek, kettős ösztönt képezett az ifjuság számára, hogy ne hagyják parlagon heverni a szép mezőt, s kinek nemesb indulat lakik keblében, lantot fogva legalább egyszer-kétszer kilépjen a költői versenyterre. S ki e füzeteket olvassa, lehetetlen, hogy méltó elismerést ne szavazzon azon férfunak, ki mindezeket, ha nem teremtette is, de napfényre hozta.

Tartalmára nézve merő ellentéte a Lant az előbbi Pallasnak. Igen természetes, hogy egy heves vérű és gondolkodásu ifju nem érezhette magát jól azon korlátok között, melyek gondolatait egy üdvözlő vers bilincseibe szoríták. Itt a Lantban az ifjui szellemnek meg van adva a tér, melyen szabadon szállhat s csaponghat kénye szerént.

A nyelvművelési iránynak megnyert ifjak az irodalom e mozgalmas korában kis irodalmat, kis világot teremtettek maguknak s érezték, hogy szellemi életök folyása izgalmasabbá, nemesebbé lett. Ki a Lantot olvassa, szinte beleképzei magát, kívált ha ifju ember, azokba a viszonyokba, abba a hangulatba, melyben voltak e művek szerzői azon időben. Érezték, hogy nekik szükségük van az irodalomra s tudták, hogy rájuk szüksége van az irodalomnak. „Est deus in nobis, agitante calescimus illo.“ A költészet muzsája nem csak egykettő, de mint láthatjuk itt, csaknem mindenkinek szívében hatni kezdett s a szívek melegegdedni kezdtek. Érezték, hogy minden szívben megvan a mag, megvan a szikra, csak nem kell azt elveszni, kialudni engedni. S nem is hagyták, de ápolták a legszorgalmasabban, míg a magból fa, a szikrából tűz lett.

Mi a legelső tárgy, miről a fiatal költő énekelni kezd? Mi volna más, mint a szerelem. Talán nem egészen ez még, csak homályos sejtetem, ismeretlen vágyakozás, de e kettő nagyon közel áll egymáshoz. Természetesen ezek képezték tárgyait a Lant költeményeinek is; nem épen mindnek, de a legnagyobb résznek. Nem is volna költői kedély, mely e melegebb bensőbb érzeteket nélkülözve, soha vágyakat, hevülést nem érezve az ifju korban már az érzést a tudással, a melegséget a szilárdsággal helyettesítné, cserélné fel.

A Lant költői mind ifjak tehát, mind éreznek, s a mi legfőbb: nemesen éreznek. Lelkesülnek mindenért a mi szép, a mi jó s e lel-

kesülés nem affektált, nem erőltetett. Az érzelem, mely az ifjui szivből kibuzogva költeményekbe ömlik át, nemes és mérsékelt, az aesthetika, a szép érzet által határozva. Egyben mind egyformák, az érzelmek fiatalságában és üdeségében, de annnyival inkább különböznek az érzelmek kifejezésében. Természetes, hogy itt sokat tett az ügyesség különbözősége is.

A négy darab tartalmát tehát nem mind lyrai költemények képezik. A költészetnek csaknem minden fajából láthatunk itt. Ballada, románc, elegia, epigramm, költői elbeszélés sat. még egy beszély s egy rege is találkozik (a második és negyedik kötetben) a később irodalmilag szereplő Kúthy Lajostól. Azonban a lyra könnyen megfejtethető okokból mégis tulnyomó. Vannak e művek közt fordítottak is még pedig német, cseh és angol nyelvből. Ez is egyik jele az akkori ifjuság önmivelési vágyának, mely e kiadványok által nyert egyrészt nyilvánulást és lendületet.

Ha e költeményeket az akkori szépirodalom termékeivel hasonlítjuk össze, nem kell a kimélet és elnézés lágyítását alkalmaznunk; nem kell más szempontot venni fel azok megítélésakor, mint midőn a korszak egyéb szépirodalmi műveit vesszük bíráló alá. E füzetek minden darabja felemelkedett azon színvonalig, melyen az akkori lapokban megjelent hasonló tárgyú művek állanak. Néhol talán a külalak nem elég sima, talán meglátszik némelyiken a műkedvelőség pongyola volta, de ismételjük: koruk irodalmi színvonaláig felemelkedtek, s az akkori művészet kívánalmainak megfeleltek. S valóban számos mű van ezek között, melyet ma is igazi élvezettel olvashatunk.

Szabad legyen itt a többiek mellett különösen Baksay Dánielt emelnünk ki. Nemcsak azért, mivel ő volt az, ki legnagyobb számú dolgozatokkal gyarapította a vállalatot, de mert ő volt az is, ki mind a szabályos s meglepőleg könnyűded költő és verselés, mind gondolatainak szépsége, eszméinek tisztasága által a többit sokkal felülhaladta. Mellette meg kell említenünk a következőket: Szél Sámuel (jelenleg h.-m.-vásárhelyi ref. lelkész) Ónody Péter, Szikszay Dániel sat. mint a kik legtöbb s legszebb darabokkal gazdagították a gyűjteményt. Maga a kiadó is járult ahhoz néhány rövid darabbal.*)

*) Azt hisszük, nem lesz felesleges feljegyezni azok neveit, kik a Lantot művekkel látták el. Ime itt következnek betűrendben (az elmondottakon kívül) Farkas János, Jezerniczky László, Királyi Károly, Kiss Bálint, Kovács András, Kúthy Lajos, Magyar Mihály, Miskolcay Gedeon, Nagy Imre, Péczely Lajos, Péterdy

Szép jelenség volt e kiadvány a debreceni iskola életfolyásában. Azonban korán sem fogadtatott mindenkitől kedvező vagy kitüntető érzelmekkel. Különösen a tanárkar nem tudott vele megbarátkozni. Ennek felvilágosítását ohajtván, azt hiszszük kellő magyarázatot nyerhetünk, ha a második és negyedik kötet utolsó lapjait megtekintjük. Azon állás, melyet meg kell vallanunk, hibásan, e vállalat a tanárkarral szemben elfoglalt, nem volt olysn, mely reá nézve kedvező s általában sokáig tartható lett volna.

Ez okozta, hogy négy füzet megjelentével vége szakadt e vállalatnak. A kiadó — bucsuszavában — sejtetni engedi az okokat, melyek tovább folytatását lehetetlenné tévék. Megszűnt s vele egy fátylával kevesebb világított az ösvényen, melyet a mivelődés, a haladás útjának nevezünk.

Ismételjük; e három kiadványban: Pallas Debrecina, Némethy versei és a Lantban mutatta fel Péczely a főiskola belső, szellemi életét, ez élet jelenségeit. E három kiadvány az, mi felmutatja előttünk hatását az ifjuságra s elveit annak vezetése körül.

Még azon évben, melyben a Lantnak első füzetje megjelent, adott ki Debrecenben egy kis 16od rét füzetet: „Epigrammák“ címmel. Jelentéktelen munkácska, melyet a debreceni iskola könyvtáraiban hiába kerestünk.

Majd 1831—3 kiadta atyja, id. Péczely Józsefnek Erkölcsi predikációit, négy kötetben.

(Vége következik.)

I. J.

Könyvismertetés.

A magyar alkotmány története, iskolai kézikönyvül írta Ladányi Gedeon, a helv. hitv. debreceni főiskolában történelem tanára. Második egészen ujra dolgozott kiadás. I—II. füzet 1—256 lap. n. 8. r. Debrecen. Kiadja Telegdi K. Lajos 1868.

A magyar alkotmány, mint szerző igen helyesen megjegyzi. nem holmi chartán, vagy chartákon alapul, azaz nem egyes uralkodóknak akár önkéntes, akár fegyverrel kicsikart adománya, hanem egy idős a nemzet állami életével, a mennyiben a nép szabadságszeretetének természetes kifolyása, melynek ennél fogva csak módosul-

Lajos, Polgár Mihály, Rácz Lajos, Sárváry József, Sipos Sándor, Szűcs István, Tatay András, Tóth Mihály, Török József, Török Pál, Varga János, Veres Károly, Veres László. E mellett sokan álnév vagy jegy alatt is dolgozt k.

nia, tökéletesbűlnie kellett ahoz képest, a mint a nemzet folytonos művelődése lehetővé tette, vagy a kor szükségei megkívánták.

A magyar nemzet állami élete alkotmánya legelső alapjainak lerakásával, tehát még Etelközben kezdetik meg, akkor, midőn a 7 törzsre szétszlott nemzet Árpádot közös vezérré választja. Ezen ezredéves alkotmányunk alapjait képző vérszerződés pontjai következők:

1. Mig Árpád férfi utódai ki nem halnak, közülök fog a nemzet vezért választani. 2. A mit közös erővel szereznek, abból senki se rekesztessék ki. 3. Azok, kik Árpádot szabadakarattól vezérré, urokká választották, se magok, se maradékaik ne rekesztessenek ki a vezér tanácsából, s az országlás tisztéből. 4. Ha valaki közülök vagy maradékaik közül hűtlen lenne a vezérhez, vagy viszályt támasztana a vezér és rokonai közt, vére ontassék ki. 5. Ha valaki a vezér vagy a többi főnökök utódai közül megszegné ezen esküt, átok alatt legyen.

Ezen vérszerződéshez igen hasonló ősi alkotmánynyal bírtak a székelyek is az ugynevezett hat közszerben, melynek 3-ik pontja a nemzet souverainitását, a mi őseink vérszerződésénél sokkal jobban kifejezés hangsúlyozza, midőn így szól: „a közügyek a nemzet akarata szerint intéztessenek“, s 6-ik pontja, melyben az mondatik, hogy az áldozatokon és táborban meg nem jelenők hasítassanak ketté, igen emlékeztet bennünket a vandalok vérontásán alapuló jognézeteire.

Milyenek lehettek ilyféle alkotmány mellett a személyi jog és birtok viszonyok, önként érthető, mint szerző is kifejezé, hogy csak szabadok és szolgák osztálya vala; a mi pedig a birtokviszonyokat illeti, a honfoglalás után, csak állami és nemzeti jogi birtokok voltak, az egyéni birtok fogalma csak később az alkotmány újabb átalakulásának korában fejlődött ki.

Az alkotmány átalakulása a királyság föllállításával kezdődik. Geiza, ki 997-ben halt el, vala nemzetének legelső civilizátora azáltal, hogy a ker. vallás hirdetését országában megengedte, fia István lőn az, ki nemzetét a műveltebb európai népek által elismertette, s magyar alkotmányunkat a ker. világnézet és korának jogfogalmaihoz képest, gyökeresen átalakította.

A magyar nemzet a királyság föllállítása után is ápolta s megőrizte szabadságát, védte alkotmányát, vagyis folyvást alkotmányos nemzet volt. Pedig alkotmánya ellen intéztettek támadások részint magok a királyok, részint némely hatalmaskodó főurak által.

I. Andrástól Kálmánig törvénysértésnek semmi nyoma, ellenben Kálmán halála után vagy inkább II. Béla óta több alka-

lommall fordulnak elő törvénysértések, melyek elintézésével az akkori feudális modoru országgyűlések, az u. n. commune consilium principis, vagy mint Imre királynak egy 1201-ből kelt okmányában neveztetik: conventio generali omnium nobilium regni foglalkoztak. Midőn II. András trónra lépett, őt megeskették, hogy az ország törvényeit megsérteni nem fogja. De a számos törvénysértésekről még hatalmasabb tanulságot tesz az aranybulla bevezetése, melyben világosan mondatik, hogy „országunk nemeseinek és egyebeknek, a Szt. István királytól nyert szabadsága némely királyok hatalma által, kik gonosz emberek hamis tanácsaira hallgattak, vagy önhasznukat keresték, legtöbb részben megkisebbittetett; minélfogva ezen nemések gyakran sürgették elődeinket az ő királyaikat az ország átalakítása iránt.” Ez volt oka 1222-ben az aranybulla megszületésének.

Az aranybulla tehát nem új alapokra fektetni, hanem inkább régi alapjaira visszaállítani akarta az ősmagyar alkotmányt. E célt az akkori körülmények közt úgy akarta elérni, hogy 1. törvényes korlátok közé szorítja a király hatalmát, 2. megfékezi a féktelen nagyokat, 3. biztosítja a köznemesség törvényes jogait

Angliában hasonló viszonyok közt fejlett ki a Magna Charta, s ennek s az aranybullának létrejötte óta mindkét ország alkotmány fejlődésében sok meglepő hasonlóság fordul elő.

Azonban az aranybulla kiadása után sem szüntek meg a rendetlenkedések, s ezért az 1231-ben megújított s 1267-ben harmadszor is kiadatott. De a féktelenség nőttön nőtt. Kun László alatt a főurak egy egy részét meghódítván az országnak, azt a németországiakhoz hasonló független feudális hercegségekké változtatták, azért, hogy az ország alkotmányát kényelmesen felforgathassák.

III. András alatt már a fenförgő zavarokhoz még az is járult, hogy két trónkövetelő állott elé, ily válságos helyzetben azon volt a nemzet, hogy közte és királya között szorosabb kapcsolatot hozzon létre, s törvényei ne csak holt betűk legyenek, hanem mentől inkább végre is hajtassanak, vagyis, hogy a nemzet minél nagyobb befolyást szerezzen magának a király kormányára. Ez volt oka egyrészt, hogy III. András midőn megkoronáztatott, 1290-ben koronázási hitlevelet (diploma inaugurale) adott ki, melyben kötelezte magát esküvel a nemzet jogainak megtartására; másrészt pedig azon körülmény, mikép 1291 és 1298-iki országgyűlések oly törvényeket is hoztak, melyek által a nemzet kellően biztosítva hitte befolyását a király kormányára.

Az Anjou ház trónraléptével alkotmányunk ismét újabb fejlődési fokozatba lép. A már mindenképen megingatott személy és

vagyon bátorság, törvényes rend helyreállítására, Robert Károly teljesen alkalmas ember volt. Megtörte a függetlenségre törekvő hatalmas urakat, s megmentette mind a királyságot, mind a köznemes-ség százados jogait. Egyébiránt Károly hajlandó volt a zsarnokoskodásra, s eljárása teljesen arra mutat, miszerint franciaországi vérrokonainak despotikus uralkodási maximáit követte. Ő visszaállította a korona tekintélyét s behozta a királyi felség (majestas) címet.

Károly királyi törvénye ugyanaz volt, mely az Octavianus Augustus császáré, s az őt követő imperatoroké. Károly szerint a fejedelem felül áll minden törvényen; neki szabad mind az, ami a hajdani Rómában a népnek, a konzuloknak és más tisztviselőknek szabad volt; személye szent s fel van jogosítva megváltoztatni bármely törvényt; így jellemzi őt Bartal a magyar őskötmány egyik kitűnő ősmérője.

Károly a „lármas“ országgyűléseket nem szerette s koronáztatása után nem is tartott, s ezek hiányát az ő uralkodása alatt a mindinkább fejlődő és fontosabbá váló megyegyűlések pótolták, melyek vagy egyes megyékben, vagy többen együtt tartattak, s a melyek megőrizték a nép részvételét a közügyekben. Végre is engedett Károly a özhangulaknak s ekalocsai zsinat fenyegetésére 1318-ban országgyűlést hívott össze. Fia Lajos atyjától rendkívül különbözött, ő nyíltan elismerte, hogy a magyar király csak az ország tanácsában alkothat törvényt, s az aranybullát az 1351. évi országgyűlésen megerősítette.

Lajos halála után az alkotmány fejlődés új pangása áll elő, ismét az alkotmány kiszélesítése által. Ez abban áll, hogy Zsigmond alatt a városok is rendes tagjaivá lettek az országgyűléseknek, s ekként erősödött az alkotmányos nemzet. Az így erősödött nemzet jogai is szembetűnőleg gyarapodtak az 1429-iki országgyűlésen, midőn törvényyé lett, hogy az ország régi szokásai szerint a nemzetgyűlés válaszsza a nádort a király megegyezésével; egyéb hivatalokat szabadon osztogathat ugyan a király, de csak magyaroknak; a király az országban lakjék; a királyra szállt jószágok honfiaknak adományoztassanak.

E törvények létrejöttékor azon igen nevezetes dolog történt, hogy ezen országgyűlés decretumát király és nemzet, kölcsönös szerződés alakjában külön példányokban adták ki egymásnak. Azonban törvénysértések előfordulnak ezután is, p. o. Mátyásnak az 1468. országgyűlésen nyíltan szemére vetették a rendek, hogy nem tartja meg a felavatási hitlevelet. Ekkor alkotta Mátyás az 1468: 6-ik t. c. melynél kétértelműbb t. c. egyhamar aligha alkottatott, a mely-

ben ezt mondja: „a mily helyes és észszerű, oly hiven fogja őrizni s hozzá alkalmazkodni.“

Azonban a rendek ezen t. c. ruganyosságát belátván, alkották az 1472: 15. t. c. mely szerint a fölavatási hitlevél minden pontja megtartandó. Átalában Mátyás rendkívül sok törvénysértést követett el, s az alatta alkotott törvények telve vannak panaszokkal a király törvényszegései ellen. Végre midőn közingerültséget támasztottak a király törvényellenes tettei 1471-ben törvény alkottatott, melyszerint a királynak törvénybe ütköző tettei egyszerűen érvénytelenek.

Mátyás halála után, midőn a Jagello dynastia kezdett volna uralkodni, a nemzet azon vala, hogy az által állja utját a király eshető törvénysértéseinek, mikép befolyást szerezzen magának a király kormányára. Ezen célt a nemzet részben el is érte, a király engedett és nem önkénykedett. De előállt egy más baj, ugyanis a király és nemzet helyett egy féktelen olygarchia kezdett uralkodni, mely egyiránt megvetett királyt és nemzetet s veszélybe döntötte a hazát. II. Ulászló épen azon ember volt, a kit a hazaflatlan főurak, mint céljaik nyomorult eszközét szerethették, mivel következetlen, gyáva uralkodása alatt, szabadon garázdálkodhattak a nemzet vagyona és vérével.

A jobb gondolkozású köznemesség, amennyiben szükségesnek látta a nemzeti jogok biztosítását, annyiban részt vett alkotmányos uton a kir. hatalom korlátozásában. Így p. o. a nemzet szabad királyválasztási jogának megmentése szempontjából az országgyűlések állhatatosan ellenezték, a király és Habsburgok között 1491-ben kötött örökösödési szerződést. Szintigy a nemzeti jogok védelme indokolja az 1492-iki országgyűlés azon határozatát, hogy a király csak magyarokkal tanácskozzék magyar ügyekben. A nemzeti szabadsággal függ össze az 1504-iki törvény is, mely világosan megtiltja a királynak másként, mint országgyűlésen vetni ki adót, s becstelennek mondja az olyan vármegyét, mely az országgyűlésen kívül rendelt adót kivetné vagy behajtáná. Ilyen különösen az 1507-ik évi országgyűlés azon határozata, mely a kir. hatalom gyakorlatát a tanács beleegyezésétől teszi függővé, s a tanácsosokat teszi jelöltekké. Ugyanezen országgyűlés törekedett a kodifikációra is, s ennek eredménye volt Verbőci Hármastörvény könyve 1514-ben. Ebbe foglalta be Verbőci István az országnak köz és magánjogi, írott és szokásos törvényeit. A nagy munka 7 év alatt készült el s ezen c. a. Jus Tripartitum Consuetudinarium Regni Hungariae ösmeretes.

II. Lajos alatt az olygarchia féktelenkedése már határt épen

nem ismert, a kir. tekintély végképen lesüllyedt, s hazánk 1529-ben Mohácsnál függetlenségét teljesen elvesztette. Ezen túl már Ferdinánd uralkodása óta I. Leopoldig benső alkotmányos életünk is újból változásokat szenvedett, gyakran kárára a hazának; sokszor meg kelle alkudniok ősainknak a viszonyok hatalmával, annyival inkább, mivel a nemzet meg volt törve s a magyar király, ki egyszerűsmind nyugot-római császár is vala, a német elemmel folytonosan ellensúlyozhatta a magyar függetlenségi törekvéseket. Tudta a király, hogy a megtört nemzetnek túrnie kell egy és más törvénysértéseket, ugyanazért a hol lehetett, úgy lőnek kiadva rendeletek és alkotva törvények, hogy azok mintegy alapjául látszottak teremtvé, a későbbi sérelmi országgyűléseknek.

A kir. tekintély a Jagellok és a szerencsétlen II. Lajos alatt végkép lehanyatlott, szükséges volt tehát azt régi fényébe visszaállítani. Vissza is állíttatott, de azon baj történt, hogy a nemzet az ellenkező tulságba esett t. i. nem gyakorolt többé befolyást a király kormányára. S a királyoknak gondjuk volt rá, hogy ne is gyakorolhasson. Ez tette lehetővé az alkotmányos törvények végre nem hajtását, az alkotmánysértő kormányrendeletek kiadását, s általában a kormányhatalomnak abszolút szellemben kezelését.

Azonban a nemzet ily kedvezőtlen körülmények közt is mindent elkövetett alkotmányának megőrzésére, egy törvényes jogát sem áldozta fel, s noha nem volt gyakrabban módjában törvényeit végrehajtatnia, tiltakozott a jogsértések ellen, továbbá a megyéken határozottan elleneszegült a törvénytelen rendeletek végrehajtásának.

I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf és II. Mátyás kiadták ugyan a koronázási hitlevelet s letették az esküt a nemzet alkotmányának megtartására, de mit látunk. I. Ferdinánd az 1485-ik t. e. ellenére, melyszerint a nádor az ország főkapitánya, egészen kivette a hadügyet a nádor kezéből s a bécsi udvari haditanács alá rendelte. A nádori hivatalt teljesen el akarta törölni. Horvátországgal úgy bánt, mintha az nem Magyarország kiegészítő része lett volna, hanem ausztriai provincia.

Egyszóval Ferdinánd az alkotmányosságtól megszabadulni s az abszolútizmust meghonosítani törekvék. Ezért történt, hogy az 1546-ik évi országgyűléstől, egyszer mindenkorra megállapított állandó adót kért; 1559-ben 6 évre, 1563-ban több időre akarta megajánlítani az országos adót. De a rendek kijelentették, hogy a király ezen ohajtásaiba bele nem egyeznek.

Miksa az 1567-ki országgyűlést német nyelven nyitotta meg, beakarván olvasztani hazánkat a német birodalomba, s illetőleg real-

uniót akart létesíteni Magyarország és Ausztria között, sőt azt sem titkolta, hogy a kir. esküre nem sokat ad.

Rudolf alatt, kit jézuiták neveltek, az alkotmány sértés tetőpontját érte el, minél fogva annyira nőtt az ingerültség, hogy az 1580-iki országgyűlés kijelentette, miszerint addig nem szól az adó ügyéhez, míg a sérelmek orvosolva nem lesznek. Rudolf átalában teljesen véget akart már valahára vetni a magyar alkotmányosságnak. Erre különösen két oka volt, 1. a protestantizmus elleni gyűlölség és 2. politikai tekintetek. A protestantizmus üldöztetése mint sérelem hozatott szóba az 1604-iki országgyűlésen. Az országgyűlés szétoszlása után a t. c. után egy pótcikk lőn becsusztatva, melynek alapján a protestánsok ellen az 1523 és 1525-ik évi törvények felújittattak. Történt pedig mind ez a rendek tudta és beleegyezése nélkül. Erre a válasz azonnal bekövetkezett, a Bocskai vezérlete alatt kitört forradalom alakjában, melynek 1606-ban június 23-ik napján, a bécsi béke vetett véget. A forradalom alatt Rudolf, Mátyást testvérét, ki ekkor kir. helytartó volt, Magyarországon teljhatalommal ruházta fel, azonban a bécsi béke után megbánta ezen felhatalmazást s az adott engedményeket, ismét ellenezte a békekötés törvénné lételét. Ekkor Rudolf és Mátyás közt igen nagy feszültség támadt, melynek következménye lőn az, hogy Mátyás maga is forradalmi utra tért, az országgyűlést Rudolf tilalma ellenére 1608-ban összehívta s magát örökös kir. helytartóvá választatta; továbbá véd- és dacsövetséget eszközölt Magyarország, Ausztria és Morva népei közt „a vallásszabadság védelmére és a béke biztosítására.”

Egyébiránt Mátyás is mihelyt királylyá lőn, azonnal törekedett a magyar alkotmányt megsemmisíteni, ugyannyira, mikép az 1613-iki országgyűlés kénytelen volt törvénytelen rendeletei ellen panaszt emelni.

A Mátyás alatt szerzett tapasztalás, meggyőzte a nemzetet arról, hogy a sérelmeket az 1608-iki törvények sem képesek megakadályozni s ezeknél is erősebb biztosítékre van szükség. Ezért midőn Mátyás a Habsburg család Steyer ágából származó Ferdinándot ajánlotta a nemzetnek királyul, az 1618-iki országgyűlés ezen főherceg elválasztásába azon föltétel mellett egyezett bele, ha fölavatási hitlevelet ad ki. Ekkor készült a mohácsi nap óta első fölavatási hitlevél, melybe beiktatták a rendek mindazt, a mit szükségesnek láttak a nemzeti jogok biztosítására.

Ezután már rendes gyakorlat volt, hogy a királyok a koronázási eskün kívül fölavatási hitlevelet is adtak ki, így p. o. III és IV. Ferdinánd I. Leopold. Azonban mint később kitűnt, ezen

felavatási hitlevél sem volt elég garancia a felülről származó törvénysértések meggátlására.

II. Ferdinánd 1619-ben tehát mindjárt uralkodása elején támadást intézett a protestánsok ellen. Ekkor Erdély fejedelmi székén Bethlen Gábor ült, kinek, mint szerző mondja, politikai hitvallása volt Erdélyből olyan hatalmas államot alkotni, mely képesítve legyen nyomatékosan ellensúlyozni a Habsburg királyoknak reformáció és alkotmányellenes törekvését. Sikerült is Bethlennek a nikolsburgi békekötés által a protestántizmusnak és alkotmánynak ismét biztosítást, magának pedig és Erdélynek jelentékeny hatalmi nagyobbodást szerezni.

I. Leopoldtól II. Leopoldig ismét jelentékeny változásokat szenvedett a magyar alkotmány. A török hódítás a személy és vagyon bátorságot megrendítette, magánjogi életünkbe eddigelé ösmertetlen tényezőket hozva be, melyek a nemzet belső életét lassanként aláásták, s az absolutistikus törekvéseket negatív elősegítették.

A Wesselényi-féle összeesküvés, az 1670-ben elnyomott fölkelés jó alkalmul szolgáltak Leopoldnak arra, hogy néhány ember bűnéért az egész országot lakoltassa. 1673-ban febr. 27-én egy tollvonással eltörölte az egész alkotmányt, s absolut hatalmának képviselőjeül a német lovagrend nagy mesterét Ambringen Jánost tette Magyarország teljhatalmu polgári és katonai kormányzójává. A Pozsonyban felállított Delegatum Judicium a protestánsokat mint felségsértőket üldözte. Ez alatt kellő mértékben folyt a kuruc-háború, mely még nagyobszerűvé lett akkor, midőn Tököli Imre kézmárki gróf állott a kurucok élére.

1687-ben a Sopronban tartott országgyűlésen végre az alkotmány visszaállíttatott, s betöltetett a nádori szék, mely 1667 óta üresen állt. Az alkotmánynak rendszeres, de mindannyiszor sikertelen megtámadtatása; egészen II. Józsefíg bezárólag; minden uralkodó által megkísérletett; azonban a nemzet szívósságán, mely alkotmányos érzületén, mindannyiszor megtört. Ha akadtak is Koloncok kik a megtisztított vallás kiirtása által akarták a nemzetet az igazságtól megfosztva rabigába süllyeszteni, mindig voltak a hazának, s minden korszakban támadtak oly hű fiai, kik a védtelen nemzet ügye mellé állva, azt hatalmas karjaikkal győzelemre segítették. Magyarország történetében Boesky, Bethlen, Rákóczi, Tököli neve örökké fényleni fog.

A hosszú szenvedések után az 1790-iki országgyűlésen a dynastia és nemzet között a kibékülés megtörtént, s ettől fogva alkotmányos életünk új fordulatot vesz, s két irányban halad, egyfelől

küzd az alkotmánysértések ellen, melyek felülről jönnek, másfelől mindig demokratikusabb alapokra helyezi a régi alkotmányt. Lassanként beveszi az alkotmány sáncaiba mindazon elemeket, melyek eddigelé annak körén kívül állottak, s az által, hogy a hazának mindig több és több fiát ruházza fel, a polgári joggal, erőt, terjedelmet ad a nemzetnek, míg azon demokratikus irány, melyet 1790-ben az országgyűlésen a rendek megalapítanak, 1825-ben mind nagyobb lendületet vesz, s 1848-ban az ősi alkotmányt, a legszabadelvűbb alapokra helyezi.

Az alkotmányos élet ezen fokozatos fejlődése, őszintén mondhatjuk szerző ur művében, a legvilágosabban van előadva. Szerzőnek e téren teljes tájékozottságáról tanuskodnak mind azon kutfők, különféle adatok, melyeket említ s melyeket feldolgozott. Azt hisszük, nemesak iskolai kézikönyvül fog ezen mű szolgálni, mely sorsra szerény szerzője ítélte, hanem élvezetes olvasmánya lesz azoknak is, kik Magyarország régi történészei közül Anonymust, Bélt, Prayt, Istvánfit, Katonát, Engelt stb. s az újabb időkbeli Szalayt és Horvát Mihály műveit tanulmányozták.

A magyar alkotmány fejlődésének története egyszersmind a nemzet története, s ki amazt jól oldotta meg, emerre vet fényt és világosságot. Szerző is erre törekedett, s a történeti adatok összeállítása az egyének bár rövid, de mindannyiszor találó jellemzése, a különféle eseményekre vonatkozó sokszor azok által létrehozott törvénycikkek főlemlítése, s a történeti események keretébe berendezése, annyira sikerült, mikép mi csak szerencsét kívánhatunk szerzőnek a jövőben hasonló művek előállításához.

Valóban az ily alapos és egyáltalában nem könnyű munkálkodás derék eredménye, a kritika részéről igen megérdemelte volna azt, hogy méltányoltassék, s mind szélesebb körökben említette felkaroltassék. Azonban, dacára annak, hogy hazánkban épen a történetbuvárok száma legnagyobb, nem emlékszünk arra, hogy ezen tudományos tünemény eddigelé kellő kritikai méltatásban részesítettett volna.

Még egyet el nem hallgathatunk. Protestáns főiskoláinkban, melyeknek, ha hivatásuknak a jövőben némileg meg akarnak felelni, bizonyos tekintetben, az egyetemet kell pótolniok, történelmi tanuszékek, tudunkra kiváló tekintettel Magyarország pragmatikai történetére, mindenütt léteznek, ezek tanárainak jut azon szép, de épen nem kényelmes feladat, miszerint épen a magyar nemzet történeteit a kutfők alapos tanulmányozása után pragmatikailag tárgyalják, s korszanként feldolgozzák. Mivel a történelemnek száraz, adathalmazzá összezsugorítása, valóságos lomtárrá változtatása, sem szívem észképző, s a hatásra vadászó dynastikus név vagy évszám emlegetése, épen

téveszteni szokta hatását. A történelmi tények olyan előadásához, mely az egymással sokszor látszólagosan sem, összefüggő események okait nyomozza, mely tehát o k n y o m o z ó mély kritikai belátás, fáradhatlan buvárkodás, s rendező szellem kívántatik.

Mindezen követelményeket előttünk fekvő műben feltaláltuk, s ugyanezért azt a művelt közönség becses pártfogásába ajánlani kötelességünknek ismerjük.

KUN PÁL.

A tiszántuli református lelkészek kérelme II. Rákóczy Ferenc fejedelemhez, s a fejedelem válasza.

I.

Instantia S. Superattendentiae nostrae ad Ser.
Principem.

Méltóságos fejedelem. Kegyelmes Urunk! Hogy Isten Nagyságodat az oroszánoknak szájából megszabadítván, siralmas számkivetéséből visszahozta, ez ideig világ csudájára boldogította: az mi istenünket nagy buzgósággal imádjuk érette, és hogy ennekutánna is boldogítsa, — kívánjuk.

Kegyelmes Urunk! A Tiszán tul lévő 14 dioecesisekből álló superattendencia, Nagyságodnak alázatos szolgálatját ajánlván általunk, Nagyságod eleibe két avagy három szóbul álló instántiat nyujt; kérjük alázatosan Nagyságodat, méltóztassék meghallgatni.

Pax optima rerum; melyet, hogy ez nyomorult haza, Nagyságod munkája által obtineálhasson, a mi jó Istenünket éjjel és nappal imádjuk. Mikor pedig Isten azt az időt elhozza, alázatosan esedezünk Nagyságod előtt, emlékezzék meg rólunk, hogy mi is ez országnak helvetica confession lévő igaz fiai, élhessünk azzal a békeséggel, hogy mindenkor buzgó könyörgésünket vihessük a mi Istenünknek eleibe melyre is szentül kötelezzük magunkat.

II.

Replica Ser. Principis gratiosissima.

Édes Püspök Ur! A Tisztt. Dioecesiseknek köszöntését jó neven vészem. Mikor ez sokképen megnyomorittatott, eltapodtatott szegény hazába bejöttem, legelsőbb célom ez volt, hogy az lelki testi békeségnek helyreállításaért fegyveremet felkössem, sokszori hitemmel e

szegény hazának lakosait felbízattván. Micsoda haza fia volnék én, ha nem munkálkodnám hazámnak lelki testi szabadságát, — aminthogy Kegyelmetek megmaradása, vallásának szabadsága, országunknak törvényén fundáltatott. Mindezek felől assecurátusok lehet Kegyelmetek.

Anno 1705. 8 maji. Instante hora decima matutina in palatio episcopali agriensi.

A tiszántuli ref. egyházkerület jegyzőkönyvéből

közli: RÉVÉSZ IMRE.

A napokban beküldetett hozzánk egy ily című füzet: „Egyházi beszédek ünnepkövetek számára. Írták: Gergely Károly, Gönczi Kálmán és Rácz Károly. I. füzet. Ára 60 kr. Debrecen 1869.”

Ugy halljuk, hogy másutt meg ilyen című munka van készülóban: „Egyházi beszédek, rendes lelkészek, tractualis assessorok, esprestek stb. azután egy tornyu, két tornyu gyülekezetek számára.” Ez utóbbi ellen nincs semmi kifogásunk, mert e már a megkezdett utra lép.

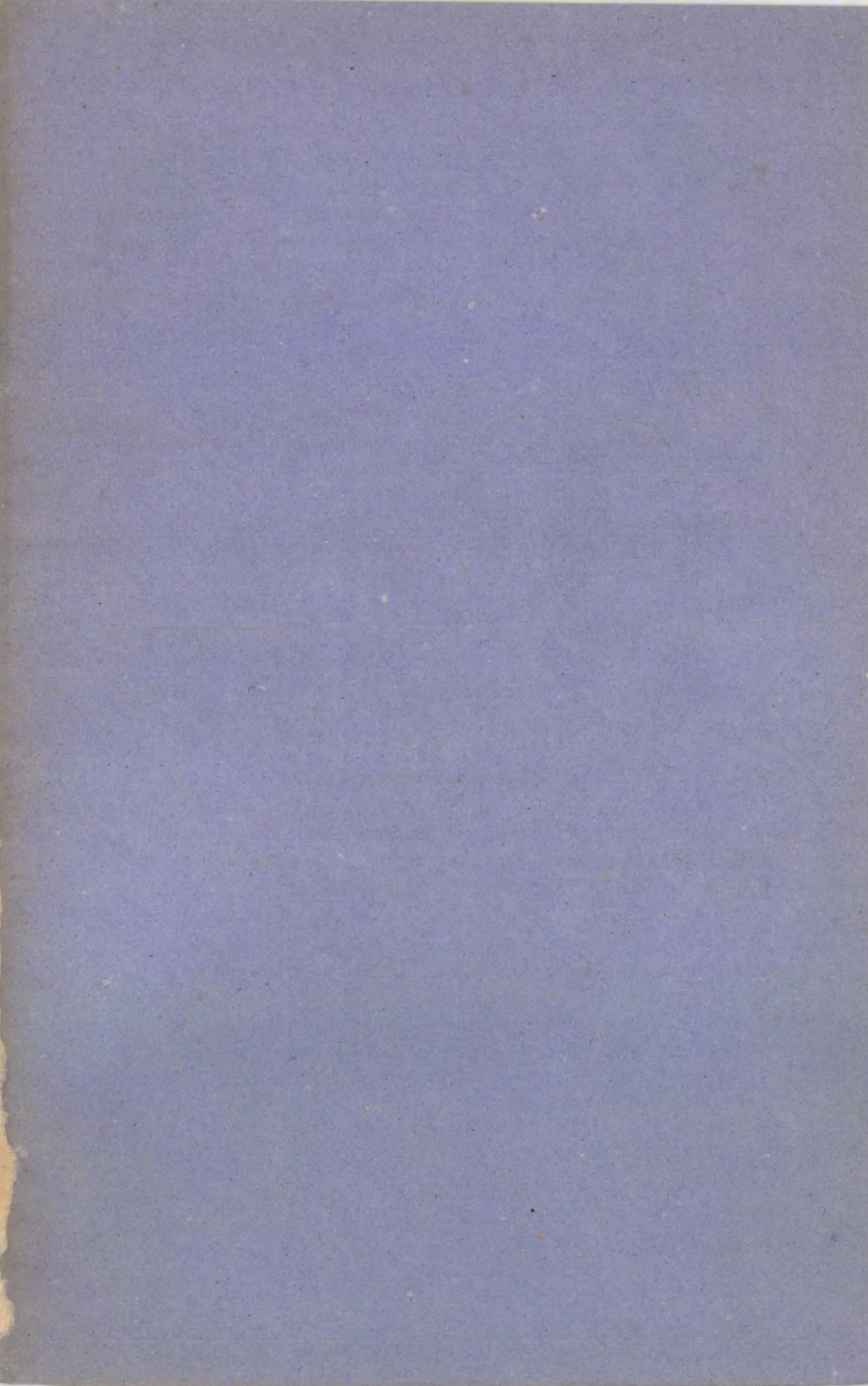
De az előbbi??

Az ifju szerzők munkássága, mint ilyen elismerést érdemel; hanem kívánatos, hogy erejüket más téren, más irányban gyümölcsöztessék.

A mi e lapon még hátra van, arra már nem jut mit írni; így is tizenkét lappal nyújtózkodott e füzet tovább, mint a mennyire a négy iv törvényes lepedője ér. Mig az előfizetők száma bezzeg zsugorog és addig sem nyújtózkodik, hogy az osztozástól, már nem a purumon, hanem az impurumon való osztozástól e füzetek kiadói és szerkesztője meglennének mentve. De erről majd végsőben közelebb.

B. I.

TARTALOM:

	Lap.
Adalékok a magyar prot. iskolák sat. Révész Imre	199
Lyceumi tanfolyam és bölcészet. Felméri Lajos	236
Tárca. Péczely József debreceni tanár élete és irodalmi ha- tása. I. J.	253
— Könyvismertetés. Kun Pál	264
— A tiszántuli református lelkészek kérelme II. Rákóczy Ferenc fejedelemhez, s a fejedelem válasza. Közli Révész Imre	273

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XIII. évi folyama

ára, negyven íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	4 frt. — kr.
Félévre „	2 „ — „

1501.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTANS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

——
KIADJA

A REF. FŐISKOLAI TANÁRI KAR.

SZERKESZTI

BIHARI IMRE.

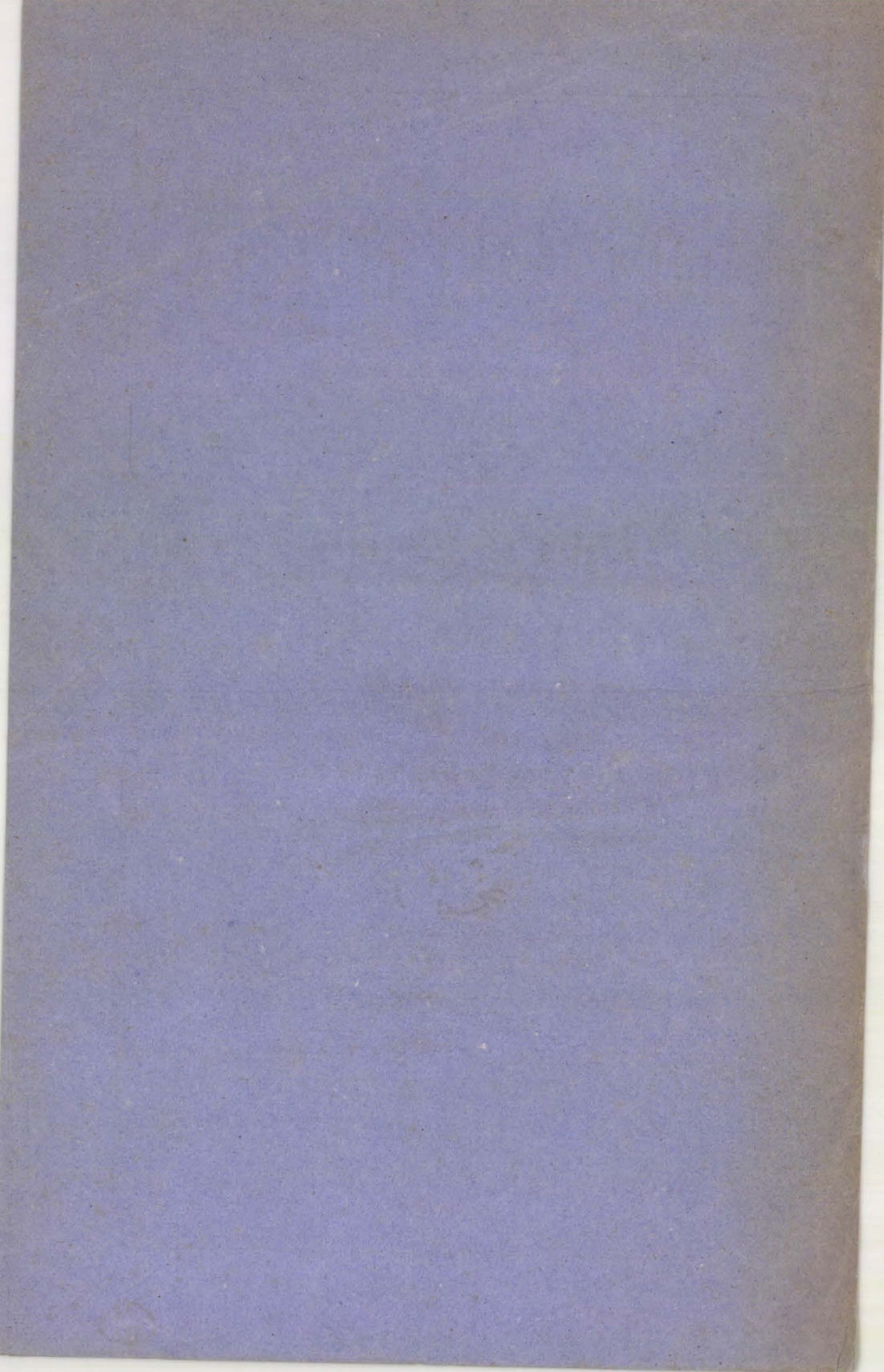

~~~~~  
XIII. Évfolyam, V. Szállítmány.  
~~~~~

SÁROSPATAK.

Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

1869.

Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez.*)

Az 1790-dik országgyűlésre egybegyűlt evangélikusok, a legerélyesebben hozzá láttak vallási és iskolai szabadságuk biztosításához. Már június 20-dikáról, egy emlékiratot intéznek katólikus vallású társaikhoz, a melyben előadják, hogy miként akarják ők a jelen törvényhozás által vallásuk szabadságát biztosítani és pedig egyenesen a koronázási diplomába igtatandó cikkek által. Majd, különös sulylyal kiemelik azt is, hogy vallásuk ügyében, magokat az országgyűlésen leszavaztatni nem engedik, mert ők, bármily kevesen lennének is, e tekintetben az egyik hasonjogu felet alkotják, szemben az országgyűlés többi részével, mint másik féllel. Ők tehát, igen helyesen és törvényesen, nyilván a békekötések jogi alapjára állottak.

A protestáns iskolák autonómiáját következő törvénytípussal akarták biztosítani:

„A vallás szabadságához tartozik a nevelés is, és pedig igen nagy mértékben, hogy t. i. az evangélikusok, a birtokukban levő felsőbb grammatikai és elemi iskolákat megtarthassák és ilyeneket mindenütt birhassanak, teljes jogával és szabadságával annak, hogy tanítókat, mestereket, tanárokat, rektorokat, alrektorokat hívhassanak, elbocsáthassanak, azok számát növelhessék, vagy kevesbithessék, mindenféle iskolai direktorokat, kurátorokat, helyieket szintugy, mint felsőbbeket és legfőbbeket, az ő hitvallásukon levő egyének közül választhassanak, a tanítás és tanulás módját, rendszerét és folyamát saját tetszésök szerint rendezhessék, bármiféle iskolai könyveket maguk választhassanak, s mind ezeket, mind

---

*) Lásd S. P. F. IV. szallitmányát.

szimbolikus theológiai s a kegyesség gyakorlására tartozó könyveiket minden további censura nélkül nyomathassák; — úgy, hogy az ő iskoláik, tanügyök és összes nevelésök egyedül az ő saját kurátoraik és egyházkerületeik felügyeletétől és igazgatásától legyen függő. Tanulóik pedig pártfogóikat s a jóltévő gyülekezeteket az eddigi szokás szerint meglátogathassák s a külföldi akadémiákra is kimehessenek minden akadály nélkül.

Ez volt tehát az 1790-dik évi országgyűlési protestáns rendek nagy figyelemre méltó nézete, javallata, vagyis mint ők nevezték *postulatum*-a az iskolai autonomiára nézve. Nagy figyelemre s tanulmányozásra méltó ez a nézet, mert azon dicső emlékü férfiatól jó, akik roppant vészek és próbáltatások közt tanulták szeretni s tudták megvédeni az autonómiát, és akik bizonyosan a legjobban tudták azt, hogy minemű törvény szükséges avégre, hogy a protestáns iskolák nyugalma és szabad fejlődése biztosítva legyen.

Jegyezzük meg előlegesen is, hogy ime, az evangélikus rendek ezen eredeti tervezetében, sem iskolák állításának előleges vagy utólagos bejelentéséről, sem a felség vagy valami államhatóság *suprema inspectio*-járól, sem valami egyetemleges vagy állami tanrendszernek reánk való kiterjesztéséről egyetlenegy ige sincs. Teljes tökéletes autonomia van biztosítva, vagyis tervezve.

A római katolikusok, felelve az evangélikusok törvénytervére s magok is egy külön tervet készítve, nem ellenzik a teljes iskolaállítási szabadságot, tanítók s kurátorok szabad választását, iskolai könyveknek saját cenzuránk alá vetését; de egyebet, sem ellenünk, sem mellettünk nem szólnak, felügyeletről, tanrendszeréről stb. egyszerűen hallgatnak.

A tiszai kerületek által elfogadott vallásügyi törvényterv, az iskolaügyről szóról szóra azt mondja, amit az evangélikusok eredeti terve mond. Maga azon országgyűlési vegyes küldöttség is, a melynek vallásügyi törvényterv készítése szinte feladata vala, és a mely ily tervet valóban készített is, teljes mértékben elfogadja az evangélikusok iskolaügyi tervét, csupán ezen ponthoz: „a tanulás

és tanítás módját, rendszerét és folyamát“ stb. — Zárjel között ezt teszi: „salvis principiis, juxta conditionem diplomaticam, diaetaltiter definiendis.“ Az országgyűlés t. i. a maga részéről megállapította már azon feltételeket, a melyek a koronázási diplomába lettek volna felveendőek, s ezen feltételek 22-dik pontja a nevelésügyről szólván ezt mondja: „Mint hogy a társadalom jólléte, a polgárok nevelésétől igennagy mértékben függ: ennél fogva, az ifjúság nevelésének módját soha semmi időben, sem mi, sem utódaink saját magunk tekintélyével nem határozandjuk el, sem bármely udvari bizottságnak, s udvari vagy külső hatáságnak alá nem rendelendjük, hanem a nemzeti nevelésnek országgyűlésileg megállapítandó általános elvei szerint, egyik felekezet iskoláinak a másikétől függetlenségének teljes fentartásával intézendjük el, hogy így a tudomány ügye naponként nagyobb növekedést vegyen.“ Ezt t. i. a megkoronázandó király fogadta volna fel a nemzetnek. Ámde nem fogadta el sem ezt, sem több más pontját az első koronázási diplomatervnek. Másik diplomaterv készült tehát, a melyhez mellékelte törvénytervek egyikében, a nevelésügyről csak az van mondva, hogy még ezen országgyűlésen ki fog neveztetni egy oly küldöttség, a mely „a nemzeti nevelés egyetemes elveinek rendszerét“ systema generalium principiorum nationalis educationis — ki fogja dolgozni és ez majd annak rendi szerint a törvények közzé fog felvétetni. És ez eszme csakugyan ily értelemben, ezen szavakkal igttatott törvénybe, amint az 1790/1 XV. t. cikkben bárki megláthatja. Egy szóval: az ekkori országgyűlés maga nem kívánt többet a protestáns iskoláktól, hanem csupán annyit, hogy az országgyűlésileg meghatározandó egyetemes nevelési elvekhez alkalmazkodjanak.

A különböző törvénytervek felküldettek a felséghez, hogy ő válaszssa ki azt, a melyik neki tetszik s ezáltal döntse el a dolgot. A november 7-ikén kelt királyi válasz, az evangélikusok által készített törvényterv szövegét fogadja el, de módosításokkal; így nevezetesen: a felsőbb iskolák állítására nézve megkívánja az előleges királyi jóváhagyást, s nyilván kifejezi, hogy a királyi leg-

főbb felügyelésnek hatalma, az evangélikusok iskoláira nézve is fentartassék.

Ugy látszik, hogy a római katolikus rendek meghök-
kentek, hogy t. i. már nagyon is sok szabadságot engedne a felség
az evangélikusoknak, és kezdék magukat, kétségenkívül a klérus
zgatásai következtében, nemcsak a vallásszabadság, hanem a nép-
nevelés magasztos szentügyének is ellenszegezni. Az említett kirá-
lyi válaszra ugyanis megjegyzéseket tevén, határozottan roszalják
az iskola állítási és szervezési szabadságot, tulságosnak nevezik
azt, s az adózónép érdekeinek ürügye alatt azt kívánják, hogy a
községek maguk soha ne állithassanak be egy tanítót sem, hanem
mindég a vegyes küldöttség nyomozása, s a vármegye megen-
gedő határozata után. Erre az evangélikusok megjegyezték, hogy
a népnevelésről gondoskodás tulságos sohasem lehet, és azt ma-
gának az államnak érdekében is inkább segíteni mint gátolni kell.
Vasmegyéből is hallatszott egy sötét síri szózat, amennyiben
ezen megye gyűlése, könyhullatások közt tekintve a szó alatti
királyi válaszra, félelmét fejezi ki azon nagy szabadság felett, a
mely iskolák állítására és könyvek kiadására nézve a protestánsoknak
adatni céloztatik. Ez a szabadság, mondának ők, elnyomja a sze-
gény népet, s elesábitja a katolikusokat. Lásd jó olvasóm, milyen
érdekek ellen is kellett küzdeni protestáns őseidnek!

Végre megérkezett a vallásügyi törvénytervekre azon január
18-dikán kelt második királyi válasz, a mely törvénytényé lett s
mint ilyen olvasható. Ezen törvény immár, eltér az evangélikusok
eredeti tervétől a következőkben: felsőbb iskolák állítására e sze-
rint is királyi engedély kell; a királyi legfőbb felügyeletet ez is ki-
terjeszti az evangélikusok iskoláira, de úgy, hogy az, az ország
törvényes hatóságai útján gyakoroltassék; végre ez, már „coordi-
natiót“ akar kiterjeszteni az evangélikusok iskoláira, de olyat, a
mely alkotmányos törvényhozás útján lett volna létrehozandó. Ezen
„coo r d i n a t i o“ mivoltán azonban, az adatok egybevetése s ma-
gának a törvénynek logikája szerint nem lehet mást érteni, mint
ama már többször említett egyetemes elveket. Így fogta ezt fel
maga azon országgyűlésileg kinevezett küldöttség is, melynek fel-

adata, az iskolaügy országos rendezésére vonatkozó terv készítése volt. Ezen küldöttség ugyanis, 1791. augusztus 12-dikén tartván a maga első ülését, ebben nyilván kifejezi, hogy miután az 1791. XXVI. a protestánsok iskoláit teljesen azok tetszésére, szabad rendelkezésére hagyja — *plene illorum arbitrio relinquit* — e küldöttségnek, a protestáns iskolákra vonatkozólag nincs más teendője, mint csupán az, hogy meghatározza az ország törvényes hatóságai útján gyakorlandó királyi legfőbb felügyelés gyakorlásának módját, és hogy a nemzeti nevelés egyetemes elveinek rendszere előlegesen megalapíttatván, ehhez képest az oktatás módját rendezze.

Annyit azonban nyíltan be kell vallanunk, hogy 1791-től fogva mind e mai napig, sok különféle magyarázatokra, félreértésre és vizállyra adott alkalmat a törvény ama záradéka, mely a *coordinatio*-nak a protestáns iskolákra való kiterjesztéséről szól.

Bármit értett legyen azonban a „*coordinatio*“n a felség, vagy inkább a kancellária, mely ama záradékot a törvénybe beszúrta, annyi tul van minden kétségen, hogy magoknak az evangélikusoknak, miként a királyi legfőbb felügyelet rendszeresítése, ugy valami egyetemes elveknek vagy *coordination*-nak az ő iskoláikra való kiterjesztése is, eszköz ágában sem volt. Ők minden megszorítás nélküli tanítási és nevelési szabadságot, teljes tökéletes autonomiát akartak. És ezt jegyezzük meg jól!

Ezzel végéhez értünk azon előadásunknak, amely az epokhalis országgyűlés iskolai autonomiánk ügyében tett intézkedéseiről szól. Ne feledjük, hogy itt is Domokos Lajos volt a protestáns iskolák szabadságának egyik legfőbb és munkás bajnoka.

Még vége sem lett az 1790°/₁-diki nagyfontosságú országgyűlésnek, s már kitört a tiszántuli egyházkerületben azon Sinaiféle iszonyu fatalis vihar, amely nyomasztólag hatott az egész magyar reformált egyházra s a közügyek szépen felderült hajnalára sokáig tartott gyászos borot vont. A tiszántuli egyházkerület és abban

Debrecen, a melyek ez előtt az üldöztetés viharában bátran és nemesen vezérkedve, mint erős saskeselyük szálltak az ő testvéreik előtt, most keblökben duló pártviszály miatt tehetetlenekké lettek, mint a szárnyaszegett madár.

Az 1791-ik évi szeptember hó 12-ik napjaira nemzeti zsinat lőn hirdetve Budára, a magyar reformált egyház számára. Roppant horderejű történeti mozzanata a magyar reformált egyházra nézve; olyan, amilyen századok óta, sőt voltaképen soha sem volt még annak élete folyamán! Mily nyugodt érzület, mily tüzetes és alapos előkészület lett volna szükséges ehhez! Oh de fájdalom! ezek nem, hanem ezek helyett kétség, félelem, zavar és szédelgés valának mindenfelé. Mindjárt látni fogjuk azt, épen az iskolai autonomia ügyére nézve is.

A tiszántuli egyházkerületi közgyűlés, szeptember 8-ikán ad utasítást az ő zsinatra menendő követeknek, akiknek négy nap mulva már Budán kellett lenni. Ezen utasításban az iskolai autonomiára vonatkozólag ez áll:

Az educatio dolgában a vallástudományán kívül a törvény egyenlő rendet kíván minden vallásu iskolában, a melylyel, ha olyan szorosan magyaráztatnék: a vallásszabadsága meg nem állhatna; mert a vallásszabadsága a tudományokon, azoknak principiumain és a gondolkodásnak s okoskodásnak szabadságán áll, mint fundamentomokon; azért azt az egyenlőséget csak abban lehetne figálni, hogy minden tudományokat tanítsanak a mieink a magok iskoláiban;

hogy a scholasticus cursusbán, órákban, fériákban ugyanazon rendet tartsák:

hogy contra statum publicum et constitutionem regni, contra bonos mores, contra veritatem revelationis et christianae religionis et contra helveticam confessionem ne tanítsanak;

hogy az idegen valláson lévőket vagy azoknak tudományát illetlen és mocskos szókkal ne illessék.

„Ellenben szabad legyen:

a tudományokban, a feljebb megnevezett matériákon kívül, egyéb dolgokban olyan principiumokat választani és követni, a

melyeket mi, és a mi általunk választandó tanítók jóknak és igazaknak ítélnek;“

következésképen auktorokat is választani, mert különben, oda leszen a gondolkodásban való szabadság.“

Mily nagy eltérés már ez azon állásponttól, a melyet eddig a tiszántuli egyházkerület, az autonomia dolgában elfoglalt; mily gyarló felfogása és zavaros magyarázása a törvénynek! Már látszik a félelem és szédelgés felhője a jó atyák lelkén.

Ilyenformán volt ez, magának a budai zsinatnak kebelében is.

Vay József királyi tanácsos, szeptember 15-ikén tartott zsinati beszédében ezt mondja a többek közt: „az iskolai ifjúság nevelésének és tanításának elrendelése vagyis coordinatioja, melyet az ország is, ezen folyó esztendőbeli 26. t. cikkben magának fenhagyott, Ő felségének bejelentve nem lévén, abba különös királyi engedelem nélkül bele sem bocsátkozhatnánk.“ Ez ellen ekkor nem szólott senki. Szeptember 20-ikán azonban, midőn a jegyzőkönyv hitelesített, igensokan megütköztek azon eszmében, hogy most az iskolák ügyéhez hozzá se lehetne szólni, s kijelentették, hogy tanítók, kurátorok választása s egyéb efélék különben is törvény által biztosított jogaink közé tartozván: ezekhez hozzá fognak szólni. A királyi biztos azonban az ügy bejelentését kívánta. Sokan megegyeztek benne, de egyszersmind azt is kívánták, hogy eszközöltessék ki a zsinatnak iskolaügybeni kihallgattatása, adjon a zsinat is valami tervet s általában, legyen befolyással az országgyűlésileg megállapítandó coordinatioira. De ezen nézet elesett a következő okoknál fogva:

a tanügygyel foglalkozó országos küldöttség még nem készítette el a maga munkáját, tehát nincs mihez szólni;

arra pedig, hogy maga a zsinat készítsen tervet, nincs a zsinatnak ideje;

a nemzeti nevelés dolgának meghatározása inkább az ország dolga közönségesen, mint egy zsinaté;

mert, ha csak a nevelésre szükséges tudományoknak nemeit fogja az országos küldöttség meghatározni; azoknak pedig tanításainak módja, a szükséges könyvek-

nek választása és egyéb eféle rendelkezések, a mi hatalmunkban marad, a mint eziránt a vallástillető törvény-cikkely kételkedni sem hagy, aszerint nekünk abból semmi sértésünk nem következik.“

Ime tehát, maga a zsinat már a törvény ama záradéka által, a protestáns iskolák autonomiájának ügyét sokkal kevésbé látja veszélyeztetve, mint azt a tiszántuli egyházkerület látta. Ez már a tanfolyam, órák, szünidők, a kötelezett tudományok elvei feletti határozási jogot is odaadni hajlandó az államnak; a zsinat pedig csakegyedül a tudományok nemeinek meghatározását.

Miután a királyi biztos csakugyan bejelentette az iskolaügyet, mint a zsinat által tárgyalás alá veendő; az valóban tárgyalás alá jött, és pedig eredménynyel, amennyiben a zsinat 90 — 106 kánonai egyenesen az iskolaügyről szólnak, noha éppen nem kimerítőleg.

Eközben és ezután a már sokszor emlegetett országos küldöttség is folytatá a maga munkálkodását. Megállapította az ugynevezett nemzeti nevelés egyetemes elveinek rendszerét is; és ebben, az evangélikusok iskolai autonomiáját, mind az alapítványokra, mind a tanrendszerre nézve határozottan biztosítja, a mennyiben azt mondja, hogy az evangélikusok iskolái az 1791. XXVI. értelmében koordinálандók, ő tehát ezek rendezéséhez hozzá sem nyul; későbbben pedig még határozottabban kimondja ezen eszmét, midőn nyilvánítja, hogy az általa készített dolgozat csak egyedül a római katolikusokra tartozik, s hogy a törvény értelmében magokra az evangélikusokra néz, saját iskoláik tanrendszerét megállapítani.

Ezen országos bizottság eldöntötte már a királyi felügyelet gyakorlása módjának egyik kiváló érdekű tárgyát is. Kérdésbe tetetett nevezetesen, hogy vajjon a nemzeti iskoláknak a vármegyék által választandó Inspektora, meglátogathatja-e az evangélikusok iskoláit? erre a felelet ez lőn, hogy „nem“; mert a törvény az evangélikusok iskoláiról „distinctim“ rendelkezett s ezen rendelkezésnek állania kell. A vegyes iskolákat azonban meglátogathatják amaz inspektorok, sőt azok egyenesen hatóságok alatt fognak lenni.

Ne vélje pedig a tsztelt olvasó, hogy ezen bizottság tagjai mind valami nyersnyakas kálvinisták valának. Ürményi József az elnök, Mandics Antal püspök, Szabó András püspök, Makó és Szerdahelyi jezsuiták stb. stb. bizonyosan nem valának kálvinisták. Ilyen tudtommal csak Vay István volt a bizottság tagjai között; evangélikusok pedig: báró Prónay Gábor és báró Podmaniczky József.

Nilván van tehát, hogy az 1791. XXVI. t. cikk 5-dik pontjának ama záradéka: „*coordinatio*ne tamen“ etc. etc. nem valami állami iskolai vagy tanrendszernek reánk való kiterjesztéséről szól, s nem sérti a protestáns autonómiát. Így fogták fel a törvény értelmét azon említett tekintélyes hazafiak, kik annak hozatalával egykoruak valának, s kik közül többen annak alkotásában tényleges részt vevének.

Az említett országos bizottság 1793 februárban végezte be a maga működését.

A mi jót a törvényhozás megadott a protestánsoknak; rendszeren elvette azt a kormány. Így volt ez az iskolaügyben is!

Láttuk, hogy az evangélikus rendek mily határozott, mily tiszta autonómiáért közdöttek; láttuk, hogy ezt maga az országgyűlés s az országos tanügyi küldöttség is sértetlenül fentartani kívánta. Mindez nem használt semmit. A kormány, ama küldöttség munkálatát megkeresztelte a „*Ratio educationis*“ ominózus névvel, s bár ennek előszavában nyilván és határozottan mondatik, hogy ennek egész rendszeréhez, a protestánsok csupán a tantárgyakra nézve, vagyis csak annyiban alkalmazkodjanak, hogy ők is taníttassák az ott kijelölt tárgyakat: mindazonáltal a kancellária már 1806. február 28-dikáról, a midőn az említett *Ratio* még kiadva sem volt, az evangélikusokat is felhívja, hogy az egyetemes kormányi tanrendszerhez alkalmazkodjanak; szintígy a helytartó-tanács, ugyanazon évben ápril 8-dikáról.

A tiszántuli egyházkerület azonban ezt jóformán figyelembe sem vette, hanem azon évi ápril 18 — 19 napjain tartott közgyűlé-

sén megállapította és életbeléptetni rendelte azon tanrendszert, melyet a mult években Péchy Imre főkurátor vezérlete alatt egy küldöttség készített, mely csakhamar nyomtatásban is megjelent s melyről a derék Schwartner is kitünő elismeréssel emlékezik. Midőn pedig ugyancsak a nevezett 1806-dik év augusztusában, a tiszántuli főkurátor és szuperintendens, ref. egyházi egyetemes értekezletre menendők valának: a fentebb említett s elfogadtatni parancsolt kormányi tanrendszerre nézve, tekintve a fentemlitett rendelkezésekre is, azt adá utasításul a közgyűlés, hogy „nem tudjuk miből áll az a systema, a melyről ő felsége parancsol; egyébiránt minket nem obligálhat, mivel a törvény nekünk szabadságot ad, a magunk iskolai koordinációjára.“

Az 1806-ik év augusztusának 22-ik napjain csakugyan tartott Pesten egy oly egyetemes értekezlet, a melyben az evangelicus testvérek is résztvettek. Ezen értekezletből folyamodás intéztett mind a felséghez a már korábban részletesen bejelentett egyházi sérelmek ügyében, mind különösen a nádorhoz az iskolaügyben. Mindkét folyamodvány igen rövid. Az első, voltaképen csak az elintézést sürgeti; a másodiknak tartalma pedig röviden ide megy ki: a Ratio educationisból, ha majd megösmérendjük, szívesen beveszszük azt, a mit körülményeink megengednek; egyébiránt nekünk az iskolaügyben autonomiánk van, a melynek alapja a szülei hatalom és az 1791. XXVI-ik törvény cikk.

A helytartó tanács hű lévén önmagához, a protestánsok említett felterjesztésére nagyon keveset ad, hanem azt válaszolja 1807. april 7-ikéről, hogy a Ratio educationis-t Ő felsége valóban ki akarja terjesztetni a protestánsok iskoláira is; ha azonban valami észrevételök van a protestánsoknak a rendszerre: ám terjeszszék fel azt.

Ezen felhívás következtében, a dunántuli reformált egyházkerület 1807. april. 30-ikáról teszi meg észrevételeit. A jeles irat, melyet Oswald Zsigmond fogalmazott, tíz pontban nyomasztóan védelmezi a teljes tanítási szabadságot; valami kényszerítő

és kötelező tanrendszernek behozását mind az emberi, mind a protestáns egyházi jogokkal ellenkezőnek nyilvánítja; általában teljes, tökéletes autonómiát kíván, s legfelebb a tanítandó tudományok miségének meghatározását engedi meg az államnak, ama törvényzáradék alapján, mely a coordinációnak a mi iskoláinkra való kiterjesztéséről szól.

A tiszántuli egyházkerület 1809. január 15-ikéről tette meg hasonló tartalmu észrevételeit. Mindenekelőtt azt állapítja meg, miszerint képtelenség feltenni azt, hogy az 1791. XXVI. t. c. 5-ik pontjának ama záradéka, mely a koordinációnak reánk való kiterjesztéséről szól, visszavonná azon jogot, mely néhány sorral feljebb adatik ama szavakban: *rationem, normam et ordinem docendi atque discendi determinare, futuris semper temporibus liceat evangelicis*. Nagy sértés lenne azt mondani a bölcse törvényhozásról, hogy az maga magával ellenkezésbe jött. Valami egységes rendszernek a protestánsokra való kiterjesztéséről szó sem lehet; hanem, valamint, az ország törvényes hatóságai útján gyakorlandó királyi legfőbb felügyeletnek más célja nem lehet mint az, hogy az iskolákban ne taníttassék oly valami, mi az állam jóllétével ellenkeznék: épen így ama záradék is, mely a koordinációnak reánk való kiterjesztéséről szól, csak azt teszi, hogy a mi iskoláinkban is jámbor, ügyes és hasznos honpolgárok neveltessenek, vagyis, hogy e célból a mi iskoláinkban taníttassanak a törvény által megjelölendő tárgyak, de ezek tanításának és tanulásának rendszeréről, folyamáról, módjáról, idejéről sat. határozni, már a mi saját jogunk. Emlitik továbbá, hogy a vallástani tanítást úgy választani külön a többi tudományoktól, amint azt a *Ratio educationis* akarja, nem lehet; mert a mi felfogásunk szerint, azok a többi tudományok utkésztők épen magokra, a dogmákra is. Terjedelmesen bizonyítják, hogy a célbavett közös iskolák, vagyis voltaképen azon intézkedés, hogy a római katolikus iskolákba protestáns gyermekek is járhassanak, a felállított terv szerint a protestánsok vallását nagyban veszélyeztetné. Az is képtelenség, hogy mint céloztatik, a mi növendékeinknek a lelkészek tanítsák a vallást; a mi lelkészeink ugyanis nem tanítói, hanem

felügyelői az iskoláknak, s a két tiszt együtt meg nem fér; e mellett hivataluknál fogva oly folytonos és sulyos munkával vannak terhelve, hogy gyermekek tanítására idejük teljességgel nem marad. Egyébiránt a közös iskolák egész intézménye, vagy felekezeti gyűlölséget és viszálykodást, vagy vallásbeli közönyösséget és ez által vallástalanságot fog szülni; a mi egyik sem lesz javára a hazának.

Ugy látszik azonban, hogy ezen megjegyzések bár formaszerint létrejöttek, fel még sem küldetének. A mi nem csuda, ha elgondoljuk, hogy épen 1809-ben már Napoleon francia sasai foglalták el épen Bécsben és Schönbrunban is a kétfejű sasok helyét s általában a hadi és pénzügyi zavarok egész sulylyal neheztedek az országra és annak népére.

Helyre állván a béke, a helytartótanács is csakhamar hozzá látott félbemaradt népboldogító terveinek kiviteléhez. 1816. december 17-ik éről parancsot küld az egyházkerületekhez, hogy miután 1807-től fogva mindezideig meg nem tették észrevételeiket a protestáns iskolákra is kiterjesztetni szándékolt Ratio educationisra: tehát ezen észrevételeket minél előbb küldjék fel. Ezen rendelet még alig érkezett le s már jött egy másik 1817. február 18-ikáról, melyben parancsoltatik, hogy az észrevételek hat hónap alatt multhatatlanul felküldesse nek, most pedig adjanak számot a kerületek, hogy mi okozta e dolognak eddig való elmaradását.

Ezekre a tiszántuli ref. egyházkerület, 1817. március 26-iki gyűléséből, maga részéről ily értelemmel felelt: „Minthogy az egész statusunk iskoláinak dolga forog fen: egyet kell értenünk a több f. t. szuperintendenciákkal. Az észrevételeket majd felküldjük s hogy eddig fel nem küldöttük, annak okai, részint az országnknkon által ment viszontagságok, részint magános bajaink valának.

1817. szeptember 1 és 2-ik napjain csakugyan tartatott Pesten mindakét protestáns felekezet részéről egy egyetemes értekezéslet, a mely, egykét másféle ügy mellett, szólott röviden az iskolaügyhöz is. Ezen értekezéslet tekintélyesebb tagjai már mint kormányhivatalnokok, szeptemvirek, főispánok, királyi tanácsosok, kamarások s más efélék valának; s egyébkint is meglátszott rajta az idők nyomása, mert hiszen ekkor már mint közönségesen tudva

van, hazánkban, sem általában Európában, az alkotmányos és szabad eszméknek valami erőteljes lendülete egyáltalában nem volt. Ezen értekezlet a Nádorhoz, illetőleg a helytartó-tanácsához intézett igen rövid felterjesztésében megemlíti ugyan igen gyengén, hogy a norma és ordo feletti határozás, saját iskoláikat illetőleg a protestánsokat illeti, a ratio-t elhagyja, pedig ez is ott van a törvényben; és épen a Ratio educationis reánk való kiterjesztéséről van szó; igéri, hogy az észrevételeket az egyes kerületek fel fogják küldeni, végre pedig a legmagasabb parancsok iránt kitünő engedelmisséget ígér és fogad stb. stb.

A reformátusok maguk már keményebben tartották magukat, s az egész ügygyel bátran és őszintén szembe nézni nem tartózkodtak. Az 1817-dik évi november 30 s december 2-dik napjain Pesten tartott értekezletökből ugyanis a nádorhoz, illetőleg a helytartó-tanácsához a Ratio educationis ellen egy felíratot intéznek, melynek tartalma röviden ide megy ki:

Ez a Ratio educationis reánk teljességgel nem tartozik; hanem tartozni fog csak, a majd alkotmányos törvényhozás útján létrejövendő rendszere a nemzeti nevelés elveinek. Nekünk iskoláink ratio-jához, normá-jához és ordo-jához régi időktől fogva teljes jogunk volt, s ezt az 1791. XXVI. jövőre nézve is megerősíti. Egyébiránt hivatkozunk már 1783-ban beadott észrevételeinkre, noha az akkori Ratio educationis szabadabb elvű volt, mint a mostani. Jelenleg csak a következőket jegyezzük meg:

Amennyire tőlünk telik, igyekezni fogunk, hogy iskoláinkban mindazon tudományok taníttassanak, a mik a római katolikus iskolákban taníttatnak. Hogy jelenleg e tekintetben miként állunk: im az iskolai tudósítások mutatják. De azért, hogy a tantárgyakra nézve egyezni igyekszünk, a ratio, norma és ordo tekintetébeni uniformitást semmiképen el nem fogadhatjuk.

A kézi könyvekre nézve sem fogadhatjuk el az uniformitást; mert hiszen, a mint a tapasztalás mutatja, a római katolikus írók által szerzett kézi könyvek, az ő vallásuk érdekeinek szolgálai s ellenünk sokszor igazságtalanságot és gyűlöletet szórnak.

Itt különösen kitérnek Pray magyar történelmi művének alaptalan és sérelmes tételeire, s kéri az eféle könyveket megvizsgáltatni.

Az iskolák kormányára, igazgatására stb. nézve is, a törvény értelmében teljes autonómiát sürgetnek; a királyi legfőbb felügyeletet sértetlenül hagyják; de azt kikérik, hogy nem protestáns s különösen római katolikus egyén, az ő iskoláikra semmi szin alatt és semmiféle felügyeletet ne gyakoroljon stb. stb.

Mindezekre 1819. január 19-éről jött meg a helytartó-tanács válasza éspedig nem épen kedvezőtlen eredménnyel. Azt írja ugyanis a helytartó-tanács, hogy ő felsége az evangélikusokat, az iskolaügy és a tanítás rendszerére nézve eddigi törvényes gyakorlatukban ezentúl is meghagyja; de egyszersmind azt rendeli, hogy most mindjárt, ezen-túl pedig rendszerint félévenként tudósítást küldjenek ő felségéhez iskoláik tanügyi állapotáról, azonban nem a királyi iskolai felügyelők, hanem a helytartó-tanács útján.

Ime tehát oly sok évek sőt évtizedek mulva, végre valahára egy kedvező vagy legalább nem üldöző szó a kormányrészeről is a protestáns iskolák autonómiája dolgában! szabadulás, függetlenség nemcsak a Ratio educationistól, s általában az autonómiát fenyegető uniformitástól, hanem egyszersmind királyi iskolafelügyelőkkel való mindenérülködéstől is!

E ponttól fogva egészen 1848-ig, semmi életreható történeti mozzanat nem tűnt fel a magyar protestáns iskolák autonómiája dolgában. Egy mozzanat azonban mégis volt, mely bár az életre nem hatott, mégis minden bizonynyal megérdemli, hogy itt feljegyeztessék.

Az 1825. szeptember 11-dikére kitűzött országgyűléssel hazánk sorsának alkotmányos fejlődése, a mely már évtizedek óta meggátolva vala, újból megkezdődött. Elővételtek tehát az országgyűlésen azon több rendbeli rendszeres munkálatok is, a melyeket az 1791-ben kinevezett országos küldöttségek készítettek. Ámde mindenki érzette, hogy ezek immár elavultaknak tekinthetők. Gyökeres átdolgoztatásuk rendeltetett tehát el s az 1827. VIII. t. c. által küldöttség neveztetett ki a végre is, hogy a hazai isko-

lák rendezése ügyében adjon javaslatot. Ezen küldöttség, melynek munkálata néhány év múlva nyomtatásban is megjelent, kiterjeszté figyelmét a protestáns iskolák viszonyaira is, kitérve nevezetesen magának azon feladatot, hogy vajjon az 1791. XXVI. t. c. 5-dik pontjának fatális záradékában említett „*coordinatio*,” miképen terjesztessék ki az evangélikusok iskoláira.

E tekintetben előre bocsátja, hogy mindenféle tanintézetnek szükség ugyan az ország alkotmányával öszhangzásban lennie; de másfelől szükség az is, hogy az evangélikusoknak, az 1791. XXVI. értelmében, Ő felsége legfőbb felügyeleti jogának épségben hagyása mellett, iskoláállitás, szervezés, kezelés és kormányzás dolgában, erectio, coordinatio, administratio, gubernatio sat. teljes szabadságuk legyen; mindenben egyáltalában nem is, hanem csupán a következőkben lehetne tőlök alkalmazást kívánni:

hogy a nemzeti nevelés egyetemes elveit meghatározandó törvényreájok is kiterjesztessék;

a tanulók erkölcsi magukviseletére vonatkozó törvényeik;

a kötelezett tantárgyak, különösen az alsó iskolákban ugyanazok legyenek;

iskolai bizonyítványaikat akként szerkesztszék, miszerint ki legyen mutatva, hogy különösen a kötelezett tantárgyakból mit végeztek el a tanulók;

tanári és tanítói jelöltjeik vizsgát tegyenek; de evangélikus cenzorok előtt.

Ez a vélemény, vagy javaslat azonban soha életbe nem lépett; sőt ha jóltudom, még országgyűlési tárgyalás elé sem került. A protestáns iskolák autonómiájának sorsa tehát, csendesen folydogált ősi partjai közt, egészen az 1848-ik ismét korszakot alkotó esztendőig.

Az 1847/s-ik évi országgyűlés, a magyar protestáns iskolákra is vonatkozólag, egy nagyszerű eszmét monda ki a többek közt, azt t. i. mely a XX. t. c. 3-ik §-ában áll: „Minden bevett vallás-

felekezetek egyházi és iskolai szükségai, közálladalmi költségek által fedeztessenek."

A törvényhozás mezején mindezideig hallatlan és egészen új vala ez eszme, de nem volt új az elmék gondolatában és a szívek ohajtásában. Már 1792-ben határozottan kifejezi azt egy kitűnő műveltségű s emelkedett álláspontú magyarhoni protestáns író, hogy vajha minden vallásfelekezetek papjai és tanítói országos pénztárból nyernének biztos és rendszeres fizetést. Pécely József, a debreceni főiskolának egyik hírneves és igen praktikus gondolkozású tanára még 1842. június 7-ikén tett végrendeletében, tehát a legünnepélyesebb pontok egyikén, határozottan kifejezi azon erős hitét és reményét, hogy a magyar protestánsok köznevelő intézetei országos pártfogás és ellátás alá jövedenek; szerinte az igazság és a közjó egyiránt kívánja ezt; s meghagyja, hogy ekkor majd, azon összeg, mit ő tanszékre hagyományozott, segélydíjakra fordíttassék. 1847-ben és 1848-ban még a március napok előtt, több protestáns egyesek és egyházi hatóságok részéről erélyesen és világosan, majdnem a követelés hangján ki volt fejezve az említett ohajtás.

A nagy eszme csakhamar testté lőn; azaz hogy csak betűvé lett biz az, amennyiben a törvénybe beirattatott. De e törvényt minden oldalról a legnagyobb örömmel üdvözlötték a protestánsok. Századok terhei megkönnyebbültek s nagy szenvedései elfeledve lőnek, küszöbén a haza dicső szép jövődjének. Alig volt valaki, ki a törvény eszméjét az autonomia érdekével kapcsolatba, kombinációba hozta volna; hiszen miért is aggódtak volna, midőn „új eget és új földet“ láttak a hazában, „melyben lakozik az igazság.“

A keserű csalódás csakhamar bekövetkezett; nem annyiban, amennyiben a miniszter ur a szeptember elején tartott egyetemes protestáns értekezletnek kijelentette, hogy az egyházak és iskolák szükségének teljes fedezéséről most szó sem lehet, hanem csak majd 1850-ben fog az munkába vétetni; hanem annyiban, amennyiben az új elemekből megalakult nemzeti képviselőházban már augusztus elején, egy oly iskolaügyi törvényjavaslat jött létre, a mely nem csak az 1848. XX. t. c. 3. §-ának tar-

talmát, eszméjét feldulta, semmivé tette, hanem a protestáns elemi iskolák autonómiáját sőt lételét is végveszéllyel fenyegette.

Nem mutat valami kitünő gyakorlati tapintatra az, hogy egy népiskolai törvényjavaslat akkor terjesztetett egy egészen ujone parlament eleibe, midőn a haza már sok ponton vérben és lángban állt; midőn az 1848-iki törvények és a bécsi miniszterium s a magyar és a többi fajok közötti ellentét és gyűlölet a legfenyegetőbb és leggyászosabb mérvben mutatkozott. A legőszintébb előszeréssel ki kell azonban jelentenünk, hogy maga azon eredeti törvényterv, a melyet akkor is miniszter b. Eötvös, a képviselőházhoz benyújtott, teljes tiszteletben tartja mind az 1848. XX. t. c. 3-ik §-át, mind a felekezeti iskolákat és azok autonómiáját. Kimondja e terv, hogy „a mely községben több hitfelekezet van, mindenik felekezet számára külön iskola nyittatik, ha egy-egy felekezet iskolába járó gyermekeinek száma ötvenre megyen,” és csak ott nyittatik közös iskola, ahol az egy-egy felekezetbeli gyermekek ötvenre nem mennek; ily helyeken még van azonban engedve bármely felekezetnek, hogy saját költségén, maga számára külön iskolát állítson.

Ne feledjük tehát egy percre sem, hogy a kérdés lényege abban állott, vajjon országos vagy községi pénztárból állitassanak-e, illetőleg segélyeztessenek-e felekezeti iskolák; vagy csak egyedül felekezeti jellem nélküli vegyes vagyis, közös iskolákat állitson és segéljen az állam mindenütt?? A miniszter ur és terve, a mint láttuk, határozottan a felekezeti iskolák érdeke mellett állottak!

Maga a miniszter ur, azon beszédében melyben az általa beadott törvénytervet indokolja, nyilván mondja, hogy a kényszerítő iskolázás és az iskolák közössége egyszerre behozatván, az országot a legnagyobb nyugalanságba fogná ejteni. Én ugymond, most, midőn a népnevelés iránti működést megkezdjük, minden vallásfelekezet számára külön iskolát ohajtának.“ Ezen nézet mellett volt a nemzeti gyűlés központi választmánya is, melynek a törvényterv előleges vizsgálat vé-

gett kiadatott. E választmány is ohajtáná a közös iskolák üdvös intézményét, de nálunk azt még most életbe léptetni nem lehet, mert a nép éretlen reá, s különösen a mostani viszonyok között egyáltalában nem tanácsos az, s épen ennél fogva nem csak a válásfelekezetek, hanem a népfajok számára is vagyis a különböző nyelvekre való tekintettel is, külön iskolák állittassanak.

A tárgyalás folyamán maga a miniszter ur ismételve mondja: hogy, tapasztalásra tekintve, a közös iskolák kényszerítő behozása s a felekezeti iskolák állításának megnehezítése, „véghetetlen akadályokat gördít a nevelés elébe.“ „Meghatározni először a kényszerítő iskolázást és nem engedni meg, hogy a hol az illető községek kívánják, külön iskola is állittassék fel: ez, teljes meggyőződése szerint a legnagyobb ingerültségét szülné.“ Több derék férfiak, kitűnő nagy honfiak bátran harcoltak a kényszerítő törvény ellen s a felekezeti iskolák állam általi pártoltatása érdekében. Ily értelemben szólottak például a többek között: Kazinci Gábor, Klauzál Gábor, gr. Széchényi István és maga Deák Ferenc, a ki elősmeri, hogy nagy átok volt Magyarországra a status religio; de nem hiszi, hogy a közös iskolák ezen átok sujját megszüntetnék. „A hazának jelen körülményei között pedig, ugymond, tévesztett lépésnek tartom elhatározni, hogy a státus által felállítandó iskolák közösek legyenek.“

Mindhiában! A miniszteri és központi választmányi törvényterv megbukott. Győzött a radikál többség és annak azon eszméje, miszerint a közös iskolák kényszerítőleg behozattassanak, és pedig oly szellemben, oly értelemmel, hogy ezekbe a létező protestáns iskolák és azok alapítványai is beolvadjanak, amit némelyek nyilván ki is fejeztek, és a mi kétségen kívül megis történt volna, miután a többség által elfogadott törvényjavaslat veleje az volt, hogy a felekezeti iskolák tartása iszonyu adó vagy inkább sarc alá vettessék. A legelső magyar parlament radikál többsége tehát, a magyar protestáns iskolákat épen úgy elpusztította volna, mint egykor az üldöző klérus akarta volt. A végletek valóban találkoznak!

Nyugodt figyelemmel kísérve a képviselő háznak az iskola-ügy feletti s csak néhány napi tanácskozását: lehetetlen észre nem venni, hogy már igen sok elmét elragadott valami démoni forgószél, és úgy látszott, mintha a balsors közelgő haragjának borától immár megrészegültek volna.

Mig ezek a képviselő házban történtek és azután is, a magyar protestáns egyház nem maradt némán iskoláinak ügye felett. Az evangélikusok egyetemes gyűlése, 1848. július 25. magán uton tudomására jutván a miniszteri törvényterv: már maga e felett aggodalmát nyilvánítja; az országgyűlési tárgyalás előtt a felekezetet mint ilyet kihallgattatni kívánja s általában mind egyházi mind iskolai ügyekben az autonómiát lehetőleg megvédeni óhajtja. Ily szellemben s még erélyesebben nyilatkoznak az evangélikusok szeptember 1-ső napján is, a miniszter által egybehívott egyetemes értekezlet alkalmával. Az 1848. XX. 3. §-hoz ragaszkodnak; de a mellett az egyházi és iskolai autonómiát, mint a protestáns szabadság főkincsét folyvást megtartani óhajtják.

Végül maga az összes protestáns egyházi értekezlet is, sérelmül fejezi ki azt, hogy a sokszor emlegetett iskolai törvényterv, a protestáns egyház kihallgatása nélkül létrehozott; a kényszerítőleg felállítandó közös iskolák eszméjét a szabadsággal megegyeztetetőknek sehoggy sem tartja, s kijelenték az értekezleti tagok, hogy „a közös iskolák ügyét, oly értelemben, hogy az ilyes iskolákba minden hitfelekezeti iskolák, s a mieink is szükségkép beolvasztassanak, jelen értekezletünk törvény kijelölte tárgyai közé nem sorolhatjuk; jövődőre is pedig, mindaddig míg az idézett törvénycikk 1848. XX. 2-dik §-ában kimondott egyenlőség és viszonyosság minden tekintetben életbeléptetve, s ily módon, állásunk, úgy az állam, mint más hitfelekezetek irányában teljesen biztosítva nem leendő: e tárggyról, felekezeti lételünk veszélyeztetése nélkül nem tanácskozhatunk.” A

felsőház, tekintve a haza vészes körülményeire, az iskolaügyi törvénytervet most tanácskozás alá sem vette; egyszerűen félretevé.

Tudjuk, hogy míg a zöld asztalok körül ezek történtek, addig a hazának zöld mezőin bőven omlott a vér.

Kárpatoktól le az aldunáig,
Egy bőszt üvöltés, egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban, maga a magyar!

De minthacsak Attila kardja ismét leesett volna az égből, harcolt a magyar oly fényesen, oly vitézül, miként csak ősei harcolhattak vala. Elvégre is két európai nagy hatalmasságnak oly hadseregei és oly nagymérvű hadműveletei által, milyeneket a nagy Napoleon óta nem látott Európa, nem legyőztetett, hanem elborított, elnyomtatott.

Valóban, ha van, aminthogy minden bizonynyal van, és pedig külföldi tekintélyes írók szerint is van az 1848-dik és 1849-dik éveknek nagyszerűs történelmi értékű fényes dicsőségek a magyar nemzet életében: ezt egyrészen azon magyar nemesség szerzette, mely az 1848-diki törvényeket létrehozta, más és főrészen pedig azon magyar nemzeti hadsereg, mely ama törvényeket s általában a magyar hazának megtámadott alkotmányos szabadságát és életét védelmezte. Az 1848. és 49-dik évi képviselőházat, a melynek többsége a protestáns iskoláknak és ezek autonómiájának, a magyar nemzeti műveltség és szabadság e századok viharai által megpróbált erős várainak, csudálatos szédelgéssel neki ment, ama dicsőségből igen-keves vagy éppen semmi rész sem illeti.

De a nemzeti dicsőség, a mely a magyar fegyverekről oly fényesen és messzehatólag tündöklött, Világosvár felett homályba borult, — 1849. Augusztus 13!

Venit summa dies, et ineluctabile tempus
Dardaniae; fuimus Troes, fuit Ilium, et ingens
Gloria Teucrorum; ferus omnia Jupiter Argos
Transtulit . . . . .
. . . . . victorque Sinon incendia miscet
Insultans.

Alig hagyták el a muszkaseregek a magyar haza földét; a bakók még nem végezték iszonyu munkájokat, az özvegyek és árvák zokogása és a vér még folyást kiáltott az égre, s im az osztrák kormány már fellép, mint a magyar nemzet nevelője!

1849. október 9-ről kél azon miniszteri rendelet, a melyhez mellékelt s 14 §-ból álló szabályzat szerint céloztatott a magyarországi iskolaügynek is átalakítása. Ezen szabályzatot báró Geringer 1849. november 6-ról közli a magyarországi kerületi főispánokkal.

Tudva van, hogy 1849. végén és 1850-ben még lengedezett némi szellője az alkotmányosság és szabadelvűség reményének a magyar hazában. Reméltük, hogy ha a boszu kidühöngi magát s a kiszemelt áldozatok elvérzenek vagy láncokra veretnek: az ugynevezett birodalmi alkotmány figefa levelei alatt a saját alkotmányából meztelenre vetkeztetett magyar nemzet is örvendhet némi nyugalomnak és szabadelvű társadalmi fejlődésnek, az egységes Ausztria új paradicsomában.

Ilyféle osztrák-magyar protestáns reményeket költhetett bennünk amaz említett miniszteri rendelet is. A későbbi abszolút bürokratizmus saskörmei, ebből még nagyon nem látszanak, sőt kétségen kívül vannak benne némi szabadelvű és humánus elemek is. Már határozott különbséget tesz a nyilvános és magán iskolák között; de ez utóbbiak fenállatását nagyon még nem szorítja meg; a népiskolát az egyháztól elválasztani nem akarja, s a protestáns iskolákra nézve még állampénztárbéli javadalmaztatást is kilátásba tesz; meghagyja az oktatás nyelveül az anyanyelvet; de felállítja és rendszerezi a Schulinspektori hivatalt, s egyetemesen hadat izen a magyar protestáns gimnáziumoknak, és akadémiáknak; mert, hogy a szabályzat 13. §-sa ezekre céloz, tul van minden kétségen. E pont ugyanis azt mondja, hogy Magyarországon a gimnáziumok és akadémiák száma igen nagy, ezek legnagyobb részében az oktatás igen tökéletlen s csak veszedelmes politikai agitatorok kerülnek belőlök; ennél fogva a gimnáziumok közül némelyeket alreáliskolává, másokat 4 osztályu algimnáziumokká, az

akadémiákat pedig 8 osztályu gimnáziumokká kell alakítani. Ime jó előre jelezve volt tehát legfőbb iránya azon vésznek, mely gimnáziumainkat és főiskoláinkat több mint egy évtizeden keresztül folytonos zaklatás alatt tartotta s némely részét egy időre el is pusztította.

Az 1850-ik év február 10-ikén jött végre a Haynauféle rendelet, a mely a magyar protestáns egyházat, „hogy az többé a népet felkelésre ne csábithassa,“ eddigi alkotmányától és autonómiájától teljesen megfosztva, oly viszonyu vaskorlátok közé szorította, melyekkel szomszédos már csak a halál volt. Természetes, hogy az egyházzal együtt szenvedték és haldokoltak az iskolák is, annyival inkább, mert ezeket különfogva is megtámadta az abszolutismus. Igenis, mert már 1850-ben elkezdettek jöni a magas rendeletek, a melyek a lehető legnagyobb részletességgel megszabják, hogy a protestáns gimnáziumokat, reáliskolákat sat. miként kell átalakítani, újból szervezni, ha azt akarjuk, hogy azok nyilvánosoknak tekintessenek s bizonyítványaik érvényesek legyenek. A dolog véleje semmi más nem volt mint az, hogy a protestáns egyház iskoláiban is, a törvényhozó és kormányzó az abszolút államkormány legyen; az autonóm protestáns egyházat pedig saját iskoláira nézve csak a fizetés és vakengedelmesség szerepe illesse.

A magyar reformált egyház kebelében a dunamelléki reformált egyházkerület vezérő férfiái a halhatatlan érdem, hogy ezen elnyomattatás ellen, a legiszonyubb terrorizmussal szemben is, szavokat bátran és nemesen felemelték, és a nagy sérelem orvoslásának eszközzésére társaikat is felszólíták. Ezen kitűnő tiszteletre méltó férfiak ugyanis, 1851. május 5-dikén tartott tanácskozásnyukban elhatározták, hogy ha lehet a többi kerületek férfiáival egyesülten, ha nem lehet, tehát önmagok részéről is küldöttségileg fogják megkérni a felséget az egyház és iskolák autonómiájának visszaállítására. Az általuk elfogadott feliratnak iskolaügyre vonatkozó pontja, im e következő:

„De nemcsak egyházunk, hanem másrésről tanodáink s is-

kolai önkormányzási jogunk is megsemmisítéssel fenyegettetnek, midőn felsőbb tudományos intézeteink átalakítása sürgettetik, befolyásunk, rend, takarékoság nélkül, nehéz időkben, rögtönözve, képtelen helyzetünkben. Befolyásunk nélkül, — más szabván meg az osztályokat, a tantárgyakat, s azok rendét, az oktatók számát, fizetését, tanórák mennyiségét; holott eddigelé önköltségünkön létesítettük s tartottuk fen tanodáinkat s nem is igénylünk álladalmi segílyt, ha ezért áldozatul kellene hoznunk önkormányzási jogunkat, mely nélkül nem lehetnénk, nem lennénk az minek lennünk kell, mi lenni és maradni akarunk. Rend nélkül; — mert az elemi s népiskolák szervezésére nézve még eddig nem jelentek meg részletes törvények s már is az ujdön alakított felső tanintézetek felállítása követeltetik; az épület alapja s falai még nem léteznek, s már a fedél megalkotása s felállítása rendeltetik meg. Minden tekintet nélkül a takarékoságra; — a minthogy pl. a kormányi tanterv a felső gymnáziumbeli 8 osztály számára hetenkint összesen 186 órát rendelvén, egyegy oktató pedig husz tanórát adandó lévén: világos, hogy az összes 8 osztály tanítását tiz tanár bőven, sőt 14 óra felesleggel végezheti s mégis 12 rendes tanár előállításra sürgettetik, holott e hazában a közelebbi évek gyászos emlékü eseményei által, mind testületek, mind egyesek ereje tetemesen megrongáltatván, az önkéntes alamizsnálkodás, tanodai intézeteink fentartásának egyik fő kutforrása tetemesen megcsökkent. Oly időben, midőn még csak az alapítványi tőkéek kamatainak behajtása is nehézségekkel van összekötve. Oly hirtelenséggel, hogy a kiszabott idő csak arra sem elégséges, hogy az érdeklött egyesek s méginkább testületek kellőleg számot vessenek magokkal s felhasználható erejüket megmérhessék. Oly helyzetünkben, midőn hitelveinkkel egyedül őszhangzó s annál fogva törvényszerű presbiterialis alakbani gyűléstartás nekünk meg sem engedtetik. Az iskolaügy hitfeleinkre nézve életkérdés; a tanodák a protestántizmus főtámasza, szemünk fénye, s mindezeket rögtöni alásűjlesztés készül sujtani.

„Felséges császár! Az örökös tartományok rendei által is garantírozott bécsi, a linci, a hollandi rendek s angolhon közbenjárásával eszközölt szathmári békekötések, országunk több rendbeli alaptörvényei, Felséged dicső emlékezetű elődeinek koronázási esküik biztosítják honunkban az evangyeliomi mindkét felekezet vallási és lelkiismereti szabadságát, egyházi s iskolai ügyeket illetőleg önkormányzási jogát s tiltják hitvallásunk elveiben s azokhoz képesti institúcióinkban háborgatásunkat.“ sat.

Előre ügyesen meglevén az egyetértés útja egyengetve, a tiszamelléki testvérek rögtön csatlakoztak a dunamellékiekhez, s az iskolaügyről ezt mondják a többek között saját feliratukban: „Becsüljük mi s tudjuk méltányolni illően, hogy felséged magas kormányja az iskola és nevelés roppant érdekű ügyét, komoly gondoskodása tárgyává teszi, és mi is részünkről üdvös céljait szívesen igyekeznénk eszközölni; de egyedül protestáns egyházunk törvénnyel szentesített jogainak s autonómiánk sérelme nélkül. Az iskolai ügyet ugyanis protestáns egyházunk s annak minden miveltebb hivei életkérdésnek tekintik egyházainkra nézve, és oly közügynek, mely felett a törvény és gyakorlat által szentesített jogaink sértése nélkül sem egyes egyház, sem egyes egyházmegye vagy kerület nem rendelkezhetik, hanem csak az összes protestánsok oly önálló tanácskozmánya, mely legfelsőbb engedelem mellett, hitelveinkkel megegyező képviseleti presbyterialis alakban gyűlne össze.“ sat.

A dunántúli egyházkerület tanácskozmánya 1851. június 17-ikéről intézi a felséghez igenerélyes és bátor feliratát, a melyben, miután az iskolaügyi sérelmeket elsorolta, így szól a többek közt: „Méltóztassék tanodáink szabad kormányzatát, ezen-tul is, mint eddig, egyházunk kezei közt megbagyni. Felséged legfőbb felügyelete mellett, készek vagyunk minden erőnket azok-nak, mik felséged kívánataiban lényegesek, s melyek autonómiánk veszélyeztetése nélkül foganatosíthatók, kivételre felhasználni; de kérjük mély alázattal felségedet, tartassa fen tovább is kormányá-val az 1791. XXVI. t. c. 5-ik pontját. Minden viszonyaink közt

féltekenyek voltunk e cikk adta jogainkra, mit az 1848-ban a kormány által összehívott egyházi értekezleten is tanusítottunk.“ sat.

De méltán kérddheti a tisztelt olvasó, hát a tiszántuli egyházkerület? Ennek szuperintendensét Szoboszlai Pap-István cs. k. tanácsost, mint ekkor legidősb szuperintendenst, tisztársai a legnagyobb ragaszkodással és lelkesültséggel kérték, hogy álljon az ügy élére s legyen vezére a magyar reformált egyház küldöttségének Bécsbe, a felség eleibe. A tiszántuliak azonban, még nem látták eljötnnek az a végre alkalmas időt, hogy a felséghez küldöttségileg járuljanak, annálfogva balasztást kérték a testvér kerületektől. A dunamellékiek és tiszáninneniek azonban lépéseket tettek a Bécsbe mehetés végett; de attól a kormány által letiltattak.

Lehetetlen ezuttal a legőszintébb tisztelettel fel nem említenem azt, hogy a három magyar református szuperintendens: Polgár Mihály, Apostol Pál, és Nagy Mihály, a mint Szoboszlaihoz intézett leveleik és tett intézkedéseik mutatják, a legnemesebb elszántsággal készen állottak nemcsak arra, hogy esedezzenek, hanem arra is, hogy küzdjenek s ha kell, türjenek és szenvedjenek az egyházi és iskolai autonomia ügyéért. Fájdalom! a tiszántuli szuperintendensről Szoboszlairól ezt nem mondhatjuk. Gyáva félelem, nagyravágyás, képmutatás, uralomvágy s más efélék, hogy mi mértékben voltak vegyülve ezen férfi jellemében: ezt majd kimutatja valaha a történetírás. Annyi bizonyos, hogy nem az a lélek lakozott benne, a mely lakozott Domokos Lajosban, a ki nem egyszer megfordulhatott sirjában azokra, amiket az egyházi és iskolai autonomia ügyében Szoboszlai cselekedett vagy elnézett.

Hogy miket mondhatott vagy irhatott Szoboszlai négy szemközt, az ő imádottjainak, az osztrák abszolút hatalom és kormány embereinek: azt nem tudjuk; be kell azonban vallanunk, miszerint arra nézve, hogy ő az autonomiának árulója lett volna, nyilvános adatunk mindezideig sincs s úgy látszik nem is lesz soha. A jegyzőkönyvek és más források szerint Szoboszlai is úgy ohajtotta az autonomiát mint bárki más, s annak visszaállításaért nem egyszer a legvilágosabb szavakkal esedezett. Ezt írja a többek közt 1851.

március 11. Szőnyi Pál császári királyi Schulinspektorhoz: „Hitfeleink úgy tekintik az iskolaügyet, mint életkérdést a protestántizmusra nézve, melynek támasza főképp az iskola. Minden egyes hitrokonunk minél értelmesebb s vallásosabb, annál inkább érdekelve érzi magát ez ügy által. E szemponttól elválhatatlan egy másik, az t. i. miszerint hitfelekezetiünk az iskolaügyet illetőleg is, békekötéseken s törvényeken alapult s március 4-diki alkotmány által is biztosított önkormányzási jogához — autonomia — mint életfeltételéhez forróan ragaszkodik; a mellett, hogy hódolólág elismerte mindenkor, sőt ohajtotta (??), elismeri, sőt ohajtja jövődre is a legfensőbb királyi felügyeleti joggyakorlatot.“ stb. .... „Mi a magas kormány részéről felajánlott anyagi segélyt illeti: erre nézve nem lehet egyébre, mint hitfelekezetiünknek többször ismételt azon ünnepélyes nyilatkozatára hivatkoznunk, miszerint az országos ily rendeltetésű közalapítványokhoz maga részéről is igényt tartott és tart, s reménytelten nézett és néz elé azon időnek, midőn az álladalom saját érdekében is az osztó igazság kívánata szerint is, melyhez most már az egyenjogúság elve is csatlakozik, — lélekszámi arányban a protestáns iskoláknak is segedelmet nyujtand, oly módon azonban, hogy e segély úgy nyujtassék nekünk mint protestánsoknak, kik a semmi anyagi haszonért föl nem áldozandó önkormányzás — autonomia — nélkül, nem lennénk az, minek meggyőződésünkknél fogva lennünk kell s mi lenni és maradni akarunk.“ — Általában több ízben s határozottan kifejezi, hogy az iskoláügyet az egyháztól elválasztani nem lehet; esedezve kéri az ostromállapot alatt is autonomikus egyházi gyűlések tarthatását s a magyar protestáns egyház törvényes alkotmányának visszaállítását.

A tiszántuli ref. egyházkerület egyes gyülekezeteinek lelkipásztorai s más előljárói iránt is ki kell fejeznünk azon elismerésünket, miszerint, midőn az 1852-ik évben, a debreceni főiskola

átalakíthatása végett, mintegy tizezer forint évenkénti új és állandó jövedelmet eszközöltek és biztosítottak annak számára: az autonómiát, mint elengedhetetlen feltételt mindnyájan kikötötték.

A jót elhinni mindenkor kész magyar református nép, egy kis ideig valóban azon reményben látszott magát ringatni, hogy amint a kormány által kívánt átalakítás be lesz végezve, azontul háborítatlan nyugalomban élvezheti az iskolai autonomia áldásait. Azonban, valamint a szerezsen az ő bőrét, a párdue az ő tarkaságát meg nem változtathatja; úgy a bécsi kormány is hű lévén önmagához, nem szűnt meg pusztítani mindazt, a mi szabadság, vagy a mi annak csak árnyéka vala is. Gyakorta jöttek sérelmesebbnél sérelmesebb rendeletek, mintmegannyi újabb dőfések a már is megsebzett autonomia ellen. Tanítóink és tanáraink politikai jellege, gondolkozásmódja különösen kutattatott, s az osztrák Beamterek által kiadott politikai bizonyítvány nélkül hivatalába senkit beállítani szabad nem volt. Kézi könyvet csak egyedül olyat volt szabad felvenni, mit a kormány kiszabott vagy helybenhagyott. Már a népiskolákra vonatkozólag is kiadatott a rendelet, hogy azok is minden tekintetben úgy szerveztessenek, a mint pl. a stíriai osztrák-pápista iskolák vannak. Nem felejtkezett el a „magas kormány“, a tanítóknak és tanároknak még szakálláról sem, s bölcsen megrendelte, hogy mily szeglet alatt kell azt leborotválni. Általában légio volt az autonómiával ellenkező rendeletek neve. De mindezek között a legsúlyosabb aggodalmat s a legmélyebb fájdalmat azok költék fel, melyek a magyar nyelv és nemzetiség ellen intéztettek.

1855-ben és 1856-ban már többrendbeli oly rendeletek jöttek, melyek azt parancsolták, hogy a német nyelvet tanítani kell az elemi iskoláknak már második osztályában s így feljebb-feljebb nagy szorgalommal, úgy hogy egy 3—4 osztályu elemi iskolában a rendelet szerént már „muszáj“ lett volna egy oly tanítónak lenni, a ki a német nyelvet teljes tökéletesen bírja. A gimnáziumban s épen a debreceni gimnáziumban is, a német nyelvet mint tannyelvet felvétetni sürgette, parancsolta a kormány. Szuperinten-

dens Szoboszlai 1855. ápril 21 ikén kelt feliratában „leborulva“ esedezik a bécsi miniszteriumnak, hogy a debreceni gimnázium a magyar nyelvnek, mint tannyelvnek használatában hagyassék meg, s legalább egyideig még ne keljen felvenni a németet. De a kormány nem tágitott semmit, s ha emlékezésem nem csal; Szoboszlainak épen bekövetkezett halála után csakhamar már a debreceni gimnáziumban is elkezdettek egy-két tudományt német nyelven tanítani a hun-scytha-magyar ifju nemzedéknek, s bizonynyal nemcsak Debrecenben, hanem más magyar gimnáziumokban is volt erre eset, és pedig felekezeti különbség nélkül.

Istenem! mit mondott volna egy Mátyás király, vagy egy Bocskai és Bethlen, ha látták volna, hogy hova jutott az ő nemes nemzetök!

Természetes, hogy a protestáns egyház sem maradhatott némán, hanem több ízben esedezett az egyházi autonomia visszaállításaért, ez uton remélvén az iskolaügyre nézve is némi könnyebbülést. Midőn az 1856-ik évben gróf Thun osztrák miniszter egy kiadott terv szerint a magyar protestáns egyház szervezésének is neki fohászzkodott: ez ellen a kerületek folyamodtak és zsinatot kértek; a zsinat feladataul jelöli ki a tiszántuli egyházkerület azt is „hogy iskoláinkat, melyek egyházi életünknek életgyökerei s azzal elválaszthatatlanul összefüggenek, az 1791. XXVI. 5. § értelmében magunk szervezhessük.“

1857. ápril. 20-ikán a dunamelléki, dunántuli és tiszántuli reformált egyházkerületek küldöttsége állott Bécsben a felség előtt. Mindenik kerület külön folyamodványt nyújtott be, a zsinattartás, az iskolaügy és a nemzeti nyelv ügyében. Az összes küldöttség nevében tett előterjesztés pedig, ezeket mondja az iskolaügyben: „hitelveink szerint nekünk az iskolát az egyháztól elválasztani nem szabad, s közös a meggyőződés, hogy az 1791. XXVI. 5. értelmében teljes önrendelkezésünk alatt álló iskolák nélkül a legcélszerűbb egyházrendezés mellett is, egyházügyünk tövemetszett fához hasonló.“ .. „Méltóztas-

sék legkegyelmesebben megengedni, hogy addig is, míg tartandó zsinat általegyházi és iskolai ügyünk végelintézését eszközölhetnők, mi iskoláink felett, az 1791. XXVI. 5 §-a értelmében, a mindenkor tisztelettel fogadott felsőbb felügyelet mellett, autonomikus törvényszerű testületeink által magunk rendelkezessünk; a többször idézett törvénytől eltérő megszorítások alól felmentessünk és hogy ily értelemben rendezendő iskoláink státusérvénnyel birjanak.“

Természetes, hogy a kormány ezekre sem hallgatott semmit. A kerületek ezt jőltudva, később nagyobb mértékben elkezdenek bátran szembe nézni a kormánnyal s tetteleg visszahelyezkedni az autonomia alapjára. Különösen a tiszántuli egyházkerület közgyűlései, oly bátor lépéseket tettek az autonomia és nemzeti nyelv ügyében, a melyek Domokos Lajos korára emlékeztettek. Legyen dicsőség Isten után Tisza Kálmánnak*), mert kiválólag neki köszönhetjük azt, hogy Tiszántul más szellők kezdtek lengedezni. Itten az 1857. augusztusi közgyűlés határozottan kimondá az autonomiához tetteleg ragaszkodását, s hogy a kormánynak bármiféle iskolaügyi rendeleteit csupán és egyedül indítványoknak tekinti; elrendelte egy hitfelekezetünk elveivel és érdekeivel egyező tanrendszer készítését, s egyszersmind felirt, hogy a kormány mi hozzánk többé németül ne írjon, hanem csak magyarul, és pedig ne a szuperintendenshez, hanem egyenesen a közgyűléshez. Természetes, hogy mindezek következtében, a debreceni főiskola elvesztette a nyilvánosságot és azzal együtt az érettségi vizsgák tartásának jogát stb. Jött azonban az olasz háboru s Bécsnek gyakori veresége a csaták mezőin. Jöttek másnemű vereségei is a magyar protestáns egyházra kibocsátott pátens ügyének mezején.

Mind az egyházi, mind az iskolai autonomiára nézve kedvező idők állottak be s ezeket a protestáns egyház, kellőleg felhasználni nem is mulasztotta el.

*) És nagy mértékben e jeles dolgozat írójának.

Az 1860-dik évi szeptember 25—26 napjain a magyarországi négy reformált egyházkerület egyetemes értekezletet tartott Debrecenben, leginkább az autonomia teljes visszaállítása ügyében. Ezen értekezlet az iskolaügy tekintetében is az autonomiának teljes és tökéletes tettelegessé visszaállítását javallja, s ezen javallatot a kerületek el is fogadták és tetteleg életbeléptették. A tiszántuli ref. egyházkerület az 1860. október 8-dikán tartott közgyűlésében jegyzőkönyve 13-dik száma alatt így határozott e tekintetben:

„A magyarországi négy reformált egyházkerület egyetemes bizottmánya folyó évi szeptember 25—26 napjain, Debrecenben tartott ülésének 8-dik szám alatti javallatában, nemcsak az egyházra, de az azzal lényeges és törvényes egybeköttetésben álló iskolákra nézve is, a törvényes önkormányzati jogokba való teljes visszahelyezkedést egyik legfőbb s mulaszthatatlan teendőnek tartván: ehez képest indítványba hozza, hogy az egyházkerületek a kebelökben levő minden iskolákat, az 1791. XXVI. 5. értelmében vegyék kormányzásuk alá, s ezeknek mind kül, mind belső dolgait, mind anyagi, mind szellemi tekintetben tartsák felügyeletök, illetőleg ellenőrködésök alatt s általában önnön kebelökben semmi oly iskolát ne tőrjenek el, mely az egyházon kívül álló bármely más hatóság direkt befolyásától függene, sértetlen maradván mindezek mellett hazánk törvényes fejedelmének a szuperintendencia útján gyakorlandó legfőbb felügyelési joga.“

„Egyházkerületi közgyűlésünk az egyetemes bizottmánynak az iskolákra vonatkozó ezen javallatát, mind elvére, mind tartalmára nézve ezennel elfogadván, sőt mint általa nemcsak évekkel ezelőtt kimondottat, de már tetteleg gyakorlatba is hozottat csak megújítván: ezennel ismételve nyilvánítja, azon változhatatlan határozatát, miszerint minden kebelében levő iskolákat, amelyek épen oly nyilvánosak és törvényesek, mint a mily nyilvános és törvényes örök érvényű békekötések által biztosított egyházi szabadságunk, egyedül az egyházi törvényes hatóságok törvényhozása, kormányzása és igazságkiszolgáltatása alatt állóknak és állha-

tóknak nyilvánít; ugyanazért minden egyes gyülekezeteket, egyházmegyéket, alapítókat és pártfogókat ezennel arra utasít és kötelez, hogy a körükben és hatóságuk alatt levő iskolákat, az egyházon kívül álló bármely hatalomnak törvényhozási és rendelkezési befolyása alól teljesen felszabadítván, azokat minden tekintetben az egyház törvényes hatóságainak rendelkezése alá helyezték; ezen törvényes és autonomikus intézkedések által semmiképen nem szenvedvén sérelmet, egyházkerületünk meggyőződése szerint is, hazánk törvényes fejedelmének, a dolgok természete s a múlt idők törvényes gyakorlata szerint, kerületünk útján gyakorolható legfőbb felügyelési joga.”

Az 1861-ik évi nagyon rövid életű alkotmányos remények gyors lehervadása után, ismét bizonyos ostromállapotszerű helyzetet üdvözölhetett a magyar protestáns egyház is. Az absolutizmus és bürokrácia ismét kinyújtá körmeit iskolai autonomiánk ellen. A magyar protestáns egyház azonban, tudtom szerint nem tágitott semmit; a tiszántuli ref. egyházkerület legalább folyvást rendületlen szilárdsággal ragaszkodott az autonomiához. Így pl. 1861. okt. kijelenté, hogy az iskolai tanrendszert a legfőbb felügyelés szempontjából csupán tudomás végett és utólagosan, azaz életbeléptetés után terjeszti fel s általában, hogy 1791. XXVI. 5. §-tól semmi szín alatt el nem tér. 1864. ápril. 117. sz. 1865. jan. 6. 11. sz. a. ismét kimondja, hogy a kormánynak iskoláink ügyébe való beavatkozási jogát el nem ismeri. Hogy pedig az autonomia saját részünkről is valami módon veszélyeztetve ne legyen: 1865. aug. 60. sz. a. elhatározza azt is, hogy bárminemű oly felsőbb rendeletet, melynek tárgyára vonatkozólag egyházkerületi végzés még nem létezik, közgyűlési tárgyalás előtt, a szuperintendens semmi szín alatt ne köröztessen.

Ezzel zárjuk be már valahára a történelmi adalékoknak elég hossza nyult sorát és állapodjunk meg itt egy kevésé.

Az előadottakból, azt hiszem, hogy annyi mindenek felett és mindenek előtt bizonyos, hogy a magyar protestáns iskolaügynek van múltja, mégpedig nyilvános küzdelmek között lefolyt és olyan múltja, a mely szakadatlan láncolatban lejt egészen a legújabb időkg, és a melynek származati eredménye iskoláinknak jelenleg még fenálló tényleges és törvényes állapota. Előttünk tehát nincs „tabula rasa.“ Mi nem ugy vagyunk mint voltak például azon puritánok, és mások, kik az északamerikai partokon kikötvé, ottan államokat alapítának, vagy vannak általában azok, a kik egészen újból és gyökeresen most alapítanak egy társadalmat.

Ezek bármiféle új és merész elmélet szerint rendezhetik a nevelés és iskolaügyét; teljes tetszésök szerint gyökeresen újból megállapíthatják, hogy egyénnek, családnak, szabad társulásnak, egyháznak, államnak mi befolyást adjanak a nevelés és iskolaügyére.

Ámde mi nem azon helyzetben vagyunk, hogy ezt tenni felhatalmazva érezhetnők magunkat. Minket maga a józan okosság indít, hogy múltunkat figyelembe vegyük s ebből a jelenre és jövőre tanulságot merítsünk. Annivalinkább figyelembe kell pedig vennünk a múltat, mert ez, a mi protestáns iskoláinkra vonatkozó jogviszonyokat törvényesen szabályozta. Nem csak pusztá történeti fejlődés, hanem jogfejlődés is van tehát előttünk, s igen természetes, hogy ennek tényleges eredményeit, a pozitív jogviszonyokat nem csak mi vagyunk kötelesek figyelembe venni és tiszteletben tartani, hanem azok is, akik velünk jogviszonyban állanak, t. i. maga az állam s annak kormánya és törvényhozó hatalma. A múltak figyelembevételére, sőt tanulmányozására annálinkább utalva és köteleztetve vagyunk, mert a jog a mélyről szó van, s magok az iskolák is, a melyekre e szó alatti jog vonatkozik, nem a mi szerzeményeink, nem a mi vívmányaink, hanem őseinktől reánk hagyott örökségek, illetőleg bizományok, letétemények azok.

Mit mondott volna bármely okos ember pl. arra, ha az 1861-iki vagy 1865-iki magyarországyűlés, mindenek előtt arról tanakodott volna, hogy valami humanisztikus szerkezetet adjanak-e a magyar hazának vagy a reszpublika és demokratia valamelyik alak-

zatát alkalmazzák arra? Épen ilyen hibát követne el a magyar protestáns iskolákra nézve azon egyén vagy testület, aki ezek jövő sorsára vonatkozólag, a mult s tényleges viszonyok teljes ignorálásával, mindenek előtt azt feszegetné, hogy kié a nevelés joga? az államé-e vagy az egyházé, vagy a szüléké? sat. Nálunk a kérdés rég el van döntve, a tér elfoglalva. Itt a nevelés joga nem res nullius, mely cedit primo occupanti. Nálunk a nevelés és tanítás vagy iskolatartás joga a szüléké és a szülék azon szövetségéé, a mely magyar reformált egyháznak neveztetik.

De lássunk már egy két kiválóbb fontosságú elvet, illetőleg tényt, a mely a magyar protestáns egyház jogviszonyainak multjából tisztán áll előttünk.

Mindenek előtt látjuk, hogy őseink minden körülmények közt rendületlen hűséggel ragaszkodtak az autonomiához, mégpedig a teljes, tökéletes, korlátlan autonomiához. A bigott és dühöngő klerussal és a helytartótanáccsal szemben, épenugy mint II. József császár felvilágosodott absolutizmusa alatt, a leggyászosabb véres üldözések épen ugry, mint az alkotmányos szabadság győzelme idején, pl. az 1790°/₁-ik évi országgyűlés alatt, különösen a reformátusok folyvást hívei voltak az autonomiának; és pedig a korlátlan autonomiának. „Irrestricta libertas,” „jus plenum,” „arbitrium,” ilyenek azon eszmék, a melyekkel ők, az autonomia fogalmát helyettesitik vagy világcsitják. Valami egyetemes nevelési elveknek vagy „coordinatio”-nak reánk való kiterjesztésről, magának a királyi legfőbb felügyeletnek rendszeresítéséről ők tudni sem akarnak. Azon források, a melyekből ezek a törvénybe s a gyakorlatba bementek, egyáltalában nem protestáns egyházi források. Protestáns őseink a nevelést a családok oly magán ügyének tekintették mint pl. a háztartás, vagy a család saját birtokán való gazdálkodás, s a szülék szabad szövetsége és jog átruházása folytán, az egyház oly belügyének, mint pl. az isteni tiszteleti ritusok vagy a dogmák. Ugy vélték, hogy az államnak mindaddig nincs joga és oka

az ő iskoláik ügyébe beavatkozni, míg azok az állam létalapját meg nem sértik; a királyi vagy kormányi felügyelet rendszeresítését olyszerű terhelő és aggasztó bizalmatlanságnak és elnyomásnak tekintették, mint pl. azt, ha a kormány királyi biztosokat nevezett volna ki az ő isteni tiszteletök folytonos és rendszeres kémlelésére.

A multakból nyilván levő másik tény az, miszerint őseink ragaszkodtak a protestáns autonomiához nemcsak azért, mert üldözökkel állottak szemben, hanem azért is, mert az iskolai autonómiát a szabad vallásgyakorlat elmulhatlan kiegészítő részének tartották, s azon nézetben voltak, hogy a tudományok legnagyobb részének s az egész művelődésnek van köze a vallással és megfordítva a vallásnak amazokkal. — . . . Ah de ez már tulzás, ez balvélemény, ez bornirtság; — hisz a vallással és egyházzal csak a vallástannak van köze, a többi tudományokat a felekezeti érdekek szolgájává aljasítani teljességgel nem szabad; — így gondolkoznak sokan nemcsak hazánkban, hanem külföldön is. . . Ezen nézetben van tévedés is, van igazság is. — Tévedés az, hogy vallás és vallás, felekezet és felekezet között különbséget nem tesz s általában azt hiszi, hogy a vallás csak olyan mint a festék, melylyel a tárgyakat ilyen vagy amolyan színre be lehet festeni.

A mily különböző a felekezetek mivolta vagy benső jelleme: ép oly különböző azoknak a tudományokhoz való viszonya. A mely felekezet körében az egyénnek szabadsága nincs semmi vagy vajmi kevés, s fő kötelessége minden vizsgálódás nélkül hinni az egyház tanait s követni parancsait; a mely felekezetnek nyilvános isteni tisztelete is legnagyobb részben szertartásokból áll: bizony más viszonya van annak a tudományhoz, mint pl. egy másíknak, mely az egyént önálló vizsgálódásra inti sőt kötelezi, s melynek isteni tiszteletén mindennap magyaráztatik a szentírás. Ki merné azt állítani pl. hogy a nápolyi vagy spanyolországi pápisták vallásfelekezeti élete, éppen azon viszonyban van a tudományokhoz, a melyben pl. a hollandiai vagy skót reformátusoké, s a bánáti nazarénusoké éppen abban, a melyben a bosztoni unitáriusoké. Mint két-

ségtelen történeti tény, közönségesen el van ismerve, pl. hogy a reformációnak azon irányzata vagyis azon hitfelekezeti élet, a mely Zwingli, Kálvin és Melánchton nyomain indult meg, mily életerős egybekötésben s kölcsönös hatásban állott azon kornak humanisztikus műveltségével, annyira, hogy az említett reformátorok jelleme és működése, a hellen és római remek irodalomban való jártasság nélkül nem is képzelhető, nem is konstruálható. Vajjon mondhatjuk-e ezt pl. a methodisták, quákkerek vagy mormonok felekezete alapítóiról?

Nagy tévedés továbbá az, hogy a vallás, egy az ember összes szellemiségétől elkülöníthető ismeretösszegben s cselekvési készségben áll. A Krisztus és az ő evangélioma szerinti vallás legalább egyáltalában nem ilyen; hanem oly el nem különíthető, előre kiszabott határok közé nem szorítható lelki életerő, a mely jelen van mindenütt ott, ahol a gondolkozás és a lelkület nyilatkozik, vagyis áthatja az ember egész szellemiségét, mint a villanyosság vagy a mozgási képesség az egész világegyetemet.

Hanem az már tagadhatatlan igazság, hogy a tudományt semmiféle felekezeti érdek rabszolgájává, vagy egyedárujává tenni nem lehet, vagyis nem volna szabad. De, hát az életben s épen a tudomány és a vallásfelekezeti élet között is, csupáncsak azon viszony lehet-e, a mely van zsarnok és rabszolga között. Szabaddá, függetlenné és tökélyesbülhetővé tette a Teremtő mind a vallásos öntudatot és hitet, mind a tudományt vagy művelődést. Mi szükség ezeket egymástól elkülöníteni s egyiket a másiknak ellenségévé vagy rabszolgájává tenni. Ezeknek szabad és kölcsönös egymásra hatásában van egyik és főfő alapja mind egyesek, mind társadalmak nyugalmanak és erkölcsi tökélyesbülésének.

Eszmék rokonságánál fogva eszembe jut e ponton valami, a miről meg nem állhatom, hogy egy pár szót ne szóljak. Korunknak ama sokat emlegetett jelszava: Szabad egyház a szabad államban, szigoruan véve egy üresen kongó edény, amelyet sok mindenfélével lehet megtölteni. De már, ha nagy szavakat szeretnek mondani az emberek, miért nem mondják például ezeket is: szabad gondolat a szabad államban; szabad egyén

a szabad államban; szabad vallás a szabad államban; szabad iskola a szabad államban sat. Ezek mind fontosabbak, mint az „egyház“, a mely úgy, a mint jelenleg legtöbb országban van, nem is krisztusi institutio s bizonynyal fel fog bomlani idővel, midőn győz az egyéni szabadság, a mely felé a tiszta keresztyénség ketségenkívül gravitál. Tartok tőle, hogy ama harsogó jelszó csak ezt fogja tenni néhol; te se szólj én sem szólok; állam és egyház megosztoznak az egyéni, a családi s minden egyéb létező jogokon s lesz két zsarnoka az embernek. Igenis, szabad egyház a szabad államban; de az egyéni s más nemű lényeges jogok elnyelése nélkül, s kölcsönös egymásra hatással és ellenőrködéssel. Ennek pedig legtermészetesebb s legüdvösebb megfejtése úgy történhetik, ha mind az államnak, mind az egyháznak minden dolgai teljes nyilvánossággal intéztetnek s kebelökben a hivatalok sat. szabad választás útján töltenek be. Ez a szabad lég, szabad mozgás és egészséges vérkeringés a társadalom testére nézve sat.

Az is világos a multakból, hogy őseink, szabad vallás gyakorlatuknak s iskolai autonómiájoknak legfőbb pozitív alapjaiként rendszerént a bécsi és a linci békekötéseket említették fel. Ezek alapján nyilván állíták, hogy a magyar protestáns egyház a maga saját egyházi és iskolai belügyeire nézve szemben az ország alkotmányos törvényhozó hatalmával, anyivalinkább kormányával egyik fél és pedig egyen jogu fél. Ez másképen nem is lehet, mert hiszen önként következik ez a békekötés fogalmából. E békekötések jogi értéke fen áll mind e mai napig. 1791-ben és 1844-ben legalább a magyarhaza alkotmányos törvényhozó hatalma, ide értve a koronás királyt is, nyilván mint érvénynyel bírókra hivatkozik ama békekötésekre, s hogy azóta értékeket elvesztettek volna, képzelni sem lehet. Érvényben vannak hát ama békekötések; a miből önként következik, hogy bármi oly dologban, a mely a magyar protestáns egyház és iskolák autonómiájára tartozik, maga az alkotmányos törvényhozás sem határozhat végérvényesen, felekezetünk beleegyezése nélkül.

Kitűnik továbbá a multakból az is, miszerint őseink az iskolai autonómiát épen nem valami szűkkeblű felekezeti szempontból,

hanem a nemzeti művelődéssel kapcsolatban fogták fel s annak érdekében is használták. A hazai sajtó gyarapítását s felszabadítását, a külföldi könyvek szabad behozatalát, külföldi iskolák akadálytalan látogathatását erőlesen sürgetni el nem mulasztották. Ismételve kijelentették, hogy az autonomia ürügye alatt restségbe merülni, vagy a haladás ellen reakciót indítani teljességgel nem akarnak, sőt mind új tantárgyak felvételére, mind általában a tudományok virágoztatására minden tőlök telhetőt megtesznek, ha látják, hogy azt felekezeti létök veszélyeztetése nélkül tehetik. Az pedig a mi nálok felekezeti vagy vallási s így olyan volt, melyről azt mondták, hogy az az egész tanrendszert áthatja, szabályozza, — nem valami rideg konfesszionálizmus, hanem inkább bibliai keresztyénség volt, s csakis ez az, a mi hivatta van arra, hogy polgárisodást és művelődést s általában az életet áthassa, vezesse. Örömmel látja az ember, hogy magukban az északamerikai s a schweizi köztársasági államokban törvényhozás és népnevelés mily szívesen hallgat ama tiszta keresztyénség elveire. Nálunk e tekintetben a magyar református iskolák a közelmúlt évtizedek alatt nagyon lesüllyedtek. Valami élő vallásos lélek és jellem alig ismerhető fel bennök. „Jóni fog egy jobb kor.“ Ez azonban nem abban fog állani, hogy iskoláink pietisztikus zárdákká vagy prozelitákat fogó hálóká sűjvedjenek, mint a klérus iskolái; hanem abban, hogy nem szégyenljük a mi Urunk evangéliomát, sőt elismerjük, hogy az, az emberiség újjászületésére és vezérletére van hivattatva.

Még egyet, mint a multakból nyilvánvalót fel kell említenem. Közönségesen tudva van, hogy az erdélyi nemzeti fejedelmek és rendek, állami közvagyonból bőségesen segítettek a közintézeteket. De én nem vettem észre, hogy valaha ezen nézetet mondták volna ki: én fizetek: tehát enyim az iskola; — vagy, fizetek: tehát befolyást követelek és pedig az általam fizetett összeghez képest. Ők nem tekintették az egyházat nyerészkedő részvényes társulatlak, s teljesen megvoltak elégedve, ha látták, hogy az általok javadalmazott intézet bármiféle kormány és felügyelet alatt a közjóra gyümöl-

esőzik. Tudtommal az 1848. utáni osztrák kormány volt az első, mely iskolai autonómiánkból bizonyos részt pénzen akart megvenni, amennyiben segélyt ajánlott, de azért aztán a tanárok választásába határozott tényező befolyást követelt. A magyar prot. egyház, tudtommal legalább, sohasem bocsátotta áruba az autonómiát. Követelte, és pedig méltán és jogszerűleg s követelje mindig, hogy neki is igazságos rész adassék azon országos közvagyonból, mely a nemzet közerkölcsiségének s kulturájának előmozdítására szentelendő. Ezen követelés önként és szükségesképen következik a szabad vallásgyakorlatból és az azzal természet szerint együtt járó jogokból, a melyeknek élvezését, ha egyszer kivivattak, nem szabad többé adó vagy sarc alá vetni. Valóban ez történt és történik pedig velünk kisebb nagyobb mértékben mindaddig, míg a kormány, vagy az állam ily értelemmel szól hozzánk: Ti magyar protestánsok, az e földön hazát és államot alapított ősöknek utódai vagytok ugyan, adóztok is az ország közpénztárába és századok óta vannak közerkölcsiséget, tudományt és művelődést előmozdító nyilvános intézeteitek, a melyek folyvást nagy szegénységgel küzdenek; de azért sem az adóból gyűlt országos pénztárból, sem más közvagyonból nem kaptok, vagy legalább nem követelhettek egyházaitok és iskoláitok számára egy fillért se. stb. stb.

Szólnunk kell végre néhány, szót a legközelebbi országgyűlésen létrejött népiskolai törvényről is, természetesen, itt csak egyedül autonómiánk szempontjából.

Ha a törvényterv úgy, amint az a képviselőházhoz eredetileg beadva volt, elfogadtatott volna; annak egyik kérlelhetetlen következése az lett volna, hogy a magyar protestáns iskoláknak tetemes nagy része, néhány év alatt, kipusztult volna a magyar haza földéről. Igenis, mert nem bírták volna ki a magyar protestáns szülők azt, hogy adózzanak a községi vagyis vallásfelekezeti jellem nélküli iskolákra, s az azokkal egybekötött többrendbeli igen költséges intézményekre, és e mellett fentartsák saját iskoláikat is, mégpedig oly állapotban, mint a terv kívánta, a mely különben a legridegebb módon bezáratással fenyegette őket.

E mellett nyilván volt a többek közt, hogy a terv szerint az egész népiskolaügy s így a protestáns gyermekek oktatása is az állam monopoliumává lett volna s a tanítók a kormány, illetőleg az uralkodó párt eszközei sat. lettek volna.

Nem csuda hát, ha a terv a protestáns iskolákról mint ilyenekről egy ígét sem szól, holott a törvényhozás, a békekötések s a történeti fejlődés értelmében századok óta distinctim szól azokról. Most beszorítottak a többi felekezetek létező vagy jó részben csak létrejövendő iskoláival egy tömlőbe vagy prokusztes-ágyba. Természetes, hogy ezen „Gleichberechtigung“ a magyar protestáns iskolákat sújtotta volna a legiszonyubb mértékben, mert aránylag ezek vannak legnagyobb számmal s ezek a legrégibb életűek a magyar hazában.

Egyébiránt az egész törvénytervnek minden oly betűje, a mely a magyar protestáns iskolákra is vonatkozik, nem egyéb mint sérelem reánk nézve, miután ki nem hallgattattunk. Mert az országgyűlés ama 25 tagból állott bizottságának egynehány általa felhitt egyénneli érülködése, a magyar protestáns hitfelekezet kihallgatásának teljességgel nem nevezhető. Én részemről, ki a tiszántuli ref. egyház kerület kebeléből egyedül voltam érülködésben a bizottsággal, beadott emlékiratomban, mind a magyar protestáns iskolák autonómiáját, sőt lételét fényező vészt kimutattam; mind a felekezetnek mint ilyennek kihallgatását sürgettem. Vártam, hogy a mint nyilvánosan ígérve volt, minden felhívott egyén nyilatkozata, a 25-ös bizottság jegyzőkönyvével együtt ki fog nyomatni s így a magyar protestáns egyház látni fogja, hogy mily nyilatkozatok történtek az ő iskoláiról. A kinyomatás azonban elmaradt; de ha még sokáig késni fog: én részemről, említett emlékiratomat ki fogom adni. Igen szükséges volna látni a többi ott jelen volt protestáns férfiak nyilatkozatait is.

Magában a népiskolai törvényben már, a mint az 1868. december 5-ikén szentesítést nyert, s törvénytárunkban áll, nincs meg többé a felekezeti, különösen a protestáns iskolák ellen intézett halálos fulánk, mely a tervben meg volt. Mindemellett is, bár a törvény iránt a legőszintébb tisztelettel viseltessünk: mégis ki-

kell mondanunk, hogy maga e törvény is sérelem, amennyiben a magyar protestáns iskolákról meghallgattatásunk nélkül intézkedik. A törvény tartalmát tekintve, különösen sérelmes egyebek között, pl. az, hogy a kormány iskola felügyelőinek hatósága, a protestáns iskolákra is kiterjesztetik. Nem szükség már az előadottak után bővségesen fejtegetni, hogy mennyire ellenkezik ez különösen a magyar reformált egyház autonomikus elveivel és érzületével. S valóban, ki biztosíthat minket a felől, hogy iskoláinkban nem fognak római kanonokok és püspökök vagy azok érdekeinek szolgálai is vizitálni sat? Fájdalom! a törvény legalább nem biztosít!

Részint sérelem, részint zavarokat szülő következtetlenség van azon pontokban, a melyekben az mondatik, hogy a lelkész, eo ipso mert lelkész, tagja a községi iskolai széknak, és hogy a kormány által kinevezett iskolai felügyelők elnökle alatt álló iskolatánácsba a felekezetek is válaszszaanak tagokat. Az autonom egyház lelkésze elébe, mint ilyen elébe, az egyház tudta és beleegyezése nélkül uj köteleességet nem szabhat senki sem. És ha egyszer a cél az, hogy a községi iskolák a felekezeti érdekek alól emancipáltassanak, s ha azok az iskolai székek és tanácsok merőben állami intézmények, épen ugy mint államkormányi tisztviselő s a felekezeteknek semmi legkisebb felelősséggel nem tartozik a tanfelügyelő: mi szükség akkor az autonom egyház lelkészeit és képviselőit ama hatóságok kebelébe s az iskolafelügyelők vezetése és hatósága alá oda állítani. Est statio seperata, ac diversum genus! Láttuk, hogy a magyar ref. egyház folyvást ragaszkodott azon elvhez, hogy ő, iskolai ügyeben csak egyedül magával a felséggel áll közvetlen törvényes viszonyban, a Schulinspektorokat még közegekül sem ösmerte el, s midőn az 1791. XXVI. 5. §-ba, a protestáns rendek akaratán kívül, a fejedelmi legfőbb felügyelet rendszeresítésének eszméje csakugyan bement: ki lön mondva, hogy ama legfőbb felügyeleti hatalom „az ország törvényes hatóságainak utján“ „via legalium regni dicasteriorum“ gyakorlandó. Ha immár a kerületi tanfelügyelő nem országos „dicasterium“, sőt nem is „dicasterium“; akkor autonomikus

jogaink itt is csorbulást szenvedtek, mert közénk és a felség közzé pusztán egy kinevezett hivatalnok állittatik, és pedig már nem egyszerűen mint „ut“, mint néma közeg, hanem mint vizitátor sat.

Adja Isten, hogy a törvény böles és nagyon tapintatos végrehajtása oszlasson el minden aggodalmat; mert különben több mint hihető, hogy be fognak következni azon megmérhetetlen zavarok, amelyekről b. Eötvös 1848-ban emlékezett.

Oh de hát mindörökre az autonomia szűk sáncai között kell-e nekünk harcolnunk; arra vagyunk-e hát már kárhoztatva, hogy gyermekeink nevelése ügyében mind végig féljünk, aggódjunk, gyanakodjunk, védekezzünk? Nincs-e tehát már jobb jövőndő a mi számunkra?

Van jobb jövőndő igenis! Csakhogy ennek határozott feltételei vannak!

Én részemről a kálvinizmus egyik dicsőségének tartom azt, hogy az ő kitűnő fészkeiben Hollandiában, Skóciában, Észak-amerikában annyira nevelte a népiskolát, hogy azt saját szárnyaira bocsáthatta, s a végre, hogy ezt vész nélkül tehesse, mind egyházi, mind politikai és társadalmi tekintetben létrehozta, vagy létrehozni és megszilárdítani segítette a kellő helyzetet, azon helyzetet t. i. melynek alapja, éltető levegője a valódi szabadság.

Avégre azonban, hogy ez, a mi hazánkban s a magyar protestáns egyházra és iskolákra nézve is megtörténhessék, elmulthatatlanul szükséges lenne a többek között pl. az, hogy

a magyar haza alkotmányos szabadsága és függetlensége teljes mértékben biztosítva és megszilárdítva legyen, mégpedig nem csak kívülről, hanem belőlről is, tehát az uralkodó vallásnak s polgári és politikai jogok valláshoz köttetésének még csak árnyéka is elkerültessék;

az egyénnek teljes tökéletes, korlátlan vallásszabadság biztosíttassék;

a törvényben bevett és beveendő felekezetek között az államhozi minden viszonyra nézve teljes tökéletes egyenlőség és viszonyosság legyen;

hozattasék őszintén és igazán tisztába, hogy miként állunk tehát az 1848. XX. t. c. eme pontjával: „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közálladalmi költségek által fedeztessenek; végre

a klérus kezében levő mindenféle országos közvagyon vétessék az állam kezelése alá, s minden felekezeti különbség nélkül fordíttassék országos közjóra.

„Huh rabló! Cape, rape! Ugy-e? kiált itt fel némelyik méltóságos s még annál is nagyobb főtisztelendő ur.

Én, édes urak, e tekintetben csak az általam is őszintén tisztelt nagy hazafival Deák Ferenczel és Klauzál Gáborral értek egyet, noha egyik sem eretnek. Deák Ferenc így szólott egykor a többek között a katolikus alapítványokról; „ne hasonlítsa ezeket senki össze a magán alapítványokkal, mert a katolikus alapítványoknak nem csekély része a státus javaiból adatott már Szent István által azon jószágokból, melyeket a státus közszükségeinek fedezésére szaktottak ki eleink akkor, midőn az országot felosztották. A protestánsok és óhitűek minden alapítványai magán alapítványok; ezekhez a státus nem járult semmivel.“ A nem rég elhunyt Klauzál Gábor pedig, természetesen nem halála után, mint némely legendahősök, hanem életében, így szólott egykor: „Attól félnek sokan, hogy a katolikus roppant fundációkat nem szabad érinteni. Ezeket nem csak szabad érinteni, hanem kell is érinteni; mert ezek javakból állanak, melyek akkor adattak a nevelésre, midőn még egy vallás volt Magyarországon.“

De teljes igazságot tartalmaznának ezen szavak, ha soha Deák Ferenc és Klauzál Gábor ki nem mondotta volna is azokat. A mily igaz az, hogy a magyar státust nem csupán a római katolikus papok, sőt nem is csupán római katolikusok alkotják: épen oly igaz az, hogy a mi a státusé, az nem csupán a római katolikus papoké, nem is csupán a római katolikusoké, sőt . . . elismerem nem is a kálvinistáké, hanem a szabad bazaar egyeteméé, a mely részben vagy egészben lesz, ha tetszik neki ma unitáriussá, holnap quakkerré, a nélkül, hogy lelkiismeret szabadsá-

gának ezen használása miatt bármi jogában legkisebb zavart vagy csorbát szenvedne.

De hol állunk mi azon időtől, a melyben ama feltételek teljesítve lesznek? Igen messze!

Hogy mily messze: mutatják a közelebbi országgyűlésen létrejött vallásügyi törvények, szabadelvűség dolgában mögötte állanak ezek nemcsak a műveltebb és szabadabb európai népek törvényhozásának, s legközelebb már épen magának az osztrák törvényhozásnak is, hanem több tekintetben alatta állanak még azon színvonalnak is, melyre a vallásügyi törvényhozást, a magyar országgyűlés alsó táblája már a 30-as és 40-es években felemelte, s különösen reánk vonatkozólag messze vannak még a bécsi és linci békekötések szellemétől s Erdélynek XVI-dik századi vallásügyi törvényeitől.

Hát még ha figyelembe vesszük, nemcsak azt a mit tett, hanem azt is, hogy mit nem tett a közelebbi országgyűlési többség a vallásügyben? *Difficile est satyram non scribere!*

Nincs tehát még most sem helye, sem ideje annak, jó protestáns atyámfia, hogy autonom felekezeti iskoláidról akár egészben, akár részben lemondj. Az egyes protestáns szülék vihetik gyermekeiket bármiféle intézetbe, anélkül, hogy a protestáns egyház akár anathémát, akár zsandárt küldene utánok: de maga a felekezet autonom iskolai jogainak teljes gyakorlásáról, most még, önszéleztetése nélkül le nem mondhat, magáról a jogról pedig, ha netalán szünetelni fogna is annak gyakorlása, és a felekezeti iskolai vagy on-ról soha és semmi szín alatt; mert ezek a felekezet időszerinti tagjainál csak oly letétemények, a melyeket megőrizni és a maradéknak átadni tartoznak.

Nélkülözés, türelem és harc tehát még jó darabideig a mi sorsunk; de azért Kalvinusként: „*Quoniam manet veritas Domini firma et: inconcussa in specula nostra ad finem usque perstemus; donec appareat, quod nunc absconditum est, Domini regnum.*“

Addig is jó olvasó légy boldog és felőlem emlékezzél jó indulattal! Debrecen, 1869. június 3.

RÉVÉSZ IMRE.

T o l d a l é k.

Conceptus Repraesentationis, per quam Superintendentiae, Normae et Directionis in Scholas H. C. addictorum introductionem deprecantur. Originale Submissum Viennam 16-a Augusti 1788.

Augustissime Imperator et Rex Apostolice!

Cum anno labente Mense Februario, Comitatus Bihariensis, de conscriptione Scholarum nostrarum Trivialium, Intimato Consilii R. L. ddo 3-ae Novembris Nro 39,056/2467. praescripta, a Superintendente nostro Trans-Tibiscano Relationem, et simul facti etiam rationem exegisset, cur Relationem, seu Conscriptionem illam, Inspectori nationalium scholarum, qui eam sub 21-a Decembris 1788. expetierat non transmisit? Coactum fuerat Consistorium ejusdem Trans-Tibiscanae Superintendentiae, ad literas Comitatus sub do 20-ae Februarii anni hujus sequens responsum dare:

„Notum esse Excelsis Instantiis, quatuor Superintendentias H. C. adictorum in Regno Hungariae existentes, inde a publicato in Ratione Educationis novo scholarum Studiorumque Systemate, in cunctis Repraesentationibus suis, in scholarum negotio factis, et postremo illa etiam, quae anno praeterito circa 9-am Novembris exhibita fuit, cum plena evidentia ostendisse, illam Scholarum et Studiorum Directionem, quae in Ratione Educationis publicata est, quoad Scholas H. C. addictorum, cum libertate Conscientiae, et cum libero religionis, Scholarumque exercitio, consistere prorsus non posse.

Ob hanc adeo certam, evidentem, et summi plane momenti causam, et quia nullum tale Institutum, nulla causa tam gravis dari, aut excogitari potest, in cujus gratiam legalis Religionis suae libertas tolli, aut saltem laedi, imminuique posset: nulla etiam in eo fuit possibilitas, ut H. C. addicti, Scholas suas Directioni illi submitterent, sed necessario inhaerendum illis fuit, quemadmodum proprietati et separationi, ita etiam Directioni propriae Scholarum suarum, velut justae et legali, quam hactenus a primordio Reformationis in Hungaria exercuerunt; ab hac enim recedere non aliud esset, quam religionis suae libertatem evertere, et Religionem suam in Hungaria citius aut tardius exstingvere.

Quapropter non morositati, aut inobedientiae, sed rei naturae, atque inevitabili necessitati tribuendum esse, quod Superintendencia haec, Studiorum Directioni, de statu Trivialium H. C. Scholarum Relationem facere non possit, verum eandem, ut Benignae Voluntati Regiae satisfiat, ex homagiali obsequio, alia, cum libertate Religionis,

conciliabili via, quam primum conscriptio peragi poterit, submittere, atque id, quod libertas Religionis, quae ex Benigna quoque Suae Majestatis Sacratissimae intentione, immota atque illaesa stare debet, talem Directionem non admittat, hac etiam occasione, cum profundissima submissione proxime repraesentare cogetur.

Priusquam vero Repraesentatio haec fieri potuisset, supervenit Intimatum Consilii R. L. sub do 17-a Aprilis anni labentis, Nro 15, 199, cujus formalia haec sunt:

„Seine Majestät haben gnädigst zu entschlossen geruhet, dass gleich wie bei der Debreciner Reformirten National-Schule, die Normal Lehr-Art eingeführet, und jene der Aufsicht des K. National-Schulen-Inspectors untergeordnet werden solle, eben das nemliche in Vervolger unter 4-ten October 1785, Nro 28,427. erlassenen Verordnung, auch bei den übrigen Reformirten Schulen zu geschehen habe.

Es wird daher dieser Comitatus, der in seinem Mittel besthenden Superintendentz ernstlich auftragen, dass Sie sich, nicht in dem geringsten, weder mittelbar, noch unmittelbar beugehen lasse, diesfalls hinderlich zu sein, vielmehr selbe den K. Studien Ober-Directorn, und National-Schulen-Inspectorn, allen Vorschub, und Mitwirkung, um so mehr leisten solle, dass wiedrigenfalls, selbe einer unnachsichtlichen Verantwortung um so mehr unterzogen werden würde, als man dadurch, nur einzig und allein die Ausbreitung der gleichförmigen Lehrart in allen National-Schulen des Landes zum Zwecke hat.“

Postremo, sequens etiam a Regio Locumtenentiali Consilio Intimatum sub 5-a Junii anni hujus Nro 21,824/1731. ad Comitatus expeditum est:

„Seine Majestät haben allergnädigst zu entschlossen geruhet, dass nachdeme, sowohl das Hungarische Literar-System, als auch durch die erfolgte Allerhöchste Verordnung von 31-ten August 1785, Nro 10,744/469. festgesetzt worden ist, dass die Protestantische Schulen unter der allgemeinen Leitung der Ober-Studien Direction, jenes Bezirks, in welcher selbe sich befinden, stehen sollen, bei dieser mit Wohlbedacht, und nach genauester Prüfung aller dagegen durch die Protestanten erregten Anstände getroffener Vorschrift, es ein für allemal sein bewenden habe, als hieraus für ihre Religions Freiheit, welche sie in dem, durch Seine Majestät, und selbst durch die Landesgesetze ihnen zugedachten, vollen Masse immer geniessen sollten, nicht die mindeste Kränkung entstehen, noch mit Grund besorgt werden kann, und überdiess noch zu ihrer gänzlichen Beruhigung, in dem 17. §. der obangefürten Verordnung vom 31. August 1785, ausdrücklich gestattet ist, über ihre Schulen, ob schon diese, wie die

Katholischen, der Ober-Aufsicht der im Namen des Königs angestellten, und ohne Unterschied der Religion gewählten Directorn unterworfen sein müssen, gleich wohl die unmittelbare Aufsicht ferner zu behalten.

Gleichwie nun diesem höchsten Auftrag gemäss, worüber auch die Superintendenten zu belehren sind, allein bei der betreffenden Ober-Studien Direction veranlassen wird, dass über die National Schulen des Grosswardeiner Bezirks, von den Reformirten Aufsehern der Tabellarische Bericht nochmals gefordert werde, eben so wird dieser Gespannschaft hierdurch aufgetragen, die Debreziner Superintendenz mit allem Ernst und Nachdruck dahin zu verhalten, dass selbe binnen Zwei Monaten a dato percepti, diesen Tabellarischen Bericht, an den Grosswardeiner Studien Pro-Director Tokodi unausbleiblich übermachen, im Weigerungsfalle aber, die specielle und namentliche Anzeige über jeden, dem höchsten Willen Seiner Majestät widerstehenden Schulen-Aufseher anher zu machen, um so dann solches Seiner Majestät im Unterthänigkeit vorlegen zu können.“

In his Intimatis, nulla ejus fit mentio, an praecursorum Responsum Superintendentiae Trans-Tibiscanae Majestati vestrae Sacratissimae relatum sit, vel minus? neque jam sola Trivialium Scholarum Conscriptio, sed directe introductio normalis Methodi, sicut in Debrecinensi, ita etiam in reliquis H. C. addictorum Scholis imponitur, ac simul eadem Directioni etiam Inspectorum nationalium Scholarum et Superiorum Regionum Studiorum Directorum subijci praecipitur, addita etiam comminatione in Superintendentias, non solum si haec impedire tentaverint, verum etiam si Regiis Studiorum Directoribus et nationalium Scholarum Inspectoribus adjumentum, cooperationemque suam in his denegaverint, et in Curatores Scholarum nostrarum, qui haec recusarent, ut tales, singuli speciatim et nominatim represententur. Jamque ad horum effectuationem urgemur per Inspectores nationalium Scholarum, per Regios Studiorum Directores, per Magistratus, per Vice-Comites. Cum itaque his Consiliis R. L. Intimatis, eo nos, fideles certe, et non propter metum, sed ut Apostolus nos docuit, propter Conscientiam obsequentes subditos, eo angustiae redactos conspiciamus, ut vel mendatis Regiis inobedientes esse, vel Jura atque Libertates Religionis nostrae prorsus deserere et negligere debeamus: unicum quod nobis adhuc superesse potest perfugium, in justitia Majestatis vestrae Sacratissimae, durissima alterutrum eligendi necessitate liberare, nobisque Jus in Scholas nostras, et conjunctam cum hoc earum Inspectionem prorsus integram conservare clementer dignetur, supplicibus apud Majestatem

vestram Sacratissimam precibus intercedendum esse arbitrati sumus. Licet enim, per continuas Consilii R. L. Comitatumque ursoriones vix tantillum temporis nobis relinqui videamus: tamen quid quid interea nobiscum actum fuerit, hoc Deo committendum, illud vero ad Majestatem vestram Sacratissimam refugium intermittendum nobis non esse intelligimus; quanquam alioquin, si nempe haec tanta necessitas nos non compulisset, statueramus hoc belli tempore, quoad hujusmodi Religionis Gravamina, altum omnino silentium observare.

Repetitione eorum, quae de norma et Directione Studiorum a tempore publicati Scholarum Studiorumque Systematis, in multis Instantiis nostris et Reflexionibus anno 1783. exhibitis, dicta sunt: Majestati vestrae Sacratissimae molesti esse nolumus; sufficit hic (quia longiorem rerum eo pertinentium pertractationem nec tempus admittit) ad eas, quae contra Uniformitatem et Directionem in Ratione Educationis propositam adductae sunt rationes, tantum provocare, cum illae hactenus elisae non sint, imo per Commissionem Viennensem cum fine anni 1784. celebratam, saltem in eorum praesentia, qui ex protestantibus eo evocati fuerant, nec reassumptae fuerint. Brevibus ergo substantiam rei, et praesentem quaestionis statum complectemur et quia stringimur, nec aliud praeter Jura nostra praesidium habemus, cogimur ad ea submissee provocare, eaque cum profundissima homagiali reverentia, prout sunt, ita in medium proferre.

1-o. Religionis nostrae Libertas et connexum cum illa publicum in Hungaria exercitium, cum Templorum et Scholarum usu atque possessione conjunctum, non per Donationem, Privilegium aut Edictum quodpiam, sed per Pacificationes viennensem anni 1606. Nikelsburgensem anni 1622. et Lincensem anni 1645. acquisitum est. Pacificationes istae, quoad partem utramque contrahentem, nihilo minorem obligandi vim habent in Hungaria, quam Pax Vestphalica in Germania. In Executione harum Pacificationum, statim Diaetalibus articulis, per utramque partem acceptatis, et hoc declaratum, ut ad praecavenda odia et dissensiones, quae libet Religio suae professionis Superiores habeat, et contra occupationem Scholarum provisio facta est articuli 14. 1647. — A tempore illo, anno quippe 1606. libere Scholas nostras exercuimus, sub illa, quam Pacis Instrumenta, eorumque Executio nobis detulit propria Directione, juxtaque illam, quam nos ipsi eligere voluimus, docendi normam. Neque unquam vel directio ulla vel normae ad Uniformitatem accommodatio, in iisdem praetendebatur. Est igitur haec Possessio et Observantia ferme duorum jam Seculorum, quae

vel sola, etiamsi nullae Pacificationes intercessississent, firmum jus dare posset, cum praesertim :

2-o. Natura Religionis, Jus naturae, Jus Patriae Potestatis, hoc idem exigit,

Quid enim nobis Jus in Scholas nostras, cum libertate Religionis tam arcte conjunctum prodesse posset, si earum Directio, e manibus nostris eriperetur, et superiori Studiorum Directioni traderetur?

3-o. Nihilominus tamen, quoniam studium illud emendandae Educationis, quod nunc in Europa tantopere viget, in se laudabile est, et si intra suos maneat limites, atque ad rectum scopum dirigatur, haud parvos tam Religionis quam Reipublicae fructus ferre potest: nec hactenus in promovenda Benigna Majestatis vestrae Sacratissimae circa Scholas intentione, segnes aut morosos nos praestitimus. Imo mox, anno nempe 1783. ultro nosmet obtuleramus, non quidem ad hoc, ut normae et uniformitati, quae praescripta est, aut dehinc praescriberetur, Scholas nostras subjiciamus, hoc enim foret nobis et posteritati etiam manus ligare, et omni Scholarum Studiorumque, libertati renunciare, sine qua, Religionis et conscientiae libertas, ne concipi quidem potest: verum ad hoc, ut in Scholis nostris nationalibus, aliisque, eadem, quantum per circumstantias nostras licuerit, Disciplinae et Linguae tradantur, ordo etiam, et docendi Methodus, normali illi ordini ac docendi Methodo, non quidem per omnia, sed quousque id, absque damno literarum et Religionis fieri posse judicaverimus, quam proxime per nos accomodetur. — Quo ipso, cum ad essentiam rei nihil amplius sit necessarium, finem illum, qui in educatione proponi debet, obtineri potuisse, atque adeo oblatum nostrum aequitati consentaneum fuisse, studium etiam exhibendi homagialis obsequiis re ipsa et abunde demonstratum a nobis esse, ipsam quoque Majestatem vestram Sacratissimam benigne agnituram non dubitamus.

4-o. Normalem illum, qui praescriptus est Docendi ordinem et modum, multis gravibusque vitiis laborare, vel maxime autem eo, quod nulla solida scientia, sed tantum Mechanica aliqua et superficiali notitia, mentes imbuat, consequenter illuminationem non promoveat, sed impediat, et quod plus est, societatem, hominibus ad nullam professionem aptis, repleat, et facile demonstrari posse putamus, et jam experientia quotidie magis magisque comprobatur. Sed sit illa nunc optima, sit etiam Religionis protestantium in nulla re damosa, aut praejudiciosa (licet in multis praejudiciosam esse pariter evictum est) quis nobis cavebit, eam, in perpetuum immutabiliter ita ut nunc est mansuram? Obstat nunc quidem forte singularis in Tolerantiam, quam Majestas vestra Sacratissima proficitur propen-

sio, ne omnes introducendae in Scholas nostras Uniformitatis et adimendae a nobis earum Directionis infaustae consecutiones simul erumpant. Sed quam facile accidere potest per temporum vicissitudines, ut nimius ille Religionis aestus, qui nunc tantisper remisisse videtur, vires iterum resumat, omnibusque, quibus per Uniformitatem et Directionem poterit malis, Scholas nostras, Studiaque nostra affligat. Certe, ubi semel a Constitutionali Jure ac observantia recessum, et sub normam ventum fuerit, non patebit amplius hinc regressus ad priorem statum, utcumque progressu temporis, norma in majus Religionis nostrae praejudicium mutetur, contra nos eadem semper allegabitur Uniformitatis servandae ratio, quae quidem vel ideo infirma est, quod in omni respectu, praesertim vero in applicatione nimium concludat, si enim sola Unaformitatis ratio sufficeret, ita nihil firmum, nihil stabile esse posset. Et profecto

5-o. Scholae nostrae, in quas norma et uniformitas cum obligatione eam observandi introduceretur, deinceps non magis nostrae dici possent, quam quaevis Rom. Catholicorum Scholae, quas nostri liberi frequentarent,

6-o. Quanto autem minus ille nostrae dici possent, si Directioni etiam illi, quae in Ratione Educationis constituta est, subjicerentur? Nam licet ipsa jam norma, magnam Directionis partem in se contineat: tamen in executione, tam multa ab ingenio, principiis, studiis hominum pendent, et in deligendis constituendis, formandis, flectendis, cogendis Magistris et Localibus Directoribus, admittendis, item ad altiora studia vel non admittendis pueris, tantum potest Superior Directio, quantumcunque voluerit; ut si quid adhuc norma reliquisset, hoc Directio centies nobis ablatura esset. Neque enim

7-o. Per hoc Juri proprietatis, quod in Scholas nostras habemus, satis prospectum esse dici potest, quod immediata et localis Scholarum, nostrarum Directio, nobis adhuc relinquenda censeatur. Si enim haec localis Directio, Regiis Studiorum Directoribus, et nationalium Scholarum, Inspectoribus subordinata esse deberet, ita locales nostri Directores dirigentur tantum, et non dirigerent, manifestum est, nos in hoc casu nomen tantum Directionis, et non Directionem ipsam retenturos, adeoque, omne Jus in Scholas nostras, re ipsa amissuros fore. Quod jam vel in se gravissimam esse juris proprietatis per Pacta publica stabiliti laesionem, ipsa Majestas vestra Sacratissima benigne perpensura est. Neque sane

8-o. Obverti potest, partem Directionis nobis vel relictam, vel delatam haberi, quod ad officia Regionum Directorum et nationalium Scholarum Inspectorum nonnulli ex Aug. et H. C. addictis denomi-

nati, actu iisdem fungantur: illi enim praeterquam quod non a nobis eligantur, et conditio ipsorum prorsus precaria sit, nisi officio suo renunciare velint, nihil ex se, sed omnia ad normam ex praescripto Institutionis et Mandatorum agere debent, etiam contra Jura et Libertates propriae Religionis, ut jam casus emersit in negotio ita dictarum mixtarum Scholarum, quando nuper vir nostrae Confessionis, ex Speciali Consilii R. L. Mandato, tentamen facere debuit, ut Mixtarum Scholarum receptionem, uni ex praecipuis Ecclesiis nostris persvaderet.

Simile huic est, sed multo majus, quod sicut primum in illo ipso Mixtarum Scholarum negotio, ita nunc in casu praesenti, praesinserto Consilii R. L. Intimato, ipsae jam Superintendentiae, quae ex officio suo, et ex conscientia pro legali Scholarum nostrarum proprietate, separatione et libertate agere tenentur, et de his mentem suam toties aperuerunt, cum comminatione prohibeantur introductionem normae et Directionis impedire, quin e contra expresse jubeantur ipsaemet in hunc finem cooperari, et nationalium Scholarum Inspectionibus, omne adjutorium praebere.

Quibus rebus tartum abest, ut metus H. C. addictorum minuat, ut potius his admoniti fuerint, quanto versentur in periculo, dum rem eo deductam vident, ut naturalibus Religionis suae; ac libertatum ejus Defensoribus, facultas mediaque Defensionis adimatur, iique pro Instrumentis in contrarios fines assumantur. Admoniti per hoc sunt, quid ex mutua Templorum inter diversas Religiones ad simultaneum usum communicatione? quid ex Scholarum commixtione, vel potius Unione? quid ex Instituto Pauperum atque Eleemosynae Commixtione? quidve a tanto Uniformitatis, Communionis, et animorum unionis studio expectari possit? Non est ignotum protestantibus, antiquum Cleri R. C. Hungarici Projectum, de Scholis Protestantium in potestatem suam redigendis. Ab horum omnium, aliorumque adhuc projectorum, factorum, et diversarum circumstantiarum connexionem, videtur quidem Clerus expectare Unionem in ipsa etiam Religione indirecto et inperceptibili modo procurandam: sed quia protestantium attentionem et vigilantiam, jam pridem haec extraordinaria phaenomena excitarunt; Ecclesia vero R. in illis suis distinctivis Dogmatibus, quae protestantibus semper inacceptabilia erunt, nihil mutavit, nec mutare velle aut posse, ulla adhuc est apparentia: talia Cleri R. C. molimina suapte evanescere oportebit. Nihilominus tamen haec omnia maximam et justissimam Protestantibus praebent causam evigilandi, et a Constitutionalibus antiqua possessione firmatis, imo naturalibus Religionis suae et Scholarum Libertatibus ne latum quidem ungvem recedendi: quibus, sicut Religio sua, ita ejus Liber-

tas, vita ipsa carior est, pro qua majores eorum suum sanguinem profundere non dubitarunt.

9-o. De Majestate quidem vestra Sacratissima supponere semper debemus, eam bonos fines sibi propositos habere, media etiam ad hos fines apta eligere: sed tamen, quoties Constitutionalia eaque Religionis et Conscientiarum Jura finibus illis obstant, ut in praesenti casu, Majestatem vestram Sacratissimam, toties pro Justitia stare, proque summa sapientia, aequitate, et magnanimitate sua, nec velle aliter judicare, quam ut fines illi, quantumvis boni alioquin esse censeantur, cedere Constitutionibus debeant, et talium projectorum Executio intermittere: quia si Pacta bilateralia et Constitutiones H. C. addictis Jus dederunt; Jus illud in eo consistit, ut H. C. addictis ab eodem Jure non recedere jus fasque sit, Majestas vero vestra Sacratissima, Jura eorum Constitutionalia alterare, aut quocunque modo imminuere nolit, verum eadem prout sunt et possidentur, observare et conservare, atque ubi Constitutiones obstant, ibi ab earum observatione nec sibi, nec aliis dispensare velit. Ea enim vera et sancta est Principis voluntas, quae in Pactis et Legibus declarata est.

10-o. Non nos latet, his temporibus in Ditionibus quoque nonnullorum Protestantium Principum, certam pro Scholis normam elaboratam editamque esse. Sed paritas inde aestimanda foret, qualis illa sit norma? an, et quatenus, ad Scholas quoque diversarum Religionum extendatur? an etiam hae Directioni, quali et quatenus subjectae fuerint? qualibus item Juribus illae Religiones ibidem gaudeant? Utcunque tamen ista se habeant, nihil ad nos pertinent, neque Juribus H. C. addictorum in Hungaria ullo modo praejudicare possunt.

11-o. Ut autem pro retinenda propria, libera, integraque, qua semper gavisus sumus Scholarum nostrarum Directione, liberaque docendi Methodo, tantopere laboremus, haec unica nos movet, imo compellit ratio, quod clarum, perspicuum, certumque sit, Uniformitatem et Directionem, omnem Libertatem nostram, et facultatem Scholis nostris ad Conservationem et emolumentum Religionis nostrae utendi, ablaturam, neque ullam nobis eatenus aut securitatem aut spem relicturam fore; quodve exercendum per Regiam Studiorum Directionem in Scholas nostras imperium, hinc quidem cum praesentibus non minus, quam futuris malis nostris, certissimoque amittendi in scholas nostras omnis nostri juris periculo conjunctum, illinc vero ad obtinendum quoque Majestatis vestrae Sacratissimae finem, prorsus non sit necessarium.

12-o. Si hoc non obstaret, quid tandem causae nos movere

posset, ut in hoc puncto tantam constantiam adhibeamus? Praejudicia certe non, nam examinavimus rem serio et diligenter, sine ullo partium, summo autem cum veritatis studio, cui ita dediti sumus, ut eam ubivis conspectam statim amplectamur: nec privata utilitas, ea enim non hanc, quam sequimur, sed contrariam partem svaderet: nec ulla animi pervicacia, quam procul a nobis abesse, Deus novit, cui.

13-o. De Scholis etiam fidei nostrae creditis, ratio nobis reddenda erit.

Eum ergo, omnis veri bonique fontem et authorem, cui curae sunt magna et parva, ipsique, de quibus nunc agitur parvuli; qui corda Regum manu sua tenet, eaque flectit quorsum vult, Supplices oramus, per Dominum nostrum Jesum Christum, ut Regium Majestatis vestrae cor, ad intromittendas humiles has fidelium suorum Subditorum preces aperire dignetur; preces pro re facili et justa, non enim petunt sibi dari, verum solum modo id quod jure possident, relinqui, eumque in finem apud R. L. H. Consilium Clementissime disponi, ut supra puncto 3-o expositum oblatum nostrum acceptetur et ab introducenda in Scholas nostrae Confessionis, ea, quam deprecamur Uniformitate et Directione desistatur.

Submissum Viennam D. Agenti Sam. Nagy, Die 16-a Augusti 1788.

Quatuor Superintendentiae
H. C. addictorum in Hungaria.

TÁRCA.

Péczely József debreceni tanár élete és irodalmi hatása.

(Vége.*)

Péczelynek legutolsó és legnevezetesebb műve 1837-ben jelent meg. „Magyarok története; Ázsiából kijövetelöktől a mai időkig. Debrecen 1837. Első darab, Ázsiából kijövetelöktől az Árpád-ház kihalásáig. 215 l. — Második darab. Az Árpád-ház kihalásától a mohácsi vérnapiig. 480 l.

A XVII. század végétől fogva nem jelent meg könyv, mely a magyar történelmet magyarul és úgy tárgyalta volna, hogy méltó legyen a hazájok történelmét ismerni akaró miveltebbek által olvasgatni. Részint az oktan elvakult pártszenvet és felekezeti ség, részint a körülmények és politikai állapotok nyommasztó volta eszközölték, hogy oly sokáig maradt így hézag a magyar irodalomban betöltetlen. Hiányzott egy oly könyv, mely a magyar nemzet történetét hiven, helyes felfogással, s a művelt rendek szükségeihez alkalmazva adja elő; mely szolgáljon olvasmányul annak, ki hona és nemzete történetét ismervé, fel akarja keresni annak fenséges alakjait, hogy példáikon lelkesüljön, s a mely szolgáljon helyes vezetőül annak, ki hona történetét alaposan tanulni akarja, mely tanítson és lelkesítsen, mely hazafias szellemű s mindenek felett igaz legyen.

Ilyen, mondjuk, nem volt, s nagy hiánynak érezte ezt minden gondolkodni tudó. Mily nagy volt e részben a szükség, bizonyítja, hogy még e század elején is Pethő Gergely jezsuita szellemű művét vagy Fessler és mások német nyelvű dolgozatait olvasta a magyar közönség, elszomorító jelenségként minden igaz hazafira nézve. Innen magyarázható meg azon ritka tünemény, hogy midőn Budai Ézsaiás ily nemű műve 1803-ban megjelent, kapva kaptak azon nemcsak a protestáns, de a catholikus iskolák is. Azonban a megváltozott viszonyok ujonnan felfedezett adatok miatt, Budainak a XVIII

*) Lásd S. P. F. IV. szállitmányát.

század eseményeinek tárgyalásában tulzott loyaltitása, s nyelvének ódon-szerű nehezen élvezhető volta képtelenné tévék művét a hiány pótlására s így még mindig fenmaradt: egy a műveltek felfogásához alkalmazott, valódi történeti szemponttal bíró mű szüksége, s ezen Péczely művének megjelenéseig senki sem segített.

Régen várt a magyar közönség megjelenendő művet oly feszült figyelemmel és várakozással mint épen ezt, részint mert az említett hiányon látta, hogy ez által segítve lesz, részint mert Péczelytől, kinek első latin történelmi műve „oskolánk és hazánk határin kívül is váltig ismeretes, s több külföldi hirlapban dicséssel koszoruztatott“ (mint a Magy. tört. bírálója mondja) csak nagyon kitünőt s érzelmeinek megfelelőt várhatott. Ki latinul úgy irt, hazai nyelvén lehetetlen volt attól sokat nem várni, s a várakozásban nem csalódtak, mert e művet bár kiegészítetlen, méltán sorozzuk irodalmunk e nembeli legelsőbb rendű termékei között.

Előszavában röviden körvonalozza Péczely műve czélját s eljárás módját annak alkotásában. Láthatjuk ebből hogy ő nem akar új tételeket, elveket állítani fel, megelégszik azzal, hogy azt mi már meg van, szívhöz és észhez szóló módon célirányosan berendezve adja elő.

„Céлом — ugymond — oly történetírását adni a hazának, mely rövid legyen szárazság — s érdekes, vastag kötetekre telés nélkül“ — majd így folytatja: „nem elég nekünk írónak csak azon igyekeznünk, hogy vagy sokkal ne fárasztjuk olvasóinkat, vagy hogy jó legyen a mit adunk, hanem a kettőt összekötnünk s azon kell főképen igyekeznünk: mint adjunk kicsinyben minél több jót.“ S valóban neki e feladatot megoldani igen szépen sikerült. Tacitusból vett jelszava szerint (Annal. III. 65.) csak a feltünően szépet vagy rutat szándékozván elbeszélni a hatást műve számára csupán ezáltal is biztosította. Semmit sem hallgat el, miáltal egyiket vagy másikat — a szépet vagy rutat — terjesztheti elének s mindent úgy ad elő, hogy meggyőz vagy lelkesít. Így okvetetlen elérte a célt, minek elérése által magát kielégítve vallja: ifju olvasóinak keble felhevül s tisztelettel telik meg a nagyok, a szép, — utálattal az alacsony, a gonosz iránt, — nemes vágý ébred bennök követni amazokat s kerülni ezeket.

Egyik főérdeme az elfogulatlanság. Tisztán látó, valódi történetészként adja elő az eseményeket, e mellett tudja azokat élvezetesen elbeszélni s igyekszik az igazat mindig kimondani, bebizonyítani. Nem hallgat el semmit, mi a helyes felfogás, megérthetés végett szükséges, mi a dolgokat tisztább világításba helyezi. Nem követi azon irányt, mely mindent a mi magyar, a mi honi, dicsér és magasztal, de azt sem, mely ennek ellenkezője. Bár több helyt kimutatja, sőt kimondja,

hogy igyekeznek honfiaink minél kedvezőbb színekkel festeni, ez őt soha sem teszi igaztalanná. Példa erre Eyzinger (II. k. 230. l.), kiről épenannyi előszeretettel, épen olyan jóindulattal ír, mint akármelyik honfiáról. Az oly annyira dicsért Kálmán, Lajos vagy Mátyás hibáit, s az érdemökhöz képest sötétebb színekkel festett Róbert Károly, Zsigmond jelességeit sem feleli s Giskra, Ujlaki, Zápolya jellemében is vannak feltüntetve egyes szebb vonások. — Ítéletei mindig okadatoltak. Ítéletet mondva nemcsak saját véleményét jelezi, de ugyanakkor meggyőző s helyeslő véleményt költ bennünk olvasókban is.

Itt is különösen a történelem főbb alakjait igyekeznek bár ismer-tetni, sehol e miatt a történetek folyama meg nem szakad, sehol az összefüggés, az érthetőség rovására feláldozva nincs. Épen oly élénk színekkel festi a kort, mint azt, ki benne élt s bár tovább időz is egyes alakoknál, a nagy kép összhangzata és egybefüggése mindig teljes. Ha ki van is egyik vagy másik alak emelve a többi felett, amazok is bírnak az őket megillető fontossággal, s nincs tőlök meg-tagadva a hely, mit megérdemelnek, s azon részeken is, melyek talán árnyékban maradtak a többiek mellett, a nagyobbakhoz képest, — fel van tüntetve a szép és a rut.

Az első darabban különösen Árpád, István, László, Kálmán, II. Endre, IV. Béla alakjait emelte ki s festé ragyogóbb színekkel. S ez természetes. Ki nemzeti fejlődésünk, törvényhozásunk phasisait, történetünk nagyobbyszerű mozzanatait akarja felfogni, nem ezen alakokkal kell-e legelőbb megismerkednie? Ezek képezik az első darab fénypontjait, ékeskedve az előadás minden diszeivel. Kivált a jellemzésbeli ügyesség, tisztaság az, mi e műnek egyik legfőbb jeles-ségét képezi.

A második kötet jóval terjedelmesebb az elsőnél s teljesült, mit róla előszavában mond: „Kit a régi homályfedte századokból kevesebb érdeket nyújthatott első kötet csak valamennyire is kielégített, a kö-vetkező sokkal jobban kifogja elégíteni, a tárgyak, személyek növekedő fontossága természetl a munkáét is növelvén.“ Ezt a második dara-bot Péczely mint egy hirlapi jelentésében maga is mondja, külön-sebb gondnal dolgozta át s kétségkívül ez teszi fejére a koszorút.

Ez általában sokkal szebb, érdekesebb mint az első kötet is. Szép és jó, marquirozottabb alakot öltenek a művészi ecset alatt. Különösen a Nagy Lajos, Hunyady János és Mátyás életét, s a külön-böző belviszályok rémitőségeit tárgyazó cikkeek tündökölnek ragyogó szépségekben.

„Az előadás szerző erős oldala. Ez az, minél fogva görög és

római nagy mestereinek pirulás nélkül közikbe állhat," mondja róla a Figyelmezőben bírálója B. (gyanithatólag Bajza) s ez több mint elég igazolásunkra, midőn e mű külszépségeit felettébb dicsérjük.

Egyes nemesebb, feltűnőbb jellemekre vonatkozva, melyek mestertileg vannak feldolgozva s a történetek folyamába beillesztve — erényre s hazaszeretetre buzdító kitéréseket tesz. Előadása folyamát jegyzetekkel kíséri, bővitve, magyarázva, s a mi legfőbb, igyekezve a magyar történetirodalmat némileg ismertetni. Mindezek oda irányozvák, hogy az ifju olvasó hazája történetén kívül nemzete jelesb íróinak megismerésére, s kiben kedv és tehetség van, az írásra is buzdíttassék. Kétséggkívül ez és nem más lehetett Péczelynek célja azzal is, mi különben történelmi műben példátlan dolog, hogy jelesb hazai költőinkre annyiszor hivatkozik, pl. Árpád, Zalán futása, Cserhalom, Aradi gyűlés, Mohács stb. megéneklőire. Általában Péczely sem nem aprólékoskodó oskolamester, sem nem elburkolt eszmékkal küzdő rideg tudós e műve alkotásában, hanem egyszerűen szakember, s e mellett észszerű, széplelkű paedagóg.

Nyelvére nézve nem sok mondani valónk van. Általán véve tiszta, nemesen mivelt, emelkedett, távol minden póriasság s távol minden pöffedség vagy dagályosságtól, „grandis, non turgidus sed naturali pulchritudine exurgens“ idézi rá bírálója.

Tömött, tartalmas stylusban folyékonyan ír. Kezében olyan a nyelv, mint a márvány művészi kezek közt. Másnak kemény kődarab élet nélkül, neki könnyen bánható anyag, mely enged akaratának.

Figyelmet érdemel a polgárzat szó, melyet ő alkotott. Őt ki sem tulságos félénkség, sem a tulságos merészség elvét nem követé a nyelvujtási törekvések e korszakában a civitas, Staat, etat szavaknak megfelelő szóhiánya ösztönzé ennek alkotására. S e szó — a karzat, szózat, csillagzat (több kar, több szó, több csillag összessége) példájára valóban jogosult.

E műve Péczelynek sokszoros méltánylásban részesült. Így például az akademia 1837-iki nagyjutalma ügyében kiküldött bizottság azt ennek ítélte. Azonban a jutalom — miután azt az alapszabályok szerint csonka mű nem nyerheti, — nem ennek adatott ki, hanem Jósika Utolsó Bátorijának. Láttuk azt is, mily dicsérettekkel halmozá e művet kritikusa is, ki alkalmasint az annyira félt, mert annyira szigorú Bajza volt. *) Lehetetlen tehát, hogy e munka

*) Figyelmező. 1838. 6. számban, mely homlokán Péczely nevét viseli. Már jóval előbb 1837. I. félév közölte a sajtó alatt levő műből az Athenaeum István, I. Károly, II. Endre, Kálmán, IV. Béla éle rajzaikat. — A Figy. egy más bírálatot is ígért, de nem adott.

a maga nemében irodalmunk legjelesb termékei közé ne soroltassék. Azt hiszszük, megítélésénél nem lehet figyelembe vennünk azon megtámadást, mely Orosz Józseftől érte. Péczelyt ez többek közt azon állítása miatt, hogy Zsigmond az általa tartott zsinatra temérdek pénzt pazarolt hiába: elfogult protestánsnak nevezte, s részrehajlással, igaztalansággal vádolta a (Századunkban.) Ezt azonban nem tekinthetjük egyébnek, mint a köztük levő politikai és felekezeti elvkülönbség természetes kifolyásának. — Péczely a jelenkor Társalkodójában válaszolt.

Szomorú dolog, hogy Péczelynek e legbecsesb műve egészen meg nem jelenhetett. A censura okozta ezt, mely miután már a két első kötet is a debreceni censzor (Molnár M.) által csak omissis deletis bocsátott sajtó alá, a két utolsó megjelenése elé áthághatlan akadályt gördített. Ohajtandó volna, ha az örökösök a sajtó viszonyok eme fordultával nem mulasztanak el e művet kiegészíteni.

Ezzel bevégződik Péczely önállón megjelent műveinek sora. De irodalmi működése nem csupán ezekben határozódott. Alig találunk kitünőbb folyóiratot melynek dolgozótársai, s irodalmi vállalatot, melynek előmozdítói közt ne szemlélnénk. Különösen az *Athenaeum* és a *Figyelmező* voltak azon folyóiratok, melyekben több becses cikk látott tőle napvilágot. Tudjuk pedig, hogy e lapok voltak azon időben az irodalom legkitünőbb organumai, legjelesb közlönye s általában az irodalmi élet legfőbb mozgatói. Nem nagy számúak, de szerzőjökhez egészen méltók s igen becsesek azon cikkek, melyek Péczelytől egyik vagy másik folyóiratban, az akadémia évkönyveiben, vagy másutt láttak napvilágot. Történelmi, vagy classica irodalmi értekezések vagy bírálatok, rövid ismertetésük nem lesz felesleges.

Az akadémia évkönyvei három értekezést közölnek tőle, s egy emlékbeszédet Budai Ézsaiás felett.

I. A nemzeti gazdagság befolyásáról a nemzeti művelődésre, (Rendes-tagj székét elfoglalva felolvasta a magy. tud. társaság 1838. aug. 30-iki gyűlésében).

A nemzeti műveltséget szülő okokra nézve így kezdi, — sokfelé ágazik a tudósok véleménye. Ő ezek közül egyiket sem találja elfogadhatónak. Szerinte sem a politikai viszonyok, sem a vallás, sem éghajlat vagy nevelés nem fő feltételei s okai a művelődésnek; egyedül a nemzeti gazdagság az, mely arra döntő befolyást gyakorol. Végig tekinti a történelmet és példákat hoz fel állításának bizonyítására. Homér és Thales Kis-Ázsiában születtek, melynek legelőször volt virágzó kereskedése. Athenae a görög műveltség tűzhelye, birt egész Görögthonban legnagyobbserű ipar- és kereskedelemmel. Vagy később

Shakespeare nem Erzsébet, Corneillet nem IV. Henrik és Sully s Camoenst nem II. János előzte-e meg? A legnagyobbszerű felfedezések a leggazdagabb országok fiai által tétettek. Végül azok ellen intéz néhány szót, kik a műveltségnek és így a gazdagságnak erkölcstelenítő hatását hirdetik. Itt ismét a történelemre hivatkozva azzal végzi, hogy kik az embert magasb célokra hiszik teremtetve, lehetetlen hogy a nemzeti gazdagságot, mint ezek eszközét ne ohajtanák.

II. Igaz-e, hogy a történetírásban hátrább van az uj kor a réginél? (Felolvasta 1839. nov. 24).

Péczely a feltett kérdésre tagadólag felel. Sokan azt tartják, hogy az ujabb kor mindenben inkább mérkőzhetik a régivel, mint a történetírásban; de ez téves felfogás. Történelmi munkák becsét egyfelől az elmondottak valódisága, vagyis a történelmi hitel, másfelől az előadás minősége határozza meg. Igaz, hogy mit a régiek megírtak, azok legnagyobb része vagy személyes tapasztalataik, vagy a legközelebbi mult eseményei. Herodot, Thucydides, Xenophon vagy Polybius magok is tényezők voltak az általok elbeszélt eseményekben s így hitelességök kétségtelen. Azonban a jelenkor történetíróinak helyzete e részben egészen más, mint az övék; mert míg egy részt a sajtó szárnyain elterjedt nyomtatvány semmi nem igazat megcáfoltatás nélkül nem mondhat, más részt és épen ennél fogva sokkal több módja és gondja van igazán, hibátlanul adni a történeteket. S ez az mi a régieknek, kik más nemzeteket barbaroknak nevezve lenéztek, nem engedi az ujabbak felibe emelkedni.

Különbözik az uj történetírás a régitől tárgyára nézve is. Sokkal elvontabb, részszerűbb s szárazabb dolgokat kellvén előadnia, csoda-e, ha a mai történelmi mű nem olyan lángzó s nem oly színezett mint amazok? Azoknak íróit jobban elfoglalták az emberek, az ujabbakat az események. Különbőség lévén belsejökre, különbség lesz külsejökre nézve is. Szerinte hát mindent figyelembe kellvén venni, épen nincs igazságuk azoknak, kik a történetírás hanyatlásáról panaszkodnak.

III. Gubetz Máté tótországi parasztok Dózsája. (Felolvasatott az akadémiában. 1846).

Rövid, de érdekes történeti kép.

Még alig mult félszázada, hogy Dózsa parasztjai vérbe és lángba boríták e hont, s ime a roszul takart tűz újból lángra kapott. Most Tótország lett a lázadás színhelye. E lázadást egy főur (Tahi Ferenc) kemény bánása okozta, kinek jobbágysai II. Miksához folyamodtak. A király biztosa és a tótországi rendek azonban felségárulókként bántak a jobbágysokkal, s ezek fegyvert fogtak. Csakhamar fegyverben állott a Száva és Kulpa közti nép, s midőn rögtön hozzájok csatlakoztak

Stiria és Karniolia parasztjai, szervezkedni kezdtek s fejökké választák a roppant testi erejű Gubetz Mátét. A megijedt nemesség intézkedéseket tőn s egy maroknyi csapat Keglevich Máté és Alapi Gáspár vezetése alatt indult a parasztok 16,000 főnyi csapata ellen. Győzött a nemesség s több mint négyezer paraszt esett el. Majd irtózatos boszut álltak a lázadókon, kivált vezérökön, kit mint Dózsát tüzes koronával koronázva, izzó fogókkal csipdestek halálra.

IV. Emlékbeszéd Budai Ézsaiás felett.

A tanítványi s tisztvársi kegyelet és szeretet szép szavait olvassuk e beszédben, melyet szerzője az akadémia 1845. szept. 5-iki ülésében olvasott fel. Elmondja a boldogult élettörténetét, rajzolja tanári és írói pályafutását, működését s rajzán mindenütt meglátszik a kegyeletnek és tiszteletnek nyoma, mely az emlékbeszédet az elhunythoz méltóvá s általában igen jelessé teszi.

Egyik nevezeteseb munkája Péczelynek azon értekezés, mely a Kiskaludi társaság Évlapjaiban jelent meg: *Párvonal Homér és Virgil közt.*

Meg kell vallanunk, hogy ez értekezésnek alapja tévesztve van. Csak kicsiny a tévedés, de miután az alaphoz van, az egész építmény ingadozik.

Péczely a két nagy író említett munkáit úgy veszi, a mint kezeink közt vannak. Nem tekinti azt, hogy Homér hőskölteményeit, a szájhagyomány útján tartatván azok fenn, talán nem is eredeti alakokban birjuk s nem tekinti azt, hogy Virgil kora halála miatt, úgy mint akará, művét ki nem dolgozhatá. (Nem tart sem Aeliánussal sem Wolffal, hanem Aristótelel, ki azt állítja, az Ilias és Odysseia egy embernek tervszerűen és bizonyos alapeszme után készült művei. Ezt mind maga mondja a bevezetésben).

De épen itt van a hiba. Írókat koruk ismerése nélkül megismerni lehetetlen, annál inkább megbírálni. Olyan viszonyban állnak azok a korhoz, melyben élnek, mint a drágakő foglaltványához: a nélkül ragyogásának nagy részét elveszti s csupán azzal együtt ragyog egész pompájában.

Ha e tévedéstől eltekintünk, az egész értekezés igen széppé válik. Példákkal gyönyörűen bizonyítja be állításait, melyek szerint Virgil Homérnak tárgya, szerkezet s előadás tekintetében sokkal felette áll. Nyelve igen szép s az egész előadás folyamában a mélyen vizsgálódó és gondolkodó elme s a szép gondolatok egész sora tündököl.

A Buda-pesti Árvíz könyv kiadói közzé számítá Péczelyt, s egy értekezést közöl tőle: *Buda visszafoglalása 1686-ban.*

„Ezen cikket Péczely látható előszeretettel dolgozá, s e tősgyő-

keres, erőteljes, tárgyához méltó diszes nyelv kit ne érdekelné?" ezt kérdi valaki az Athenaeum 1839. 9. számában, az Árvizkönyv első kötetét ismertetvén.

Valóban érdekes s szép előadásu cikk ez, szépen kivitt rajz a haza e válságos idejéből. Tárgy és értekezés sokkal ismeretesebbek, mint sem a mi ismertetésünkre szorulnának.

Van Péczelynek néhány bírálata is az Athenaeumban. Bírálta nevezetesen Horváth Mihálytól: gróf Nádasdi Tamás életét, ugyanattól: az ipar és kereskedés történetét Magyarországon, és Szenczy Imrétől J. Caesar Commentárjainak fordítását. Említők már, hogy P. bírálatában mindig higgadt, elfogulatlan volt. Különös figyelmet szokott fordítani a nyelvezetre s e részben Horváthtal egy kis csendes vitája is volt.

Legtöbb figyelmet a Szenczy fordítására irt bírálata érdemel, Ebben elől hosszasan, de igen érdekesen s nagy ügyszeretettel beszél a latin nyelv tanításáról s általában a classicaei nyelv és irodalmak nevelési hatásáról. Szellemi gymnastica az, ugymond, mely nélkül az ujkori művelt ember lelke kellőleg kiképezve nem lehet s melyet lehetetlen mással bármivel is helyettesíteni.

Mig az irodalmat az elősorolt becses művekkel gyarapítá, az Akademiának és Kisfaludy-társaságnak is munkás tagja volt Péczely.

Az akademia már 1832. szept. 1. tehát fennállásának mindjárt második évében, a harmadik nagy gyűlésen tagjául választá. S ez nem keveset jelent azon egyénről, kinek még ekkor csupán Summariuma létezett s ki általában nem tűnt ki művek nagy száma által.

Ettől fogva igen gyakran találkozunk nevével az akademia év és jegyzőkönyveiben, mert a társaságnak valóban szorgalmas tagja volt. Vidéki tag létére is nem egyszer kapott az akademiától megbízásokat. Évkönyvekben vagy másutt kiadandó s szakjába eső dolgozatok megbírálása ritkán esett meg nélküle, s pályadíjjak elítélésénél igen sokszor szerepel.

Ő az akademiai megbízásokat mindig készséggel teljesíté. Ilyen megbízás volt például, midőn az V. nagy gyűlés magyar szavaknak idegenekkel összehasonlítását határozván el, a görög nyelv Kölcsey, Buczy, Guzmics és Péczelyre bízott. Később egy az akademia által kiadatni szándékolt magyar-német szótárhoz legelőször ő küldött adatokat (majd azután Edvi Illés Pál.)

Az 1836 szept. 10 tartott nagy gyűlés vidéki rendes tagokul ajánlá: Gyurikovics Györgyöt, Farkas Sándort és Péczelyt. A három közül Péczely választott negyedik rendes tagul a történelmi osztályba, s mint ilyen 1838. aug. 30. tartá székfoglá-

lóját, mitől fogva néhány értekezés jelent meg tőle az akadémia évkönyveiben.

Működése mint általában az irodalomban, ugy e társaság körében sem volt zajos, de méltán szerzett neki itt is nagymérvű elismerést és tiszteletet.

A Kisfaludy-társaság mindjárt legelső alakító gyűlésén tagjául választá Péczelyt, oly férfiakkal együtt, kik a legelső helyeket foglalták el az irodalomban s kik legkitünőbb zászlóvivői voltak ekkor művelődés és tudományosságnak.*) E társaságnak egyik legbuzgóbb tagja volt. Itt is többször bíralt pályaműveket Schedel és Szontagh társaságában, s e társulat érdekeinek mind anyagi, mind szellemi tekintetben nagyhatásu előmozdítója volt a vidéken. Legbecsesb, mit tőle a társaság felmutathat, értekezése Homer és Virgilről.

Irodalmi működése, mely az itt elmondottakban határozódott, egyikévé tette őt kora legkiválóbb, legtiszteltebb férfainak. S ezt azon alapos tudományosság s szilárd írói jellem eszközölte, mely neki sajátja volt.

Ok és szükség nélkül vagy futólagosan, gond nélkül soha sem irván, meg szokták a tőle megjelent műveket és cikkeket melyek mindig közfigyelmet ébresztettek, soha olvasatlanul nem hagyni. Minden sora értékes s minden fellépte tiszteletszerző volt s csak jó hírét, becsültetését nagyobbítá.**)

Kiváló tiszteletet szerzett neki azon higgadt öntudatosság s elfogulatlanul itélni tudás, mely minden fellépését jellemzé. Vitáiban soha a méltányosság határait át nem lépte. Ellenfelében is tisztelni tudva az érdemet, vagy méltányolni a jót, abban is tiszteletet költött maga iránt. Péczelyt bírálni, Péczelytől bíráltatni, mindenki számára tisztesség volt. „Örülök mondja Horváth Mihály a Figyelmező 1839. március 19-iki számában, midőn Péczelynek bírálatára válaszol, — hogy munkám bírálatát P.-től vehettem, kiből honunk egyik nemcsak legjobb és legkedveltebb történetíróját, hanem részrehajlatlan s méltányos kritikusat is tisztetem“. Pedig ez ama korban a ritkaságok közé tartozott. E nemes magaviselete okozta egyik, hogy ő róla is

*) Ezek: Bajza József, Bártfay László, Czúczor Gergely, Dessewffy Aurél, Fáy András, Helmezy Mihály, Jósika Miklós, Kovács Pál, Kölcsy, Schedel, Stettner (Zádor) György, Szenvey József, Szontagh, Vörösmarty,

**) Hogy akkor mennyire tisztelték mint jeles szónokot és tanárt, bizonyítja az, péld. hogy azon latin beszédét, melyet rectori székét elfoglalva 1847. Aug. 26 tartott az iskolai disciplináról s az ugyanekkor Csécsy felett mondott emlékbeszédét, az Egyházi és Iskolai Lap sietett rögtön közleni, s dicsekedve mutatni fel, mint a debreceni iskola, s a ref. egyház nagy dicsekvését.

elmondhatjuk, mint atyjáról elmondánk: rang és felekezeti különbség nélkül tiszteltetett.

Műveiben a magas foku műveltség mellett tiszta, nemes lélek s idegen irodalmak ismerete által szerzett szép eszmék, fensőbb nézetek tündökölnék. Nemcsak szépen írt, de szépen is érzett, ez tetszik ki mindenik sorából.

Nemcsak szellemileg, de anyagilag is sokat tett munkása, emelje volt ő az irodalomnak s a közügynek. Több reformált tanoda és az akademia részére nagyszerű alapítványokat tett.

Jelesül az akademiaának 1841. ápril. 15 kelt alapító levelével 5000 azaz ötezer forintot oly feltét alatt adományozott, hogy ezen összeg az évi kamatokból mind addig növesztessék, míg az évi kamatokból száz aranyos jutalom formáltathatik, mely egyik évben egy a legszélesebb értelemben vett magyar történetből feltettkérdés legjobb megfejtőjének, másikon egy tárgyát ugyancsak a magyar történetből vett drámairónak adassék, kérvén az akademia, hogy ezekben a bíráskodást s az elsőben a tárgy megszabását is vállalja magára. Kikötven a) hogy tud. munka készítésére két év adassék, b) hogy a drámai jutalomért előbb megjelent művek is pályázhassanak, c) számba csak magyar nyelvű munkák jöhetnek, d) ha nem akad jutalomraméltó mű, a történelmi műnek ki nem adott díj az akademia pénztára, a drámai díj a színházi pénztár tulajdonává leend.

Végrendeletében, mely 1842. június 7. kelt, még nagyobb hagyományokat tett. Hagyott a debreceni iskolának különböző célokra, többek közt egy tanszék alapjául is 12,000 forintot, a pápai, pataki és kecskeméti iskoláknak egyenként 1000 1000 frtot, végre a pozsonyi és kézsmárki evang. lyceumoknak 500 500 forintot, oly feltét alatt, hogy 1000-re kinőni engedjék.

Igy ő tudományos célokra összesen 21,000 forintot áldozott, mi egy debreceni tanártól példátlan dolog

Ha tehát működését, hatását összefoglalni akarjuk, nem csekély fontosságot kell tulajdonitnunk ez adományoknak is. Mert míg egyrészt tért nyitva az ifjak érzelmeinek, ha költöket nem is, bár Nagy Imre, Baksay D. Szilágyi István s többek határozott költői tehetségeknek bizonyultak, de nemesb izlésű műélvezőket s irodalom barátokat képzett, sokat tévén ez által arra, hogy Csokonay szülővárosán és szellemi dajkáján az iskolán akkor még sötétben borongott gyanuja a szellemi durvaságnak eloszoljon: addig ez alapítványok által más téren hatott az irodalom és tudományok haladására, fejlődésére.

Péczy József meghalt 1849. májusában. Sirját a múlt évben díszes márvánnyal ékesíté a debreceni iskola, s mi hiszszük, fog találkozni, ki neki az irodalomban is méltó emléket emeljen. I. J.

Végző Árvai József urhoz.

Mélyen tisztelt szerkesztő ur! Becses engedelmet kérem arra, hogy e füzetekben, miután ide lőn hurcolva, egy három éves polemikát fejezhessek be, melynek története röviden következő.

1865-ben sárospataki tanár és képezdeigazgató Árvai József ur egy magyar nyelvtant készített s bocsátott közre, népiskolák számára, melyet a magyarországi ref. egyetemes tanügyi bizottmány elsőrangú jutalommal koszoruzott volt fel. 1866-ban aláírt egy nyelvtani munka utószavában, melyet a tanítókhöz intéztem, bátorságot vettem volt több magyar nyelvtan mellett az Á. urét is szellőztetni kissé. 1867. év elején a „Prot. Egyh. és Isk. lap“ 1. és 2. számaiban Á. ur könyvének bővebb ismertetését adtam volt. Árvai ur a prot. lap ugyanazon évi 17-dik számában felelt nekem, de oly hangon, oly alakban, melynek páráját a magyar irodalomban nem lehet találni; a tárgyilagos cáfolat helyett egészen a vastag, legvastagabb személyeskedésre vetemedett, hallatlan nyersséggel akarván elűzni-vétni a dolgot. . . . Ily beszédre erkölcsi érzetemen alólinak tartottam viszont választ küldeni, de a többfelől jövő sűrű felszólítások arra bírtak, hogy a népiskolai magyar nyelvtanítás érdekében még egyszer, részletesen fejtsem ki nézeteimet.

Megjelent tehát a fentebbiek következtében, az 1867-dik év végén ily című röpiratom: „A népiskolák magyar nyelvtana. Rövid vélemény és bírálat Árvai József sárospataki tanár ily című munkájára: Magyar nyelvtan a népiskolák számára; stb.“

Minthogy e fejtegetés hosszasacska vala, a prot. lap t. szerkesztője visszaküldé nekem azon izenettel, hogy ilynemű munkát, terjedelme miatt nem adhat ki. Önálló füzetben kelle ezért közrebocsátanom a dolgozatot, melyet aztán a prot. lapok kiadóhivatala küldött volt szélylyel a lappal együtt a t. olvasóknak. . . . Mint a t. olvasók emlékezhetnek a népiskolai nyelvtan mikénti tanítása mellett: nyomról-nyomra haladva kimutattam azt, hogy Á. ur könyve merőben csempészet; a németektől akart boldogulni, de szenvedőlegesen járván el dolgában, az anyagot nem helyesen használta fel, mimiatt oly gyarló magyar nyelvtant adott növendékei kezébe, melynél gyengébbet, félszegebbet még szándékosan sem lehetne készíteni. Mint említém, a 39 oldalra terjedő füzet lapjain okadatolva láthatja ez állításomat a t. olvasó.

A „Vélemény és bírálat“ra, mely 1867-ben jelent volt meg,

ismét felel Á. ur, de most a „Sárospataki Füzetek“ 1869-dik évi második szállítmányában. Ha ötlet követném, két év múlva kellene elmondanom azt, a mit itt írok; de nem tudván: vajjon akkor élek-é? nem-é? elvégzem hát a mit végezni akarok, — a Flóri könyve intéset tartván szem előtt: a mit megtehetsz ma, ne halaszd holnapra! Ismétlem: két év alatt megszületett Á. ur cáfírat. S minő ezen cáfírat?! Édes testvére előbbi válaszainak. Hemzseg a fölületességtől. A tárgyilagosság helyett ismét a személyeskedés fertőjében habarcol; oly, az irodalmi téren szokatlanul, hogy a becsületes ember a szó betűszerinti értelmében elundorodik tőle. . . . Nagyobb része olyan, hogy a t. olvasó iránti kiméletből ki kell hagynom; csak egy párral a szerényebbek közül szolgállok. — Á. ur egész malitiosus képpel azt állítja, hogy röpiratomat ingyen szórtam szerteszét; küldöttem boldognak boldogtalannak; nem kíméltem pénzemet; stb. Mily farizeusi hang! A röpirat megjelenését több lap örömmel jelenté, élénk érdekeltségnek nevezé a nyelvtanítás ügyében, s Á. ur egyedül nevetség oldalról akarja feltüntetni! Á. ur valóságos calamitásnak nevezi rá nézve, midőn oly emberrel kell vesződnie, mint én. Azt mondom én is, calamitás biz az a nemzetre nézve, midőn valaki oly nyelvtant akar az ifjuság fejébe verni, mint Á. ur! — Á. ur az epéskedés fékezhetlen paripáján vágatva azt is „mondja,“ hogy munkáját nem németből vette. Én megmutattam, hogy németből irogatta; ő nem mutatja meg, csak egyszerűen állítja, — nem tudván azt, hogy a gyermekies tagadás vagy állítás még nem argumentum. — Ugy látszik, hogy egyetlen elfogulatlanabb pillanata volt Á. urnak a válaszirásban akkor, midőn a szenvedő alakokat szárnyai alá veszi; de itt sem érvel semmit, hanem hivatkozik a bibliára, hogy ott a szenvedők mily szépen használtatnak minden sorban. . . . Én pap vagyok s a bibliát szentnek tartom, de nem nyelvezetéért, hanem az abban levő eszmékért, elvekért, igazságokért. Nem sértek meg senkit, ha azt állítom, hogy a biblia egyedül az, mely jelenben a legrosszabb magyarsággal írott könyv kezeink között. Ugy látszik Á. ur nem gondolt erre, midőn a bibliára hivatkozott. Hogy a biblia nyelvének új köntöst adni égető szükség, minden ember érzi, ki azzal foglalkozik. A szenvedő alakokat alaposan érteni kell annak, ki az idegen classikusokat ismerni akarja; tanítani kell a progimnáziumi osztályokban okvetlen; de a népiskolákban, hol a leendő népet tanítjuk helyesen beszélni és írni, épen kerülnünk kell azt szándékosan. Még akkor is igen, ha a biblia sokáig maradna jelen alakjában. . . . No bizony Á. ur előtt nincs igazunk; pedig

igazat adhatna, midőn azt mondjuk, hogy mi a magyarnyelv szentírását nem Károli Gáspártól, hanem mostan élő, s még ezután elő-állandó jelesb íróinktól, tudósainktól várjuk.

A „Vélemény“ végén kijelentettem volt, hogy csak abban az esetben válaszolok részletesebben (pedig e tárgy valóban megérdemelné), ha Á. ur is komolyan e tárgyról beszélne valamit; de mint-hogy a helyett igénytelen személynemmel kinődik néhány hasábon keresztül: ezzel nyelvtana körül bevégeztem vitatkozásomat, — két egyszerű kérést csatolván hozzá. Egyik az, hogy ne toljon fel erőszakkal oly könyvet a szegény népiskolatanitók és tanoncok nyakára, mely már régen, születése után mindjárt meghalt, és egy valóban hosszú predikációval el is lett temetve. . . Ha ezt teszi, a népiskolák ügyének teszen jó szolgálatot Á. ur. . . Tévedni emberi dolog. Könnyen megeshetik, hogy Á. urnak oly magasra emelt és elhíresztelt ABC-jét és népiskolai szám tanát is meg fogják tépászni; jól teszi, ha okul, s ott csakis a megtarthatókat fogja védeni. Másik az, hogy ne beszéljen irodalmi morálról az, kinek vitatkozásaiban még csak nyomát sem lehet találni az irodalmi moralnak. Itt már én is a szentíráshoz hivatkozom, szó levén egy helyen a százkáról és gerendáról.

A gömöri ref. tanítóegylet ugyancsak a „Sárospataki Füzetekben“ bizonyosságot tesz Á. ur nyelvtana mellett, miként azt sikeresen tudják az illetők használni. E nyelvtani munkát nemhogy a gömöri általam mélyen tisztelt tanítóegylet, de magyarhon összes tanítóegyletei együttesen sem védhetik meg, mivel mint a „Rövid vélemény és bírálatban“ pontról-pontra ki van mutatva: védhetetlen. Mire nézve a téves véleményben levő gömöri tanítóegylettől hivatkozom a majdan helyesebb nézetben leendő gömöri tanítói egyletre. . . Nem oly könnyű dolog, valamely rosz könyvet olyan kikonkuncorált hirlapi nyilatkozattal, nyilatkozatokkal kirántani a sárból.

A gömöri tanítóegylet úgy látszik, hogy az Árvai ur szájával akar beszélni, midőn azt állítja, hogy én saját nyelvtanommat dicsérgetem Á. uré felett. . . Ha eddigi (vajmi csekély) irodalmi munkáimban dicséretet mondtam valaha személyemről vagy munkáimról: azon esetben Á. ur kedvéért felfogadom, hogy soha semmit nem irok többé! Az egész dicséret mit népiskolai nyelvtanomról mondhatok, annyiból áll, hogy az 1866-iki évben először megjelent munka 1868-ban második kiadást ért, s 1870-ben, ha Isten éltet, a harmadikat is megfogja érni, — és ez nekem elég dicséret.

| GERGELY LAJOS radnóthfáji ref. lelkész.

Ut ó s z ó.

Az előszó után az utószó nem messze maradt, sőt nagyon is gyorsan, alig öt füzet múlva következik.

Ezért talán kár is volt folytatni, talán jobb lett volna a megelőző szerkesztő alatt élete tizenkettedik évében berekeszteni.

Ezt nem tehetjük. E folyóirat a s.-pataki főiskolai tanári kar magán vállalata, s mint ilyenhez tudományos, irodalmi reputációját is kötő. Ha a múlt évben megszűnik, talán azt mondhatja vala a tisztelt közönség: megszűnt, mert nem érdemelte, hogy pártoljuk, ekkor a felelősség mi reánk esik. Most a közelebbi s távolabbi tisztelt munkatársak segítségével igyekeztünk megmutatni, hogy a füzetekben van erő, van életképesség, szellemileg megél, s ezzel feltettük a kérdést: akar-e a magyar protestáns közönség folyóiratunk anyagi fentartásáról előfizetések útján gondoskodni. A felelet közöny vagy legalább százhuszonhét előfizetővel nagyon csekély részvét volt; ugyannyira, hogy a négyszáz példány nyomása költségének felét, kétszáztíz firtot a s.-pataki tanári testület saját tagjai közt atyafiságosan megosztva viseli. Az említett összeg természetesen nekünk az írásnál nemcsak vonás, vagy talán levonás, hanem egyszersmind pont, mely után szünet, s a kikezdés távol következik.

Igen sajnáljuk, hogy egy személyben írók s Maecenasok is nem lehetünk.

De azt mégis jól esik feljegyeznünk, hogy a füzetek megszűnésének oka talán nem magukban a füzetekben, hanem tőlünk független helyzet, viszonyokban s azon közönségben van, mely a politika torka szakadtából jövő hangja mellett a tudomány csendes susogását nem hallja.

Igen bal helyzet ez. Ha egy szegény háznál baj van, talán a házban ki legkedvesebb beteg, valjon jó lesz-e, ha a ház minden tagja folyvást és örökké csak ő körül van; senki nem dolgozik, a kereset fenn akad, a bevétel semmi, végre nincs mit enni. Így a legegészségesebb is csakhamar a beteg sorsára jut. Meghal Herkules is éhen, ha enni nem adnak.

Ez a legegészségesebb, legéletdusabb irodalmi vállalat sorsa, ha előfizetők hiányában éhség áll be nála.

Azonban, ha az ismerős jelen nem kedvező, vigasztal az ismeretlen jövő. A „Füzetek“ úgy hiszszük, úgy szeretjük hinni, nem haltak meg, csak egy ideig nyugosznak, szünetelnek; majd kedvezőbb

helyzetben újabb és erősebb életre kelve végzik munkájukat a hazai prot. tudomány és művelődés emelésénél. Ugy legyen!

Végül hálás köszönetemet fejezem ki mindazon közeli s távoli igen tisztelt munkatársaknak, kik a „Füzeteket“ szerkesztésem rövid ideje alatt becses dolgozataikkal gyámolítani, emelni szivesek voltak. Sárospatak, június 18. 1869.

BIHARI IMRE.

U. i. Az egész évi előfizetőknek, valamint azoknak, kik a félévi előfizetési díjon a két frton felül fizettek, a felesleg posta útján vissza fog küldetni.

B. I.

Nyilvános közvizsgák rende a sárospataki ref. főiskolában az 186⁸/₉. iskolai év végén.

Julius 5—10. a VIII. gimnáziumi osztály szóbeli vizsgája, mint érettségi vizsga. Ezt megelőző héten lesz az írásbeli vizsga.

Julius 11. vasárnap délelőtt ünnepélyes isteni tisztelet a városi egyházban. Ezután a főiskola imatermében: a közvizsgák ünnepélyes megnyitása s közigazgatói évi jelentés.

Délután: szavalás, zene, ének, pályadijak kiosztása, testgyakorlatok.

I. A gimnáziumban.

Julius 12—13. Az I. és V. gimn. osztály. Külön termekben.

„ 14—15. A II. III. és VI. gimnáziumi osztály.

„ 16—17. A IV. és VII. gimnáziumi osztály.

II. A képezdében.

Julius 12. és következő napjain.

III. Az akadémiában.

Julius 5-ik napján mindahárom, u. m. a hittani, jogi és bölcsészeti szakban minden tanár szokott tantermében és rendes előadási óráiban megkezdí a vizsgálatokat, melyek szakadatlan rendben folytattnak bezárólag július 17-ikéig.

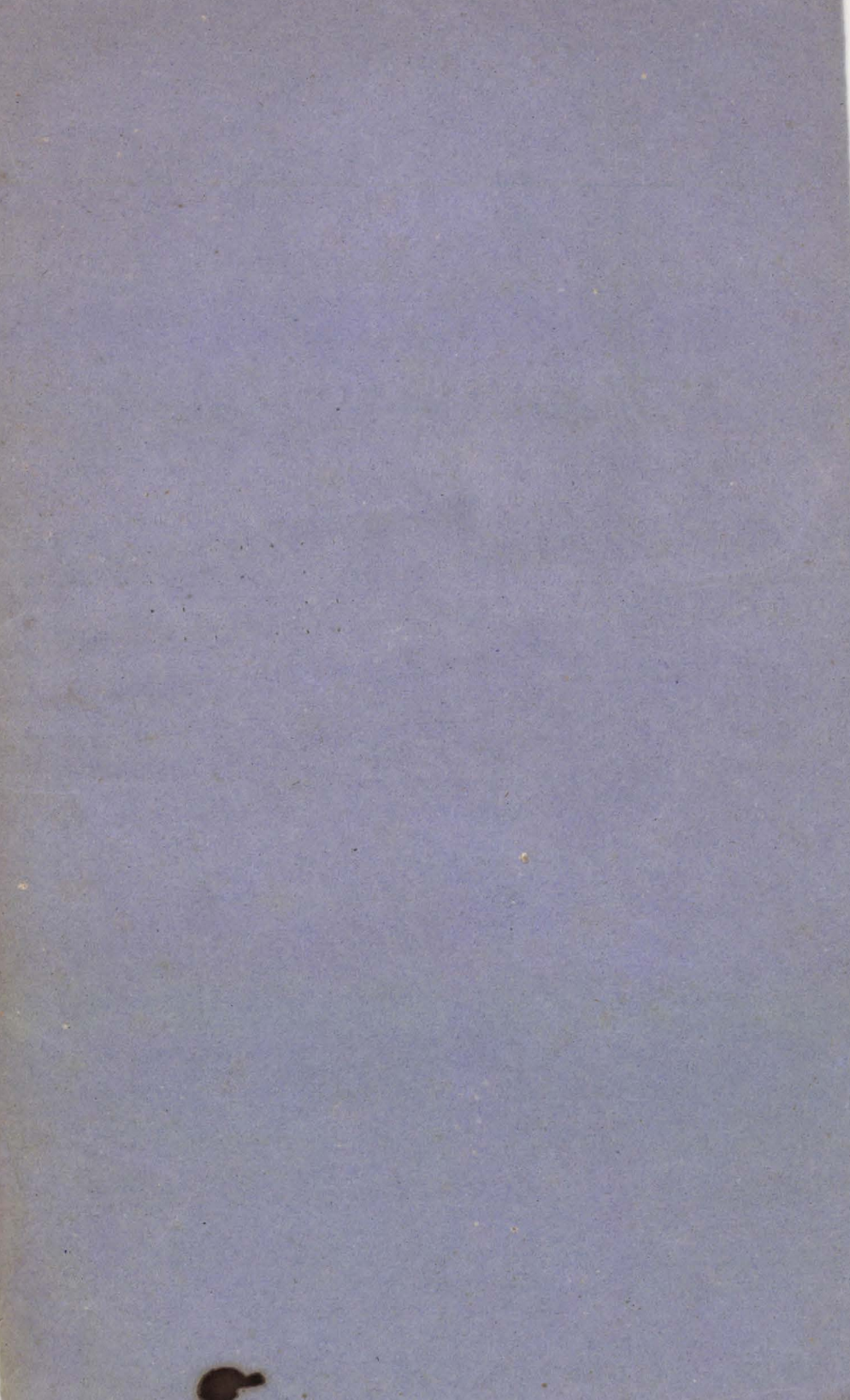
Midőn ezen vizsgarendet közzéteszi, tisztelettel meghívja a szülőköt, az iskola pártfogóit, a tanügy barátait Sárospatakon, május 8-án 1869.

Az igazgatóság.

TARTALOM:

	Lap,
Adalékok a magyar prot. iskolák sat. Révész Imre	275
Tárca. Péczely József debreceni tanár élete és irodalmi hatása. I. J.	327
Végszó Árvai József urhoz. Gergely Lajos	337
Utószó. Bihari Imre	340
Nyilvános közvizsgák rende	341
